

GAZİ ÜNİVERSİTESİ
EĞİTİM BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ
YABANCI DİLLER EĞİTİMİ ANA BİLİM DALI
ARAP DİLİ EĞİTİMİ BİLİM DALI

FATİH DÖNEMİNDEN TANZİMAT'A KADAR
OSMANLI MEDRESELERİNDE ARAPÇA ÖĞRETİMİ

DOKTORA TEZİ

Hazırlayan
Betül CAN

Ankara
Eylül, 2009

GAZİ ÜNİVERSİTESİ
EĞİTİM BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ
YABANCI DİLLER EĞİTİMİ ANA BİLİM DALI
ARAP DİLİ EĞİTİMİ BİLİM DALI

FÂTİH DÖNEMİNDEN TANZİMAT'A KADAR
OSMANLI MEDRESELERİNDE ARAPÇA ÖĞRETİMİ

DOKTORA TEZİ

Betül CAN

Danışman: Prof. Dr. Musa YILDIZ

**Ankara
Eylül, 2009**

JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAY SAYFASI

Betül CAN'ın “Fâtih Döneminden Tanzimat’a Kadar Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi” başlıklı tezi 14.10.2009 tarihinde, jürimiz tarafından Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yabancı Diller Eğitimi Ana Bilim Dalı, Arap Dili Eğitimi Bilim Dalı’nda Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

<u>Adı Soyadı</u>	<u>İmza</u>
Üye (Tez Danışmanı): Prof. Dr. Musa YILDIZ	
Üye : Prof. Dr. Azmi YÜKSEL	
Üye : Prof. Dr. Yaşar AYDEMİR	
Üye : Doç. Dr. Nurettin CEVİZ	
Üye: Yrd. Doç. Dr. Muhammet HEKİMOĞLU	

Onay

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

.../.../20..

(İmza Yeri)
Akademik Unvanı,
Adı Soyadı
Enstitü Müdürü

ÖN SÖZ

Betül CAN

Bu çalışmada Fâtih döneminden Tanzimat'a kadar olan süreçte Osmanlı medreselerinde Arapça öğretiminin kaydettiği gelişmeler araştırılmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın amacı, önemi, yöntemi, kapsam ve sınırlılıkları ile veri toplama teknikleri ve veri analizinin yapıldığı giriş bölümünün ardından; birinci bölümde, araştırmanın başlatıldığı Fâtih devrine gelinceye kadar Hz. Muhammed döneminden itibaren genel anlamda eğitimin, özel anlamda medreselerin ve medrese programlarında Arapçanın oynadığı rol üzerinde durulmuştur.

Çalışmanın ikinci bölümünde Fâtih Sultan Mehmet, II. Bâyezîd, Yavuz Sultan Selîm, Kanûnî Sultan Süleyman ve sonrası Osmanlı ilim hayatı ve medreseler konu edilmiştir. Üçüncü bölümde Osmanlı medrese ders müfredâtları ve bu kapsamda Arap dili ile ilgili okutulan eserlere yer verilerek kısa bir değerlendirme yapılmış; ayrıca bazı ilim adamlarının otobiyografi ve icâzetnâmelerine göre okuduğu ve okuttuğu ilimler ile kitaplar hakkında bilgi verilmiştir.

Dördüncü ve son bölümde ise, Osmanlı medrese eğitimi çerçevesinde okutulan sarf, nahiv, belâgat (me'ânî, bedî', beyân), lugat, 'arûz, kavâfî, karz-ı şî'r, mebâdî-i şî'r, inşâ, vad', iştikâk gibi Arapçaya dair ilimler hakkında detaylı bilgiler verilmiş ve bu ilimlere ait ders kitapları teker teker açıklanmıştır.

Alanında inceleme yapanların ilgisini çekmesi ümidiyle; bu çalışmayı hazırlamamda yoğun çalışma temposuna rağmen, gerek kaynak temini, gerek yol gösterme açısından güler yüzünü ve yardımlarını esirgemeyen saygıdeğer hocam Prof. Dr. Musa Yıldız'a, yine kaynak temini açısından katkı sağlayan Doç. Dr. Nurettin Ceviz'e, çalışmalarına hız vermem konusunda beni yüreklendiren değerli hocam Yrd. Doç. Dr. Muhammet Hekimoğlu'na şükranlarımı sunuyorum. Ayrıca maddî ve manevî her türlü desteği esirgemeyen aileme, tezin konusunu belirlememde ve kaynak sağlamada bana yardımcı olan sevgili halam Dr. Sevim Can ile özellikle zengin kütüphanesinden yararlanmama müsaade eden, medrese geleneğinin günümüze ulaşan örneği kıymetli dedem, âlim Mehmet Can'a teşekkür ederim.

ÖZET

FÂTİH DÖNEMİNDEN TANZİMAT'A KADAR OSMANLI MEDRESELERİNDE ARAPÇA ÖĞRETİMİ

CAN, Betül

Doktora, Arap Dili Eğitimi Bilim Dalı
Tez Danışmanı: Prof. Dr. Musa YILDIZ
Eylül-2009, 321 sayfa

Bu araştırmanın amacı, Osmanlı medreselerinde, Fâtih döneminden Tanzimat'a kadar Arap dilinin öğretiminde kullanılan yöntemler, okutulan kitaplar, Arapçanın ders programlarındaki yeri ve bu bağlamda Osmanlı medrese eğitiminde Arapçanın nasıl bir konuma sahip olduğunu araştırmaktır.

Bu araştırma, yazılı kaynak (literatür) taramasına dayanmaktadır. Çalışmada kullanılan araştırma yöntemi, “tarihsel model”dir. Tarihsel modelle, belli bir geçmiş olay ve bu olayın günümüze etkileri incelenmektedir. Tarihsel araştırmaların verilerini, yazılı kaynaklar (örneğin, kitaplar, dergiler, arşiv belgeleri, resmî yazışmalar, sözleşmeler vb.) oluşturmaktadır. Söz konusu çalışma da tarihî verilere dayanarak, çıkarımlar yapmaya yönelik olduğundan; bu yöntemin kullanılması uygun görülmüştür.

Araştırma türü ise betimseldir; betimsel araştırmalar, geçmişte ya da hâlâ var olan bir durumu olduğu haliyle betimlemeyi amaçlayan araştırmalardır. Bu çalışmada da geçmişte var olan bir kurum olan medrese eğitimi olduğu gibi yansıtılmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın evrenini, Osmanlı Devleti'nin Fâtih döneminden (1451) başlayarak Tanzimat'ın ilan edilmesine kadarki dönemde (1839) yüksek öğrenim kurumu olan medreselerin eğitim sistemi oluşturmaktadır. Evrenin bir parçası niteliğindeki araştırmanın örneklemini ise, bu medrese eğitimi içerisindeki Arapçanın öğretimi oluşturmaktadır. Çalışmada örneklem türlerinden küme örnekleme yöntemi kullanılarak Arapça öğretimi, sarf ilmi, nahiv ilmi, belâgat ilmi olarak kümelendirilmiştir.

Nitel bir çalışma olan araştırmamızda, nitel çalışmalarda kullanılan veri toplama yöntemlerinden belge toplanması ve analizi, yapılan eserlerin incelenmesi ve değerlendirilmesi gibi veri kaynaklarına başvurulmuştur. Çalışmanın verileri nitel olduğundan, veri toplama tekniği olarak “belgesel tarama” kullanılmıştır. Bu çalışmada, konuyla ilgili arşiv belgeleri, vakfiyeler, kânûnnâmeler, otobiyografiler, icâzetnâmeler, ders programları ile Türkçe, Arapça, Osmanlıca, İngilizce ve Fransızca olmak üzere çeşitli dillerde yayımlanmış kitaplar, sözlükler, makaleler, bildiriler, medrese eğitimi üzerine yayımlanmamış yüksek lisans ve doktora tez çalışmaları taranarak söz konusu döneme ilişkin

medreselerde Arapça sarf, nahiv, belâgat üzerine okutulan ders kitapları incelenmiştir. Verilerin analizi için ise, nitel analiz tekniklerinden betimsel analiz yöntemi kullanılmıştır.

Bulgular, Arapçanın Osmanlı medreselerinde dinî ilimlere hazırlayıcı bir konuma sahip olduğunu ve dinî metinleri anlamaya yönelik olarak öğretildiğini göstermektedir. Bu amaç doğrultusunda gramer ve metin ağırlıklı bir dil öğretiminin gerçekleştirildiği saptanmıştır. Bu bulgular ışığında, günümüz modern öğretim yöntemleri uygulanırken Osmanlı âlimlerinin ortaya koyduğu Klasik Arapça gramer kitaplarına da başvurulmasına yönelik önerilerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Eğitim Sistemi, Medreseler, Arap Dili Eğitimi, Öğretim Yöntemleri, Ders Programları, Arapça Gramer Kitapları.

ABSTRACT

ARABIC EDUCATION IN THE OTTOMAN MADRASAS FROM THE REIGN OF SULTAN MEHMED II THE CONQUEROR PRIOR TO THE TANZIMAT

CAN, Betül

Doctorate, Arabic Language Education Programmes

Thesis Supervisor: Prof. Dr. Musa YILDIZ

September-2009, 321 pages

This study, from the reign of Sultan Mehmed II the Conqueror prior to the Tanzimat, aims to deal with the methods and books used in the education of the Arabic language and to state the place of Arabic in the curriculum in the Ottoman madrasas, and in this context, to determine the position of Arabic in the education of Ottoman madrasas.

This study is based on browsing written sources, i.e. literature. The experimental method used in this study is “historical model”. With this model, a particular event in the past and its influence on the present day are examined. Written sources such as books, journals, archival documents, official correspondence, contracts compose the data of historical researches. Since the mentioned study based on historical data is intended for making inferences, using this method is preferred.

The type of this study is descriptive. Descriptive studies are the ones which aim to describe a situation existing in the past or in the present as it was or it is. Likewise, in this study, the madrasa, an institution existed in the past, and its education are tried to be reflected as they were.

The *study population* of this research consists of the educational system of madrasas which were the institutions of higher education during the period from the reign of Sultan Mehmed II the Conqueror (1451) prior to the declaration of the Tanzimat (1839). Described as the part of the study population, the *sample* of the research is mainly composed of Arabic education in these madrasas. In this study, upon using *cluster sampling* from the sampling techniques, Arabic education is divided into three groups, morphology (*sarf*), syntax (*nahiv*) and rhetoric (*belâgat*).

In this research which is a qualitative study, data acquisition methods, used in the qualitative studies as data sources, such as document collection and its analysis, the survey and the evaluation of the work pertaining to this area are applied. As the data of this research is qualitative, “documentary survey” is used as data collection techniques. In this study, upon surveying archival documents, deeds of endowments (*vakfiye*), legal codes (*kanunnâme*), autobiographical notes, madrasa certifications (*icâzetnâme*), curriculums related to this topic;

and the books, dictionaries, articles, symposium declarations published in a variety of languages, mainly in Turkish, Arabic, Ottoman, English and French; and unpublished master and doctorate theses upon the madrasa education; pertaining to morphology (*sarf*), syntax (*nahiv*) and rhetoric (*belâgat*) in Arabic, used in the madrasas in the aforementioned period are examined. In order to analyse the data, descriptive analysis method from the qualitative analysis techniques is applied.

Studies indicate that the Arabic language, in the Ottoman madrasas, had a position to prepare the students for the religious sciences and it was taught so as to comprehend the religious texts. For this purpose, it is determined that the language education mainly based on the grammatical rules and texts was implemented. In the light of this information, it is proposed that whilst carrying out the modern education methods, the classical Arabic grammar books used by the Ottoman scholars be applied.

Key Words: Ottoman Education System, Madrasas, Arabic Language Education, Teaching Methods, Curriculums, Arabic Grammar Books.

İÇİNDEKİLER

SAYFA

JURİ ÜYELERİNİN İMZA SAYFASI	iii
ÖN SÖZ.....	iv
ÖZET	v
ABSTRACT	vii
İÇİNDEKİLER.....	ix
TABLolar LİSTESİ	xiii
TRANSKRİPSİYON SİSTEMİ.....	xv
KISALTMALAR LİSTESİ.....	xvi
1. GİRİŞ.....	1
Problem.....	1
Araştırmanın Amacı	3
Araştırmanın Önemi	4
Araştırmanın Sınırlılıkları	5
Varsayımlar	6
Terimlerin ve Kısaltmaların Tanımlanması.....	7
2. YÖNTEM.....	9
Araştırmanın Modeli	9
Evren ve Örneklem.....	9
Verileri Toplama Teknikleri.....	10
Verilerin Analizleri	10
3. BULGULAR ve YORUM.....	12

I. BÖLÜM

Medreselerin Ortaya Çıkışı ve Fâtih Devrine Kadar Osmanlı Medreseleri

1.1. Medreselerin Ortaya Çıkışı ve Osmanlılara Kadar Gelişimi	12
1.1.1. Hz. Muhammed Döneminde Eğitim-Öğretim.....	12
1.1.2. Hulefâ-i Râşidîn ve Emevîler Döneminde Eğitim-Öğretim.....	14
1.1.3. Abbâsiler Döneminde Eğitim-Öğretim	15
1.1.4. Selçuklular Döneminde Eğitim-Öğretim ve Nizâmiye Medreseleri	18
1.1.4.1. Selçuklularda Dil.....	26
1.1.4.2. Selçuklular Döneminde Arapça Öğretimi	27
1.1.4.3. Arapçanın Müfredâtındaki Yeri	28
1.1.4.4. Selçuklularda Arapça Öğretim Metotları	29
1.1.4.4.1. Sınıf Düzeni.....	29
1.1.4.4.2. Derslerin İşlenişi	29
1.1.4.4.3. Takrîr Metodu	30
1.1.4.4.4. Ezber Metodu	31

1.1.4.4.5. Tekrar Metodu	32
1.1.4.4.6. Kavrama Metodu	33
1.1.4.4.7. Yazma (İmlâ) Metodu	33
1.1.4.4.8. Soru-Cevap Metodu	35
1.1.4.4.9. Tartışma ve Münâzara Metodu	36
1.1.4.4.10. Müzâkere Metodu	37
1.1.5. Fâtımîler Döneminde Eğitim-Öğretim	38
1.1.6. Endülüs Emevîleri Döneminde Eğitim-Öğretim.....	39
1.1.7. Eyyûbîler Döneminde Eğitim-Öğretim	41
1.1.8. Memlûkler Döneminde Eğitim-Öğretim	42
1.1.9. Osmanlı Öncesi Anadolu'da (Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi) Eğitim-Öğretim	44
1.2. Kuruluşundan Fâtih Devrine Kadar Osmanlı Medreseleri.....	45
1.2.1. İlk Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi	51
1.2.1.1. Okutulan Dersler ve Kitaplar	52
1.2.1.2. Müderrislerin Öğretimdeki Yeri.....	57
1.2.2. İlk Dönem Osmanlı Müderrisleri	58
1.2.2.1. İlk Dönem Osmanlı Müderrislerinin Arap Diline Katkıları.....	60
1.2.3. İlk Osmanlı Medreselerinde Öğretim Metodu	67

II. BÖLÜM

Fâtih Döneminden Tanzimat'a Kadar Medreseler

2.1. Fâtih Sultan Mehmet Dönemi Medreseleri(1451-1481)	69
2.1.1. Sahn-ı Semân Medreseleri	70
2.1.1.1. Sahn-ı Semân (Semâniye) Medreseleri	71
2.1.1.2. Medreselerin Öğretim Kadrosu	74
2.1.2. Fâtih Medreselerinin Dereceleri	76
2.1.2.1. Hâşiye-i Tecrîd Medreseleri (Yirmili Medreseler)	77
2.1.2.2. Miftâh Medreseleri (Otuzlu Medreseler)	77
2.1.2.3. Kırklı Medreseler	77
2.1.2.4. Ellili Medreseler	77
2.1.2.4.1. Hâriç-Ellili Medreseler	77
2.1.2.4.2. Dâhil-Ellili Medreseler	77
2.1.2.5. Sahn-ı Semân Medreseleri	77
2.1.3. Fâtih Dönemi Medreselerinin Ders Programı ve Kanunnâmeler	79
2.1.4. Fâtih Medreseleri Ders Programını Hazırlayanlar Meselesi	83
2.1.5. Fâtih Medreselerinde Okutulan Dersler	85
2.2. II. Bâyezîd Dönemi Medreseleri (1481-1512)	89
2.3. Yavuz Sultan Selîm Dönemi İlim Hayatı (1512-1520).....	91
2.4. Kânûnî Sultan Süleymân Dönemi Medreseleri (1520-1566).....	92
2.4.1. Süleymânîye Medreselerinde Okutulan Dersler.....	97
2.5. II. Selîm Dönemi Medreseleri (1566-1575).....	104
2.6. III. Murâd Dönemi Medreseleri (1575-1595)	105
2.7. III. Mehmed Devri Medreseleri (1595-1603)	108
2.8. III. Mehmed'den Tanzimat'a Kadar Medreselerin Bozulması ve Islâhı / Medreseleri Islâh Çabaları	110

III. BÖLÜM

Osmanlı Medreselerinin Müfredât Programları

3.1. Osmanlı Medreselerinin Müfredât Programları	113
3.1.1. İshâk b. Hasan et-Tokâdî'nin (ö.1689) <i>Nazmu 'l- 'Ulûm</i> (<i>Manzûme-i Tertîb-i 'Ulûm</i>)'una Göre Osmanlı Medreselerinin Ders Programları	113
3.1.2. Saçaklızâde Muhammed b. Ebûbekir el-Mar'âşî'nin (ö.1733) <i>Tertîbu 'l- 'Ulûm</i> 'una Göre Osmanlı Medreselerinin Ders Programları	118
3.1.3. Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın (ö.1780) <i>Tertîbu 'l- 'Ulûm</i> 'una Göre Osmanlı Medreselerinin Ders Programları.....	123
3.1.4. Nebî Efendizâde'nin (ö.1785/1786) <i>Kasîde fi 'l-Kutubi 'l- Meşhûre fi 'l- 'Ulûm</i> 'una Göre Osmanlı Medreselerinin Ders Programları	138
3.1.5. <i>Manzûme fi Tertîbi 'l-Kutub fi 'l- 'Ulûm</i> 'a Göre Osmanlı Medreselerinin Ders Programları	145
3.1.6. <i>Kevâkib-i Seb 'a</i> 'ya Göre Osmanlı Medreselerinin Ders Programları	151
3.1.7. Osmanlı Medreseleri Müfredât Programları Hakkında Genel Değerlendirme.....	162
3.2. Osmanlı Âlimlerinin Otobiyografileri ve İcâzetnâmelerine Göre Osmanlı Medreselerinin Müfredât Programı	165
3.2.1. Taşköprülüzâde'nin (ö.1561) <i>eş-Şakâiku 'n-Nu 'mâniyye fi 'Ulemâ 'id-Devleti 'l-Osmâniyye</i> Adlı Eserindeki Otobiyografisine Göre Osmanlı Medreselerinin Ders Programları	166
3.2.2. XVII. Yüzyılda Yaşamış Bir Âlimin Astronomi İle İlgili Bir Eserine Göre Osmanlı Medreselerinin Ders Programları	168
3.2.3. Kâtip Çelebi'nin (ö.1658) <i>Mîzânu 'l-Hakk fi İhtiyâri 'l-Ehakk</i> Adlı Eserindeki Otobiyografisine Göre Osmanlı Medreselerinin Ders Programları	169
3.2.4. Şeyhülislâm Feyzullah Efendi'nin (ö.1703) Otobiyografisine Göre Osmanlı Medreselerinin Ders Programları	171
3.2.5. Bursalı İsmail Hakkı'nın (ö.1725) <i>Tamâmu 'l-Feyz</i> Adlı Eserindeki Otobiyografisine Göre Osmanlı Medreselerinin Ders Programları	172
3.2.6. 'Abdullah el-Ahıskavî'nin (ö.1803) <i>Revâmîzu 'l-A 'yân</i> Adlı Eserindeki Otobiyografisine Göre Osmanlı Medreselerinin Ders Programları.....	173
3.2.7. Cevdet Paşa'nın (ö.1895) <i>Tezâkir</i> Adlı Eserindeki Otobiyografisine Göre Osmanlı Medreselerinin Ders Programları.....	175

IV. BÖLÜM

Medreselerde Arap Dili İle İlgili Okutulan İlimler, Eserler, Öğretim Yöntemleri, Öğrenim Süreci ve Öğretim Dili

4.1. Medreselerde Arap Dili ile İlgili Okutulan İlimler ve Eserler	177
4.1.1. Lugat İlmi (Sözlükbilim).....	177
4.1.1.1. Lugat İlmi (Sözlükbilim) ile İlgili Eserler.....	179
4.1.2. Sarf İlmi.....	183
4.1.2.1. Sarf İlmi ile İlgili Eserler	186

4.1.3. Nahiv İlmi	204
4.1.3.1. Nahiv İlmi ile İlgili Eserler	208
4.1.4. Belâgat İlmi	229
4.1.4.1. Me‘ânî İlmi.....	231
4.1.4.2. Beyân İlmi	232
4.1.4.3. Bedî‘ İlmi	234
4.1.4.4. Belâgat (Me‘ânî, Bedî‘, Beyân) İlmi ile İlgili Eserler.....	235
4.1.5. ‘Arûz İlmi	243
4.1.5.1. ‘Arûz İlmi ile İlgili Eserler.....	245
4.1.6. Kavâfî İlmi	245
4.1.6.1. Kavâfî İlmi ile İlgili Eserler	246
4.1.7. Karz-ı Şi‘r İlmi	246
4.1.8. Mebâdi-i Şi‘r İlmi.....	247
4.1.9. İnşâ İlmi.....	247
4.1.10. Vad‘ İlmi	247
4.1.10.1. Vad‘ İlmi ile İlgili Eserler	248
4.1.11. İştikâk İlmi	248
4.2. Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretim Yöntemleri	249
4.2.1. Takrîr Metodu	249
4.2.2. Ezber Metodu	250
4.2.3. Tekrar Metodu.....	252
4.2.4. Kavrama Metodu.....	253
4.2.5. Yazma (İmlâ) Metodu	254
4.2.6. Soru-Cevap Metodu	256
4.2.7. Tartışma ve Münâzara Metodu	258
4.2.8. Müzâkere Metodu	259
4.3. Osmanlı Medreselerinde Öğrenim Süreci	262
4.4. Osmanlı Medreselerinde Arapçanın Öğretim Dili Olup Olmadığı Meselesi	269
4. SONUÇ	273
KAYNAKÇA	284
DİZİN	301

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1. Kânûnî Sultan Süleyman'ın Kânûnnâme ve Vakfiyesi ile Dönem Âlimlerinden Taşköprülüzâde'nin Otobiyografisine Göre Okutulan Dersler.

Tablo 2. İshak b. Hasan et-Tokâdî'nin *Nazmu'l-'Ulûm*'una Göre Okutulan Dersler ve Kitaplar.

Tablo 3. Saçaklızâde Muhammed b. Ebûbekir el-Mar'aşî'nin (ö.1733) *Tertîbu'l-'Ulûm*'una Göre Okutulan Dersler ve Belirtilen Kitaplar.

Tablo 4. Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın *Tertîbu'l-'Ulûm*'una Göre Medreselerde Okutulan Dersler ve Kitaplar.

Tablo 5. Nebî Efendizâde'nin *Kasîde fî'l-Kutubi'l-Meşhûre fî'l-'Ulûm*'una Göre Medreselerde Okutulan Dersler ve Kitaplar.

Tablo 6. *Manzûme fî Tertîbi'l-Kutub fî'l-'Ulûm*'a Göre Medreselerde Okutulan Dersler ve Kitaplar.

Tablo 7. *Kevâkib-i Seb'a*'ya Göre Medreselerde Okutulan Dersler ve Kitaplar.

Tablo 8. Taşköprülüzâde'nin Okuduğu Derslere Göre Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Kitaplar.

Tablo 9. Taşköprülüzâde'nin Okuttuğu Derslere Göre Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Kitaplar.

Tablo 10. XVII. Yüzyılda Yaşamış Bir Âlimin Okuduğu Derslere Göre Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Kitaplar.

Tablo 11. Kâtip Çelebi'nin Okuduğu Derslere Göre Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Kitaplar.

Tablo 12. Kâtip Çelebi'nin Okuttuğu Derslere Göre Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Kitaplar.

Tablo 13. Şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin Okuduğu Derslere Göre Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Kitaplar.

Tablo 14. Bursalı İsmail Hakkı'nın Okuduğu Derslere Göre Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Kitaplar.

Tablo 15. Abdullah el-Ahıskavî'nin Okuduğu Derslere Göre Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Kitaplar.

Tablo 16. Cevdet Paşa'nın Okuduğu Derslere Göre Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Kitaplar.

Tablo 17. *el-Emsiletu'l-Muhtelifa*'de Yer Alan Yirmi Dört Sîga.

Tablo 18. Otuz Beş Bâbın Sülâsî Mücerred (Üçlü Yalın) Fiillere Ayrılan Altı Bâbı.

Tablo 19. Sülâsî Mezîd Fiiller.

Tablo 20. Otuz Beş Bâbın, دَخَرَجَ nin Mülhâk'ına (Bu Bâba Katılmış) Ayrılan Altı Bâbı.

Tablo 21. Rubâî Mezîd Fiiller.

Tablo 22. Otuz Beş Bâbın, تَدَخَّرَجَ nin Mülhâk'ı (Bu Bâba Katılmış) İçin Olan Beş Bâbı.

Tablo 23. إِحْرَزْنَجَمَ nin Mülhâk'ı (Bu Bâba Katılmış) İçin Olan İki Bâbı.

Tablo 24. *el-'İzzî*'de Yer Alan Fiil Tasnifi.

Tablo 25. İbn Hâcib'in Tasnifi.

Tablo 26. Osmanlı Medreselerinde Kitapların Okutulma Sıralarına Göre Arap Dili İle İlgili İlimlerden Sarf, Nahiv ve Me'ânînin Basamakları.

TRANSKRİPSİYON SİSTEMİ

ء / ا : e / a / '

ب : b

ت : t

ث : s

ج : c

ح : h

خ : h

د : d

ذ : z

ر : r

ز : z

س : s

ش : ş

ص : s

ض : d

ط : t

ظ : z

ع : '

غ : g

ف : f

ق : k

ك : k

ل : l

م : m

ن : n

ه : h

و : v

ي : y

KISALTMALAR LİSTESİ

a.g.e.	: adı geçen eser
b.	: bin
başk.	: başkaları
c.	: cilt
Çev.	: çeviren
DİA	: Diyânet İslâm Ansiklopedisi
h.	: hicrî
Haz.	: hazırlayan
IRCICA	: İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi
m.	: milâdî
ö.	: ölümü
S.	: sayı
s.	: sayfa
TDV	: Türkiye Diyânet Vakfı
tsz.	: tarihsiz
TTK	: Türk Tarih Kurumu
vb.	: ve benzeri
vd.	: ve diğerleri

GİRİŞ

Problem

Bu çalışmada, Osmanlı medreselerinde Fâtih döneminden Tanzimat'a kadar olan süreçte Arapça öğretimi hakkında nasıl bir gelişme kaydedildiğinin araştırılması konu edilmektedir.

Osmanlıda eğitim-öğretime ve medreselere ilişkin bazı araştırmalar yapılmasına karşın, bu araştırmalar genel bilgiler içermekte olup medreselerde Arap dilinin öğretimine ilişkin müstakil çalışmalar değildir.

Osmanlı eğitim sistemi ve medreseler üzerine yapılmış bu çalışmaların başlıcaları, Şerafettin Yaltkaya'nın *Tanzimattan Evvel ve Sonra Medreseler*, (1940); Ahmet Süheyl Ünver'in *İstanbul Üniversitesi Tarihine Başlangıç: Fâtih, Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı*, (1946); Abdülhak Adnan Adıvar'ın *Osmanlı Türklerinde İlim*, (1970); Şehabettin Tekindağ'ın *Medrese Dönemi*, (1973); Hüseyin Atay'ın, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, (1983); İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın *Osmanlı Devleti'nin İlimiye Teşkilatı*, (1984); Mustafa Bilge'nin *İlk Osmanlı Medreseleri*, (1984); Ahmet Gül'ün *Osmanlı Medreselerinde Eğitim-Öğretim ve Bunlar Arasında Dâru'l-Hadislerin Yeri*, (1997); Cevat İzgi'nin *Osmanlı Medreselerinde İlim*, (1997); Hasan Akgündüz'ün, *Klasik Dönem Osmanlı Medrese Sistemi*, (1997); Mefail Hızlı'nın, *Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Dönemi Bursa Medreselerinde Eğitim-Öğretim*, (1997); Ömer Özyılmaz'ın *Osmanlı Medreslerinin Eğitim Programları*, (2002); Fahri Unan'ın *Kuruluşundan Günümüze Fâtih Külliyesi*, (2003); Ziya Kazıcı'nın *Osmanlıda Eğitim-Öğretim*, (2004); Cahid Baltacı'nın *XV.- XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*, (2. Baskı: 2005); Murat Akgündüz'ün, *XIX. Asır Osmanlı Medreseleri*, (2005); Kenan Yakuboğlu'nun *Osmanlı Medrese Eğitimi ve Felsefesi*, (2006) adlı eserlerdir.

Osmanlı medreselerinde eğitim üzerine yüksek lisans ve doktora düzeyinde yapılan araştırmalar (tezler) ise şunlardır; M. Hulûsi Lekesiz'in, *Osmanlı İlmî Zihniyetinde Değişme (Teşekkül-Gelişme-Çözülme XV- XVII. Yüzyıllar)*, (Ankara 1989); Zübeyir Akçe'nin, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Dönemindeki Eğitim Müesseseleri*

Üzerine Bir Deneme (1326 -1451), (Şanlıurfa 1995); İsmail Şeker'in, *Kuruluş Dönemi Osmanlı Medreseleri ve Medrese-Vakıf Münasebeti*, (Kayseri 1999); Hacı Ataş'ın, *Fâtih Dönemi İstanbul Medreseleri ve Faaliyetleri*, (Elazığ 2001); Gürbüz Akbulut'un *Osmanlı Medreseleri (1453-1656)'nin Ders Programları ve Kâtip Çelebi'nin Bu Konudaki Düşünceleri*, (İzmir 2002); Ayşe Zişan Furat'ın, *XV. ve XVI. Y.Y.larda Fâtih ve Süleymânîye Medreseleri 'nde Verilen Din Eğitiminin Karşılaştırmalı Bir İncelemesi*, (İstanbul 2004); Ahmet Ulusoy'un, *Kuruluşundan 17. Yüzyıla Kadar Osmanlı Medreselerinde Eğitim-Öğretim Faaliyetleri*, (Konya 2007) adlı yüksek lisans tezleri ile Kenan Yakuboğlu'nun, *Osmanlı Medrese Eğitimi ve Felsefesi*, (İstanbul 1996) adlı doktora tezi.

Bu çalışmalar dışında medrese ders programlarına yer veren bazı makaleler de kaleme alınmıştır. Ancak bunlar da programları ve okutulan dersleri genel çerçevede ele almışlardır. Söz konusu çalışmalar; Mustafa Ergün'ün *Medreselerde Okutulan Dersler ve Ders Kitapları*, (1996); Mustafa Şanal, *Osmanlı Devletinde Medreselerde Ders Programları, Öğretim Metodu, Ölçme ve Değerlendirme, Öğretimde İhtisaslaşma Bakımından Genel Bir Bakış*, (2003); Mefail Hızlı'nın *Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler* (2008) başlıklı yazılardır.

Medreselerde Arapça öğretimine ilişkin Tanzimat sonrasına ait biri yüksek lisans (Bildirici,Yusuf Ziya, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye'de Arapça Öğretimi*, Ankara Üniversitesi, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara 1987), diğeri doktora (Açık, Kerim, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Arapça Öğretimi (Kaynaklar ve Yöntemler)*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2002) olmak üzere iki tez çalışması bulunmaktadır. Ancak her ikisinin de Arapça öğretimini Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar ele almış olduğu göz önüne alınırsa Türkiye'de Tanzimat öncesi Osmanlı Medreselerinde Arapça öğretimi alanında gerek yüksek lisans, gerekse doktora düzeyinde bir tez çalışmasının yapılmadığı ortaya çıkmaktadır.

Tanzimat öncesine dair sadece 1976'da Paris Sorbonne Üniversitesi'nde Nasuhi Ünal Karaarslan tarafından bir doktora tezi hazırlandığı tespit edilmiştir. (Karaarslan, Nasuhi Ünal, *L'Enseignement en Langue Arabe Chez Les Turcs Ottomans Jusqu'aux Tanzimat*, Université de Paris-Sorbonne, Paris 1976). Ancak bu çalışmanın yapıldığı tarihten sonra medreseler alanında daha pek çok araştırmanın yapılmış olması,

çalışmanın güncelliğini yitirmesine ve içerik olarak yetersiz kalmasına neden olmuştur. Ayrıca bu tezin Paris'te yapılmış olması ve dolayısıyla Fransızca yazılmış olması, Türkiye'de bu konuyla ilgilenenlerin hem teze ulaşımını, hem de rahatlıkla okuyup anlayabilmesini güçleştirmektedir. Türkiye'de böyle bir çalışmanın yapılmamış olması, bu anlamda ciddi bir eksikliğin varlığını gözler önüne sermektedir.

Türkiye'de bu alanda sadece makale düzeyinde bilgilere ulaşılmaktadır. Bunlar, Ramazan Şeşen'in "Osmanlılar Döneminde Arap Dili ve Edebiyatı Öğretimi" *Studies on Turkish-Arab Relations Annual*, (İstanbul 1986); Dursun Hazer'in "Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi ve Okutulan Ders Kitapları", *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (2002) adlı makaleleri ile Musa Yıldız'ın "Osmanlı Döneminde Arapça Öğretimi ve Okutulan Ders Kitapları" başlıklı *Gazi Üniversitesi Türkiye'de Yabancı Dil Eğitimi Ulusal Kongresi (22-23 Kasım 2007)*'nde sunulan bildirisiidir. Ancak bu yazılar, makale düzeyinde kaldığı için özet mahiyette çalışmalar olup kapsamlı araştırmalar değildir.

Görüldüğü gibi Osmanlı medreseleri ve eğitim-öğretim hakkında çeşitli çalışmalar yapılmasına karşın Osmanlı medreselerinde Tanzimat öncesi Arapça öğretimi konusunda Türkiye'de doktora tezi düzeyinde kapsamlı herhangi bir çalışma bulunmamaktadır. İşte bu çalışma, *Fâtih Döneminden Tanzimat'a Kadar Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi* başlığı altında, bu yöndeki boşluğun doldurulması arzusuyla hazırlanmıştır.

Araştırmanın Amacı

Çalışmayla, Osmanlı medreselerinde, Fâtih döneminden başlayarak Tanzimat'ın ilan edilişine değin Arap dilinin öğretiminde hangi yöntemlerin takip edildiği, ne tür kitaplar okutulduğu, ders öğrenim sürecinin nasıl olduğu ile Arapçanın ders programlarındaki yeri incelenerek; edinilen verilerin günümüz Arapça öğretimine katkı sağlaması hedeflenmektedir.

Bu genel amaca yönelik hipotezler ise şu şekildedir;

1. Bu araştırmanın amacı, “Osmanlı medrese eğitiminde Arapçanın nasıl bir konuma sahip olduğunu araştırmaktır.”

2. Bu araştırmanın amacı, “Osmanlı medrese ders müfredâtında Arapçanın diğer ilim dalları, özellikle dinî ilimler üzerindeki etkisini araştırmaktır.”

Araştırmanın Önemi

Osmanlılarda medreselerin önemli bir eğitim kurumu olmasının yanı sıra, bu kurumlarda okutulan bilimlere ulaşmayı sağlayan Arapçanın öğretimi de o derece önem taşımaktadır. Osmanlı medreseleri ve eğitim-öğretimiyle ilgili pek çok çalışma yapılmasına karşın, bu kurumlarda okutulan Arapça derslerine dair müstakil çalışmalara rastlamak pek mümkün değildir. Bu konuyla ilgili daha çok Tanzimat sonrasına ilişkin çalışmalar yapılmış; Tanzimat öncesine ait her hangi bir çalışmaya yer verilmemiştir. Bu durum, Tanzimat öncesi döneme ait tatmin edici bilgilere ulaşmayı güçleştirmektedir.

Daha önce de değindiğimiz gibi, Tanzimat öncesi Osmanlıda Arapça öğretimine ilişkin yalnızca Paris Sorbonne Üniversitesi’nde yapılmış bir doktora çalışması olduğu göze çarpmıştır. Ancak bu çalışmanın 1976 yılında yapılmış olması, bu tarihle bizim çalışmamızın tarihi arasında belirgin bir zaman farkının olduğunu ortaya koymaktadır. Bu süreç içerisinde medreseler alanında pek çok yeni eserin bilime kazandırılması, söz konusu çalışmayı şu an için yetersiz kılmaktadır. Yeni bilgi, yöntemler ve şartlar, daha kapsamlı bir çalışma yapılması ihtiyacını doğurmaktadır. Ayrıca bu çalışmanın Paris’te yapılmış olması ve bu alanda gerek yüksek lisans, gerekse doktora düzeyinde Türkiye’de yapılmış her hangi bir tez çalışması bulunmayışı; bizim çalışmamızın, bu açıdan önemli bir boşluğu dolduracağını göstergesidir.

Söz konusu çalışma, “Osmanlı Türklerinde Tanzimat’a Kadar Arapça Öğretimi” başlığını taşıdığından bizim çalışmamızdan farklı olarak medrese dışı eğitim kurumlarını da (sıbyan mektepleri, askerî okullar) kapsamasının yanı sıra; tezin başlığı Arapça öğretimi olmasına karşın; tefsir, hadis, fıkıh vd. ilimleri de en az Arapçaya yer verdiği ölçüde yer vererek açıklamıştır. Oysa bizim çalışmamızda diğer ilimleri değil

yalnızca Arapça öğretimini, okutulan kitapları ve öğretim yöntemlerini detaylı bir biçimde ve tek tek açıklama yoluna gidilmektedir.

Bu teze ek olarak doğrudan konumuzla ilgili kaleme alınmış üç makale bulunduğu göze çarpmaktadır. Bu çalışmaların hepsi de Tanzimat öncesi, sonrası gibi bir ayrım gözetmeksizin konuya genel olarak değinmişlerdir. İlki 1986 yılında Ramazan Şeşen'in Osmanlı eğitiminde Arap diline ait eserleri, klasik devir, gerileme devri ve düzelme gayretleri şeklinde üç safhada sıraladığı makalesidir. İkincisi, Dursun Hazer'in 2002'de yayımladığı, Arapça öğretim usûlü ve medreselerde okutulan eserlere yer vererek diğerlerinden daha etraflıca konuya eğildiği makalesidir. Üçüncüsü ise, Musa Yıldız tarafından Türkiye'de Yabancı Dil Eğitimi Ulusal Kongresi'nde (Kasım 2007) bildiri olarak sunulan ve bir bakıma çalışmamızın özeti niteliği taşıyan metindir.

Bahse konu tez çalışması ile Osmanlılar döneminde Arapça öğretimini yüzeysel bir şekilde ele alan bu makaleler dışında konuya ilişkin bir çalışma yapılmadığı, derinlemesine incelenmiş bir çalışmanın eksikliği dikkati çekmektedir. Bizim çalışmamız, konunun daha detaylı ve kapsamlı bir şekilde ele alınarak daha doyurucu bilgiler içermesi bakımından önem taşımaktadır.

Çalışmamızın Tanzimat öncesi Arapça öğretimini konu edinmesinin nedeni, Tanzimat sonrasının hem yüksek lisans hem de doktora konusu olarak çalışılmış olması; ayrıca medreselerin henüz bozulmaya başlamadığı ve en verimli olduğu dönemlerin konu edilmek istenmesidir. Yine dönem olarak özellikle Fâtih döneminin tercih edilmesi ise, medreselerin Fâtih döneminde büyük bir gelişme kaydetmesiyle açıklanabilir. Bu gelişmenin başladığı noktadan devam edilerek sonraki dönemler, ilerleme ve nihayet gerilemenin başladığı dönemleri kapsayan çalışmamız medreselerin en parlak dönemlerine ait bilgi eksikliğinin giderilmesi açısından da oldukça önemlidir.

Araştırmanın Sınırlılıkları

Araştırma, bu yönde çalışmalar yapılması gerekçesiyle, Osmanlı'nın Tanzimat sonrası döneme ait bilgilerini içermemektedir. Fâtih dönemi öncesine ise, kısaca değinilerek medreselerin gelişme gösterdiği dönem olan Fâtih dönemi ve sonrasına vurgu yapılmaktadır.

Ayrıca, çalışmada yalnızca Arap dilinin öğretimi esas alınarak; Osmanlı medrese ders programlarında yer alan Tefsir, Fıkıh, Hadis gibi İslâmî bilimlerin yanı sıra, Mantık, Aritmetik, Astronomi gibi pozitif bilimler de çalışma dışında tutulmaktadır.

Bunun yanı sıra çalışmamızda Osmanlı yüksek öğretim kurumları olan medreseler konu edilmekte; sıbyan mektepleri, askerî okullar, enderun mektepleri gibi öğretim kurumlarındaki Arapça öğretimine yer verilmemektedir.

Yine medreselerle ilgili olarak ulemânın yetişme safhaları, sosyal tabanı, mülâzemet, teşkilat yapısı gibi hususlar araştırma kapsamına dâhil edilmemekte, medreselerin eğitim sistemi ile ders programlarının içeriğine, program kapsamındaki dersler ve bu derslerden Arap dili (sarf, nahiv, belâgat) alanında okutulan eserlere ağırlık verilmektedir.

Varsayımlar

1. Osmanlı medreselerinde Arapça öğretiminin nasıl yapıldığına ilişkin edinilen bilgiler, günümüz Arapça öğretimine farklı bir boyut kazandıracaktır.

2. Çalışma, Arapça öğretiminin, söz konusu dönemde nasıl ve hangi yöntemle gerçekleştiği hakkındaki bilgi eksikliğini giderecektir.

3. Arapça, o dönemde medrese ders müfredâtında yabancı dil öğrenme amacıyla yer almamış; İslâmî ilimleri öğrenmek ve kitapları anlayabilmek için bir araç olarak kullanılmıştır.

4. Medrese ders kitaplarının dilini anlamaya yönelik bir dil öğretimi söz konusu olduğu için metin okuma ve anlama becerisi ön planda tutulmuş; konuşma becerisi ise, bu amaca hizmet etmediğinden haklı olarak gözardı edilmiştir.

5. Medreselerde dil öğretim yöntemi olarak sanıldığı gibi aksine yalnızca ezber metodu uygulanmamış; daha pek çok yöntem kullanılmıştır.

Terimlerin ve Kısaltmaların Tanımlanması

Araştırma içerisinde sık sık yer alacak terimlerin kısa tanımları şu şekildedir;

Sarf: Arapçada fiil çekimlerini ele alan bilim dalı, morfoloji.

Nahiv: Arapçada cümle bilgisini konu edinen bilim dalı, sentaks. Ayrıca bu terim, yalnızca Arap gramerini tanımlamak için de kullanılır.

Belâgat: Genel anlamda söz ve yazıda düzgün, etkili ve sanatlı ifade anlamına gelen bu terim, edebiyat kâideleri ve edebî sanatlarla ilgili me‘ânî, bedî‘ ve beyân ilimlerini içine alır ve özel anlamda Arap belâgatine işaret eder.

‘Ulûm-u ‘Âliyye (Yüksek İlimler)/ Naklî İlimler: Allah tarafından bildirilen vahiylerle dayanır ve tefsir, hadis, fıkıh ve kelâm gibi İslâmî ilimleri içine alır.

‘Ulûm-u Cüz’iyye/ Âlet İlimleri/ Aklî İlimler: İslâmî ilimlere hazırlayıcı nitelikte ve onlardan önce okutulan ilimlerdir. Mantık, sarf, nahiv, belâgat (me‘ânî, bedî‘, beyân), lugat, hendese, hesap heyet, hikmet (felsefe) ilmi bu gruba dâhil edilir.

Muîd: Medreselerde müderris tarafından işlenen dersin bitiminde öğrencilere dersi tekrar ettirmekle ve anlaşılmayan konuların açıklığa kavuşturulmasıyla görevli, derece bakımından müderrisin altında ve bütün öğrencilerin üstünde yer alan müderris yardımcısı.

Dânişmend: Yüksek seviyedeki medrese talebelerine verilen isim.

Suhte: Başlangıç seviyesindeki medrese talebelerine verilen isim. Sonraları bozularak softa şeklinde de kullanılmıştır.

Sahn; Sahn-ı Semân: Osmanlıda yüksek öğrenim veren medreseler olup ilk kez Fâtih Sultan Mehmed döneminde kurulmuştur.

Tetimme/ Mûsıla-i Sahn: Tetimme; tamamlayıcı, Mûsıla-i Sahn; Sahn'a ulaştıran anlamındaki bu medreseler, öğrencileri yüksek öğrenim veren Sahn medreselerine hazırlamakta ve Sahn medreselerinden daha aşağı basamakta yer almaktaydı.

Hâşiye-i Tecrîd: Seyyid Şerîf Curcânî'nin Kelâm ilmine dair kaleme aldığı *Hâşiye-i Tecrîd* adlı medreselerde okutulan ders kitabı. Ayrıca, medrese eğitiminin en alt basamağını oluşturan, müderrisinin günlük yirmi-yirmi beş akçe aldığı ücrete binaen *Yirmili Medreseler* olarak da adlandırılan ya da bahsi geçen kitabın adını taşıyan *Hâşiye-i Tecrîd Medreseleri*.

Miftâh: et-Taftazânî'nin Belâgat ilminin dallarından Me'âni ilmine dair yazdığı *Şerh-i Miftâh* adlı eseri. Ayrıca, müderrisinin yevmiyesi otuz, otuz beş akçe olduğundan *Otuzlu Medrese* olarak ya da *Şerh-i Miftâh* okutulduğu için *Miftâh Medreseleri* olarak adlandırılan medreseler.

Telvîh: et-Taftazânî'nin Usûl-i Fıkıh alanındaki *Telvîh* isimli eseri. Ayrıca, müderrisinin yevmiyesi kırk akçe olan *Kırkılı Medreseler* de *Telvîh* olarak adlandırılmıştır.

Çalışmada en fazla yer alacak kısaltmalar ise şöyledir;

KÇ: Kâtip Çelebi.

ŞN: *Şakâiku'n-Nu'mâniyye*; Taşköprülüzâde 'Îsâmuddîn Ebû'l-Hayr Ahmed Efendi'nin *eş-Şakâiku'n-Nu'mâniyye fî 'Ulemâi'd-Devleti'l-'Osmâniyye* adlı eseri.

OM: *Osmanlı Müellifleri*; Bursalı Mehmed Tâhir'in *Osmanlı Müellifleri* adlı eseri.

Câmî: *Molla Câmi*; Nûruddîn 'Abdurrahmân b. Ahmed Nûruddîn el-Câmî (ö.1492-93) tarafından *el-Fevâidu'd-Diyâiyye* adıyla yazılan eser.

YÖNTEM

Bu araştırma öncelikle yazılı kaynak (literatür) taramasına dayanmaktadır. Elde edilen bilgiler ışığında ikincil verilerin analizine gidilmiştir.

Araştırmanın Modeli (Deseni)

Çalışmada kullanılan araştırma yöntemi, “tarihsel model”dir. Tarihsel modelle, belli bir geçmiş olay ve bu olayın günümüze etkileri incelenmektedir. Tarihsel araştırmaların verilerini, yazılı kaynaklar (örneğin, kitaplar, dergiler, arşiv belgeleri, resmi yazışmalar, sözleşmeler vb.) oluşturmaktadır. Söz konusu çalışma da tarihî verilere dayanarak, çıkarımlar yapmaya yönelik olduğundan; bu yöntemin kullanılması uygun görülmüştür.

Araştırma türü ise betimseldir; betimsel araştırmalar, geçmişte ya da hâlâ var olan bir durumu olduğu haliyle betimlemeyi amaçlayan araştırmalardır. Bu çalışmada da geçmişte var olan bir kurum olan medrese eğitimi olduğu gibi yansıtılmaya çalışılmıştır.

Evren ve Örneklem

Çalışmanın evrenini, Osmanlı Devleti’nin Fâtih döneminden (1451) başlayarak Tanzimat’ın ilan edilmesine kadarki dönemde (1839) yüksek öğretim kurumu olan medreselerin ders programları içerisinde yer alan Arapçanın öğretimi oluşturmaktadır. Bu dilin öğretim yöntemi, ders kapsamında okutulan kitaplar, dersin içeriği ile bu dilin öğretim amacı ve bu amaca ne ölçüde ulaşıldığının yanı sıra Arapçanın medrese eğitimindeki konumunun ne olduğu da araştırma dâhilindedir.

Araştırmayı evren-örneklem ilişkisi açısından değerlendirdiğimizde ise; çalışmanın *evrenini*, Osmanlı Devleti’nin yüksek öğrenim kurumu olan medreselerin eğitim sistemi oluşturmaktadır. Evrenin bir parçası niteliğindeki araştırmanın *örneklemini* ise, bu medrese eğitimi içerisindeki Arap dilinin öğretimi oluşturmaktadır.

Çalışmada örneklem türlerinden *küme örnekleme* yöntemi kullanılarak Arapça öğretimi, Sarf ilmi, Nahiv ilmi, Belâgat ilmi olarak kümelenmiştir.

Verileri Toplama Teknikleri

Nitel çalışmalarda, kişilerle yapılan derinlemesine ve yüz yüze görüşmeler, odak grup seçimi, belge toplanması ve analizi, alanda gözlem, yapılan eserlerin incelenmesi ve değerlendirilmesi, kişilerin anlatımlarının derlenmesi, değerlendirilmesi gibi veri kaynakları ve veri toplama yöntemleri kullanılmaktadır. Nitel bir çalışma olan araştırmamızda, bu veri toplama yöntemlerinden belge toplanması ve analizi, yapılan eserlerin incelenmesi ve değerlendirilmesi gibi veri kaynaklarına başvurulmuştur.

Çalışmanın verileri nitel olduğundan, veri toplama tekniği olarak “belgesel tarama” kullanılmıştır. Veriler, yazımlanmış her türlü ortamdan toplanabilmektedir. Bu çalışmada, konuyla ilgili arşiv belgeleri, vakfiyeler, kânûnnâmeler, icâzetnâmeler, ders programları ile Türkçe, Arapça, Osmanlıca, İngilizce ve Fransızca olmak üzere çeşitli dillerde yayımlanmış kitaplar, sözlükler, makaleler, bildiriler, medrese eğitimi üzerine yayımlanmamış yüksek lisans ve doktora tez çalışmaları ve yayımlanmış telif eserler taranarak söz konusu döneme ilişkin medreselerde Arapça sarf, nahiv, belâgat üzerine okutulan ders kitapları incelenmiştir.

Verilerin Analizi

Çalışmamız nitel bir araştırma olduğundan toplanan verilerin özelliklerinden yola çıkılarak var olan veri analiz yöntemleri gözden geçirilmiş, araştırma için en uygun yöntemle bir veri analiz planı geliştirilmiştir.

Buna göre, konu ile ilgili toplanan tüm veriler, öncelikle bir tasnife tabi tutulmuştur. Daha sonra metinler üzerinde gerekli tetkik ve tenkitler yapılarak alan dâhilindeki veriler, ham veri düzeyinden içerik analizi yapılmak suretiyle işlenmiş veriler haline getirilmiştir. Sonrasında veriler betimsel bir yaklaşımla sunulmuş; bu çalışmaları takiben veri analiz sürecine araştırmacının kendi yorumları da dâhil edilmiştir.

Verilerin analizi için nitel analiz tekniklerinden betimsel analiz yöntemi kullanılmıştır. Bu doğrultuda öncelikle veri analizi için bir çerçeve oluşturulmuştur. Bu çerçeveye göre verilerin hangi temalar altında düzenleneceği ve sunulacağı belirlenmiştir. Bunu, daha önce oluşturulan çerçeveye göre elde edilen verilerin okunması ve düzenlenmesi izlemiştir. Buna göre önemli olmayan bazı veriler dışarıda bırakılmıştır. Sonra düzenlenen verilere, gerekli yerlerde dolaylı alıntılarla yer verilmiştir. Daha sonra bulguların ilişkilendirilerek anlamlandırılması sağlanmıştır. Son olarak elde edilen verilerin yorumlanmasına geçilmiş ve genel bir değerlendirmesi yapılarak araştırma tamamlanmıştır.

I. BÖLÜM

MEDRESELERİN ORTAYA ÇIKIŞI VE FÂTİH DEVRİNE KADAR OSMANLI MEDRESELERİ

1.1. Medreselerin Ortaya Çıkışı ve Osmanlılara Kadar Gelişimi

1. 1. 1. Hz. Muhammed Döneminde Eğitim-Öğretim

İlk emri “Oku!” (Kur’ân-96/1) ile başlayan İslâm öğretisi, ilme verdiği önemi, Yüce Kitabı Kur’ân-ı Kerîm’in: “Kalem’e ve onunla yazılana andolsun” (Kur’ân-68/1), “Hiç bilenle bilmeyen bir olur mu? Gerçekten bunu ancak akıl sahipleri düşünüp öğüt alırlar” (Kur’ân-39/9), “Kendilerine ilim verilenlerin üstün dereceleri vardır” (Kur’ân-58/11) gibi daha pek çok âyetinde vurgulamaktadır.

Hz. Muhammed (s.a.v.) de ilmin faziletine binaen; “Âlimin âbide üstünlüğü, ayın öteki yıldızlara oranla parlaklığı gibidir”, “İlim öğrenerek cehaletten kurtulana, erdem kazanana, adaletle iş görene ne mutlu!”, “Bir saat ilme çalışmak, bir gece nafile ibadetten hayırlıdır”, “Âlimlere bağlanın, onlar dünyanın ışıklarıdır”, “Beşikten mezara kadar ilim isteyiniz!”, “Ya âlim, ya öğrenen, ya dinleyen veya ilmi seven ol. Bunların dışında beşincisi olursan helak olursun!”, “En değerli sadaka, Müslümanın ilim öğrenip onu Müslüman kardeşine öğretmesidir”, “İlim sahipleri yeryüzünün yıldızları gibidir. Karada denizde onlarla yol bulunur” buyurmuş ve “Rabbim, ilmimi artır” (Kur’ân-20/114) duasıyla ilim talebinde bulunmuştur. Ayrıca “İlim öğrenmek, kadın-erkek her Müslümana farzdır” hadisiyle ırk, millet, dil, cinsiyet ayrımı yapılmaksızın herkesin ilim öğrenmeye yönelmesini emretmektedir. Bir başka hadisinde ise, “İlim Çin’de bile olsa gidip öğreniniz” diyerek ilim öğrenmenin yalnızca İslâmî ilimlerle sınırlı olmadığını altını çizmiş ve müsbet ilimleri öğrenmenin gerekliliğine de vurgu yapmıştır.

Kur’ân ve hadislerin ilmi teşvik eden düsturlarına kayıtsız kalmayan Müslümanlar daha İslâm’ın ilk yıllarından itibaren ilim öğrenmek için bütün

imkanlarını seferber ederek yoğun bir çaba içine girdiler. Bu çaba elbette daha çok İslâm'ı öğrenmek ve bu yeni dinin öğretilerini anlamak üzerine kuruluydu.

“Allah beni bir muallim (öğretici-öğretmen) olarak gönderdi” hadisinden de anlaşıldığı üzere, İslâmın ilk öğreticisi kuşkusuz Hz. Muhammed (s.a.v.)’dir. O, kendisine peygamberliğin gelişinin dördüncü yılında, İslâm eğitim-öğretiminin gerçekleştirilebilmesi için uygun bir yer olarak düşündüğü Erkâm b. Ebi'l-Erkâm'ın evini bu iş için tahsis etmiştir. Hz. Peygamber, burada Müslümanlara Kur'ân okuyor, o dönemde inen Kur'ân ayetlerinin de içeriğini oluşturan iman ve sabır üzerine onları eğitiyordu (Kazıcı, 2004, s.20). Böylelikle Müslümanlar burada yeni dinin emirlerini öğreniyor, okuma-yazma bilenler diğerlerinin de okuyup-yazmasını sağlıyor, kendileri de bu yeni düsturları yazıyor veya ezberliyorlardı (Gül, 1997, s.XIII). İslâm Peygamberi bu eğitimi kendi evinde sürdürmüş, daha sonra da câmilere ve mescidlere aktarmıştır. Bu mekânlar söz konusu eğitimin sorulu-cevaplı sohbetler şeklinde gerçekleştirildiği yerlerdir (Yakuboğlu, 2006, s.14).

Mekke'de başlayan bu eğitim-öğretim faaliyetleri, Medîne'de daha kapsamlı bir biçimde şekillenmiş; Hz. Peygamber'in Kuba Mescidi'ni inşa ettirmesiyle yeni mekânına kavuşmuştur (Baltacı, 2005a, c.1: s.26). Râvîler, Kuba Mescidi'nin sonradan genişletildiğini ve ilâveler yapıldığını söylemişlerdir (el-Belâzûrî, 2002, s.5). Mescidlerin öğretimdeki öneminin artmasıyla daha sonra Mescid-i Nebevî inşa edilmiştir. Mescid-i Nebevî ibadet mekânı olmanın yanında bir eğitim-öğretim yeri olarak da kullanılmaktaydı (Sarıçam, 2007, s.137). Medîne Mescidi olarak da bilinen bu mescidde, namaz için ayrılan bir bölüm, eğitim ve öğretim faaliyetlerinin yürütüldüğü “Suffa” ya da “Zille” denilen bir bölüm ve bir de Hz. Muhammed (s.a.v.)’in ailesi için ayrılan bir bölüm bulunmaktaydı (Kazıcı, 2004, s.22). Suffa adı verilen kısımda, Allah Rasûlünün İslâm Dinî'nin emir ve yasaklarını anlattığı, dinî ve dünyevî konularda bilgiler verip soruları cevaplandığı belirtilmektedir (Yakuboğlu, 2006, s.14).

Hız. Peygamber burada kendisi ortaya oturur, ashabı da çevresinde halka halka sıralanarak Kur'ân'ı okur ve ezberlerler, hadis öğrenimi ve açıklamalarına da yer verirlerdi. Bu uygulama, sonraki dönemlerde cami ve mescidlerde bir hocanın etrafında toplanarak ders yapılması biçiminde gelenekselleşmiştir (Sakaoğlu, 2003, s.9). Daha

önce sözü edilen Kuba Mescidi'nde de buna benzer ders halkalarının oluşturulduğu ifade edilmektedir (Baltacı, 2005a, s.26).

İslâm dünyasının ilk üniversitesi olarak nitelendirilebilecek (Kazıcı, 2004, s.22) Suffa'da Hz. Peygamber'in yanı sıra okuma-yazma ve Kurân öğretmek üzere sahabenin ileri gelenleri de ders verebilmekteydi. Bunlar arasında Ubâde b. Sâmit, Mus'ab b. Umeyr, Ebban b. Saîd b. Âs ve Ebû 'Ubeyde b. Cerrâh bulunmaktaydı. Hz. Peygamber Medîne dışına irşad ve İslâm'ı anlatmak için bir kimse veya ekip göndereceği zaman Suffa ashabı arasından seçerdi. Suffa'da öğrenim görenler, Kur'ân âyetlerini aralarında müzâkere ederler ve ilim tahsili ile meşgul olurlardı. Buradaki derslere devam edenlerin sayısının ise, zaman içinde farklılıklar göstermekle beraber zaman zaman dört yüze ulaştığı belirtilmektedir (Baltacı, 2005a, s.26; Sarıçam, 2007, s.139).

Hz. Peygamber dönemindeki bir başka eğitim kurumu ise, "küttâb"lardır. Mektep olarak da tanımlayabileceğimiz bu mekânlarda, çocuklara, Kur'ân, okuma-yazma, Arapça dilbilgisi, peygamberlere ait kıssalar, hadisler ve bazı dîni bilgiler ile aritmetik, darb-ı mesel, şiir, yazı, yüzme ve ata binme öğretiliyordu (Gül, 1997, s.2; Kazıcı, 2004, s.22).

Küttâbların ihtiyacı karşılayamaması üzerine burada yapılan eğitimler, cami ve mescidlere taşınmıştır. Ancak çocukların mescidleri temiz tutamayacakları (Baltacı, 2005a, s.26) ve sükûneti bozacakları gerekçesiyle eğitimin başka mekânlarda yapılması uygun görülmüştür (Kazıcı, 2004, s.22-23). Bununla birlikte söz konusu eğitimin cami harici ayrı mekânlarda yapılmasının yanı sıra, cami ve mescidlerin bitişiğinde de gerçekleştirilmeye devam ettiği ve İslâm dünyasında giderek yaygınlaştığı, hatta günümüze değin süregeldiği görülmektedir.

1.1.2. Hulefâ-i Râşidîn ve Emevîler Döneminde Eğitim-Öğretim

Hz. Muhammed (s.a.v.) döneminden sonra Hulefâ-i Râşidîn döneminde de cami ve mescidlerde eğitim gelişerek devam etmiş; Emevîler döneminde fethedilen yerlerde yeni kurulan camilerle daha da genişleme imkânı bulmuştur.

Ayrıca Emevî halîfeleri çocuklarının fasih dili öğrenmeleri, şiir ve belâgat konusunda yetişmeleri için onları bâdiye olarak adlandırdığımız Bedevî Arapların yaşadığı çöllere gönderirlerdi. Esasen Araplarda Câhiliyye çağından itibaren süregelen bu geleneğin amacı, çocukların, şehirden uzak yaşayan ve dillerini ana-babalarından öğrendikleri gibi muhafaza eden Arapların yanında bulunarak fasih Arapçayı en iyi şekilde öğrenmelerini, böylelikle dilin aslını bozulmadan kullanabilme melekesi kazanmalarını sağlamaktı. Hz. Peygamber de bu amaçla badiyede bulunan süt annesi Hz. Halime'ye verilmişti (Baltacı, 2005a, s.43, 2005b, s.126; Kazıcı, 2004, s.25).

Genel anlamda yerleşmiş bir eğitim sistemleri bulunmayan Emevîler zamanında Şam bâdiyesi bir bakıma medrese görevi görüyordu. Burada eğitim-öğretimlerini tamamlayanlar, fasih Arapçayı en iyi şekilde öğrenerek dillerini hem düzgün konuşma hem de yazabilme yetisi kazanıyorlardı.

1.1.3. Abbâsiler Döneminde Eğitim-Öğretim

Abbâsiler döneminde İslâm coğrafyasının daha da genişlemesi müslümanların Helenistik, İran ve Hint kültürleri gibi farklı kültürlerle tanışmasını ve onlarla etkileşim kurmasını sağlamıştır. Bunun sonucu olarak, onlarda hem bu yeni kültürlerle karşı bir merak uyanmaya başlamış, hem de yeni tanıştıkları kültürlerle karşı kendi inanç ve kültürlerine daha sıkı bağlanmaları gereksinimi doğmuştur. Bu durum, Antik Yunan felsefesine ve diğer doğu klasiklerine yabancı kalmamak amacıyla bu kültürlerle ait eserleri Arapçaya çevirme ihtiyacını da beraberinde getirmiştir (Kazıcı, 2004, s.26-27).

Yunan ve doğu klasiklerinin Arapçaya tercüme edilmesinin Emevîler zamanında başladığı, hatta İslâm dünyasında Arapçaya yapılan ilk tercümelerin Muaviye tarafından yaptırıldığı ileri sürülmektedir (Kazıcı, 2004, s.27; Öngül, 2003, s.68). Ancak bu çabaların bazı halîfelerin kişisel faaliyetleri olarak sınırlı kaldığı, Abbâsiler döneminde bu tercüme faaliyetlerinin gelişerek hız kazandığı ve bunun bir getirisi olarak *Beytu'l-Hikme*'nin kurulduğu görülmektedir.

Abbâsiler dönemi, eğitim-öğretim faaliyetlerinin artış gösterdiği bir dönemdir. Bu dönemde daha çok tercüme faaliyetlerine önem verilmiş ve bu amaçla Bağdat'ta *Beytu'l-Hikme* (Hikmet Yurdu) adıyla bir merkez kurulmuştur. Kimin tarafından

kurulduğu kesin olarak bilinmeyen bu merkezin, Halife el-Me'mun tarafından kurulduğu ve onun zamanında büyük bir merkez haline geldiği ileri sürülse de (Pedersen, 1977, s.49), ilk teşebbüslerin Abbâsilerin ikinci halifesi el-Mansur döneminde gerçekleştiği görülmektedir (Kazıcı, 2004, s.26). Kimi kaynaklar, örneğin Makdisi, Yunanca eserlerin İslâm dünyasına girişi ve Arapçaya tercüme edilme faaliyetlerinin başlıca sorumlusu olarak yine Halife el-Me'mun'u gösterir (Makdisi, 2004, s.139). Çelebi de, Müslümanların ilk kültür müessesesi olarak kabul ettiği Beytu'l-Hikme'nin varlığını, gösterdiği ilgi ve çabası yanında sağladığı maddi destek ile el-Me'mun'a borçlu olduğunu dile getirmektedir (A. Çelebi, 1998, s.293).

Birbirinden farklı ilim dallarına ait telif ve tercüme halinde çok sayıda eseri barındıran bu merkezde yapılan tercüme faaliyetleriyle İslâm dünyası pek çok esere ulaşma imkanı elde etmiş ve bu vesileyle Beytu'l-Hikme'de büyük bir kütüphane kurularak zamanla zenginleşmiştir.

Bu tercüme faaliyetleri, İslâm dünyasında büyük gelişmeler kaydedilmesine, İbn-i Sînâ, Fârâbi gibi bilim ve felsefe alanında önemli âlimlerin kazanılmasına katkıda bulunmuştur (Yakuboğlu, 2006, s.18). Ayrıca asılları kaybolan eski Yunan (Grek) kültürünün çoğu Beytu'l-Hikme'de yapılan tercümeler yoluyla muhafaza edilmiştir. Pek çok bilim adamı bu Arapça tercümeler ile o kültürle bağlantı kurma imkanı elde etmiştir. Arap dili de burada yabancı dillerden tercüme edilen eserlerin katkısıyla çok sayıda malumat ve malzeme elde etme fırsatı bulmuştur. (A. Çelebi, 1998, s.293).

Halife el-Mutevekkil zamanında bu ilim merkezi kapatılmış, ancak tercüme ve ilim faaliyetleri bütünüyle sona ermemiştir. Beytu'l-Hikme'de görev yapan Huneyn b. İshâk ve Sâbit b. Kurrâ gibi mütercimlerin çalışmaları, el-Feth b. Hakan ve Benî Şâkir gibi bazı devlet adamlarının himayesi altında sürdürülmüştür (Kazıcı, 2004, s.27; Öngül, 2003, s.68).

Abbâsiler döneminde eğitim-öğretim merkezi olarak kabul edebileceğimiz bir başka mekân ise *kitapçı dükkânları*dır. Bu mekânların en önemli özelliği, kitapçıların sadece ticaretle meşgul olan kimselerden oluşmayıp bizzat ilimle uğraşan, kültürlü kimseler olmasıydı. Bu kişiler, kitaplar hakkında bilgi sahibi oldukları gibi müelliflerini de tanırlardı; ayrıca dükkânlarına gelenlere okuduklarını anlamada ve merak ettikleri

konularda yardımcı olacak kadar donanımlıydı. Bu nedenle kitapçı dükkânları, öğrencilerin olduğu kadar ilimle uğraşan pek çok kişinin de uğrak yeri halini almıştır. Artık bu dükkânlar ilim adamlarının münâzaralar yaptığı, ilmî meseleleri tartıştığı, âdeta bir okul atmosferi kazanmış mekânlar olmaya başlamıştır. Öyleki buralarda bizzat dükkân sahipleri, kitap istinsah ederek öğrencilerin ve ilgililerin bunlardan yararlanmalarını sağlamışlardır (Baltacı, 2005a, s.36; Kazıcı, 2004, s.28). Bu yönüyle değerlendirildiğinde kitapçı dükkânları, kitap alışverişinin yapıldığı mekânlar olmanın ötesinde, bilgi ve kültür alışverişinin gerçekleştiği yuvalara dönüşmüştür.

Abbâsiler döneminin kuruluş aşamasında ortaya çıkan söz konusu kitabeveleri, zamanla İslâm dünyasının başka şehirlerinde de kurulmaya başlamış, hatta sayıları gittikçe artarak hemen hemen her mahallede yer almışlardır. Dükkân sahiplerinin kitap satmak ve bu sayede kâr edinmek gibi bir tüccar anlayışına sahip olmaktan öte, memleketin âlim ve ediplerini bir çatı altında toplamayı hedefleyen birer kültür elçisi görevi edindikleri göze çarpmaktadır. Bu şekilde kitapçı dükkânları bulunanlardan bazıları, *Mu‘cemu’l-Udebâ* ve *Mu‘cemu’l-Buldân*’ın müellifi Yâkût el-Hamevî (ö.1229) ve *el-Fihrist*’in yazarı İbn en-Nedîm (ö.955) gibi değerli âlimlerdir (A. Çelebi, 1998, s.39). Câhiz’in (ö.869) de bu kitapçı dükkânlarını kiraladığı ve sabahlara kadar kitap okuduğu ve istinsah ettiği bilinmektedir (A. Çelebi, 1998, s.40; Kazıcı, 2004, s.28).

Beytu’l-Hikme ve sonrasında yapılan çalışmaların bir devamı niteliğinde Dâru’l-İlm (Dâru’l-Hikme) adı verilen başka merkezler kurulmaya başlandı. Dâru’l-İlm’in ilk örneği, Musul’da IX. ve X. yüzyıllarda kurulmuş, ancak bunlar zamanla daha çok Fatimîler tarafından kurulduğu ve onların döneminde yaygınlaştığı için farklı bir amaca hizmet eder hale gelmiştir. (Kazıcı, 2004, s.27; Öngül, 2003, s.68).

Saraydan ve diğer yerlerden pek çok konuda eser getirilerek oluşturulan bu kütüphanede Beytu’l-Hikme’den farklı olarak dinî ilimlere ait eserler de bulunmaktaydı. Önceleri Sünnî âlimlerin de eserlerinden istedikleri gibi yararlanıp kitap istinsah ettiği ve daha pek çok merkezde açılan bu mekânlar, daha sonra Batınî yorumların propogandasını yapan bir merkez halini aldılar. Yunan Felsefesi ve Mu‘tezile Kelâmının etkisiyle Sünnî inancı sarsmak amacıyla bu mekânları kullanan Fatimîler, birleştirici olmak yerine bölücü bir rol üstlenmişlerdir. Zamanla bu düşüncelerin merkezi olma yolunda ilerleyen Dâru’l-İlm’ler daha fazla ayakta kalamayarak

zayıflamaya başlamış ve nihayet 1117 yılında vezir el-Efdal b. Bedru'l-Cemâlî tarafından kapatılmıştır. Sonradan bir Daru'l-İlm daha açılmış ve Fatımîlerin sonuna kadar devam etmiştir (Öngül, 2003, s.69).

Dâru'l-İlm adı verilen kurumlar Fâtımî ülkelerinde Şîîlerin propoganda merkezi olarak gelişirken, öte yandan Horasan ve İran'da aynı türden Sünnî bir müessese olmak üzere, camilerden ayrı eğitim yapmak ve öğrencilerin barınmasını sağlamak amacıyla *medreseler* oluşmaya başladı (Öngül, 2003, s.69; Pedersen, 1977, s.50). Sünnîliğin, özellikle Şâfi ve Hanefî mezheplerinin kuvvetlenmesi ile, sünnî öğretinin hakim olduğu bir çok müessese kurulmuş oldu. Sünnîlik, hicri IV. asırda başka mezhepler ile nüfuz mücadelesine girmek mecburiyetinde kaldığı için bir çok müderris, yaptırdıkları özel mekânlarda fıkıh dersleri vermekte ve hadis okutmakta idiler (Pedersen, 1977, s.51). Fâtımîler, Şîî inançlarını öğrettikleri bir müessese olan Daru'l-İlm'e sahipken, sünnîlerin kendilerine ait ayrı bir öğretim müessesesi bulunmamaktaydı (Tekindağ, 1973, s.4). Bu gereksinimi karşılamak ve Şîî propogandasına karşı halka gerçek bilgiyi ulaştırmak amacıyla “medrese” adı verilen eğitim kurumları ortaya çıkmıştır. Bu kurumlar vasıtasıyla halka dinin gerçek emir ve yasakları öğretilecek, doğru ile yanlış arasındaki farklar ortaya konacaktı (Kazıcı, 2004, s.31).

Bu amaçla kurulmuş olan hicri V. yüzyılın ilk yarısında Nişabur'da dört medresenin varlığı bilinmektedir (Pedersen, 1977, s.51; Tekindağ, 1973, s.5). İlki, 441 yılında Nişabur'da müderris olduğu zaman Beyhaki tarafından kurulan Beyhakiye Medresesi'dir. İkincisi, Gazneli Mahmûd'un kardeşi Emir Nasr b. Sebük-Tigin tarafından kurulan medresedir. Üçüncüsü, Ebû Sa'd İsmail el-Astarâbâdî tarafından kurulan medresedir. Sonuncusu ise, Müderris Ebû İshâk el-İsferâ'inî tarafından yaptırılan medresedir (Pedersen, 1977, s.51). Bu medreselerde el-Eş'arî ve Matûrîdî kelâmıyla hadis ve fıkıh öğretiliyordu. Tam teşkilatlı olmadığı için uzun ömürlü olamayan bu kurumlar, medreselerin ilk örnekleri olması bakımından önem taşır (Öngül, 2003, s.69).

1.1.4. Selçuklular Döneminde Eğitim-Öğretim ve Nizâmiye Medreseleri

Selçukluların, 447/1055 yılında Bağdat'a girişleri, Ehl-i Sünnet'in Şîîlere galibiyetinin başlangıcı olarak kabul edilir. Çünkü bu tarihten itibaren Fatımîlerin ve

Büveyhîlerin halk arasında Şîliği yaymak için gösterdiği çabalar da faydasız kalacaktı. Selçuklular, bu sapkın inançları bertaraf etmek için halkı hür düşünceye sevk ederek ilmi yaymanın gerekliliğinin farkına varmış ve bu amaçla doğru ile yanlış, iyiyle kötüyü ayırt edebilecek dinin temel prensiplerini halka öğretecek kurumlar olan medreseleri kurmuşlardır (Kazıcı, 2004, s.30).

Medreselerin kurulma nedenlerinden biri ise, cami ve mescidlerde yürütülen eğitimin sorulu-cevaplı bir hal alarak tartışma ve münâzaralara dönüşmesinin bu ibadet mekânlarındaki sükuneti bozması ve artık eğitimin buralarda sürdürülemez hale gelmesidir. Bu durum eğitim-öğretimin gerçekleştirilmesi için camiler dışında müstakil mekânlara duyulan ihtiyacı artırmış ve ayrı bir kurum olarak medreseleri karşımıza çıkarmıştır (Yakuboğlu, 2006, s.18, 21).

Bununla birlikte, ilk medreselerin tam bir cami gibi yapıldığı, eski camilerde talebelerin yatıp kalktıkları odalar bulunduğu için medrese ve cami arasında bu anlamda bir fark olmadığı, ancak medreselerin özellikle talebelerin okuması, barınması ve ibadet etmesi düşünülerek yapıldığı ifade edilmektedir (Pedersen, 1977, s.51).

Medreselerin kurulmasını hazırlayan nedenlerden bir diğeri ise, fakir öğrencilerin de okumalarını sağlamak gibi çeşitli gereksinimlerin getirisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Yüksek öğrenim tahsili, aileler için çok pahalıya mal olduğundan önceleri yalnızca maddi imkanı olan öğrenciler bu haktan yararlanabiliyordu. Ancak medreselerin kurulmasıyla, yüksek öğrenimde fırsat eşitliği devlet eliyle sağlanmış, bunun toplumdaki etkileri de bir o kadar olumlu olmuştur. Medreseleri kurmaktaki diğer bir amaç ise, devletin kadrolarına eleman yetiştirmektir. Böylece devletin istediği vasıfta insanlar devlete hizmet etmiş olacaktı (Köymen, 1992, s.355).

Sultan Alparslan ve oğlu Melikşah'a vezirlik yapmış olan Nizâmülmülk'ün 457'de Bağdat'ta kurmuş olduğu medrese İslâm dünyası için son derece önem taşımaktadır. Pedersen, Müslüman tarihçilerin ilk medreseyi Nizâmülmülk'ün kurduğu bu medreseye dayandırdıklarını, ancak el-Makrizî ile es-Suyûtî'nin ondan önce medreseler kurulduğunu ileri sürerek daha önce sözünü ettiğimiz dört medreseyi gösterdiklerini belirtir (Pedersen, 1977, s.51).

Medreselerin devlet eliyle kurulması, eğitimin ücretsiz olması, ve ilk teşkilatlı medresenin oluşumu Selçuklular devrinde gerçekleşmiştir. Selçuklular, Fatımîlerin Şîî propogandalarına karşı Sünnîliği savunmanın ötesinde, ilmin gelişmesini sağlamak, halkın itibar ettiği ilim adamlarını devletin yanında tutmak ve yetişmiş insan gücüne duydukları gereksinimle devlet adamı yetiştirmek gayesiyle medreseleri kurmuşlardır (Öngül, 2003, s.69; Tekindağ, 1973, s.5). Ayrıca bu kurumların, toplumdaki farklı düşüncelerin çoğulcu fikir akımlarının neden olacağı kargaşayı önlemek, herkesi İslâm'ın sağlam inanç sisteminde birleştirmek ve bunu sağlayacak din adamları yetiştirmek gibi yüksek hedefleri bulunmaktaydı (Yakuboğlu, 2006, s.20).

Nizâmiye medreselerinin en çarpıcı özelliklerinden biri, gelirlerinin karşılanması için hususî vakıflar kurulmasıdır. Bu vakıf sistemi, İslâm dünyasında benimsenmiş daha sonraki dönemlerde de devam ederek bir gelenek halini almıştır. Bu sistem, öğretim elemanlarının maaşlarının karşılanmasının yanı sıra, diğer medrese görevlilerinin de geçimini sağlayan bir işleve sahipti (Kazıcı, 2004, s.31; Öngül, 2003, s.70; Yakuboğlu, 2006, s.22). Böylece, hem yüksek öğretim binaları, medrese kütüphanesi ve hastanesiyle, yeme-içme, barınma gibi tüm ihtiyaçlarının karşılanmasının yanında aldıkları burslarla öğrenciler; hem de emeklerini karşılayan maaşlarla geçim kaygısından kurtulan müderrisler, kendilerini tamamen ilme vererek medreselerden en üst düzeyde verim alınmasını sağlamışlardır (Köymen, 1992, s.362; Öngül, 2003, s.70; Tekindağ, 1973, s.5).

Medresenin kadrosu ve işleyişi hakkında bilgiler içeren Bağdat Nizâmiye Medresesinin vakfiyesine göre, eğitim kadrosu, Şâfi mezhebine mensup bir müderris, bir kütüphaneci, bir vâiz, bir Kur'ân-ı Kerîm hocası ve Arap dilini öğretmek üzere bir gramerciden oluşmaktaydı (Köymen, 1992, s.363; Yakuboğlu, 2006, s.22). Medresenin müderrisliğine ilk olarak Ebû İshâk Şîrâzî el-Fîrûzabâdî getirilmiştir.

Nizâmiye Medreselerinin ders programlarında, Kur'ân, fıkıh, tefsir, hadis gibi dinî ilimler; sarf, nahiv, dil ve edebiyat gibi lisânî ilimler yer aldığı kadar, tıp, astronomi, matematik, felsefe ve tarih gibi müsbet ilimlerin de yer aldığı göze çarpmaktadır. Bununla birlikte daha önce de değindiğimiz gibi Batınî-İsmailî düşünce akımlarının olumsuz etkilerine karşı Ehl-i Sünnet inancının yerleşmesini sağlamak daha

öncelikli olduğundan medrese öğretiminin esasını, dil ilimleri ile Kur’ân, hadis, fıkıh gibi dinî ilimler oluşturmuştur (Öngül, 2003, s.70).

Kurulan müesseselere vezirin adına izafeten “Nizâmiye Medreseleri” denmesi, bu kurumların Nizâmülmülk’ün şahsına bağlı özel kurumlar olduğu anlamına gelmemektedir.* Tersine Nizâmiye Medreseleri, ilk kez devlet eliyle kurulan medreseler olma özelliğine sahiptir ve bu yönüyle öne çıkmıştır. *Nizâmiye* adı bu medreseleri ifade eden ortak bir isim olup daha sonra başka isimlerle de medreseler kurulmuştur (Kırpık, 2009, s. 35; Turan, 1993, s.332).

Nizâmülmülk zamanında Bağdat’ta kurulan Nizâmiye Medresesinden ardından Nişabur, İsfahan, Merv, Herat, Amul (Taberistan), Belh, Fusenç, Rey, Basra ve Musul’da yine Nizâmiye adıyla medreseler kurulmuştur (Kazıcı, 2004, s.32; Köymen, 1992, s.358; Tekindağ, 1973, s.6; Yakuboğlu, 2006, s.23). Bu medreselerde görev yapan müderrisler ise, devrin seçkin âlim ve büyük üstadları arasından seçiliyordu. Bu âlimler, toplumda büyük bir saygınlık kazanmış, ilmiyle ve kazandıkları mevkiyle şöhret bulmuş değerli şahsiyetlerdi. Bunlardan İmâmu’l-Haremeyn Yûsuf el-Cüveynî (ö.477/1085), Nişabur Medresesinin, Ebû Bekir Sadreddîn Hucendî (ö.482/1090), İsfahan Medresesinin, Ebû Bekir eş-Şâfi (ö.484/1092) ise Herat Medresesinin ilk müderrislerindendir (A. Çelebi, 1998, s.199-200).

Nizâmiye medreselerinin açtığı bu yoldan Abbâsî halifelerinin de memleketlerinde medreseler kurarak ilerledikleri göze çarpmaktadır. Bunlardan en bilineni, Halîfe el-Mustansır’ın (ö.1242) kurduğu dört mezhebe uygun fıkıh eğitimi veren Mustansırıyye Medresesidir (Baltacı, 2005b, s.148; Kırpık, 2009, s.140; Pedersen, 1977, s.52). VIII. yüzyılın başlarında İbn Battûta bu medreselerden şu şekilde söz eder:

“Yine orada güzelliği ve zarâfeti ile deyimlere konu olan Nizâmiye Medresesi yer alıyor. Çarşının sonunda Halîfe Mustansırillah Ebû Ca’fer b. Zâhir’in adına yapılan Mustansırıyye Medresesi bulunuyor. Bu okulda dört mezhep için ayrı ayrı mescitler ve eğitim köşeleri var. ‘Müderris’ tahtadan yapılmış küçük bir kubbenin altında sedire oturur.

* Delilleri için bkz: Köymen, 1992, s.354.

Sağında ve solunda iki ‘muîd’ bulunur. Bu medresenin iç kısımlarında öğrencilere ait hamam ile abdest şadırvanı mevcut.” (İbn Battûta, 2005, s.220)

Müderrisler: Ders hocasına müderris adı verilirdi. En eski devirlerde müderrislik resmen verilmiş bir paye değildi. El kitaplarının çıkmasıyla beraber müderrislik payesi icâzetle verilmeye başlandı ve bu şekilde devam etti. Bir müderristen ders okuyup başarıyla tamamlayan kimse, o kitaptan aynı dersi verme hakkını elde etmiş olur; müderrisi kendisine bu izni verdiğini gösteren ‘icâzet’ verirdi. Öğrenci yalnızca müderrisin icâzet vermesiyle mezun olabilmekte ve ders okutmaya ehil kabul edilebilmektedir. Müderris ile talebe arasında kesin bir ayırım söz konusu değildi; çünkü herhangi bir ilim dalında icâzet almış bir kimse aynı zamanda başka bir ilim dalında talebe olup ders alabilirdi (Pedersen, 1977, s.65) ya da temel eğitimi tamamlayan kişi, icâzet aldıktan sonra yine aynı alanda ihtisas yapmak isterse o bilim dalında isim yapmış başka bir hocanın ders halkasına katılabilir ve o hocadan da icâzet alabilirdi (Civelek, 2001, s.197).

Yapımı tamamlanan her medreseye bir müderris tayin oluyordu. Çoğunlukla medreseler bir müderris adına yapıldı. Bu durumda müderrisin tayini, medresenin yapımından önce oluyordu (A. Çelebi, 1998, s.201). Zaten çoğunlukla müderrisin bulunduğu yerde medrese kuruluyordu. Başka bir deyişle bir yerde ders verebilecek tanınmış bir ilim adamının bulunması, medrese inşasında gözönünde bulundurulacak başlıca nokta olmuştur. İlim adamları genellikle büyük kültür merkezlerinin bulunduğu bölgelerde ikamet etmişlerdir. Bu da medrese kurulmasına karar verilen yerlerin aynı zamanda büyük bir kültür merkezi olduklarını ortaya koymaktadır (Köymen, 1992, s.357).

Medreselere tayin olunan müderrisler, ilmiyle şöhret bulmuş ve öncesinde cami ve mescidlerde ders vermiş olanlar arasından seçiliyordu. Müderris tayinleri vezirler tarafından yapıldı. Buna göre ilk müderrislerin tayinleri vezir Nizamülmülk tarafından gerçekleştirilmiştir. Daha sonra bu tayinler sultan fermanı ile yapılmaya başlanmıştır (Yakuboğlu, 2006, s.23).

Müderriş olacak kişilerin tecrübeli olmaları ve sahalarında ehliyet ve liyakat sahibi olmaları gerekmektedir. Bunun dışında yaş sınırlaması, görev süresi gibi şartlar aranmamakta; ayrıca dersin anlatımı konusunda herhangi bir standart ve belirli bir metod sınırlaması da bulunmamaktaydı (Civelek, 2001, s.197).

Daha yirmi yaşına varmadan müderriş olanlar olduğu gibi, ilerlemiş yaşlarına rağmen hala bu görevi sürdürenler de bulunmaktaydı. Genellikle olgun yaşlarda olan müderrişlerin ölünceye kadar görevlerini yürüttükleri görülmektedir. Çok istisnâî durumlarda görevden azledilme gibi bir durum söz konusu olurdu. Ancak böyle bir hal ortaya çıktığında ya da müderrişler tamamen kendi arzularıyla görevi bırakmak istediklerinde görev son bulurdu (Kırpık, 2009, s.102; Köymen, 1992, s.366).

Müderriş, medreselerde her bakımdan bir serbestlik içindeydi. Okutacağı öğrencileri kendisi seçtiği, seviyelerini belirlediği gibi, hangi ders ve kitabı okutacağına ve nasıl bir yöntem izleyeceğine de yine kendisi karar vermekteydi (Civelek, 2001, s.197). Bu açıdan bakıldığında medreselerde müderrişlerin tam bir özerkliğe sahip olduğunu ve müderriş merkezli bir eğitimin var olduğunu ifade etmek mümkündür. Öyleki, öğrencilere verilen izacetlerin bile medrese adına değil de müderriş adına verildiği, öğrencinin hangi medresede öğrenim gördüğünden ziyade hangi hocadan ders aldığının önemli oluşu bunun en çarpıcı kanıtıdır.

Eğitim-öğretimde temel amaç, en mükemmel olana ulaşmaktı ve her müderriş kendi tecrübe ve gayretiyle bunu gerçekleştirmek için elinden geleni yapardı. Müderrişler kendi alanlarında otoriteydiler. Bazıları ise pek çok alanda bilgi sahibiydi. Nitekim Bağdat Nizâmiyesi'nde Arapça nahiv dersleri veren İbnu't-Tilmîz Bağdâdî (ö.1215), Arapçanın yanı sıra, Farsça, Türkçe, Habeşçe, Rumca, Ermenice ve Zencice biliyordu (Civelek, 2001, s.197). Yine, Hibetullah Bağdâdî'nin Arapça, Farsça, Yunanca ve Süryanice bildiği nakledilmektedir (Köymen, 1992, s.367).

Muîd: Medreselerde müderrişten başka bir de *muîd* adı verilen görevliler bulunurdu. Bunlar, derece bakımından müderrişin altında ve bütün öğrencilerin üstünde yer almaktaydı. (A. Çelebi, 1998, s.204). Her müderrişin yanında iki muid görev yapardı. Bunlar, müderrişin okuttuğu konuları, ders bitiminde öğrencilere tekrar

ettirmek ve anlaşılmayan noktaları onlara anlatmakla yükümlüydü (Pedersen, 1977, s.68).

Ayrıca muîdlerin, öğrenciye danışmanlık, rehberlik yapma ve müderrislerin öğrencileri tanınmasına yardımcı olma gibi görevleri de bulunmaktaydı (Akyüz, 2009, s.46). Muîdin, hocaya bir defadan fazla soru soran ve tekrar sormaya çekinen öğrencinin anlayamadığı konuları açıklayıp sorularını cevaplandığı ve bu yönüyle, talebe ile daha yakından ilgilenen ve onunla daha rahat iletişim kurabilen bir konuma sahip olduğu söylenebilir (Kazıcı, 2004, s.52).

Medreselerde muîde niçin ihtiyaç duyulduğu hususu ise şöyle açıklanmıştır; Medreseler, öğrenme kabiliyeti aynı olmayan pek çok öğrenciyi içinde barındırıyor, bu durum farklı seviyelerde öğrencilerin birarada eğitim görmesini güçleştiriyordu. İşte bu farklı öğrenme becerisi ve kapasitesine sahip öğrenciler arasında dengeyi sağlamak amacıyla kavrama gücü zayıf olan öğrencilere yardım etmek ve seviyelerini diğer öğrencilerinkine yaklaştırmak için muîde ihtiyaç duyulmuştur. Muîdin belirlenmesi de yine bu öğrenciler içinde en parlak olanlar arasından seçilmek suretiyle yapılmaktaydı. Ders halkalarında yetişip sivrilen ve hoca ile diyalogu fazla olan talebeler, hocalar tarafından kendilerine yardımcı olmak üzere muîd olarak tayin edilirdi (A. Çelebi, 1998, s.205).

Talebeler: Medrese öğrencileri olan talebelerin, medresede öğrenim görebilmeleri için her hangi bir şart gözetilmemekteydi. İsteyen herkes ilim talep etmek maksadıyla medresede bir müderrisin ders halkasına girebilirdi. Müderrisler öğrencilerini seçebildiği gibi, talebeler de müderrislerini kendileri seçebiliyorlardı.

Ayrıca medresede öğrenim görmek için yaş kaydı da aranmıyordu. Her isteyen istediği yaşta öğrenci olabiliyordu. Çok genç yaşlarda ilim öğrenmeye başlayanlar olduğu gibi çok ileri yaşlarda bile ilim öğrenmeye devam edenler bulunmaktaydı. Bunda Rasulullah'ın (s.a.v.) “Beşikten mezara kadar ilim öğreniniz” hadisinin etkili olduğu görülmektedir. Talebelerin küçük yaşlarda ders halkalarına yönelişi, onların henüz ömrünün baharında iken bir çok ilim dalında ihtisaslaşacak kadar ilim sahibi olmalarına ve önemli ilmî mevkilere gelmelerine yol açmıştır (A. Çelebi, 1998, s.247, 249).

İlim öğrenmek için yola çıkanlar, her zaman talebeler olmuyor bazen âlimler de başka âlimlerin ders halkasına katılabiliyordu. Birçokları hiçbir zaman eğitimlerini tamamlamış olmuyorlardı; çünkü kendileri de ders okutmakla birlikte, ilerleyen yaşlarda bile daima başka müderrislerin derslerine katılıyorlardı (Pedersen, 1977, s.68). Örneğin; derslerinde asıl öğrenciler yanında devlet büyükleri ve imamların da yer aldığı İmâmu'l-Haremeyn Cuveynî, bir yandan ders verirken, diğer yandan bilgisini genişletmek amacıyla ünlü âlim İsfârâyînî'nin derslerine devam ediyordu (Köymen, 1992, s.376).

İlim talipleri, bazen de daha büyük müderrislerden ders okumak maksadıyla İslâm ülkelerine seyahate çıkarlardı. Talebu'l-ilm amacıyla gerek müderrisler gerek talebelerce yapılan bu seyahatlerin İslâm ülkelerinde süregeldiği görülmüştür (Pedersen, 1977, s.68). Bu uğurda bir öğrencinin öğrenimini tamamlayabilmek için birbirinden çok uzak kültür merkezlerini dolaştığı görülmektedir. Selçuklu sisteminde kültür hareketinin, medreselerin kurulduğu merkezlere doğru hızlandığı ve böylece Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun hakim olduğu bölgelere büyük oranda akın olduğu görülmüştür. Başlangıçta tahsil için yakın kültür merkezlerine gidilirken, sonraları daha uzak merkezlere gidilmeye başlanmıştır (Köymen, 1992, s.377).

İslâm âleminde öğrenim imkanı fakir-zengin ayrımı yapılmadan eşit bir şekilde garantiye alınmış, maddi imkansızlık, eğitim önünde bir engel teşkil etmemiştir (A. Çelebi, 1998, s.239). Böylece öğrenciler, yeme-içme, barınma gibi ihtiyaçları karşılandığı gibi, kendilerine burs imkanı da sağlandığı için bu tür kaygılar taşımaksızın kendilerini rahatlıkla ilme adayabiliyorlardı. Öğrenci statüsü konusunda bu uygulama, Selçuklu medreselerinin getirdiği en büyük yenilik olarak görülmüştür (Kırpık, 2009, s.103).

Talebelerin, öğretimde fırsat eşitliğine sahip olmaları, öğrenim görmeleri için yaş sınırlamasının olmayışı ve hoca seçiminde özgür olmalarının yanı sıra ders esnasında hoca ile olan diyalogunda da son derece özgür hareket edebildikleri görülmektedir. Bu açıdan bakıldığında, talebeler, hocasının elini öpecek kadar hürmetkâr olmakla birlikte, yeri geldiğinde ona karşı şiddetli itirazlarda bulunacak kadar da cesaretliydi (Pedersen, 1977, s.69).

1.1.4.1. Selçuklularda Dil

Büyük Selçuklu Devletinin ve kurdukları bu medreselerin İslâm coğrafyasında yaşayan Müslümanları birleştirme ve kaynaştırma gibi bir fonksiyonu olduğunu söylemek mümkündür. Ortaçağ İslâm dünyasındaki kültür birliği, ilmî ve kültürel alışverişi kolaylaştırmaktaydı (Şeşen, 2000, s.241). Bu kaynaşma neticesinde dil kullanımında da bir çeşitlilik göze çarpmaktadır. Selçuklular, kendi dil ve kültürlerini başka milletlere kabul ettirmek gibi bir düşünce taşımak yerine; İslâm dinini tam bir teslimiyetle kabullendikleri için bu dinin dili olan Arapçayı da benimsemiş, hatta zaman zaman kendi dillerine tercih eder hale gelmişlerdir (Yakuboğlu, 2006, s.25). Müslüman Türklere göre, Kur'ân-ı Kerîm başta olmak üzere İslâmiyetle ilgili kaynaklar Arapça olduğu gibi, İslâm dinî de kendilerine Arap dili vasıtasıyla taşınmıştı. Bu durum, İslâm dinini iyi öğrenebilmek ve öğretebilmek için Arapçayı en doğru şekilde öğrenmeyi gerekli kılıyordu. Tıpkı bilimsel ve kültürel pek çok eserin dili Arapça olduğu gibi, medreselerin öğretim dili de Arapça idi (Civelek, 2001, s.188). Okunan ders kitapları hemen hemen her yerde aynıydı veya birbirine yakındı. Buna göre, bir memlekette görev yapan bir âlim, başka bir memlekette de görev yapabilir, ders verebilirdi (Şeşen, 2000, s.241). Yine o dönem İslâm coğrafyasında yer alan Abbâsiler, Eyyûbîler ve Memlûkler gibi pek çok devletin de kullandığı dil Arapçaydı. Selçuklular, siyasî ve kültürel anlamda önem taşıyan bu dili, *ilim dili* olarak kabul etmiş, çeşitli metotlar geliştirerek öğretimini kolaylaştırmak için çaba sarfetmişlerdir (Civelek, 2001, s.188).

İlim dili olan Arapçanın yanına daha sonra Farsçanın da eklenmesi, bu dilin, o devletlerin İslâm'ı kabul etmelerinde aracı olma rolünden kaynaklanmaktadır. Farsçanın Sâmâniler ve Gazneliler zamanında Firdevsi'nin de tesiriyle benimsenmeye başlaması, bu dilin Selçuklular devrinde ilim dili olarak kabul görmesinin yolunu açmıştır (Yakuboğlu, 2006, s.25). Konuşma dili Türkçe olan Selçukluların, resmi yazışmalarda, edebi ve ilmi eserlerde Arapça ve Farsça kullandıkları görülmektedir. Hatta Anadolu Selçuklu hükümdarlarından I. Alaeddîn zamanında Arapçanın *resmî dil* olarak kullanıldığı dikkat çekmektedir (Civelek, 2001, s.188).

Ortaçağ İslâm Dünyasında Arapça ilim ve kültür dili kabul edilirken, Batı Avrupa'da Latince bu konumdaydı. Arapçanın o dönemdeki bu yüksek konumu

nedeniyle, ilim adamı olma yolunda olanların ana dillerinin yanı sıra, Arapça ve Latince öğrenmeleri gerekmektedir. Ancak Latince ölü bir dil olmasına karşın Arapça o dönemde İslâm dünyasının konuşma diliydi. Dönemin ünlü bilgini Bîrûnî ve diğer pek çok bilgin, ilim adamı olmak için Arapça bilmenin şart olduğunu ifade etmektedirler. Çünkü temel eserler Arapçaydı ve batılı eserler de daha önce bahsettiğimiz tercüme faaliyetleriyle Arapçaya çevrilmişti (Civelek, 2001, s.193).

1.1.4.2. Selçuklular Döneminde Arapça Öğretimi

Selçuklu medreselerindeki eğitim ve öğretimin nasıl yapıldığı, müfredât programlarının neler olduğu konusunda doyurucu bilgiler bulunmamakla birlikte; vakfiyeler, âlimlerin biyografileri ve yazmalardan edinilen bilgiler bize bazı ipuçları vermektedir. Vakfiyeler içerik olarak, daha çok medresenin idari kadrosuna ve maddî konulara ilişkin bilgiler içermekte olup eğitim-öğretime dair konulara pek değinmemektedir. Bununla birlikte bazı vakfiyelerde öğrenci sayılarına ve derecelerine ait bilgilere rastlanabilmektedir (Civelek, 2001, s.195).

Nizâmiye Medreselerinde daha çok Fıkıh (hukuk) ağırlıklı olmak üzere kıraat, tefsir, hadis, kelâm gibi dinî eğitim ile bunlara ulaşmaya vesile olacak dil eğitimi yapılmakla birlikte; tıp, riyaziyât, felsefe, astronomi gibi aklî ve felsefî ilimlerin eğitimine de yer verilmişti. Dinî ilimlere hazırlayıcı nitelikte olan dil ve belâgate dair okutulan dersler, sarf, nahiv, Arap belâgati, Fars belâgati, hitâbet, şiir, edeb, cerh ve ta'dil'den oluşmaktaydı. İbnu'l-Kıffî, Halep'teki medreselerde nahiv, dil, Kur'ân ilmi, mantık, fıkıh, hadis, usûl, riyâziye, nucûm, hendese, tarih, cerh ve ta'dil okutulmakta olduğunu nakletmiştir (Yakuboğlu, 2006, s.27).

Daha önce de değindiğimiz gibi, Selçuklular, İslâm dînini öğrenmek için ihtiyaç duydukları Arapçanın gramer ve lugatını medreselerinde çeşitli eserler ve yöntemlerle öğretmişlerdir. Arapçanın ilim dili olarak kabul edilmesi ve medreselerde okutulan kitapların büyük çoğunluğunun dilinin Arapça olması, bu dilin bir âlet ilmi olarak, medrese ders programlarında dinî ilimlerden önce yer almasına yol açmıştır (Civelek, 2001, s.196).

Dilbilgisi (nahiv), daima eğitimin önemli bir kısmını teşkil etmiş, özellikle kutsal metnin daha iyi anlaşılabilmesi amacıyla öğrenilmiştir. Dil ve edebiyat bizzat ilim oldukları için de tahsil edilmiş; ancak ulema, bu durumda dilin, dinî ilimler için yardımcı ilim kategorisinin dışına çıkarılacağı ve böylece dindışı müstakil bir konuma sahip olacağı gerekçesiyle pek sıcak bakmamıştır (Makdisi, 2004, s.311). Bu da bize o dönemde dilin, ayrı bir bilim olarak değil de dinî ilimlere hazırlayıcı rolüyle ön plana çıktığını göstermektedir.

1.1.4.3. Arapçanın Müfredâtındaki Yeri

Arap grameri olan *nahiv*, müfredâtta yer alan derslerden birisi olarak Kur'ân, Hadis ve Fıkıh'tan daha alt basamakta olmakla birlikte, Kur'ân, Hadis ve diğer dinî kaynakların dilini anlayabilmek için vazgeçilmez bir yardımcı konumundadır. Bir başka deyişle Arap dilindeki kutsal metinlerin, özellikle Kur'ân ve Hadis'in anlaşılabilmesi için iyi bir nahiv bilgisinin gerekli olduğu ortadadır (Makdisi, 2004, s.135).

Hocaların okuttukları dersler ya da bizzat kendi okudukları dersler hakkında kaynaklarda yer alan bilgiler doğrultusunda, medreselerde uyulması gereken zorunlu bir programın var olmadığından sözedilebilir. Tek tip bir eğitim programının bulunmayışı bu kurumların, okutulacak derslerin belirlenişinde de tam bir özgürlüğe sahip olduklarının göstergesidir. Buna göre çeşitli âlimlerin kendi belirledikleri programlara bir göz atmak yerinde olacaktır. Heytemî, tefsir, hadis, iki usûl, mezhep, hilaf ve cedel şeklinde bir programdan söz ederken; Bedruddîn b. Cemâa'nın (ö.733/1333), programında tefsir, hadis, usûl'd-din, usûl-ü fıkıh, mezhep, hilaf, *nahiv* ve cedel yer alır. Ancak bu iki program da ilim dallarına verilen değer esasına göre yapıldığı için din ilimleri başta gelmekte, ardından nahiv zikredilmektedir.

Hacı Halîfe (Kâtip Çelebi) ise, hazırlık derslerinin asıl amaçlanan derslerden önce okutulması gerektiğini vurgulamıştır. Ayrıca, o, kelime ve cümlelerin incelenmesiyle ilgili derslerin, kavramlarla ilgili dersler için hazırlık konumunda olması gerektiğinin altını çizer. Buna göre, dil ve edebiyat dersleri okutulduktan sonra mantık, sonra fıkıh usûlü, sonrasında hilaf dersi okutulmalıdır. Mantıktan önce dilbilgisinin (nahiv) okutulmasını ise, önce okutulması gereken dersin bir sonraki derse hazırlar nitelikte olma zorunluluğuyla açıklar. Yine Arapça dilbilgisi açısından da önceki

konunun sonrakinin bir parçası konumunda olması gerekliliğinden ötürü, şekil bilgisi olan *sarf*, cümle bilgisi olarak tanımlanan *nahiv*den önce okutulmalıdır (Makdisi, 2004, s.140-141).

Görüldüğü gibi herkesin uymak zorunda olduğu belirli bir ders programı olmamakla birlikte; müderrisin istekleri doğrultusunda belirlenen müfredatta Arapçanın, diğer bilimlere hazırlayıcı bir konumda olduğu, yardımcı bilimlerden sayıldığı ve bu nedenle öğretilen bilimler arasında ilk sıralarda yer aldığından söz edilebilir.

1.1.4.4. Selçuklularda Arapça Öğretim Metotları

1.1.4.4.1. Sınıf düzeni: Derslerde oturma düzeni, talebelerin müderrisin etrafında halka oluşturması şeklinde olmaktadır. Talebelerin halkanın ne tarafında oturacağı onların seviyelerine göre belirleniyor, ders hakkında daha fazla bilgiye sahip olan öğrenci, müderrise daha yakın oturuyordu. Öğrencinin dersteki başarısının artması ya da düşmesi yer değişikliğini gerektiriyor, müderrise yakın oturanlar yerlerini kendilerinden daha başarılı olanlara bırakmak zorunda kalıyorlardı. Bu yarış hiç durmaksızın ve heyecanını yitirmeksizin sürüyordu. Tabakât kitaplarında çok sık geçen *قربه اليه* ‘karrabehû ileyh’ (müderris o öğrenciyi kendisine yaklaştırdı) ifadesi de yine öğrencilerin müderrise yakın oturmalarının nasıl bir önem taşıdığının göstergesidir (Makdisi, 2004, s.153).

Öğrenim süresi de yine öğrencinin başarısına bağlı olup öğrenciden öğrenciye farklılık gösteriyordu (Makdisi, 2004, s.159). Öğrenci, derslerde yüksek seviyede bir başarı gösteriyorsa, daha kısa sürede öğrenimini tamamlama hakkını elde ediyordu. Medreseye ihtisas öğrencisi olarak girebilmek, belirli bir sürenin doldurulmasına bağlı olmadığı gibi belirli bir yaş sınırı da bulunmamaktaydı (Makdisi, 2004, s.160).

1.1.4.4.2. Derslerin işlenişi: Dersler, sabah namazından sonra başlar, öncelikle Kur’ân-ı Kerîm okunarak peygambere salavat getirilir, sonrasında ilmi teşvik edici bir takım âyet ve hadisler okunur, ilim öğrencisinin nasıl olması gerektiğine dair bazı öğütler verilirdi (A. Çelebi, 1998, s.309; Pedersen, 1977, s.64). Derslerde, daha çok metin okumaya ve anlamaya yönelik bir öğretimin gerçekleştiği görülmektedir. Arap

gramerine dair sarf, nahiv, belâgat ve lugat kitaplarının muhtasar metinlerinin ya da şerhlerinin okunmasının ardından müderris, anlaşılmayan noktaları Türkçe îzâh ederek açıklığa kavuştururdu. Daha sonra öğrenciler müderrisin önünde münâzaralar yaparak dersin iyice kavranmasını sağlardı. Ödev vermek yerine konuların ezberletilmesi ön planda tutulurdu. Ders sonunda müderrisin yardımcısı konumunda olan muîd, öğrenciye dersi tekrar ettirerek anlaşılmayan konuları îzâh ederdi (Civelek, 2001, s.197).

Kısaca ifade etmeye çalıştığımız ders sürecinde izlenen metotları tek tek açıklayarak konunun daha iyi anlaşılmasını sağlamak yerinde olacaktır.

1.1.4.4.3. Takrîr (anlatma) metodu: İslâm dünyasında hem medrese dışı eğitim mekânlarında hem de medreselerde ağırlıklı olarak uygulanan öğretim metodu takrîr metodudur. Çok eskilere dayanan bu öğretim metodunun özelliği eğitimin merkezinde müderrisin yer alması ve anlatılan konunun etrafıca ele alınmasıdır (Civelek, 2001, s.198).

Müderris önce metni okur, öğrenciler dikkatle dinledikten sonra, okuduklarını açıklardı. Bazen de ders kısa bir alıştırma ile başlardı. Bazı müderrisler ise, önce konunun ana çizgilerini verir, verilen konunun genel bir açıklamasını yapar ve âlimlerin ne gibi bir ihtilafa düştüklerini belirtir, sonra konuyu bütün derinliğiyle incelerlerdi (Civelek, 2001, s.198). Eğer ders, elde edilmesi mümkün bir kitaptan verilecekse talebenin o kitaptan bir nüsha alıp, müderris ders vermeden önce kendi başına ya da arkadaşlarıyla birlikte okuması prensipti. Sonra hoca gelir, dersin konusu hakkında genel bilgi verir, ardından kitabı okumaya başlardı. Talebeler kendi nüshalarına bakarak onu dinlerlerdi. Müderris zaman zaman okumayı keser ve şaz lafızları, zor cümleleri ve herkesin bilemediği garip haberleri öğrencilere îzâh ederdi (A. Çelebi, 1998, s.310). Müderrisin dersini bitirmesiyle onun yardımcısı konumunda olan muidin görevi başlar, o da dersi yeniden tekrarlardı. Muîd olmadığında bu görevi eski talabeler de üstlenirdi (Civelek, 2001, s.198).

Öğrenciler müderrisin karşısında halka şeklinde otururlar, muîdler ve imtiyazlı misafirler hocanın sağına otururlardı. Aynı dersin öğrencileri, hocanın hepsini birden görebilmesi için halkanın bir tarafında yer alırlardı. Müderris öğrenciyi kontrol edebilmek ve rahat görebilmek için yüksek bir kürsü üzerine otururdu (A. Çelebi, 1998,

s.309; Pedersen, 1977, s.64). Bütün bunlardan hareketle Selçuklu döneminde yaygın olarak kullanılan öğretim yönteminin takrîr metodu olduğu söylenebilir (Civelek, 2001, s.199).

1.1.4.4. Ezber metodu: Medrese öğretim sisteminde ezber yöntemine ağırlık verildiği, konuların ya ders esnasında ya da ders dışında ezberletildiği görülmektedir. Bu yöntem öncelikli olarak Kur'ân ve sonrasında da mümkün olduğunca çok hadis ezberlenmesinde kullanılmıştır (Pedersen, 2001, s.63). Ezber metodu, dönem âlimleri tarafından olumlu ya da olumsuz eleştirilere maruz kalsa da, dinî ve lisanî ilimlerin öğretiminde önemli bir yer teşkil etmektedir. Çünkü Kur'ân ve hadislerin bozulmadan korunabilmesi için en sağlıklı yöntem, onu hafızada saklamak, sonrasında da yazıya geçirmektir.

Ezber metodunun önemine binaen, hafızayı geliştirmek, İslâm eğitiminin değişmez bir özelliği halini almıştır. Medreselerde özellikle naklî ilimlerde, zihin, hafıza ve muhakeme fonksiyonu dikkate alınmıştır (Kazıcı, 2004, s.51). Olağanüstü hafızaları olan âlimlerin varlığına dair pek çok olaydan bahsedilir. Hatta okuma-yazma bilmemesine rağmen tamamen şifâhi eğitim ve ezber yoluyla ilim sahibi olmuş âlimler bulunmaktadır. Klasik Arapçayı en güzel şekilde kullanmasıyla tanınan büyük hatiplerden biri İbnu'l-Kurriye (ö.704) bunlardandır. Gözlerini kaybetmiş âlimler de yine ezber metoduyla eğitim görmüşlerdir. Şâir Mutenebbî, henüz küçük yaşta iken, Asmaî'nin otuz varaklık kitabının tamamını bir kere okumakla ezberlemiş ve karşılığında bu kitabı kazanmıştır. Pek çok kimse, Ebû Bekîr el-Enbârî'nin (ö.940) hiç bir zaman bir kitaptan ya da notlarından değil, daima ezberinden yazdığını aktarmaktadır. Bedîuzzaman el-Hemedânî'nin (ö.1007), elli beyitten uzun bir kasideyi bir kere dinledikten sonra ezbere okuyabildiği rivayet edilmiştir. Yine o, hakkında bilgi sahibi olmadığı bir başka kitabın dört, beş cildini okuduktan sonra, tüm içeriğini kelimesi kelimesine ezberden tekrar etmiştir (Makdisi, 2004, s.162-163).

O dönemde ezber yani hafızada depolama; bir eseri tamamen zihne yerleştirmek, böylece kitaplar yanında olmaksızın ve tekrar kitaba başvurmak zorunda kalmaksızın bilgileri kullanabilmek için başvurulmuş, aynı zamanda çok tercih edilen bir yöntemdir.

Bu konuya ilişkin çok sık tekrarlanan bir rivâyet de, İmam Gazzâlî ile eşkıyalar arasında geçen şu olaydır; İmam Gazzâlî bir yolculukta iken, eşkıyalar tarafından kitapları yağmalanır. Gazzâlî'nin, onlardan 'herşeyini alıp yalnızca kitaplarını geri vermelerini' istemesi üzerine eşkıyânın, "Biz senin kitaplarını almakla seni o kitapların içindeki bilgilerden mahrum etmiş oluyorsak, o bilgilere sahip olduğunu nasıl iddia edebiliyorsun?" şeklindeki cevabı Gazzâlî'yi çok etkilemiş ve memleketi Tus'a dönünce, kendisini üç yıl boyunca aldığı tüm ders notlarını ezberlemeye vermiştir (Makdisi, 2004, 164).

İbnu'n-Neccâr ise, hafızaya ne kadar değer verildiğini şu beyitlerinde vurgulamaktadır:

"Sahip olduğun şey, iyi saklayan bir hafıza değilse eğer,
Kitapları biriktirmen beyhûdedir.
Konuşabilir misin bir mecliste, sahip olduğun bilgisizlikse eğer,
İlmin evde yığılmış seni beklemektedir." (Makdisi, 2004, s.165).

1.1.4.4.5. Tekrar metodu: Tekrar, dersin iyice anlaşılabilmesi için çok sık başvurulan bir yöntemdir. Hemen her dersin sonunda öğrenilenlerin muîd tarafından tekrar ettirilmesi, bunun en somut göstergesidir. Her medresede en az bir tane muîdin yer alması, eğitim sisteminde tekrarın olmazsa olmaz bir yeri olduğunun ifadesidir.

Gerek öğrenimin gerekse öğretimin bir ilkesi olan tekrar yöntemine bir çok âlim olumlu yaklaşmışlar, tekrarın önemini belirten çeşitli söylemlerde bulunmuşlardır. "et-tekrâru ahsen" şeklinde başlayan Arap vecizesi de tekrarın faydasına işaret etmektedir. Ayrıca, ez-Zernûcî, dersin iyi anlaşılması için, dersin az, tekrarın çok olması gerektiğini ifade eder. Yine O, her parçanın günde iki kez tekrar edilmesinin iyi olacağını, hatta bu sayının ihtiyaca göre ona çıkarılabileceğini belirtir. Birûnî ise, öğrenmeyi tekrarın meyvesi olarak görür (Civelek, 2001, s.200).

Tekrarın, aynı zamanda metinleri ezberlemek için kullanılan bir fonksiyonu daha vardı. Pek çok âlim, kendi öğrencilik yıllarında her bir dersi defalarca tekrar ettiklerini ifade ederler. Örneğin, bir fıkıh âlimi olan Şîrâzî'nin, her bir fıkıh dersini, hafızasına iyice yerleştirdiğinden emin olabilmek için yüz defa tekrar ettiği nakledilir. Bir fakih ve

yazar olan Ebû'l-Mefâhir b. Ebî Bekir (ö.1150), “bir şeyin elli defa tekrar edilmedikçe tam olarak hafızaya yerleşmeyeceğini” söylemiştir. Gazzâlî'nin sınıf arkadaşı olan Kiyâ el-Herrâsî ise, dersini yetmiş basamaklı merdivenin her bir basamağında bir defa olmak üzere Nizâmîye Medresesi'nin merdivenlerinde tekrar etmiştir (Makdisi, 2004, s.167).

Görüldüğü gibi, amaç, bir metni ezberleyinceye kadar tekrar etmektir. Hadis öğrenirken de hadislerin zihinde iyice yer etmesi için üç defa tekrar edildikleri bilinmektedir (Pedersen, 1977, s.63).

1.1.4.4.6. Kavrama metodu: Ezber metodu, muhakemesiz ve mekanik bir öğrenme anlamına gelmemekte, zekâ ve kavrama ile pekiştirilmekteydi. Bu bakımdan bir metni yalnızca tekrarlayan ve kopya etmekle yetinen kişiler ile, bunlara ek olarak aynı metni kavrayanlar arasında belirgin bir fark olduğu göze çarpmaktadır. Ünlü âlim Taberî (ö.923), özellikle dinî ilimlerin bizzat elde edilmesi ve kavranması (tefekkuh) gerektiğini ısrarla vurgulamıştır. Bu anlamda kendilerini yazmakla sınırlayan ve yazdıklarını kavrama çabası içine girmeyen âlimleri eleştirmiştir. Zemahşerî ise, “ilim bir şehirdir, bir kapısı kavramak (dirâyet), diğer kapısı ise, ezberden aktarmaktır (rivâyet)” diyerek bu metodun önemini dile getirmiştir (Makdisi, 2004, s.167-168).

1.1.4.4.7. Yazma (imlâ) metodu: Derste işlenen konuların yazdırılması şeklinde gerçekleşen imlâ metodunun öğrenim sürecinde önemli bir yeri vardı. Çünkü yalnızca hafızayla yetinmemek, zihindekileri kağıda da aktarmak gerekiyordu.

Tekrar ve ezber yöntemleri zamanla yerini yazma ve not tutmaya bırakmıştır (Kazıcı, 2004, s.51). Çok geçmeden dersler, imlâ (yazma) şeklinde işlenmeye ve öğrenciler okuduklarını not etmeye başladı (Pedersen, 1977, s.63).

İmlâ metodunun ilk defa kim tarafından uygulanmaya başlandığı tam olarak bilinmemekle birlikte, ünlü hadis âlimi Buhârî'nin evinde verdiği dersleri ezberden yazdığını bilinmektedir (Civelek, 2001, s.199; Çelebi, 1998, s.309). İmlâ metodu yazma ve okuma-kontrol şeklinde iki safhada yapılırdı. İlk safhada hoca, dersi ya ezberden veya kendi hazırladığı notları söyleyerek çeşitli açıklamalarla öğrenciye yazdırırdı. Bu kaydetme işi, doğrudan “hocaların ağzından” ya da onların kitaplarından yapılır, eğer kitabın tamamı önemliyse bütünüyle kopya edilirdi (Makdisi, 2004, s.169).

Bu durum, konunun anlatılışı cümle cümle veya teker teker verildiği için dersin yavaş işlenmesine sebep olmaktaydı. Öğrenci müderrisin dikte ettirdiği şeyi hemen yazardı ve bu yazma işi bazen dersin tümünü alırdı. Müderris, müstakil bir cümleyi bitirince, o cümlede açıklamaya ihtiyaç duyulan kısımların şerh, îzâh ve tefsirine geçer; öğrenciler de bu açıklamaları esas metnin sayfa kenarlarına not ederlerdi (A. Çelebi, 1998, s.309). İkinci safha olan okuma ve kontrol bölümünde öğrenci metni okur, hoca hatalar varsa düzeltir ve bununla ilgili açıklamalar yapardı (Civelek, 2001, s.199). Bundan sonra hoca, kendisindeki ya da talebelerindeki nüshaya ‘o nüshanın kendisine okunarak tashîh edildiğini’ belirtir mahiyette bir not yazardı. Kimi zaman da öğrenciye ‘onu başkalarına rivâyet edebileceğine veya kendi izniyle o kitabı okutabileceğine’ dair icâzet verirdi (A. Çelebi, 1998, s.310).

Bu ders usûlü, başta dil ve edebiyat için olmak üzere hadis, tefsir fıkıh gibi ilimler için de geçerliydi. Bu konuda bazı dil âlimlerinin lugat bahsinde ezberden elli bin sayfa yazdırdıklarına dikkat çekilmiştir (Pedersen, 1977, s.64).

Bazen de hoca, metni yazıp öğrencilere verir, öğrenciler de onun yazdıklarının bir kopyasını alıp hocanın kendi el yazısıyla yazmış olduğu nüshayı kendisine iade ederlerdi (Makdisi, 2004, s.170). Bir tür kitap istinsahı olarak değerlendirebileceğimiz bu tarz çalışmalar, yalnızca nüsha çoğaltmak amacını taşımakta olup zamanın ve şartların bir getirisiydi.

Yalnız imlâ metodu, her zaman geçerli olmamış, zamanla başlıca eserlerin pek çok nüshası elde edilebildiği ve öğrenciler de bunlara ulaşabildiği için, dersler metnin yüksek sesle okunarak hocanın açıklama ve düzeltmelerde bulunması şekline dönüşmüştür (Pedersen, 1977, s.64). İmlâ metodunun X. yüzyıldan sonra bu şekilde boyut değiştirmesiyle, uzun süreler metin yazma işi ortadan kalkmıştır (Civelek, 2001, s.199). Fakat bu durum imlanın tamamen terkedildiği anlamına gelmemektedir, çünkü öğrenciler bu kez de asıl metnin etrafına hocanın yorumlarını (şerh) ve düzeltmelerini kaydetmiştir (Pedersen, 1977, s.64).

Önceleri (X. yy. öncesi) bir kitabın birden fazla nüshası bulunmadığından hoca tüm anlattıklarını yazdırıyordu. Daha sonra kitapların nüshaları fazlalaşınca yazdırma

(dikte) yöntemi ortadan kalkmış, öğrenci metnin kenarlarına hoca'nın yorum ve düzeltmelerini yazar hale gelmiştir. Böylece zaman kazanımı sağlanmıştır.

Kitapların yaygınlaşması, bu metodun nadiren kullanılmasına sebep olmuş; gerek Selçuklu gerekse daha sonraki (Osmanlı) dönemlerde medreselerde bu metot pek kullanılmamıştır (Civelek, 2001, s.200).

1.1.4.4.8. Soru-cevap metodu: Bir başka tedris usûlü ise, hoca ile talebenin birbirine karşılıklı sorular sormasıdır. Soru-cevap metodunda, hoca ile öğrencinin birbirlerine karşılıklı ve yerinde sorular sorarak cevaplar almasıyla dersin istenen biçimde anlaşılması esastır. Bu nedenle her öğrencinin, anlamakta güçlük çektiği noktanın îzâhını istemek amacıyla soru sorma hakkı vardı. Nitekim, Hz. Peygamber (s.a.v.), “İlim bir hazine, suâl ise onun anahtarıdır.” buyurmuşlardır (A. Çelebi, 1998, s.311). İbn-i Sînâ ise, öğrencilerin ufkunu açacağı için, öğrencilerin derinlikli ve düşündürücü sorular sormaya teşvik edilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Bu metodun 814 yılından itibaren öğretimde kullanıldığı, ayrıca İmam Şafî'nin de İbrâhîm b. İsmail adlı bir şahısla diyalogunda bu metodu kullandığı belirtilmektedir (Civelek, 2001, s.200).

Müderris, soru sorarak dersi işler ve öğrencilerin anlayış kabiliyetlerini ölçer, onların cevap vermekte güçlük çektiklerini gördüğü konuları cevaplar, daha sonra anlayıp anlamadıklarını test etmek için soru sorardı. Böylece bir yandan konuyu tekrarlar ve konunun meselelerini daha geniş anlatma imkanını elde eder, bir yandan da bu soru ve cevaplarla az kabiliyetli öğrencilere faydalanma fırsatı verirdi (A. Çelebi, 1998, s.311). Ancak soru-cevap metodu, diğer metodlar gibi her derste uygulanmayıp uygun yer ve zamanda, öğretim faaliyetlerine etkinlik, dinamizm ve bir çeşni kazandırmak için uygulanan bir yöntemdi (Civelek, 2001, s.200-201).

İbn Cubeyr, İmam Radiyuddîn el-Kazvînî'nin 1184'te Nizâmiye Medresesinde halka açık olarak verdiği bir dersine katılmış ve dersin işlenişini şöyle aktarmıştır:

“İkinci namazından sonra, hoca'nın kürsüsünün etrafındaki sandalyeler üzerinde oturan talebeler, Kur'ân-ı Kerîm'den bir bölümü makamla okumaya başladılar. Sonra hoca dinleyici önünde Kur'ân'dan bir âyeti

hadisle şerh ve tercüme ederek dersini verdi. Bazı dinleyiciler sırayla hocaya soru sordular. Hoca sorulara güzel bir şekilde cevap verdi. Başkaları da yazılı sorularını hocaya takdim ettiler. Hoca bütün soruları topladıktan sonra, birbiri arkasına hepsine cevap verdi ve ders akşama doğru bitti.” (Kırpık, 2009, s.89).

Burada olduğu gibi, müderrisin bazen soru yağmuruna tutulduğu olurdu. Bazen de hocaya yazılı olarak sorular sorulduğu görülmüştür. Kimi zaman da, özellikle hadisleri şerh ederken, dinleyenlere bunların manâları sorulurdu (Pedersen, 1977, s.64). Ancak soru sormanın bir âdâbı vardı. Öğrencinin başka bir amaç gütmekten yalnızca öğrenmek için soru sorması gerekirdi. Yine öğrenci, soru sormak için uygun ortam ve zamanı seçmeli, hocası konuşurken sözünü kesmemeli ve arkadaşı soru sorarken de araya girmemeliydi (A. Çelebi, 1998, s.311).

Takrîr (anlatma) metodunda öğrencinin pasif durumda olduğunu iddia edenler, soru-cevap yönteminin varlığını gözardı etmektedirler. Çünkü görüldüğü gibi soru-cevap yönteminde öğrenci derste aktiftir. İslâm ülkelerinde eğitim-öğretimin bu methodla devam ettirildiği, hoca ile talebenin karşılıklı soru sorma yöntemi, bir diğer ifadeyle aktif methodu uyguladıkları görülmektedir (Kazıcı, 2004, s.52). O dönemde öğrencilere “şu meselede ne dersin, görüşün ne?” anlamında **ما تقول ؟** “ma tekûl” ibaresinin çokça kullanılması sebebiyle o günlerde talebelere “ma tekûl” lakabı takılmıştı. Bu da soru-cevap yönteminin erken dönemlerden itibaren kullanıldığına işaret etmektedir (Civelek, 2001, s.201). Bugün bile yeni yeni önemi farkedilen ve uygulanmaya çalışılan aktif methodun bundan asırlar önce öneminin bilinmesi ve eğitim-öğretimde uygulanması, son derece dikkat çekicidir.

1.1.4.4.9. Tartışma ve münâzara methodu: Tartışma methodu, Selçuklu Medreselerinde sıkça kullanılan metotlar arasındaydı. Nizâmiye Medreselerinde hocalar münâzara tertiplerlerdi. Bazen bir âlim başkasının derslerine gidip sorular sorarak onu imtihan etmeye kalkar, bunun sonucunda münâzaralar başlar ve talebeler çoğunlukla hocaların yanında yer alarak söze karışırdı (Pedersen, 1977, s.65).

Ayrıca müderrisler, öğrencilere okuttukları derslerden herhangi bir konu üzerine münâzara yaptırırlar, sonunda iki taraf arasında hakem olup mütalaalarını söylerlerdi (Uzunçarşılı, 1984, s.57). Bu metodla genellikle derslerdeki ayrıntılı noktalar üzerinde durulur, farklı görüşlerle konu derinleşir ve bütünüyle aydınlanırdı. Öğrenci baştan sona konuya hâkim olur ve kendine güveni artardı (Civelek, 2001, s.201).

ez-Zernûcî bu konuda, “Bir saatlik tartışma, bir aylık tekrar değerindedir. Bir saat münâzara bir ay tekrardan hayırlıdır.” diyerek bu metodun üstünlüğünü belirtir. Yine Onun “Tâlib-i ‘ilm için münâzara, münâkaşa ve mutâraha (birbirine mesele sormak) zarûrîdir. Zira münâzara ve müzâkere müşâveredir. Müşâvere ise doğruyu ortaya çıkarmak içindir.” sözleriyle diğer yöntemlere tercih ettiği münâzara metodunu, diğer âlimler de teşvik etmiştir. Nitekim Nişabur’da kurulan Nizâmîye Medresesi müderrislerinden İmâmu’l-Haremeyn Cuveynî’nin (1085) münâzara ve tezkîr meclisleri kurduğu bilinmektedir (Civelek, 2001, s.201; ez-Zernûcî, 1995, s.105-107).

Tartışmacı doğruyu savunduğu müddetçe hocasıyla ihtilafa düşse bile asla yadırganmaz, bundan dolayı da herhangi bir cezaya tabi tutulmazdı. Eskilerin “Müsâdeme-i efkârdan bârika-i hakikat doğar” sözü de bunu doğrular niteliktedir.

1.1.4.4.10. Müzâkere metodu: Müzâkere, görüş alışverişinde bulunmak, ilmî bir mesele hakkında akıl yürütmek, tartışmak, belirli bir konuda olumlu ya da olumsuz görüş bildirmek gibi anlamlar taşımakta ise de esas itibarıyla, hatırlama ve ezberleme konusunda iki kişinin karşılıklı olarak birbirine yardımcı olmasıdır. Özetle müzâkere, öğrencilerin dersi karşılıklı olarak birbirlerine okumaları olarak tanımlanabilir.

Öğrenilen bilgilerin unutulmasını engellemek için sürekli müzâkere yapılmalıdır. Hatîb el-Bağdâdî, bir âlimin “Bilgiyi yok eden şey, unutkanlık ve müzâkereyi bırakmaktır” dediğini nakleder (Makdisi, 2004, s.168-169). Bir başka âlim ise, “İlim bir kuyudur ve müzâkere kovadır” diyerek ilme ulaşmanın ancak müzâkere ile mümkün olacağını vurgulamıştır.

Öğrenme yöntemlerini Ebû ‘Amr b. el-‘Alâ şöyle özetlemiştir; ilmin birinci kuralı sükûnet, ikincisi iyi soru sormak, üçüncüsü iyi dinlemek, dördüncüsü iyi

ezberlemek, beşincisi ise, elde edilen bilgiyi başkaları karşısında iyi savunmaktır (Makdisi, 2004, s.166).

Derse düzenli olarak devam eden bir öğrenci, müderrisi dinleyip konuyu anladıktan sonra, müderristen ders kitabının bir bölümünü yazdırmasını istemeli, yazdırılan kısmı kaydetmeli, anlayıp anlamadığını kontrol etmek için okumalıdır. Daha sonra iyice ezberleyinceye kadar o dersi tekrar etmelidir. Bir sonraki derse geldiğinde, müderristen kendisinin bir önceki dersi ezbere okuyuşunu dinlemesini istemelidir. Ezberlediklerini unutmamak ve daima canlı tutmak için ise sürekli tekrar etmelidir (Makdisi, 2004, s.166).

1.1.5. Fâtımîler Döneminde Eğitim-Öğretim

Fâtımîler, Batınî propogandalarını yapabilmek için “ulûmu’l-evâil” olarak adlandırılan eskilerin ilimlerinden faydalanmaya önem veriyorlardı. Batınî-İsmâilî inanca sıkı sıkıya bağlı olan Halîfe el-Hâkim bi-Emrillah, camilerdeki eğitim dışında bu düşüncelerini yaymak amacıyla Mısır’da *Dâru’l-Hikme (Dâru’l-İlm)* adında bir eğitim kurumu inşa ettirmiştir.

Nizâmiye Medreselerinin kurulmasından yaklaşık 60 yıl önce (h.395/m.1004) inşa edilen bu kuruma saray ve diğer yerlerden çeşitli konularda kıymetli eserler getirilerek, o dönemde bilinen bütün ilimlere dair kitapların toplandığı büyük bir kütüphane kuruldu. Yine çeşitli bölgelerden kurrâ, fakih, müneccim (uzay ve yıldız bilimci), tabip, dil ve lugat âlimi gibi pek çok âlim getirildi. Bu ilim adamları arasında ilmî tartışmalar ve sohbetler gerçekleştirilirdi (Kazıcı, 2004, s.35; Yakuboğlu, 2006, s.33).

Hâkim bi-Emrillah, Dâru’l-Hikme’deki eğitim-öğretimin her türlü fikrin son derece özgür bir şekilde tartışıldığı bir mekân olmasını arzu etmiş, buranın Sünnî ve Şîî âlimlerin birarada öğretimlerini yürüteceği bir merkez olduğunu vurgulamış; hatta bunu destekler mahiyette Ehl-i Sünnet âlimleri ile İsmâilî âlimleri Dâru’l-Hikme’ye çağırarak aralarında tartışmalar tertiplemiştir. Sünnî âlimler bu merkezin üyesi olarak istedikleri eserleri inceleme ve kitap istinsah etme hakkına sahip olmuşlardır. Bu yönüyle Daru’l-

Hikme, Abbâsilerdeki Beytu'l-Hikme'den farklı olarak pek çok dinî eserin yanında, Sünnî ve Şîî âlimleri birarada barındırabilme özelliğiyle öne çıkmıştır.

Fakat çok geçmeden Ehl-i Sünnet âlimlerinin hepsi buradan uzaklaştırılmış; hatta bir kısmı bizzat Halîfe el-Hakim tarafından öldürtülmüştür. Artık bu kurumlar, tamamen İsmailîliğin propoganda merkezi halini almıştır. Dahası Mu'tezile Kelâmı ve Yunan Felsefesinden yararlanarak Sünnî İslâm inancını bulandırmaya başlamış, bu münakaşaları, zamanla siyasî çevreyi rahatsız eder bir şekle bürünmüştür. Birleştirici olacakları yerde bölücü bir rol üstlenen bu kurumlar, daha fazla ayakta kalamayarak zayıflamaya başlamış ve nihayet m.1117 yılında tamamen ortadan kalkmıştır (Kazıcı, 2004, s.36-37; Yakuboğlu, 2006, s.33).

1.1.6. Endülüs Emevîleri Döneminde Eğitim-Öğretim

Emevîler, Endülüs'ü fethettikten (711) sonra, daha çok dil ve edebiyata ağırlık veren bir eğitim anlayışıyla hareket etmişlerdir. Bunu zorunlu kılan başlıca neden, fethedilen İber Yarımadasındaki halkın büyük bir çoğunluğunun Latinceyi, çok küçük bir azınlığın ise, ana dilleri olan Arapçayı konuşuyor olmasıdır.

Zamanla doğudan gelen yeni göçler ve yapılan evlilikler sonucunda Arapça konuşanların sayısında artış meydana gelmiştir. Bu sebeple bölgede yaşayan Yahudi ve Hristiyanlar çok geçmeden Arap kültüründen etkilenmiş ve Arapçayı öğrenme çabası içine girmişlerdir. Bu etkileşim sonucunda halk, hem Arapçayı hem de Latinceyi birlikte kullanan bir toplum halini almıştır. Emevîlerle birlikte resmî dilleri Arapça olan ve eğitim-öğretimleri bu dille gerçekleştirilen yerli halk, Arapçayı kullanmaya başlamışlardır. Böylece IX. yüzyılın ortalarından itibaren, gerek Müslüman halkın gerekse gayr-i müslimlerin ortak konuşma ve yazı dili olan Arapça, Latincenin ikinci planda kalmasına sebep olmuştur.

Endülüs Emevîleri, dilin, kültür ve medeniyetin yayılmasındaki öneminin bilincinde olarak, farklı dil ve kültürlerdeki insanları biraraya getirip bir nokta etrafında birleştirmek amacıyla Arap dili ile ilgili çalışmalara hız vermişlerdir. Bu amaçla bulundukları bölgede farklı seviyelerde eğitim veren kurumlar açmışlar ve kurdukları medreselerde dil ve edebiyat eğitimini öncelikli tutmuşlardır (Kazıcı, 2004, s.38,39). Bu

açından bakıldığında Endülüs Emevîlerinin Arap dilinin farklı coğrafyalarda yayılmasında ve benimsenmesinde önemli bir rolü olduğu, altı çizilmesi gereken bir husustur.

Endülüs'te Arapçanın yayılışına paralel olarak bu dille ilgili çalışmalarda nahiv ve edebiyat alanında önemli gelişmeler kaydedilmiştir. Endülüs âlimleri, X. yüzyıldan itibaren Sibeveyhi'nin *el-Kitâb*'ı türünden eserleri tenkit ve tashih edebilecek noktaya ulaşmışlardır. Sibeveyhi'nin bu eseri üzerine daha sonraki yüzyıllarda “dilcilerin emîru'l-mü'minîni” olarak tanımlanan Ebû Hayyân el-Endelûsî'nin de çalışmalar yaptığı dikkati çekmektedir (Tak, 2007, s.90).

Endülüs'te üç aşamalı bir eğitim sistemi bulunmaktaydı. İlk aşamada diğer İslâm ülkelerindeki gibi, Kur'ân-ı Kerîm, ilmihal bilgileri ve Arapça şiir öğretilen, altı yaşından itibaren başlayıp altı-yedi yıl süren mescid ya da camilere yakın evlerde gerçekleştirilen temel eğitim yapılmaktaydı. İkinci aşamada, bu temel eğitimi tamamlayan öğrencilerden isteyenler belli bir program ve süreyle sınırlanmayan şüyûh (müderris) etrafındaki ders halkalarında dil, edebiyat, fıkıh, tefsir, hadis, tıp, matematik, kimya gibi ilimleri okurlardı. Üçüncü aşamada ise, ihtisaslaşmak isteyen öğrenciler eğitim görürler ve bu eğitimleri sonunda icâzet alır, müderris olabilirlerdi.

Endülüs Emevîlerinin kurdukları bu medrese ve çeşitli eğitim kurumlarına, Endülüs halkının yanı sıra, Avrupa, Afrika ve Asya'dan gerek Müslüman, gerek Hristiyan gerekse Yahudi olmak üzere pek çok talebe akın ediyordu. Aynı zamanda bu merkezlere İslâm ülkelerinden değerli âlimler davet edilmiş ve her türlü ihtiyaçları karşılanmıştır. Bunlar arasında gramer konuları anlatan İbn Kûtiyye ve Bağdat'ın ünlü dil âlimi Ebû 'Alî el-Kalî de yer almaktaydı. Ayrıca Endülüs'te o dönemin en zengin kütüphanelerinden biri kurulmuş ve en seçkin eserleri içinde barındırmıştır (Kazıcı, 2004, s.39,40). Özellikle III. 'Abdurrahmân (912-961) ve oğlunun dönemlerinde pek çok medrese ve kütüphane kurulduğu, hatta o dönemde kütüphane sayısının yetmişe ulaştığı belirtilmektedir (Baltacı, 2005a, s.65; 2005b, s.147).

1.1.7. Eyyûbîler Döneminde Eğitim-Öğretim

Eyyûbîler devri, İslâm tarihinde eğitim-öğretim açısından önemli bir yer teşkil eder. Selçuklular tarafından açılmaya başlanan ve Nureddîn Mahmûd Zengî zamanında yaygın hale getirilen medreseler, Eyyûbîlerle birlikte Mısır, Hicaz ve Yemen’de de faaliyet gösteren ve Şafîî, Hanefî ve Hanbelî fıkhnın okutulduğu merkezler halini almıştır. Bazı medreseler iki mezhebe göre eğitim vermiş; Eyyûbîlerin sonlarına doğru ise, dört mezheb hukukuna göre eğitim veren medreseler kurulmuştur.

Eyyûbîlerde eğitim-öğretimin gelişmesinde Selahaddîn Eyyûbî’nin (1174-1193) çok büyük katkısı olduğunu ifade etmek gerekir. O, ilmi seven ve ilim olmadan sağlam bir devletin kurulamayacağına inanan bir devlet adamı olarak, daha vezirliği zamanında eğitim-öğretim çalışmalarına hız vermiştir. Nitekim kendisi de Ehl-i Sünnet inancına bağlı olan Selahaddîn Eyyûbî, vezir olarak göreve geldiğinde öncelikle Şîî Mezhebine karşı Sünnî inancı desteklemek amacıyla medrese inşasına başlamıştır (Kazıcı, 2004, s.42-43). Bu medreselerden biri, Mısır’da Şafîîler için tahsis ettiği *Nâsırıyye* Medresesi, bir diğeri ise, yine Mısır’da Mâlikî Mezhebi için kurduğu *el-Kamhiyye* Medresesidir (A. Çelebi, 1998, s.87) ki, söz konusu medreselerin açılması, “Şîî akideye mensup Fâtımî Devleti’ne indirilen en büyük darbe” olarak değerlendirilmiştir (Kazıcı, 2004, s.43).

Şîî Fâtımî Devleti’ne son vererek Mısır, Suriye ve Filistin’e hakim olan Eyyûbîler, kurdukları çok sayıda medrese ile İslâm dünyasında dikkatleri üzerine toplamıştır. Öyleki, Selahaddîn Eyyûbî, Nizamülmülk’ten sonra en çok medrese kuran devlet adamı olmakla ün kazanmıştır. Zamanla bu ilmî faaliyet ve çabalar, İslâm dünyasının çeşitli bölgelerinden pek çok âlimin Mısır’a akın etmesine vesile olmuştur. Âlimleri buraya çeken etkenlerden biri, Fatımîler döneminde Şîî Mezhebine girmeye zorlanan halka yeniden Sünnî inancı benimsetmek istemeleri; bir diğeri ise, hükümdar ve yöneticilerden saygı ve hürmet görerek her türlü ihtiyaçlarının karşılanmasıdır.

Medreseler dışında Dâru’l-Kurrâ ve Dâru’l-Hadîs gibi ihtisas kurumlarının yanı sıra tıp öğretimi yapan medrese de ilk defa Eyyûbîler döneminde kurulmuştur. Ayrıca medreselerde eğitim-öğretim masrafları vakıflarca karşılanmış, bu amaca hizmet eden hususi vakıflar tesis edilmiştir. İlme ve ilim adamına son derece değer veren Eyyûbî

hükümdarlarından bazıları da bizzat ilimle meşgul olmuş, başta Selahaddîn Eyyûbî olmak üzere, içlerinden el-Meliku'l-Mansûr, el-Meliku'l-Muazzam ve Ebû'l-Fidâ gibi eser yazan âlimler çıkmıştır.

Eyyûbîler devri, ilim ve edebiyattaki ilerlemelerinden dolayı İslâm tarihinde parlak bir dönem olarak yerini almış, hatta Dımaşk (Şam) ve Kâhire, bu dönemde, ilim hayatı bakımından Bağdat'ı geride bırakmışlardır. Bu bölgeye gelen âlimler arasında, bugün bile başvuru kaynağı olan kıymetli eserlerin yazarları bulunmaktadır. Yâkut el-Hamevî, İbn Hallikân, Usâme b. Munkiz ve İbnu'l-Cevzî bu âlimlerdendir (Kazıcı, 2004, s.44-45).

1.1.8. Memlûkler Döneminde Eğitim-Öğretim

Memlûkler, Eyyûbî Devletinden miras kalan pek çok medreseyi korumuş olmakla kalmayıp onlardan devraldıkları eğitim-öğretim faaliyetlerini de aynen devam ettirmişlerdir. Medrese inşa ettirme konusunda âdeti birbirleriyle yarışan devlet adamlarının bu tutumu sayesinde medreselerin sayısında ciddi artış sağlanmış, eğitim-öğretim çalışmalarında önemli gelişmeler kaydedilmiştir.

Memlûklerin kurdukları medreseler çoğunlukla fıkıh mezheplerinden birine bağlı kalarak eğitimlerini sürdürmekte olup büyük çoğunluğu Şafii ve Hanefî fıkıh eğitimi vermekteydi. Medreselerin bir kısmında da birden fazla mezhebe göre eğitim yapılmakta, hatta bazılarında Ehl-i Sünnet'in dört mezhebine göre eğitim verilmekteydi (Yakuboğlu, 2006, s.34). Bunun yanı sıra hem genel hem de özel eğitim veren medreseler bulunmaktaydı. Tıpkı önceki İslâm devletlerinde olduğu gibi Memlûklerde de medreseler için vakıflar tesis edilmiş ve medrese giderleri ile müderris maaşları buradan karşılanmıştır. O dönemde ilim öğrenme yolları alabildiğine açık ve tahsil yapma imkanları son derece genişti. Ayrıca medreselerde dinî ve aklî ilimlerin birarada okutulmasıyla talebenin her alanda kendini yetiştirmesi hedefleniyor, dileyenlerin belirli ilim dallarında ihtisaslaşmasına fırsat tanınıyordu (Kazıcı, 2004, s.45-46).

Memlûkler döneminde dinî ilimlerin bütün dallarında, dil ilimleri, tıp ilmi ve anatomi, biyografi ve bibliyografi gibi alanlarda önemli âlimlerin yetiştiği ve kıymetli eserler ortaya koydukları görülmektedir. Yetişen âlimlerin sayısı, daha önceki

dönemlere göre büyük oranda artış göstermiştir. Hadis âlimi Suyûtî'nin (ö.911/1505) sadece hadis ilminde yüz elli kadar hocadan ders aldığı bunun en somut örneklerindendir. Memlûk döneminin önemli özelliklerinden birisi de çok sayıda ansiklopedist âlimin bu dönemde yetişmiş olmasıdır (Yakuboğlu, 2006, s.36).

Memlûk medreselerinde yetişerek Osmanlı ülkesine gelen âlimler, yeni fetihlerle genişleyen Osmanlı topraklarında ilmî hayatın oluşumuna ve medreselerin kurulmasına büyük katkı sağlamışlardır. İlk devir Osmanlı uleması ile ilgili bilgiler verilirken açıkça görüleceği gibi, Orhan Bey zamanında açılan ve ilk Osmanlı medresesi olan İznik Medresesi'nin ilk müderrisi Dâvûd el-Kayserî (ö.751/1350), naklî ve aklî ilimlerdeki eğitimini Mısır'da Memlûk medreselerinde tamamlamıştır. Onun ilmî şahsiyeti ve düşünceleri görev yaptığı bu medrese ve Osmanlı döneminin diğer medreselerinde etkili olmuştur. Yine, Şemseddîn Fenârî (ö.834/1431), Seyyid Şerîf Curcânî, Şeyh Bedreddîn Simâvî, Celâleddîn Hızır da eğitimlerini Mısır'da Memlûk medreselerinde tamamlamış Osmanlı âlimlerindendir.

Ayrıca Yıldırım Bâyezîd döneminde, Osmanlı ülkesine gelen büyük kıraat âlimi İbnu'l-Cezerî (ö.833/1424) çok sayıda öğrenci yetiştirmiştir. İbn Arabşah (ö.853/1450) ise, Çelebi Mehmed'in yanında yazışmaları yürüten bir âlim olarak dikkat çekmektedir. Fâtih Sultan Mehmed ve II. Murâd devrinin önemli âlimlerinden olan Molla Gürânî'nin de Memlûk medreselerinde yetişerek Osmanlı ülkesinde Bursa Murâdiye ve Bâyezîd medreselerinde müderrislik yaptığı, özellikle Fâtih Sultan Mehmed'e büyük hizmetleri olduğu bilinmektedir (Yakuboğlu, 2006, s.37). Biyografik eserlerde, bu şekilde Mısır Memlûk medreselerinde tahsil gördükten sonra Anadolu'ya gelerek Osmanlı medreselerinde görev alan pek çok âlimin isimlerine rastlamak mümkündür.*

Görüldüğü gibi Memlûk medreselerinde yetişen âlimler, Osmanlı Devleti'ne ilmî hizmetleriyle önemli katkı sağlamış, medreselerde pek çok öğrencinin yetişmesinde etkin rol oynamışlardır. Buna ilaveten, Osmanlı medreselerinde okutulan ders kitaplarının** büyük çoğunluğunun Memlûk dönemi âlimleri tarafından yazıldığı göz

* Detaylı bilgi için bkz: Taşköprülüzâde, Şakâiku'n-Nu'mâniyye.

** Osmanlı medreselerinde okutulan ders kitapları hakkında çalışmamızın ilgili bölümlerinde detaylı bilgiler yer almaktadır.

önüne alınırsa, Memlûk ilmî geleneğinin ve burada yetişen âlimlerin Osmanlı eğitim sistemi üzerinde şekillendirici bir görev üstlendiği açıkça görülecektir.

1.1.9. Osmanlı Öncesi Anadolu’da (Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi) Eğitim-Öğretim

Osmanlıdan önce Anadolu’da hüküm sürmüş devletlerin kurduğu medreseler, pek çok bakımdan Osmanlı medreselerine örnek teşkil etmiş, özellikle ilim ve kültür hayatının gelişmesinde etkili olmuştur. Selçukluların başlattığı ve ilk örneklerini verdiği medrese sistemi, en çok Anadolu’da rağbet görmüş ve en güzel örneklerini burada vermiştir. Anadolu Selçukluları ve Beylikler döneminde gelişme kaydeden ve ilmin ilerlemesine katkıda bulunan medreseler, daha sonra aynı topraklarda kurulacak olan Osmanlı medreselerine de zemin hazırlamıştır.

Bu dönemde ön plana çıkan medreseler, II. Kılıç Arslan (1156-1192) zamanında yapılan, Konya’da Sırçalı Medrese (640/1243), Karatay Medresesi (649/1252) ve İnce Minareli Medrese (674), Altun Aba (İplikçi) Medresesi, Sivas’ta Gök Medrese (Sahibiye Medresesi) (670/1272) (Pedersen, 1977, s.55), Tokat’ta Gök Medrese (674/1276), Kırşehir’de Cacabey Medresesi’dir. Ayrıca, Anadolu Beyliklerinden Germiyanogulları, Kütahya’da Vâcidiye (Demirkapı) ve Yakup Bey Medreselerini kurmuştur. Kurdukları bir diğer medrese olan Germiyanoglu Medresesi (814/1412), Osmanlılar döneminde de medrese olarak kullanılıp eğitim-öğretime hizmet etmesi bakımından önem taşımaktadır. Karamanogulları, Aksaray’da Zinciriyye Medresesi (1337), Danişmendliler, Niksar’da Yağbasan Medresesi (1157), Güneydoğuda hüküm süren Artuklular ise, Urfa Ulu Cami Medresesi (507/1114), Mardin Sultan İsa Medresesi gibi medreselerle eğitime hizmet etmişlerdir (Kazıcı, 2004, s.50-51; Unan, 2006a, s.5-7).

Bu eğitim kurumlarının işleyişi, gelirleri ve sağladıkları eğitimin özellikleri hakkında bilgiler veren medrese vakfiyelerine göre; İslâm hukuku, hadis, tıp, astronomi gibi bilimlere dair ihtisas medreseleri bulunmaktaydı. Bunlardan Konya’daki *İnce Minareli Medrese* hadis, *Sırçalı Medrese* fıkıh, Kayseri’deki *Çifte Medrese* tıp, Kırşehir *Cacabey* ve Kütahya’daki *Vâcidiye* Medreseleri ise, astronomi ve hey’et ilmine yönelik eğitim veren ihtisas medreseleriydi.

Vakfiyelerde ayrıca derslerin verilış şekli ile müderriste aranan şartlar da açıkça belirtilmiştir. Örneğin, Konya *Karatay Medresesi* müderrisinin tefsir, hadis, usûl ve fen ilimlerinde ehliyetli, Hanefi Mezhebi'ne bağı bir âlim olması gerektiğı ifade edilmekte; Sivas *Gök Medrese* vakfiyesinde ise, müderrisin Şafî Mezhebinden olmasının tercih sebebi olduğı vurgulanmaktadır. Ayrıca medreselerde muîd ve talebelere maaş ve burs verildiğı görülmekte, hatta Konya *Altun Aba (İplikçi) Medresesi* vakfiyesinde bu bursların miktarları açıkça yer almaktadır (Kazıcı, 2004, s.48). Vakfiye kayıtlarında yer alan bu bilgilere ışığında, talebeden eğitim için hiç bir ücret alınmadığı; aksine, yiyecek ve içecekleri medresenin vakıflarınca karşılandığı, barınma imkanının sağlandığı, dahası talebeye bütün bunlara ek olarak bir miktar harçlık verildiğı (Unan, 2006a, s.10); dolayısıyla öğrencinin her türlü ihtiyacının giderilerek kendisini tamamen ilme adanmasının hedeflendiğı görülmektedir. Aynı uygulama, daha önce Büyük Selçuklu medreselerinde yer aldığı gibi, daha sonra Osmanlı medreselerinde de aynen devam ettirilen bir gelenek halini alacaktır.

Gerek pek çok yönden Büyük Selçuklu Medreselerini örnek aldıkları anlaşılan Anadolu Selçukluları ile gerekse Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde hüküm süren, ilmin gelişmesi ve ilim adamlarının himayesi için birbirleriyle yarışan Anadolu Beylikleri, Anadolu'da daha sonra kurulacak olan Osmanlı medreselerinin temelini oluşturmuşlardır.

1.2. Kuruluşundan Fâtih Devrine Kadar Osmanlı Medreseleri

Osmanlılarda ilk medrese Orhan Bey tarafından 1330'da İznik'te kurulmuş ve İznik Orhâniyesi adını almıştır. Bu medresenin ilk müderrisleri olarak Mısır'da eğitim görmüş olan Dâvûd el-Kayserî ve eğitimlerini Şam ve İran'da tamamlayan Tâceddîn el-Kürdî, 'Alâeddîn el-Esved, Muhsin el-Kayserî tayin edilmiştir. Bu medresede yapılan eğitimin seviyesi hakkında kesin bir bilgiye sahip olmamakla birlikte, buraya tayin olan müderrislerin hayatları, eğitim durumları, eserleri göz önüne alındığında, söz konusu medresenin oldukça yüksek derecede eğitim verdiği söylenebilir (Bilge, 1984, s.7). Yine İznik'te Süleyman Paşa kendi adına bir medrese kurmuştur (Gül, 1997, s.34). Orhan Gazi daha sonra Bursa'yı alıp (1326) burayı başkent yapınca ilim merkezini de İznik'ten bu şehre taşıyarak Manastır Medresesi olarak bilinen medreseyi kurmuştur.

I. Murâd (Hüdâvendigâr) ve I. Bâyezîd (Yıldırım) da kendi adlarıyla anılan medreseler yaptırmışlardır. Bursa'da Hüdavendigâr Medresesi, Esediye Medresesi ve İznik'te Hayreddîn Paşa Dâru'l-Hadîsi, I. Murâd döneminde yaptırılmış olan müesseselerdir (H. Akgündüz, 1997, s.250). Yıldırım Bâyezîd döneminde Lala Şahin Paşa ve Emir Sultan da kendi adlarına medreseler yaptırmışlardır (Gül, 1997, s.34). Medreseler, ilk defa Yıldırım Bâyezîd devrinde teşkilatlanmış, ulemâ yetiştirmek için ilk talebe kânûnnâmesi çıkarılmış; ilk Osmanlı Dâruşşifası da yine Yıldırım tarafından yaptırılmıştır. Aynı zamanda Osmanlı Sultanları içerisinde kendi adına en çok medrese bulunan sultan da Yıldırım Bâyezîd'dir (Baltacı, 2005a, s.72). I. Bâyezîd döneminin dikkat çekici bir diğer özelliği, kendisinden sonra sürdürülecek olan bir takım ilmî gelişmelere temel oluşturmuş olmasıdır. Bunlardan biri, Molla Fenârî gibi büyük âlim ve mutasavvıfın şeyhülislamlığa getirilmesiyle, zahirî ve batınî ilimlere hakim bir insanın devlet ve toplum hayatını belirleyecek bir konuma sahip olmasıdır (H. Akgündüz, 1997, s.250). Bir başka önemli gelişme de Bursa'da yaptırılan Osmanlı tıp medresesi Dâru't-Tıbbın faaliyete geçirilmesi ve bu alandaki çalışmaların kurumlaştırılmasıdır (H. Akgündüz, 1997, s.251).

I. Mehmed (Çelebi) devrinde Bursa'da Yeşil Cami yanında kurulan (Gül, 1997, s.34) Sultaniye Medresesi, diğerlerine göre ayrı bir niteliğe sahiptir. Bu medresenin ilk müderrisi Molla Şemseddîn Fenârî'nin oğlu olan Mehmed Şah Efendi'nin ilk dersinde öğrencilerin yanı sıra Bursa'nın seçkin âlimleri de derse katılmış ve kendisine medreselerde okutulan ilimlere dair sorular sormuşlardır. Bundan sonra Sultâniye müderrislerinin bu umumi şekilde ders verme usulü bir gelenek halini almıştır. Bu durum Bursa'yı bir ilim merkezi olarak ilk sıraya çıkarmıştır (Bilge, 1984, s.7; Kazıcı, 2004, s.75; Molla, 2005, s.250). Sultâniye Medresesi, İstanbul'un fethine kadar Osmanlı medreselerinin en yükseği sayılmıştır (İhsanoğlu, 2003, s.862).

Edirne merkez olunca II. Murâd, burada Saatli Medrese olarak bilinen Üç Şerefeli Medrese ve Edirne Dâru'l-Hadîsini inşa ettirmiştir. Yine Edirne'de Halebiye Medresesinde bir tetimme medresesi kurmuştur (Baltacı, 2005a, s.73). II. Murâd dönemi, kültürel faaliyetlerin hız kazanıldığı ve Edirne'nin, yeni eğitim merkezi olarak Bursa ve İznik medreselerini gölgede bırakacak niteliğe kavuştuğu bir dönemdir (H. Akgündüz, 1997, s.251). Medreselerin sayısı arttıkça medrese teşkilatında da

değişikliğe gidilerek derece ve sınıflandırma yapılmış; bu amaçla tetimme ve darulhadis medreseleri kurulmuştur. Bu uygulama her ne kadar Fâtih'in medrese teşkilatına esas teşkil etmiş olsa da medreselerle ilgili asıl teşkilatlanma Fâtih Sultan Mehmed zamanında gerçekleştirilmiştir (Uzunçarşılı, 1984, s.2).

İlk Osmanlı medreselerini, Orhan Bey, I. Murâd, I. Bâyezîd, I. Mehmed, II. Murâd olarak dönem dönem sıraladıktan sonra söz konusu medreselerin sosyal yapı ve işleyişine değinmek uygun olacaktır.

Sosyal yapı açısından değerlendirildiğinde, daha önceki medreselerde olduğu gibi ilk Osmanlı medreselerinin de temeli vakıf sistemine dayanmaktaydı. Öğretim kadrosu ve görevlilerin maaşları, öğrencilerin yeme-içme ve barınma masrafları ile eğitim araç-gereçleri vakıf gelirlerinden karşılanmaktaydı.

Medreselerin Selçuklulardan beri devam eden bir başka sosyal boyutu ise, eğitimde fırsat eşitliğine önem verilmesidir. Dar gelirli ailelerin çocukları, devletin himayesi sayesinde öğrenim görme şansı elde etmiş, tüm ihtiyaçları karşılanarak ayrımcılığa neden olabilecek durumlar ortadan kaldırılmıştır.

Bunun yanı sıra bir diğer uygulama “cer” metodudur. Bu uygulamada medrese öğrencileri üç aylar olarak tanımlanan Recep, Şaban, Ramazan aylarında -ağırlıklı olarak Ramazan ayında- tatil yapar; bu esnada memleketin değişik bölgelerine giderek halkı bilgilendirirlerdi. Böylece hem kendi öğrendiklerini uygulama fırsatı elde ediyor, hem de toplumu bilgilendirerek bir bakıma medresenin halka ulaşmasına vesile olmuş oluyorlardı. Ayrıca gittikleri yerlerde yeme-içme, barınma ihtiyaçları karşılandığı gibi aldıkları harçlıklarla da yıllık eğitim giderlerinin bir kısmını karşılayacak geliri elde etmiş oluyorlardı. Cer uygulaması öğrenciye maddi katkı sağlamakla kalmıyor, teoride öğrendiklerini pratiğe geçirme imkanı sunuyor ve toplumla kaynaşarak örf, âdet gelenekleri öğrenmelerine de olanak tanıyarak kültürel anlamda beslenmelerini mümkün kılıyordu. Bu durum, onların medrese hücrelerine kapanıp toplumdan soyut yaşamalarının da önüne geçmesi bakımından önemlidir.

İlk Osmanlı Medreseleri, Selçuklu Medreselerinin devamı niteğindeydi. Bu yönüyle bağımsız, temelsiz bir öğretim kurumu olmaktan uzak, süreklilik ifade eden bir

sistemin getirisi olarak kendini göstermişti. Diğer Osmanlı müesseseleri gibi medreseler de eskiden beri süregelen yerleşik geleneklerin birikimleri üzerine oluşturulmuş (İhsanoğlu, 2003, s.852), onlardan yararlanılarak yeni şekline bürünmüş ve onların attığı temel üzerine bina olunmuştur. Bu durum asla göz ardı edilemeyecek bir husus olmasının ötesinde, Osmanlı eğitim sisteminin sağlam bir temel üzerine oturtulduğunun göstergesi olması bakımından da önem taşımaktadır.

Osmanlı Beyliği, Türk ve Müslüman olmayan Kuzeybatı Anadolu'da bağımsızlık elde etmesiyle, Selçuklu egemenliğinde de çok fazla kalamayan bu bölgelere (Sakaoğlu, 2003, s.19) taşıdığı İslâm kültür mirasını sıfırdan inşa etmiştir.

Osmanlı Devleti yeni bir medeniyet olarak değil de, İslâm medeniyetinin bir devamı olarak ortaya çıkmış; ancak İslâm coğrafyasında kurulmadığı için de hazır bir mirasa konmaksızın fakat İslâm dünyasının bu mevcut birikiminden beslenerek kendini şekillendirmiştir. Bu oluşum çerçevesinde ilk âlimlerinin diğer İslâm ülkelerinden yetişip gelmiş olması, bir bakıma ithal edilmesi, bu sürecin bir getirisi olarak değerlendirilmelidir (İ. Fazlıoğlu, 1998, s.39).

Osmanlı Devleti'nin sınırlarının genişlemesiyle, diğer İslâm ülkelerinden gelen bu ilim adamlarının zamanla ihtiyacı karşılayamaz hale gelmesi, hükümdarları yeni öğretim kurumları açmaya; bu yolla yeni âlimler ve devlet adamları yetiştirmeye sevketmiştir. Bu amaçla devletin başkenti olarak merkezde yer almaları nedeniyle önce İznik, sonra Bursa ve daha sonra da Edirne'de çok sayıda medrese kurulmuştur (Unan, 2005, s.84).

Osmanlılarda ilim hayatı Osman Bey devrinin sonları ile başlamış ve Orhan Bey devrinde gelişme kaydederek ilk meyvelerini vermiştir. Orhan Bey ve ondan sonra gelen hükümdarların ilme ve ilim adamlarına son derece değer vermiş olması, Osmanlılarda ilim hayatının kısa sürede ilerlemesinde ve yayılmasında büyük rol oynamıştır (Bilge, 1984, s.10).

İlk dönem Osmanlı medreseleri daha önce Amasya, Konya, Karaman, Kayseri ve Aksaray, Sivas, Tokat gibi Anadolu şehirlerinde başlayan eğitim faaliyetlerinin devamı gibi görünmekle beraber (Baysun, 1977, s.71; Tekindağ, 1973, s.11), İslâm

lkelerinden gelen ya da eēitimini o bölgelerde tamamlamış olan âlimler vesilesiyle şekillenmiştir. Nitekim ilk Osmanlı medresesi olan ve Orhan Gazi tarafından kurulan İznik Orhniyesi'nin ilk müderrisi de Mısır'da eēitimini tamamlayan Dâvûd el-Kayseri'dir (Baysun, 1977, s.71).

Osmanlı medreseleri, hem müfredât hem de yapılanma olarak Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu medreseleriyle büyük oranda benzerlik göstermektedir. Bu durum söz konusu coērafyadaki âlimlerin sahip olduēu ortak ilim anlayışı ve mfredtının Osmanlı toprakları altındaki bölgelere aksetmesiyle kendini gösterir (Molla, 2005, s.246). Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu devirlerinde kurulan ilmî müesseselerin daha sonra Osmanlıya intikal etmesi ve buna yenilerinin eklenmesi Anadoludaki bilimsel ve kültürel faaliyetlerin kesintiye uēramadan devam etmesini saēlamıřtır. İlk devir Osmanlı medreseleri, daha çok Anadolu Selçuklu medreselerinin bir devamı niteliēinde olmasının yanı sıra, diēer İslâm lkelerindeki eēitim kurumlarının da etkisi altında kalmıştır (Yavuz, 1991, s.62). Nitekim Orhan Bey'in İznik'te atırdıēı ilk Osmanlı medresesi tipik bir Selçuklu medresesiydi (Sakaoēlu, 2003, s.19).

İlk Osmanlı medreseleri, kuşkusuz eēitim-ēretimi gerçekleştirme gayesi ile kurulmuştur. Bu eēitimin daha çok din aēırlıklı bir eēitim olduēu görülmektedir. Yüzyıllar boyu Hristiyanlıēın hakim olduēu İznik'te öncelikle İslâm dînini anlatan, bu dînin kurallarını ēreten bir kuruma ihtiyaç vardı (Sakaoēlu, 2003, s.19). Bu açıdan bakıldıēında eēitim faaliyetlerinde dinî ilimlere aēırlık verilmesi doēal karşılanmalıdır (Yakuboēlu, 2006, s.77). Ayrıca yeni kurulan devlette yeni fethedilen bölgeler, Ssni, Bizans, Mısır ve Hint gibi köklü medeniyetlerin hüküm srdēēu yerleşim yerleri olması hasebiyle bu bölgelerde önceden yerleşmiş olan farklı felsefi fikirler ve itikdi görüşler hkimdi (Unan, 2005, s.86). Bu nedenle devletin ilk zamanlarında eēitim-ēretim faaliyetlerinin temel hedefi, başka din ve kültüre sahip olan bu topraklarda İslâm inancını ve kültürünü yerleştirmekti (Yakuboēlu, 2006, s.76).

Bu coērafyaya yeni sünnî İslâm ēretisini aşılamak ve bunu saēlayabilecek bilim adamlarını yetiştirmek için akademik nitelikte kurumlara duyulan ihtiyaın (H. Akgündüz, s.248) bir getirisi olarak karşımıza çıkan medreseler, bu yönüyle bir başka amacın gerçekleşmesine hizmet eden rolünü de ortaya koymaktadır.

İznik ve Edirne'den sonra Bursa medreselerinde görev alan ilk müderrisler de devletin kuruluşunda önemli hizmetlerde bulunmuşlar, özellikle sünni-hanefî geleneğin oluşmasında ve yerleşmesinde büyük ölçüde katkı sağlamışlardır (Şahin, 2002, s.1518).

Daha Osman Bey zamanında İslâm hukukçusu olarak toplumun yönlendiricisi, öncüsü konumunda olan fakıların (fakih) varlığı, yetişmiş insangücüne duyulan ihtiyacın getirisi olarak ortaya çıkmıştır (İhsanoğlu, 2003, s.858).

Taşköprülüzâde'nin Orhan Bey dönemindeki âlimlerden Halîl el-Cenderî'nin (Çandarlı) hayatını anlatırken aktardığına göre; Orhan Bey'in 'Alâeddîn Esved'den, öğrencilerinden birini, 'şer'i konularda hüküm vermek amacıyla' yanına vermesini istemiş, Molla 'Alâeddîn'in Molla Halîl'i seçmesi üzerine Molla Halîl gözyaşları dökerek bu görevi kabul etmek zorunda kalmıştır (Taşköprülüzâde, 2007, s.30). Çandarlı Molla Halîl'in bu olaydan sonra Bursa kadısı olarak görev alması, Osmanlı adlî sisteminin temelini oluşturan ilk adımın atılmasını sağlamıştır (İhsanoğlu, 2003, s.859).

Bu medreselerin, devletin ihtiyaç duyduğu imam, vâiz, müftü, müderris ve kadı gibi dinî, idarî, ya da adlî personeli yetiştirmek amacıyla (İhsanoğlu, 2003, s.851) kurulmasının ötesinde daha geniş anlamda yeni fethedilen yerlerde Sünnî İslâm geleneğini yaymak ve İslâm kültürünü kazanarak şehirleşen nüfusa aktarmak gibi bir misyonu bulunmaktaydı. Bu durum, bir tarafta Safavî Devleti tehlikesi dolayısıyla İslâm dünyasının biri Şîîliği diğeri Sünnîliği savunan bir ayrılığa düşmesi gibi bir durumla karşı karşıya kalması sonucu Osmanlı Devletinin diğeri İslâm ülkelerine karşı kendi hakimiyetini koruma görevini de beraberinde getirmişti (İhsanoğlu, 2003, s.862).

Bu açıdan bakıldığında İlk Osmanlı medreselerinin, yeni fethedilen bölgelerde İslâm kültürünü yerleştirip ortak bir Osmanlı İslâm birliği oluşturarak Osmanlı medeniyetinin birleştirici kimliğinin ve Osmanlı kültürünün yeni nesiller tarafından ortak kültür olarak paylaşılmasını sağlamak gibi bir misyona sahip olduğundan sözedilebilir (İhsanoğlu, 2003, s.866).

1.2.1. İlk Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi

Osmanlı Devletinin resmî dili Türkçe olduğu gibi, medreselerde ders verme şekli de Türkçe idi. Ancak medreselerde okutulan eserlerin dili çoğunlukla Arapça olduğundan, bu eserleri anlamada etkin rolü olan Arap dilinin öğretimine oldukça önem veriliyordu. Bu durum, Arapçanın ilim dili olarak ilk sırada yer almasını da beraberinde getirmiştir. Bu amaçla medrese talebelerinin bu dili öğrenmek için yoğun çaba sarfettikleri göz ardı edilemez bir gerçektir. Müderrislerin ise zaten İslâm coğrafyasında Arap ülkelerinde eğitim gördükleri için Arapçaya vâkıf oldukları söylenebilir (Bilge, 1984, s.9-10). Özellikle ilk dönem müderrislerinin Arap kökenli oluşu ve kullanılan ders kitaplarının Arapça oluşu, ilk Osmanlı medreselerinin öğretim dilinin Arapça olmasını kaçınılmaz kılmıştır (Ulusoy, 2007, s.43).

Osmanlı Devletinin daha çok ilk yıllarında gerçekleşen ilmî seyahatler, karşılıklı kültür etkileşimini de beraberinde getirmiş; bu durum ülkeye gelen ilim adamlarının eserlerini Arapça yazmalarında, bu ise medreselerde ders dilinin Arapça olmasında etkin rol oynamıştır (Hızlı, 1997, s.90-91).

Her ne kadar okutulan kitapların dili ve dolayısıyla öğretim dili Arapça olsa da ders sonrası müzâkereler, soru-cevaplar, tartışmalar Türkçe yapılmaktaydı (Ulusoy, 2007, s.43-44) Bu durum bize öğretimde bütünüyle Arapçanın esaretine girilmediğini, sözlü anlatımda ana dilin kullanımına özen gösterildiğini göstermesi açısından önem taşımaktadır.

İlk Osmanlı medreseleri, Yıldırım Bâyezîd'den itibaren okutulan ilimlere göre derecelere ayrılmıştır (Baysun, 1977, s.72). II. Murâd devrinde ise, yüksek kısmı hâriç *Telvîh*, *Miftâh* ve *Hâşiye-i Tecrîd* okunan medreseler olmak üzere üç kısma ayrılan medreseler bulunmaktaydı. Bunlardan aşağı yalnızca *kavâid* yani *sarf* ve *nahiv* derslerini okutan medreselerin varlığı (Baysun, 1977, s.72; Hızlı, 1997, s.27; Tekindağ, 1973, s.12; Uzunçarşılı, 1972, s.524) dikkat çekmektedir ki bu, o dönemde Arap gramerine verilen önemin ve önceliğin bir göstergesi olarak karşımıza çıkar.

Adıvar (1970, 13) da Osmanlı'nın ilk medreselerinde okutulan dersler konusunda yeterli ve net bir bilgiye sahip olunmadığını belirtmekle birlikte; bütün ilim

kitapları bu dille yazıldığından o dönemde medrese programlarında Arapçanın önemli bir yere sahip olduğunu ifade eder.

1.2.1.1. Okutulan Dersler ve Kitaplar

Osmanlı medreselerinde okutulan dersler genel olarak naklî ('ulûm-ı şer'iyye – 'ulûm-ı 'arabiyye) ve aklî (hikmet-i 'ameliyye - hikmet-i nazariyye) ilimler olarak tasnif edilmekteydi (Tekindağ, 1973, s.10).

Naklî ilimler, Allah tarafından bildirilen vahiylerle dayanır ve Kur'ân, yedi kıraat, tefsir, hadis, fıkıh ve kelâm gibi İslâmî ilimleri içine almaktadır. Aklî ilimler ise; mantık, belâgat (me'âni, bedî', beyân), lugat, nahiv, hendese, hesap heyet, ilm-i hikmet (felsefe)'dir (Bilge, 1984, s.41-42).

Kimi araştırmacılar Arapçayı naklî ilimler arasında kabul ederken, kimileri de bu ilmi aklî ilimler arasında görmüştür.

Burada şöyle bir durum karşımıza çıkmaktadır; Arapçayı aklî ilimler arasında mı göreceğiz yoksa naklî ilimler sınıfında mı ele alacağız? Bilge (1984), Arapçayı aklî ilimler arasında zikretmiştir, ancak “Sonradan naklî ilimlerin yanında aklî ilimlerin de medreselerde okutulmaya başlandığını görüyoruz. Bunlar arasında nahiv ve felsefe ilimleri zikredilebilir” şeklindeki ifadesiyle aklî ilimlerin naklî ilimlerden sonra okutulmaya başlandığını söylemektedir. Oysa aklî ilimler arasında saydığı nahiv olmaksızın kitaplarının hepsi de Arap diliyle yazılmış olan naklî ilimleri anlamak nasıl mümkün olabilir? Kanımca nahiv olmadan fıkıh, hadis, tefsir, nasıl okunabilir? Bu nedenle naklî ilimlerden sonra aklî ilimlerden sayılan nahvin okunması konusu tereddütlüdür. Ayrıca Bilge'nin alıntı yaptığı Pedersen'in İslâm Ansiklopedisi'nde (1977) yer alan bilgiler, Osmanlı öncesine, medreselerin ilk oluştuğu yıllara dayanmaktadır. İfade ise, ‘medreselerde fıkıhtan başka nahvin de okutulmaya başlandığı’ şeklindedir. Fıkıhın o dönem için neden öncelikli olduğu ise dönemin şartları incelendiğinde açıkça görülmektedir.

Kazıcı ise, Osmanlı medreselerinde eğitim-öğretimin neredeyse devletin kuruluşuyla başladığını, ayrıca genel bilgi veren medreselerde kelâm, mantık, belâgat,

nahiv, lugat, matematik, astronomi, felsefe, tarih ve coğrafya gibi “âlet ilimleri”nin yanında; “‘ulûm-ı ‘âliye” denilen Kur’ân ilimleri ile hadis ve İslâm hukuku (fıkıh) gibi ilimlerin okutulduğunu ifade etmektedir (Kazıcı, 2004, s.120).

Görüldüğü gibi bir kısım bilim adamları ise, medreselerde okutulan ilimleri, ‘ulûm-ı âliye (âlet ilimleri) علوم آلیه ve ‘ulûm-ı ‘âliye (yüksek ilimler) علوم عالیه şeklinde tasnif etmişlerdir. Âlet ilimleri, mantık, Arapça (sarf, nahiv, belâgat) gibi yüksek ilimlere hazırlayıcı nitelikteki ilimler; Yüksek ilimler ise, tefsir, hadis, fıkıh gibi dinî ilimler olarak değerlendirilmiştir. Biz bu tasnifi daha uygun görüyor ve Arapçanın âlet ilimleri arasında yer almasının daha doğru bir tespit olduğunu düşünüyoruz.

O halde Arapçanın (sarf, nahiv) ilk Osmanlı medreselerinde âlet ilmi olarak, başka bir deyişle diğer ilimlere hazırlayıcı, dinî ilimleri anlamak için bir basamak olarak görüldüğünü, bu anlamda da medreselerin ilk kademelerinde ağırlıklı olarak okunduğunu söylemek mümkündür.

Arap diline dair ilimleri ise, en geniş haliyle sarf, nahiv, belâgat (me‘ânî, bedî‘, beyân) olarak sınıflandırabiliriz. Bunlardan *sarf* (morfoloji) ilminde okutulan eserleri şöyle sıralayabiliriz:

el-Maksûd: Eserin müellifi tam olarak bilinmemekle birlikte İmâm-ı A’zam Ebû Hanîfe’ye isnad edilmektedir. Bu esere, Osmanlı âlimlerinden Şeyh Bedreddîn (ö.823/1420) *Unkûdu’l-Cevâhir* adında bir şerh yazmıştır.

el-‘İzzî: Şeyh ‘İzzuddîn ez-Zencânî (ö.655/1257) tarafından yazılmış bir sarf kitabıdır.

Merâhu’l-Ervâh: Ahmed b. ‘Ali b. Mes‘ûd’un eseri olup Kara Hoca’nın oğlu Molla Hasan Paşa, Kara Sinan gibi pek çok âlim esere şerhler yazmışlardır. Kemalpaşazâde de esere *el-Felâh* adında bir şerh yazmış, daha sonra bu şerhi *Reyhân el-Ervâh* adıyla Türkçeye çevirmiştir (Bilge, 1984, s.61).

eş-Şâfiye: Ebû ‘Amr ‘Osman b. ‘Ömer İbn Hâcib’e (ö.646/1248) ait olan bu eser üzerine pek çok şerh yazılmıştır. Sinâneddîn Yûsuf’un şerhi de bunlar arasındadır (Bilge, 1984, s.60-61; Yakuboğlu, 2006, s.84).

Esâsu’t-Tasrîf: Molla Şemseddîn Fenârî’nin (ö.834/1430) yazdığı bu esere oğlu Muhammed Şah (ö.839/1435) tarafından bir şerh yazılmıştır.

Nahiv (sentaks) ilmine dair okutulan eserler ise şöyledir:

el-Elfiye fi’n-Nahv: İbn Melek diye de bilinen Cemâluddîn Ebû ‘Abdullah Muhammed b. ‘Abdullah et-Tâî’nin (ö.762/1274) eseridir. Pek çok âlimin bu esere şerhler yazdığı bilinmektedir.

el-‘Avâmilu’l-Mi’e: ‘Abdurrahmân el-Curcânî’nin oğlu Şeyh ‘Abdulkâhir el-Curcânî’nin (ö.471/1078) eseridir (Bilge, 1984, s.62). el-Curcânî eserinde, Arapçada cümle içerisinde kelimelerin sonuna irab bakımından etki eden yüz âmili birer örnekle muhtasar olarak ele almıştır (Yavuz, 1991, s.125).

el-Kâfiye fi’n-Nahv: İbn Hâcib olarak bilinen Cemâluddîn Ebû ‘Amr ‘Osman b. ‘Ömer (ö.646/1248) tarafından yazılmış olan bu eserin çok sayıda şerh ve hâşiyeleri bulunmaktadır.

Şuzûru’z-Zeheb: İbn Hişâm olarak bilinen Cemâluddîn Şeyh ‘Abdullah b. Yûsuf’un (ö.762/1361) eseridir.

Katru’n-Nedâ: İbn Hişâm olarak bilinen Cemâluddîn Şeyh ‘Abdullah b. Yûsuf’un (ö.762/1361) eseridir.

Muğni’l-Lebîb ‘an Kutubi’l-E‘ârib: İbn Hişâm olarak bilinen Cemâluddîn Şeyh ‘Abdullah b. Yûsuf’un (ö.762/1361) eseridir. Eser sekiz bab üzerine tertîb edilmiştir. Esere çok rağbet edilmiş, üzerine pek çok şerh ve hâşiye yazılmıştır (Bilge, 1984, s.62; Yakuboğlu, 2006, s.84-85).

el-İ'râb 'an Kavâ'idî'l-İ'râb: İbn Hişâm Ebû Muhammed 'Abdullah b. Yûsuf'un (ö.762/1361) eseri olup pek çok şerhi bulunmaktadır. İbn Hişâm, bu eserinde nahiv konularını diğer nahiv metinlerinden farklı bir şekilde ele almıştır. Eser, dört ana bölümden oluşmakta olup ilk bölümde cümle ve onunla ilgili konular, ikinci bölümde cer ve mecrûr, üçüncü bölümde bazı kelimeler ve kullanılışları, dördüncü bölümde ise, bazı edatlar ve kullanılışları ile ilgili hususlar ele alınmıştır (Yavuz, 1991, s.156).

el-Misbâh: Bu eser, Nâsır b. 'Abdusseyyid Mutarrizî'ye (ö.610/1213) aittir. Yazar, eserini oğlu için yazmış olup beş bölüme ayırmıştır. Üzerine şerhler yazılmış, medreselerde okutulmuştur (Bilge, 1984, s.63).

Belâgat (retorik) ilimlerinden okutulan eserler ise şu şekildedir:

Miftâhu'l-'Ulûm: Sirâcuddîn Ebû Ya'kûb Yûsuf b. Ebûbekir es-Sekkâkî'nin (ö.626/1228) te'lif ettiği bu eser, giriş bölümünde belirtildiği üzere üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde sarf, ikinci bölümde nahiv, üçüncü bölümde ise me'ânî ve beyân ilimlerine değinilmiştir. Me'ânî kısmının sonunda had ve istidlal fasılları, en sonda ise, 'arûza dair bilgiler bulunmaktadır.

Eserin tamamına Harzemli Molla Hüsâmeddîn (ö.742/1341) tarafından bir şerh yapılmıştır. Bunun dışında eserin yalnızca üçüncü kısmında yer alan me'ânî ve beyân bahsine yapılmış olan şerhler ağırlıktadır. Bunlar arasında en geçerli olanları, Sa'duddîn et-Taftazânî, Seyyid Şerîf Curcânî ve Kutbeddîn Mahmûd b. Mes'ûd eş-Şirâzî'ye (ö.806/1338) ait olanlardır. Bunlar arasında en çok tercih edileni ise Seyyid Şerîf Curcânî'nin *Misbâh* adını verdiği şerhidir. Şerh, bu isminden ziyade Seyyid Şerîf'in *Şerh-i Miftâh*'ı olarak anılmış ve ilk Osmanlı medreselerinde en çok okunan, en kabul gören ve üzerine çok sayıda hâşiyeler yazılan kitabı olmuştur (Bilge, 1984, s.55-56; Yakuboğlu, 2006, s.82). Eser bu yönüyle, şerhi olmasına karşın es-Sekkâkî'nin eserini geride bırakır bir nitelik kazanmıştır.

es-Sekkâkî'nin bu meşhur eserinin belâgate dair olan üçüncü kısmının muhtasarı niteliğinde bir eser de, 'Abdurrahmân el-Îcî'nin *el-Fevâidu'l-Giyâsiye* isimli çalışmasıdır. el-Îcî'nin bu eseri, bir mukaddime ve iki fasıldan oluşmaktadır. Mukaddimede fesâhat ile belâgatin tarif ve çeşitleri îzâh edildikten sonra, birinci bölüm

me‘ânî ilmine, ikinci bölüm ise beyân ilmine ayrılmış olup eserin sonuna bedî‘ ilmi eklenmiştir (Benli, 1991, s.152).

Telhîsu’l-Miftâh fi’l-Me‘ânî ve’l-Beyân: Celâluddîn Muhammed b. ‘Abdurrahmân el-Kazvînî (ö.739/1338) tarafından sözü edilen *Miftâhu’l-‘Ulûm* adlı eserin üçüncü kısmına yazılmış bir hülâsa niteliğindedir ve Osmanlı medreselerinde beğenilerek okutulmuştur.

el-Kazvînî, giriş bölümünde bu eseri niçin hazırladığını açıklarken şunları aktarır;

“Arapçanın inceliklerini ve gizli özelliklerini öğreten bir ilim olan belâgat ve bedî‘ sanatları, Kur’ân-ı Kerîm’deki mu‘cezz husuların anlaşılmasına yardımcı olması sebebiyle, ilimlerin en şerefliyelerinden kabul edilmiştir. es-Sekkâkî’nin *Miftâhu’l-‘Ulûm* adlı eserinin üçüncü kısmı, belâgat ve bedî‘ sanatlarına dair yazılmış olan eserlerin tertib bakımından en güzeli, tahrir bakımından en mükemmeli, münderecât yönünden en zengini ve belâgat kâidelerini ihtivâ etmek bakımından da en kapsamlısıdır. Bununla beraber bu eser bazı fazlalıklar, gereksiz uzatmalar ve muğlak ifadeler içermektedir.”

el-Kazvînî bunları belirttikten sonra, söz konusu eseri bu fazlalıklardan, faydasız uzatmalardan arındırıp muğlak ibareleri açarak anlaşılır kılmak amacıyla ihtisar ettiğini ifade eder.

Telhîsu’l-Miftâh, bir giriş ile me‘ânî, beyân ve bedî‘ ilimlerini içeren üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde fesâhat ve belâgati tarif ettikten sonra ilk bölüm olan me‘ânî bahsinde isnâd, musned, musned ileyh, fiilin müteallikleri, kasr, inşâ, fasıl ve vasıl, îcaz, itnab, ve musâvât; beyân ilmine ayrılan ikinci bölümde delâlet ve çeşitleri, teşbih, hakikât ve mecaz, istiâre ve kinâye îzâh edilmiştir. Bedî‘ sanatlarından bahseden üçüncü bölümde ise, Arapça lafızların ve ifadelerin manevî ve lafzî olarak süslenmesi anlatılmaktadır (Benli, 1991, s.129-130).

el-Kazvînî, büyük ilgi gören bu hûlasasına bir şerh daha yazmıştır. Çok beğenilen bu şerhe Osmanlı âlimleri tarafından tekrar şerhler yazılmış; bunların en kabul görenleri ise, Sa‘duddîn et-Taftazânî (ö.792/1389), Şemsuddîn Muhammed b. ‘Osman b. Muhammed Zevzenî (ö.792/1389) ve Şeyh Ekmeleddîn tarafından kaleme alınanlar olmuştur (Bilge, 1984, s.56-57; Yakuboğlu, 2006, s.83).

Daha sonra Sa‘duddîn et-Taftazânî bu esere bir şerh daha yapmıştır. İkincisinden kısa olan olan bu şerhe *el-Muhtasar*, ilkinde ise daha uzun olduğu için *el-Mutavvel* adı verilmiştir. Bu iki şerhin de Osmanlı âlimleri tarafından yoğun ilgiyle karşılanmış olması, üzerine pek çok hâşiye yazılmasını da beraberinde getirmiştir. Bu hâşiyelerin en önemlilerinden biri Seyyid Şerif Curcânî’nin (ö.816/1413) *el-Mutavvel*’e yaptığı hâşiyedir. Curcânî daha sonra bunu, talebelerinden gelen istek üzerine genişletmiştir. Yine *el-Mutavvel*’e Muhammed Şah’ın oğlu Hasan Fenârî (ö.886/1481) ile Molla Hüsrev (ö.885/1480) tarafından yapılan hâşiyeler bunu izlemiştir (Bilge, 1984, s.57).

Arapça kavâid (gramer) konularını içeren sarf ve nahiv kitapları olarak muhtasar ve mufassal şekilde yazılmış bu eserler, medreselerin daha çok alt basamaklarında okunan ve öğrenciyi asıl medrese derslerine hazırlayan bir konuma sahipti (Uzunçarşılı, 1972, s.524).

1.2.1.2. Müderrislerin Öğretimdeki Yeri:

Müderrisler, medrese eğitiminin temel unsurunu oluşturmaktaydı. Özellikle ilk dönem Osmanlı eğitim sisteminde öğrencinin hangi medresede okuduğundan çok, hangi hocadan ders aldığı önem taşımaktaydı. Öğrencilerin dersleri okuduklarını gösteren icâzetnâmelerde de hoca silsilesi önemli bir yer işgal etmekteydi (Ulusoy, 2007, s.37).

Osmanlı padişahlarının kuruluş döneminden itibaren eğitime son derece önem vermeleri ve bir çok vakıf gelirini medreselere tahsis etmelerinin yanı sıra; medreselerin yönetiminin de müderrislere bırakıldığı, dolayısıyla müderris merkezli bir eğitimin varlığı dikkate değer bir noktadır. Bu açıdan bakıldığında medrese yönetiminde etkin rolde olan müderrislerin ilmî kişilikleri de bir o kadar önem taşıyordu (Yakuboğlu, 2006, s.77).

Medreselerde okutulması gereken belli başlı eserler dışında okutulacak eserlerin seçimi müderrise bırakılmıştı. Müderrislerin bu anlamda da bir serbestisi bulunmaktaydı (Ulusoy, 2007, s.42).

Osmanlı medreselerinde müderrislerden başka bir de “muîd” adı verilen müderris yardımcıları bulunmaktaydı. Muîdin görevi, müderrisin dersi takrîr etmesinden sonra dersi tekrar ettirmektir.

1.2.2. İlk Dönem Osmanlı Müderrisleri:

Daha önce de belirttiğimiz gibi ilk Osmanlı müderrisleri İslâm dünyasında eğitimlerini tamamlayıp Osmanlı medreselerinde ders veren âlimlerden oluşmaktaydı. Nitekim Osman Gazi’nin en çok itibar ettiği Şeyh Edebalı ve Hattab b. Ebi’l-Kâsım el-Karahisârî de eğitimlerini Şam medreselerinde tamamlamışlardır. Sonrasında devletin ilk medresesi olan Orhan Gazi’nin İzni’te kurduğu medresenin ilk müderrisleri Dâvûd el-Kayserî (ö.751), Taceddîn el-Kürdî, ‘Alâeddîn el-Esved (ö.800), Muhsin el-Kayserî gibi âlimler de Mısır, Şam ve İran’da eğitim görmüşlerdir (Taşköprülüzâde, 2007, s.23,27-30; Şeşen, 2000, s.241-242).

Hızlı (1997, 47), bu ilk dönem âlimlerinin Osmanlı kökenli olmayışı, dışarıda eğitim görüp Osmanlıya gelmiş olmaları dolayısıyla devletin ilk dönemlerinde ilmî faaliyetlerin henüz belirli bir seviyeye ulaşmadığını ileri sürmektedir. Oysa Yakuboğlu (2006, 87), kuruluş devrinden itibaren Osmanlılarda medrese sisteminin sağlam temellere oturtularak tutarlı bir gelişme çizgisi izlediğini belirtir. O’na göre; medreseler, devletin gelişmesine ve büyümesine paralel olarak gerek eğitim düzeyi, gerekse kapasite itibarıyla sağlıklı bir şekilde büyümüş, İslâm ilim dünyasının ilgi odağı olmuştur.

İlk dönemden başlayarak Osmanlı devletinde eğitim kadrolarında, sahasında uzman ilim adamlarının yer aldığı medreselerde, hem tefsir, hadis, fıkıh gibi dinî (naklî) ilimlerin, hem de tıp, astronomi, riyaziye ve felsefe gibi aklî ilimlerin okutulduğu göz önüne alınırsa henüz Anadolu ve Rumeli’de yeni yeni kendini kanıtlamaya çalışan bir devlet için hiç de azımsanmayacak bir ilmî performansa sahip olduğunu söylemek mümkündür (Yakuboğlu, 2006, s.87).

Yıldırım Bâyezîd devrinden itibaren medrese sayısındaki artışa paralel olarak âlimlerin sayısında da artış görülür. Söz konusu âlimler, ilmî seyahatlere devam ederek Şam, İran ve Mısır gibi İslâm ülkelerine gitmeyi sürdürürler. Ekmeleddîn el-Bâbertî (ö.789/1384), Fahreddîn ed-Divriği, Hacı Paşa (ö.816/1413), Şemseddîn el-Fenârî (ö.834/1431), Muhyiddîn Kafiyeçi (ö.879/1474), İbn el-Humâm (ö.861/1457), Bedreddîn es-Simâvi (ö.828/1425) gibi âlimler I. Murâd ve Yıldırım Bâyezîd zamanlarında Mısır'a gidip eğitim görenler arasındadır (Şeşen, 2000, s.242).

Bu ilmî seyahatler tersi yönde de olabiliyordu. Bu şekilde Osmanlı devletinin ilk zamanlarında Bursa'ya gelen yabancı bilginler arasında Arap dilinin en büyük âlimlerinden olan *el-Kâmûs* yazarı Mecdüddîn el-Fîrûzâbâdî de bulunmaktadır (Şeşen, 2000, s.242).

Fâtih devrine gelindiğinde sözü edilen ilmî seyahatlerin büyük oranda azaldığı göze çarpmaktadır. Bu durum, Osmanlı devletinde artık tamamen Osmanlı coğrafyasında eğitim görmüş yerli âlimlerin yetişmeye başlamasının bir sonucudur. Başta Molla Fenârî olmak üzere, Hızır Bey, Sinan Paşa, Hocazâde, Molla Hüsrev, Molla Lûtfî, Zembilli Ali Efendi ve Kemâl Paşazâde gibi pek çok âlim ve bunların talebelerinin varlığı, ilim talebi için Osmanlı coğrafyasının dışına çıkma ihtiyacını ortadan kaldırmada etkendi (Hızlı, 1997, s.88-89). Bu gelişmenin bir başka neticesi ise, dışarıdan Osmanlı topraklarına gelen bilim adamlarının sayısında bir artış görülmeye başlanmış olmasıdır (Şeşen, 2000, s.242).

Görüldüğü gibi Osmanlı medreselerinde yetişenlerin müderris olarak görev almalarına kadar Osmanlı müderrisleri, ya Anadolu'da doğup yetişenler, ya Anadolu'da doğup eğitimlerini Mısır, İran ve Türkistan gibi diğer İslâm ilim merkezlerinde tamamlayarak geri dönenler, ya da Anadolu dışında söz konusu ilim merkezlerinde doğup oralarda yetiştikten sonra Osmanlı topraklarına gelen âlimlerden oluşmaktadır (Ulusoy, 2007, s.33).

1.2.2.1. İlk Osmanlı Müderrislerinin Arap Diline Katkıları

İlk Osmanlı müderrislerinden özellikle Arap diline katkısı olanları sıralamak gerekirse;

Şeyh Cemâleddîn (ö.1412): I. Murâd döneminde yetişen âlimlerden olan Molla A'zam Şeyh Cemâleddîn b. Muhammed Fahreddîn el-Aksarâyî, Arap dili ilimlerine, dinî ve aklî ilimlere vâkıftır. Şeyh Cemâleddîn'in, Arapçayı, me'ânî ve beyân ilimlerini iyi bilen Hatîb ed-Dîmeşkî'nin *el-İzâh* adlı eserine *Şerhu'l-İzâh fi'l-Me'ânî* adlı bir şerhi bulunmaktadır (Taşköprülüzâde, 2007, s.36-38). Yine, el-Kazvînî'nin belâgate dair *Telhîsu'l-Miftâh* adlı muhtasar eserini genişletmek amacıyla kendisinin yazdığı şerhi *el-İzâh fi'l-Me'ânî ve'l-Beyân'a, İzâhu'l-İzâh* adıyla bir şerh yazmıştır (Benli, 1991, s.141; Bursalı Mehmed Tâhir, 1333, s.266). Cemâleddîn Aksarâyî bundan başka el-İsferâ'înî'nin *el-Lubab* adlı nahiv kitabına *Keşfu'l-İ'râb* adıyla bir şerh yazmıştır (Bursalı Mehmed Tâhir, 1333, s.266; Yavuz, 1991, s.93-94). Şeyh Cemâleddîn, ayrıca müderris olma şartı el-Cevherî'nin *es-Sihâh* adlı eserini ezbere bilmek olan Karaman'daki Medrese-i Müselsele'de (Zincirli Medresesi) müderrislik yapmıştır (Bursalı Mehmed Tâhir, 1333, s.265; Taşköprülüzâde, 2007, s.38).

İsâ Aksarâyî (ö.1327): Daha çok dinî ilimlerle meşgul olan İsa Aksarâyî, Tâceddîn el-İsferâ'înî (ö.1285)'nin nahve dair bütün meseleleri veciz ve sade bir üslupla anlattığı *Lubbu'l-Elbâb* adlı eserini şerhetmiştir (Yavuz, 1991, s.90).

Ekmeleddîn Bâbertî (Bayburdî) (ö.1384)*: Dinî ilimlerin her alanında yetkin olan Bâbertî, aynı zamanda büyük bir dil âlimiydi. Ünlü nahiv âlimi Muhammed b. Yûsuf Ebû Hayyan (ö.1344)'dan ders almış; sarf, nahiv, me'ânî ve beyân ilimlerinde dönemin sayılı âlimleri arasına girmeyi başarmıştır (Benli, 1991, s.134-135). Nahiv ilmine dair İbn Mu'tî'nin (ö.1231) yazdığı *ed-Durratu'l-Elfiyye* adlı esere *es-Sadfatu'l-Millîye fi'd-Durrati'l-Elfiyye* adıyla bir şerh yazmıştır (Bursalı Mehmed Tâhir, 1333, s.221; Yavuz, 1991, s.91-92). Belâgat sahasında ise Sa'duddîn et-Taftazânî'nin *Telhîsu'l-Miftâh* üzerine kaleme aldığı *el-Mutavvel* adlı şerhe yazdığı bir hâşiyesi

* Bursalı Mehmed Tâhir, 1333, s.221

bulunmaktadır. Yine Bâbertî'nin de *Telhîsu'l-Miftâh* üzerine yazdığı bir şerhinin olduğu bilinmektedir (Bursalı Mehmed Tâhir, 1333. s.222; Benli, 1991, s.135-136).

Şemseddîn Yûsuf Konevî (ö.1386): Me'ânî, nahiv gibi ilimlerde eserler vermiş olup ünlü belâgat kitabı *Telhîsu'l-Miftâh*'a yazdığı bir şerhi vardır (Bursalı Mehmed Tâhir, 1333. s.331-332; Benli, 1991, s.137).

Çandarlı Kara Halîl (ö.1387): Sultan Murâd Hüdavendigâr döneminin en yüksek ilmiye makâmına sahip âlimlerindendir. Belâgate dair *Telhîsu'l-Miftâh*'a yaptığı bir şerhi bulunmaktadır (Benli, 1991, s.138-139).

Molla Fenârî (ö.1430): Yıldırım Bâyezîd devrinde yaşamış olan Şemseddîn Molla Fenârî'nin Arapça ilimlerinin yanı sıra me'ânî ve beyân ilimlerini bildiği; *el-Muğnî*'ye bir şerh yaptığı bilinmektedir (Taşköprülüzâde, 2007, s.43). Yine onun belâgatle ilgili 'Abdurrahmân el-Îcî'ye ait *el-Fevâidu'l-Giyâsiye* adlı muhtasar eserine yazdığı şerhi bulunmaktadır. Nahiv ilmine dair *Hâşiye 'alâ Dav'i'l-Miftâh* adıyla bir hâşiyesi ve sarfa dair *Esâsu't-Tasrîf* adında bir te'lif eseri daha vardır. *Hâşiye 'alâ Dav'i'l-Miftâh*, el-Îsferâ'î'nin (ö.1285) daha önce el-Mutarrizî'nin (ö.1213) *el-Misbâh* adlı eserini *el-Miftâh* adıyla şerhettiği ve daha sonra da *ed-Dav'* adıyla ihtisar ettiği eserinin hâşiyesidir (Yavuz, 1991, s.113). Onun bir de, belâgate dair Seyyid Şerîf Curcânî'ye ait *el-Misbâh* isimli *Telhîs* şerhinin hâşiyesi vardır. Ayrıca, Seyyid Şerîf Curcânî'nin ve et-Taftazânî'nin *Telhîsu'l-Miftâh* şerhlerinin muğlak yerlerini îzâh etmek üzere yazdığı bazı notlardan oluşan *Ta'likât 'alâ Şurûhi's-Seyyidi's-Şerif* ve *s-Sa'd* isimli bir te'lif eseri bulunmaktadır (Benli, 1991, s.151). Bunlardan başka Karamanoğlu Mehmed Bey adına yazdığı Fâtihâ tefsiri olan *Aynu'l-âyân* adlı bir eseri vardır; ancak bu eser, tasavvuf, kelâm, usûl, özellikle de belâgat ve me'ânî ilimlerine de yer verdiği için çok takdir görerek basılmıştır (Uzunçarşılı, 1975, s.650).

Mehmed Şâh Fenârî (ö.1435): Sultan Çelebi Mehmed devrinde yaşamış olan Mehmed Şâh Fenârî, Şemseddîn Fenârî'nin oğludur. Babası Molla Fenârî'nin yazdığı sarfa dair eseri *Esâsu't-Tasrîf*'i, *Te'sîsu'l-Kavâ'id fî Şerhi Esâsi't-Tasrîf* adıyla şerh etmiştir (Bursalı Mehmed Tâhir, 1333, c. 2, s.15; Yavuz, 1991, s.116).

Mecduddîn el-Fîrûzâbâdî: Dil bilimleri başta olmak üzere bütün ilim dallarında muvaffak olan Fîrûzâbâdî de bu devrin âlimlerindendir. Kırktan fazla eseri olup en değerlisi altmış ciltlik *el-Lâmiu'l-Mu'lemu'l-Ucâbu'l-Câmi beyne'l-Muhkemi ve'l-Abâb* edlî eseridir. Bu eserini daha sonra iki ciltte özetleyerek *el-Kâmûsu'l-Muhît* adını vermiştir.

Taşköprülüzâde ünlü eseri *eş-Şakâik*'te, Fîrûzâbâdî'yi her biri belli bir ilim dalının önderi olan 'reisler' grubu içinde en son vefat eden kişi olarak sayar ve onu, dil bilimlerinde akranlarına üstünlük sağlayanlar arasında gösterir. Daha önce zikredilen âlim Şemseddîn Molla Fenârî'yi ise aklî, naklî ve Arap diliyle ilgili ilimlerdeki engin bilgisiyle öne çıkarır (Taşköprülüzâde, 2007, s.50-51).

Molla Hasan Paşa (ö.1413): 'Alâeddîn el-Esved'in oğlu Molla Hasan Paşa da Yıldırım Bâyezîd devrinde yaşamış olan âlimlerdendir. Daha ziyade Arap gramerine dair çalışmalarıyla tanınmıştır. Onun sarf ilmiyle ilgili *el-Merâh* kitabına ve el-Mutarrizî'nin (ö.1213) nahivle ilgili *el-Misbâh* kitabına yaptığı *el-İftitâh* adlı bir şerhi bulunmaktadır (Bursalı Mehmed Tâhir, 1333, s.272; Taşköprülüzâde, 2007, s.52). Bir de İbrâhîm ez-Zencânî'nin sarf kitabı *el-İzzî*'ye yaptığı şerhi vardır (Bursalı Mehmed Tâhir, 1333, s.272; Yavuz, 1991, s.111).

Şeyh Ebû'l-Hayr Muhammed el-Cezerî: Yıldırım Bâyezîd zamanında yetişen âlimlerden olup Mısır'da me'ânî ve beyân ilimlerini tahsil etmiş, nahivle ilgili *el-Cevhere* adlı kitabı manzûm halde yazmıştır (Taşköprülüzâde, 2007, s.54-55). Onun, el-Kazvînî'nin *el-İzâh* isimli *Telhîsu'l-Miftâh* şerhine yazdığı bir hâşiyesi de bulunmaktadır (Benli, 1991, s.149).

el-Cezerî'nin yine ilimle meşgul olan iki oğlu vardı; biri *Muhammed b. Muhammed b. el-Cezerî Ebû'l-Feth*'tir. O, aralarında İbn Mâlik'in nahve dair *el-Elfiyye*'si ve hocası Şeyhülislâm el-Bulkinî'nin *Telhîsu'l-Miftâh* adlı eseri de bulunan değişik ilim dallarında pek çok kitabı ezberlemiştir. Diğer oğlu olan *Muhammed b. Muhammed b. el-Cezerî Ebû'l-Hayr* ise *el-Cevhere* kitabını ezberlemiştir (Taşköprülüzâde, 2007, s.56).

Şeyh ‘Abdurrahmân b. ‘Alî Bistâmî: Arapça üzerinde daha da derinleşmek amacıyla birçok ilmî seyahate çıkmış, Şam ve Kâhire’ye gitmiştir. Daha sonra Bursa’ya gelmiş ve büyük âlim Molla Fenârî kendisinden Arap dili ile ilgili ilimler konusunda epey istifade etmiştir (Taşköprülüzâde, 2007, s.62).

Bedruddîn Aynî (ö.1451): Dinî ilimlere olduğu kadar lisânî ilimlere dair de pek çok eseri bulunan Aynî’nin, ‘Abdulkâhir el-Curcânî’nin *el-‘Avâmilü’l-Mi’e* eserine *Îrâbu’l-‘Avâmil* adıyla yaptığı bir şerhi vardır. Ayrıca İbn Mâlik’in nahve dair manzûm olarak yazdığı ve daha ziyâde *el-Elfiyye* adıyla bilinen *el-Hulâsâ* adlı eseri üzerine yazılan şerhlerde geçen *Şevâhid*’in şerhine *el-Makâsid ‘an Nahviye (Şevâhidü’l-Kubrâ)* adıyla yazdığı bir şerhi vardır (Yavuz, 1991, s.128). Bu şerhe *Farâ’idu’l-Kalâ’id fî Muhtasari Şerhi Şevâhidi’l-Elfiyye* adıyla yazdığı ancak *Şevâhidü’s-Suğrâ* adıyla ünlenen bir de muhtasar yazmıştır (Yavuz, 1991, s.131). Bunlardan başka Bedruddîn Aynî, üç hâşiye yazmıştır. İlki, İbn Hişâm’ın *el-Elfiyye* üzerine *Evhazu’l-Mesâlik ilâ Elfiyyât İbn Mâlik* adıyla yazdığı ve *et-Tavzîh* olarak meşhur olan şerhi üzerine yazdığı hâşiyedir. İkincisi, yine *el-Elfiyye* üzerine Bedruddîn Muhammed’in (ö.1287) *Şerhu İbni’l-Musannıf* adıyla bilinen şerhine yazdığı hâşiyedir. Üçüncüsü ise, sarf kitabı *eş-Şâfiye*’ye Fahreddîn Çârpardî tarafından yazılan şerhin hâşiyesidir (Yavuz, 1991, s.134).

‘Alâeddîn el-Esved (ö.1397): Sultan Orhan Gazi döneminin ünlü âlimlerindendir. el-Kazvînî’nin belâgate dair *Telhîsu’l-Miftâh* adlı eserine *Şerhu İzâhi’l-Me‘ânî* adıyla bir şerh yazmıştır (Benli, 1991, s.145). Bursalı Mehmed Tâhir (1333, 351), onun Murâd Hüdâvendigâr devri âlimlerinden olduğunu ifade eder.

Şeyh Bedreddîn Simâvî (ö.1420): Sultan Bâyezîd devrinde yetişmiş olan Şeyh Bedreddîn, Molla Yûsuf’tan sarf ve nahiv dersleri almıştır. *el-Maksûd* adlı sarf kitabına *Ukûdu’l-Cevâhir* adında bir şerh yazmış (Taşköprülüzâde, 2007, s.65-66; Yavuz, 1991, s.100) ve el-İsferâ’înî’nin nahve dair *ed-Dav’* adlı eserini *Çarağu’l-Futûh* adıyla şerh etmiştir (Yavuz, 1991, s.100).

Molla Burhâneddîn Haydar Herevî (ö.1427): I. Mehmed devrinin ilim adamlarından olan Molla Herevî’nin Hatîb-i Dimeşkî’nin eseri *İzâhu’l-Me‘ânî ve’l-Beyân* adlı eserine yazdığı bir şerhi vardır (Taşköprülüzâde, 2007, s.73). Yine el-

Kazvînî'nin Telhîs şerhi *el-İzâh* isimli eserine *Şerhu'l-İzâh fi'l-Me'ânî ve'l-Beyân* adında bir şerh kaleme almıştır (Benli, 1991, s.146).

Ahmed Dikgöz (ö.1451): II. Murâd devri âlimlerinden olup daha çok sarf ilmiyle ilgili çalışmalar yapmıştır. *el-Maksûd*'a yaptığı bir şerh ile Ahmed b. 'Alî b. Mes'ûd'un *Merâhu'l-Ervâh* adlı eserine yaptığı büyük ilgi görmüş bir şerhi bulunmaktadır (Yavuz, 1991, s.118).

Molla Kara Yakûb: Sultan Mehmed zamanında şöhret bulmuş Arapça ve me'ânî ilimlerinde muvaffak olmuştur (Taşköprülüzâde, 2007, s.77).

Muhyiddîn Kâfiyeci (ö.1474): I. Mehmed devrinde şöhret bulmuş, nahiv alanındaki temel eserlerden biri olan İbn Hâcib'in *el-Kâfiye*'si ile aşırı meşguliyetinden dolayı 'Kafiyeci' olarak anılmıştır. O, sarf, nahiv, me'ânî, beyân, cedel, mantık gibi aklî ilimlerin tamamında söz sahibi olmuş değerli bir âlimdir. Eserlerinin çoğu muhtasar olup en önemli olanları *Şerhu Kavâidi'l-İrâb* ve *Şerhu Kelimeteyi's-Şehâde*'dir. (Taşköprülüzâde, 2007, s.80-81). Bunlardan *Kavâidu'l-İrâb*, İbn Hişâm'ın nahiv sahasındaki eseri olup üzerine pek çok şerh yazılmıştır. Kafiyeci'nin yazdığı şerh, bunlar içerisinde en çok beğenilen ve en çok kullanılanıdır. Kafiyecinin bu şerhlerinin yanı sıra bir de *Nuzhatu'l-Mu'rib* adıyla kaleme aldığı nahve dair te'lif bir eseri de bulunmaktadır (Yavuz, 1991, s.159).

Taşköprülüzâde *eş-Şakâik*'inde onunla ilgili olarak Suyûtî'nin bir anısını şöyle aktarır;

“On dört yıl onun meclisinde bulundum. Meclisine her gidişimde daha önce hiç duymadığım yeni bir tahkik veya açıklama ile karşılaştım. Bir keresinde bana şöyle bir soru sormuştu: “ **زید قائم** cümlesinin irâbı nedir?” Ben de soruyu basite alarak “Bu tür şeyler sorulacak kadar küçüldük mü üstâdım?” dedim. Bunun üzerine şöyle dedi: “ **زید قائم** cümlesinde tam yüz on üç mesele vardır.” Bunun üzerine şöyle dedim: “Bunların tamamını dinleyip kaydedinceye kadar şuradan

kalkmayacağım.” Bunu üzerine notlarını çıkardı ve okudu, ben yazdım.”
(Taşköprülüzâde, 2007, s.81).

Taşköprülüzâde kendisi de, “Kafîyeci’nin *İstisnâ* konusuyla ilgili bir risâlesini gördüğünü ve büyük küçük demeden bütün meseleleri teker teker zikrettiğini, daha önce o devirde kimsenin duymadığı türden ince bilgilere de yer verdiğini” dile getirerek, “risâleyi dikkatle mütalaa edip çok istifade ettiğini” eklemiştir (Taşköprülüzâde, 2007, s.80-81).

Molla Hızır Bey b. Celâleddîn (ö.1458): II. Murâd devrinin âlimlerinden olup Fâtih devrinde de yaşamıştır. Hızır Bey, pek çok ilim dalında kendini ispatlamış olup kendisi hakkında, ‘Molla Fenârî’den sonra Arapça ilimlerinde onun kadar derinleşmiş birinin olmadığı’ söylenmiştir (Taşköprülüzâde, 2007, s.100).

Ancak bir defasında Molla Fenârî’ye bile üstün geldiğini gösteren bir hadise aktarılır: Arapça olarak yazdığı *Ucâletu Leyleteyn* adını verdiği kaside-i nûniyyesinde geçen *لقد زاد الهوى في البعد بيني* ‘lekad zâde’l-hevâ fi’l-bu’di beynî’ (Hevâ, benimle yakınım arasındaki mesâfeyi artırdı) mısraına Molla Fenârî tarafından itiraz edilmiştir. Molla Fenârî, “زاد” ‘zâde’ fiilinin lâzım (geçişsiz) olarak kullanılması gerekirken, müteaddî (geçişli) olarak kullanıldığı” itirazını kasidenin arkasına yazarak Hızır Bey’e göndermiştir. Hızır Bey bu itiraza, ‘zâde’ fiilinin müteaddî olarak kullanıldığı; *في قلبهم مرض فزادهم الله مرضا* *Fî kulûbihim maradun fe zâdehumullâhu maradan* : Kalplerinde (zaten) hastalık vardı; Allah da hastalıklarını artırdı. (Kur’ân-2/10) âyetinden delil getirerek kullandığı kelimenin gramere uygun olduğunu göstermekle kalmamış, imâlî bir de cevap vermiştir (Yakuboğlu, 2006, s.87). Bu olayın, Şakâik’ta ve Uzunçarşılı’da Hızır Bey ile Molla Gürânî arasında geçtiği yazılıdır (Taşköprülüzâde, 2007, s.102; Uzunçarşılı, 1975, s.652).

Molla Hızır Bey’in öğrencilerinden Molla Muhammed b. Hacı Hasan bu hadiseye dair şunları söylemiştir: “Hocamız bu olayı anlatınca ona şöyle dedim: ‘Eğer, *O’nun âyetleri onlara okunduğunda onları iman olarak artırır.* (Kur’ân-8/2) âyetini okusaydınız daha iyi olurdu.’ Hocam bu sözümü çok yerinde buldu ve beğendi” (Taşköprülüzâde, 2007, s.102).

Yine Sultan II. Mehmed devrinde Arap diyarından Arap dili ilimlerini çok iyi bilen bir zâtın geldiği, Anadolu âlimleriyle biraraya gelerek onlara Arap dili ile ilgili ilimlere dair daha önce hiç görmedikleri konuları sorduğu, ancak hiçbirine cevap alamadığı nakledilir. Sultanın bu olaydan sonra Arap dili ile ilgili ilimleri çok iyi bilen bir âlimin bulunmasını istemesi üzerine henüz otuz yaşlarında bulunan Molla Hızır Bey'in adı zikredilir. Arap diyârından gelen zât değişik ilim dallarında pek çok soruyu ardarda sorar, Molla Hızır hepsini en yi şekilde cevaplar, kendisi de o zâta on altı ilim dalına ait sorular sorar, ancak cevap alamaz. Görüldüğü gibi Hızır Bey burada da kendisinden beklenilmeyecek bir performans göstererek ilimdeki üstünlüğünü ortaya koymuştur (Taşköprülüzâde, 2007, s.100).

Molla İbn Midas (Hüsâmeddîn Tokâdî) (ö.1456): Sultan İkinci Murâd devri âlimlerindendir. Dinî ve lisanî ilimlerde başarı göstermiştir. Şeyh 'Abdulkâhir el-Curcânî'nin nahiv ilmine dair *el-'Avâmilu'l-Mi'e* adlı eserini şerh etmiştir (Bursalı Mehmed Tâhir, 1333, s.272; Taşköprülüzâde, 2007, s.108; Yavuz, 1991, s.135). Oldukça kısa olan bu şerh, bir çok kitapta bulunmayan bilgileri içerdiği için son derece kıymetlidir. Taşköprülüzâde, babasının dayısı olan Molla Muhammed b. İbrâhîm Niksârî, babası ve kendisinin bu kitabı okuduğunu ve çok yararlandığını dile getirmiştir (Taşköprülüzâde, 2007, s.108).

Muhammed Kayserî: Tam adı Muhammed b. Ahmed b. el-Muvaffak Kayserî olup Selçuklu bilgini Muvaffak el-Kayserî'nin torunu olan bu âlim, es-Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-Ulûm* adlı eserinin belâgat ilmine dair olan üçüncü kısmına el-Kazvînî'nin *Telhîsu'l-Miftâh* adıyla yazdığı muhtasarına 1360 yılında kaleme aldığı *Şerhu't-Telhîsi'l-Miftâh fî Me'ânî ve'l-Beyân* adında bir şerh yazmıştır (Benli, 1991, s.129; İ. Fazlıoğlu, 1998, s.40).

Molla 'Alâeddîn Koçhisârî (1438): Sultan II. Murâd devri âlimlerinden olan Molla 'Alâeddîn, Sa'duddîn et-Taftazânî ve Seyyid Şerîf Curcânî'den ders alarak (Bursalı Mehmed Tâhir, 1333, s.352) aklî ve naklî ilimlerdeki başarısını ortaya koymuştur. *Keşfu'r-Rumûz ve Fethu Bâbi'l-Kunûz* adıyla Sa'duddîn et-Taftazânî'nin *Telhîsu'l-Miftâh* şerhine yazdığı hâşiyeyle ilim dünyasında kabul görmüştür. Pek çok

konuya açıklık getirdiği bu eserindeki yetkinliği Arapçaya hakimiyetinin bir göstergesi olarak değerlendirilmiştir (Benli, 1991, s.154; Taşköprülüzâde, 2007, s.111).

Molla Balat Kadısı: Sultan II. Murâd devrinde yaşamış, *Dav'u'l-Misbâh* adlı nahiv kitabına hâşiye yazmıştır. Onun bu hâşiyesi çok beğenilmiş, kabul görmüştür (Taşköprülüzâde, 2007, s.111).

Şemseddin Niksârî: Sultan I. Murâd devrinde yaşamış olan Niksârî, el-Kazvînî'nin ünlü belâgat eseri olan *Telhîsu'l-Miftâh*'ı açıklamak amacıyla yine kendisinin yaptığı *el-Îzâh* isimli çalışmanın şerhini yapmıştır. Yine söz konusu *Îzâh*'ın hâşiyelerinden derleyerek oluşturduğu *el-Îşâh Havâşî'l-Îzâh* adlı bir eseri daha bulunmaktadır (Benli, 1991, s. 131,133).

1.2.3. İlk Osmanlı Medreselerinde Öğretim Metodu

İlk Osmanlı medreselerinde, hemen hemen Selçuklu medreselerinde kullanılan öğretim yöntemleri kullanıldığı gibi Osmanlı medreselerinin sonraki dönemlerinde de aynı yöntemler kullanılmaya devam etmiştir.

Bilindiğinin aksine Osmanlı medreselerinde yalnızca ezber metodu kullanılmamış; takrîr, tartışma, soru-cevap, mübâhase, münâzara, imlâ (yazma), şerh ve îzâh, tekrar gibi daha pek çok öğretim metodu kullanılmıştır.

Müderrisler, İslâm dünyasının ünlü âlimlerinin klasik haline gelen Arapça eserlerini *takrîr* eder, sonrasında dersler öğrencilerle *karşılıklı görüş alış-veriş*i ve *soru-cevap* şeklinde *tartışmalar* ve *müzâkereler*le geçerdi. Böylelikle öğrencinin, derse aktif olarak katılması sağlandığı gibi, konu ile ilgili zihnindeki tüm soru işaretleri de kalkmış oluyordu. Ayrıca bu şekilde işlenen dersler müderrisin de derse hazırlıklı gelmesini zorunlu kılıyor, hatta bir saatlik ders için günlerce hazırlanmasını gerektiriyordu (Baysun, 1977, s.76; Ulusoy, 2007, s.43).

İlk dönemlerden itibaren Osmanlı medreselerinde naslara ve otoritelere dayanan dedüktif karakterli bir öğretim metodu kullanılmakta idi. İlk etapta *ezber* metodu kullanılarak Kur'ân'ı ve sonrasında mümkün olduğunca çok hadis ezberlemeyi esas

alan bu yöntemi, Kur’ân dersleri dışındaki tüm derslerde uygulanan *imlâ* (yazma, not tutma) yöntemi izlemiştir. Zamanla okutulan kitapların nüshalarının çoğalması ve bunların öğrencilerin eline ulaşmasıyla imlâ metodu, yerini *şerh* ve *îzâh* metoduna bırakmaya başlamıştır. Bu yöntem, metni bir öğrencinin yüksek sesle okumasından sonra hocanın îzâhlarda bulunup metin üzerinde açıklama ve düzeltmeler yapması şeklinde gerçekleşiyordu. Ancak yine de imlâ metodundan tümüyle vazgeçilmemiş; bu kez de hoca, kendisinin yaptığı îzâhları yazdırma yoluna gitmiştir (Ulusoy, 2007, s.44).

Bunlardan başka medreselerde bir de *cer* metodunun uygulandığını görmekteyiz. Bu uygulama, öğrencilerin üç aylarda memleketin farklı bölgelerine giderek öğrendiklerini halka anlatmaları şeklinde gerçekleşiyordu. Böylece öğrenciler, teoride öğrendiklerini pratikte uygulama, kullanma fırsatı yakalamış, bir bakıma staj yapmış oluyorlardı.

Ayrıca medreselerde *sınıf geçme* sistemi değil, *ders geçme* ya da *kitap geçme* sistemi uygulanmıştır. Bu durum öğrenim süresinin belirli olmayıp uzamasını ya da kısalmasını öğrencinin başarısına bağlı kılmıştır. Medrese öğrencileri, bir dersi ya da kitabı okuyup başarıyla bitirdikten sonra bir sonraki derse geçmeye hak kazanıyorlardı. Bu dersi ya da kitabı geçme süresi, tamamen öğrenciye bağlı olduğu için öğrencinin kapasitesine ve başarısına göre öğrenim süresi de farklılık gösteriyordu. Başarıyla dersleri tamamlayan talebeler “temessük” adı verilen bir mezuniyet belgesi alıyor ve buna göre bir üst medreseye geçme hakkı elde etmiş oluyordu (Ulusoy, 2007, s.44).

II. BÖLÜM

FÂTİH DÖNEMİNDEN TANZİMAT'A KADAR MEDRESELER

2.1. Fâtiḥ Sultan Mehmed Dönemi Medreseleri (1451-1481)

II. Mehmed'in iktidar yılları, Osmanlının gelişme ve yükselme çağının başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Sultan II. Mehmed'e "fâtiḥ" unvanını kazandıran İstanbul'un fethi, siyasî ve askerî anlamda bir başarı olmanın ötesinde, sosyal ve kültürel anlamda da büyük bir gelişmenin ilk adımlarıdır. Fâtiḥ Sultan Mehmed'in fethin hemen sonrasında Bizans dönemine ait mimarî yapıları medreseye dönüştürmesi, onun ilme verdiği önemin ve kültürel hayatın gelişmesi konusundaki hassasiyetinin bir göstergesidir.

Bu girişimin ilk halkası, Pantokrator Kilisesi'nin üst katında yer alan sekiz papaz odasına yerleştirilmiş ve ilk müderrisi Molla Zeyrek'in adıyla ünlenmiş Zeyrek Medresesi'dir (İnalcık, 2007, s.7). Daha sonra 'Alâeddîn 'Ali Tûsî'nin görev aldığı bu medresede öğrencilerin kalması için kırk hücre bulunduğu ve her odanın bir öğrenciye ayrıldığı ifade edilmektedir (Tekindağ, 1973, s.12; Ünver, 1946, s.13). Sonrasında Bursalı Hocazâde ve Mevlânâ 'Abdulkerîm gibi âlimlerin tedris kürsüsüne geçtiği Zeyrek Medresesi'ni, Molla Hüsrev ve Ali Kuşçu* gibi değerli âlimlerin müderrislik yaptığı Ayasofya Medresesi takip etmiştir (H. Akgündüz, 1997, s.254; Yıldız, 2009, s.22).

Ayasofya Medresesi, Sahn-ı Semân Medreseleri kuruluncaya kadar en yüksek Osmanlı Medresesi olarak kalmış; hatta sonradan Sahn-ı Semân'dan üstün tutularak müderrisine daha yüksek ücret verilmiştir (Tekindağ, 1973, s.12). Ayrıca Ayasofya

* Ali Kuşçu ile ilgili bkz: Yıldız, M. (1999). Ali Kuşçu'nun Risâle fî'l-İsti'âre'si. *İslâm Araştırmaları Dergisi*, (3), 215-234; Aynı yazar, (2002). *Bir dilci olarak Ali Kuşçu ve Risâle Fî'l-İsti'âre'si*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları; Aynı yazar, (Mayıs 2009). Gökyüzünün kapılarını açtı, *Dil ve Edebiyat*, (5), 21-25.

Medresesi, bazı araştırmacılar tarafından İstanbul Üniversitesi'nin başlangıcı olarak kabul edilmiştir (Ünver, 1946, s.9*).

Ayasofya Medresesi'nin yanına bir de kütüphane kurulmuş ve bu kütüphaneye Fâtih'in Edirne Sarayından İstanbul Bâyezîd'deki saraya ve sonra Topkapı Sarayı'na naklolunan kütüphanesinden kitaplar getirtilmiş; ancak söz konusu kütüphane Fâtih Külliyesi yapılırca oradaki Sahn-ı Semân kütüphanesine taşınmıştır (Ünver, 1953, s.7). Fâtih Sultan Mehmed, aynı şekilde Zeyrek Medresesi'ne de bir kütüphane kurdurmuştur. Bu kütüphanede bulunan kitapların da Fâtih'in sarayındaki hususi kütüphanesinden gelen kitaplardan oluştuğu bilinmektedir (Ünver, 1946, s.16).

2.1.1. Sahn-ı Semân Medreseleri

Fâtih Sultan Mehmed, Ayasofya ve Zeyrek Medreselerinden on sekiz yıl sonra Fâtih Külliyesini inşa ettirmiştir. Fâtih'in kendi adını verdiği külliyenin yapımı bir dönüm noktası olarak kabul edilmiş, hatta *cihâd-ı asgardan* (küçük cihâd) *cihâd-ı ekbere* (büyük cihâd) yöneliş olarak değerlendirilmiştir (*Fâtih Mehmet II Vakfiyeleri*, 1938). Burada, Hz. Muhammed (s.a.v.)'in bir savaş sonrası sahabesine: “Şimdi en küçük savaştan (el-cihâdu'l-asgar) en büyük savaşa (el-cihâdu'l-ekber) döndük” demesi üzerine; ‘en büyük cihâdın ne olduğu’ sorusuna karşılık, ‘nefsin terbiyesi’ şeklinde verdiği cevabına atıfta bulunulmuştur. İslâm'da en büyük mücadelenin nefsi terbiye etmek olduğu, bunun da diğer bütün savaşlardan daha güç olduğu vurgulanan bu örnekten yola çıkarak, Fâtih Vakfiyesi, kendisinden önceki hükümdarların vakfiyelerinde görülmeyen bir noktaya temas ederek, insanın yücelmesinde eğitimin ne denli önemli bir yer teşkil ettiğine dikkat çekmiştir. Ayrıca, aklî ve naklî ilimlerin birarada okutulmasıyla ancak bu hedefe ulaşılacağını belirten vakfiye, medrese hocalarının ve talebelerin de bu ilimlerle uğraşmalarını şart koşarak Fâtih dönemi eğitim ve bilim anlayışını ortaya koymuştur (*Fâtih Mehmet II Vakfiyeleri*, 1938, s.262; İhsanoğlu, 2007, s.12-13).

Fâtih, Bizanslılar'a ait Havariyun Saint Apotres Kilisesi'nin bulunduğu yere Yeni Cami adında bir cami (bugünkü Fâtih Camii) ile etrafına yapımı 1462'den 1470'e

* Ünver'in bu eserin dipnotunda Cemil Bilsel'in, İstanbul Üniversitesi'nin kuruluş tarihini 29 Mayıs 1453 Salı gününün ertesi olarak gösterdiği belirtilmiştir.

kadar süren sekiz yıllık bir çalışmayla on altı medrese ve diğer müesseselerden oluşan bir külliye yaptırmıştır. Vakfiyede belirtildiğine göre; camiinin etrafında sekiz medrese ve bu medreselerin arkasında sekiz tetimme medresesi ile toplam on altı medrese, camiinin batı tarafında bir daruttalim, kütüphane, imaret, ziyafethane, mihmânthane (misafirhane) ve dârüşşifa bulunmaktadır (*Fâtih Mehmet II Vakfiyeleri*, 1938, s.52-56).

Fâtih Külliyesini oluşturan medreseler, sekiz *Sahn-ı Semân (Semâniye)* medresesi ve sekiz *Tetimme (Mûsıla-i Sahn)* medresesi olmak üzere ikiye ayrılır. Fâtih Külliyesi'nin bu iki eğitim seviyeli onaltı medresesinin, eğitim tarihinde benzersiz bir yeri bulunmaktadır (İhsanoğlu, 2007, s.21).

2.1.1.1. Sahn-ı Semân (Semâniye) Medreseleri: Sahn-ı Semân Medreselerinin işleyişine geçmeden önce, niçin bu isimle adlandırıldığına ilişkin değerlendirmelere yer vermek daha isabetli olacaktır kanaatindeyiz. *Semâniye* adının verilmesi, medreselerin sayısı ile ilgilidir. Ancak *sahn* tabirinin kullanımıyla ilgili çeşitli yorumlar yapılmıştır.

Sahn sözcüğü, Arapçada saha veya düz arâzi anlamındadır ve farklı şekillerde kullanılır. Bunlardan biri, evin veya caminin ortasında bulunan mekânla ilgili olarak evin sahnı veya caminin sahnı şeklinde kullanılır. İkincisi ise, geniş düzlükle ilgili olup vâdinin dibinde veya dağın tepesinde olan düz arâzi manasına, yüksek bir düzlüğün veya sert ve yüksek bir yolun boş ve geniş bölümü anlamına gelmektedir. Bu ikinci kullanılışla ilintili olarak, medreseler caminin ortasında olmadığına göre (çünkü cami ortada), ilkinin değil de bu ikinci anlamın kastediliği anlaşılmaktadır (İhsanoğlu, 2007, s.70).

Bununla birlikte, bir evin ortasında bulunan avlu anlamındaki ilk manayı kabul edenler de bulunmaktadır (Yaltkaya, 1940, s.1). Yaltkaya, biraz daha soyut anlamda, yüksek bir medrese olan sahn'a ulaşmak için hâriç, dâhil gibi aşamalardan geçmek gerektiği, tıpkı evin bölümlerinden geçip evin tam ortasına ulaşıldığı gibi hareket-i hâriç, ibtidai hâriç, hareket-i dâhil, ibtidai dâhil gibi Mûsıla-i sahn olan merhalelerden geçtikten sonra yüksek medreseler olan sahna ulaşmanın mümkün olabildiğini ve bu gerekçeyle 'sahn' tabirinin kullanıldığı ifade etmiştir.

Bu benzetmenin ne kadar isabetli olduğu bir yana; İhsanoğlu, Yaltkaya'nın bu konudaki yorumunu, onun sadece ilk anlam olan 'ortası' tanımını seçtiğini, ancak medreseler mekânın ortasında olmadığı için bu tanımın hatalı olduğunu ileri sürerek eleştirmiştir. Halbuki Yaltkaya, İhsanoğlu'nun yargıladığı gibi medreselerin caminin ortasında olması gibi somut anlamda bir benzetme yapmış değildir. O, az önce de sözünü ettiğimiz gibi biraz daha soyut anlamda, belirli aşamalardan geçerek sahna ulaşıldığı için bu tabirin kullanılmış olabileceğini ifade etmiştir.

İhsanoğlu, ikinci manayı daha uygun bularak, Fâtih Vakfiyesi'nde cami ile medreseler arasında yer alan düz boşluğa Sahn-ı Hâli dendiğini ("...ve câmi-i şerîf ile medâris beyninde olan sahn-ı hâliyi...", *Fâtih Mehmet II Vakfiyeleri*, 1938, s.260), bu nedenle sahn sözcüğünün bu medreselerin bulunduğu mekânı ifade etmek amacıyla, yüksek düzlük halinde olduğu ve İstanbul'un yedi tepesinden birinde yer aldığı için bu şekilde adlandırıldığı sonucuna varmıştır (İhsanoğlu, 2007, s.70).

Uzunçarşılı ise, sahnın ilk anlamından yola çıkarak medreselerin şehrin tam ortasında bulunmaları dolayısıyla ve Fâtih'in Vakfiyesindeki kayıt ile Gelibolulu Mustafa Âli'nin "...ve mecmû'-ı dâru'l-mülk-i İstanbul'un miyânında vuku' bulmagın, 'Sahn Medreseleri' dinilmiştir (Gelibolulu Mustafa Âli, 2003, s.66-67)" ifadelerine göre, medresenin bulunduğu mevkinin İstanbul'un ortasına isabet ettiğinden ötürü bu adla anıldığını dile getirmiştir (Uzunçarşılı, 1984, s.7).

Unan (2003a, 62), 'düzlük, meydan' anlamındaki ikinci tanıma bağlı olarak; medreselerin yerleşim durumları ile talebe hücrelerinin bir meydan (sahn) etrafında sıralanışları dikkate alınarak bu ismin verildiğini savunmaktadır.

Vakfiyede, "...ve câmi-i şerîf ile medâris beyninde olan sahn-ı hâliyi...", (*Fâtih Mehmet II Vakfiyeleri*, 1938, s.260) şeklinde bir ifade yer almasına karşın, bu ifade medreseleri tanımlamak için kullanılmamıştır. Söz konusu medreselerden *sahn* adıyla değil de, Medâris-i Semâniye şeklinde bahsedildiği görülmektedir. Bu da bizi, sahn tabirinin daha sonra ortaya çıktığı sonucuna ulaştırmaktadır.

Fâtih'in Teşkilat Kânûnnâmesi'nde ise, "Hâliya binâ eyledüğüm medâris-i âliyye *sahn* deyü isim konulmuştur." ifadesi yer almaktadır. Bu kânûnnâmeyi

yayınlayan Özcan (1982, 39), dipnotunda ‘bu kısmın sonradan yazıldığına’ ilişkin görüşlere hak verildiğini belirtmiştir.

Camii Şerif’in iki yanında dörder adet yüksek medrese inşa edilmiş, her birinde on dokuz hücre (oda) bulunup ikisi muîd, on beşi dânişmend, ikisi de ferraş ve bevab için ayrılmıştır (Gelibolulu Mustafa Âli, 2003, s.66). Fâtih Camii’nin biri kuzey (Karadeniz) diğeri güney (Akdeniz) tarafında birer derslikli sekiz medrese, dördü bir tarafta dördü diğeri tarafta yer almak suretiyle iki sıradan oluşmaktaydı. Kuzey taraftakilere Başkurşunlu, Çifte Başkurşunlu, Çifte Ayak Kurşunlu, Ayak Kurşunlu ve Güney tarafındakilere Baş Kurşunlu, Ayak Kurşunlu, Çifte Ayak Kurşunlu, Çifte Baş Kurşunlu adı verilmiştir (Tekindağ, 1973, s.13).

Semâniye Medreseleri’ne öğrenci yetiştirmek amacıyla, Vakfiyede de belirtildiği üzere (*Fâtih Mehmet II Vakfiyeleri*, 1938, s.52), bu medreselerin arkalarına Tetimme (eksiği tamamlayan) ya da Mûsıla-i Sahn (Sahn’a ulaştıran) adında sekiz medrese daha kurulmuştur. Tetimme medreselerinin, öğrencileri yüksek öğrenim veren Sahn medreselerine hazırlayıcı bir fonksiyonu vardı ve Sahn medreselerinden daha aşağı basamakta yer almaktaydı. Bu medreselerin sekizer hücresi bulunmakta ve her birinde üç öğrenci barınmaktaydı (Gelibolulu Mustafa Âli, 2003, s.67). Tetimme öğrencilerine *suhte* (zamanla değişerek *softa*), Sahn talebelerine ise, *dânişmend* adı verilmekteydi.

Tetimme medreselerini *lise* olarak tanımlayanlar bulunmakla birlikte (Ünver, 1946, s.42); o dönemki eğitim sistemini günümüze uyarlayanın yersiz olacağı kanaatiyle bu benzetmeleri dikkate almamaktan yanayız. Çünkü sahn medreselerini, *üniversite*, tetimme medreselerini *lise* olarak tanımlamaya çalışmak, zorlamadan öteye gitmemektedir. Belki bu benzetmeler, söz konusu medreselerin derecelerini göstermek, işlevini ortaya koymak amacıyla yapılmaktadır. Ancak semâniye medreselerinin yüksek dereceli medreseler ve tetimme medreselerinin de daha aşağı basamakta olmak üzere bunlara hazırlayıcı nitelikte medreseler olduklarını, vakfiye kayıtlarında yeralan bilgilerden zaten öğrenmekteyiz. Bu da bize medrese dereceleri hakkında fikir edinmek için yeterli bilgiyi vermektedir. Bunların dışında başka tanımlamalara girmektense bu belirtilen tanımları ölçü almak daha isabetli olacaktır.

2.1.1.2. Medreselerin öğretim kadrosu: Medresede ders veren öğretim elemanına müderris adı verilmekteydi. Vakfiyede medreseye alınacak müderrisin sahip olması gereken vasıflar sıralanırken şunlar dile getirilmiştir;

“Kur’ân-ı Kerîm’de ifade edilen özelliklere sahip, mebâdi ve mukaddemât ile aklî ve naklî ilimlerde uzman, eğitici olma sıfatlarını taşıyan ve ömrünü faydalı ilimlere adanmış birer müderris tâyin olsun. Bu müderrislerden her biri, tatil günleri hâriç, her gün medreseye giderek, vakıf şartlarına uygun olarak orada hazır bulunanlara (talebelere) çeşitli ilimlerden okutsun, ayrıca hikmet türlerinden ve inceliklerinden feyz versin.” (*Fâtih Mehmet II Vakfiyeleri*, 1938, s. 60-61, 262-263; İhsanoğlu, 2007, s.43).

Sahn Medreselerinin kuruluşundan XX. yüzyılın başlarına kadar her birinde eğitim-öğretim faaliyetlerini tek müderris yürütmüştür. Derslerin işlenişi, talebelerin kabulü, muîdlerin seçilmesi gibi idare ve tedris işlerinden sadece müderris sorumlu tutulmuş, bir bakıma müderris, medresenin bel kemiğini oluşturmuştur.

Medreselerde müderris dışındaki bir diğer öğretim elemanı ise, müderrisin yardımcısı konumunda olan muîd idi. Her medresede bir müderris bir de muîd olmak üzere toplam iki öğretim görevlisi bulunmaktaydı. Muîd tabiri, *i‘âde* kelimesinden gelmekte olup dersten sonra dersi talebeye tekrarlayan, dersi özetleyen anlamında kullanılmaktaydı (Baysun, 1977, s.73). Gerçekten muîdin görevi, müderrisin anlattığı dersi, ders bitiminde öğrencilere tekrar ettirmektir. Vakfiyede (muîdle ilgili olarak);

“Talebeler arasında akranları içinde sivrilen, muhtasar kitapları okutabilecek ve çabuk öğrenme kabiliyeti olan bir kişi, her müderrisin medresesinde onun *muîdi* olsun; ...ve her medrese için on beş dânişmend tayin edilsin. Onlardan her biri de kâbiliyetli, zeki, muteber kitapların gayelerini anlayabilen, yazarların söylediklerinin inceliklerine mutalaa ile ulaşabilen, medrese müderrislerinin huzurunda çeşitli fenlerden (ilimlerden) konuşmaya ve tartışmaya kâdir ilim âşıkları olsunlar, ders günlerinde müderrisin huzurunda hazır bulunsunlar, medresede okutulan önemli ilimlerde ustalaşmak

için ders meclisinde hazır olsunlar...” şeklinde ifadeler yer almaktadır (*Fâtih Mehmet II Vakfiyeleri*, 1938, s. 262-265; İhsanoğlu, 2007, s.43).

Muîdler, geçici öğretim elemanı konumundaydılar, çünkü bulundukları görev onlar için bir anlamda staj yerine geçiyor ve sonrasında, ilerde sözünü edeceğimiz mülazım olma hakkı kazanarak alt basamaktaki medreselerden birine müderris olarak tayin oluyorlardı (Unan, 2003a, s.200). Öğrenciler gibi, medresede yatıp kalkan muîdler, vakitlerini ilimle meşgul olmaya ve tetimme talebesini yetiştirmeye vakfederlerdi (Baysun, 1977, s.73) Vakfiyede bu konuya ilişkin, büyük medresede okuyan talebelerin küçük medresede okuyan talebelere ders verecekleri ifade edilmiştir (...“medâris-i kebîre hucurâtında sâkin olan müsteidîn-i kirâm medâris-i sagîrede sâkin olan talebe-i ulûma talîm-i iltizâm eyliyeler”..., *Fâtih Mehmet II Vakfiyeleri*, 1938, s.61).

Burada *muîd* kavramını iyi anlamak gerekir. *Muîd*, bazı kaynaklarda belirtildiği gibi asistan ya da doçent değil, bunlardan farklı bir görevle öğrenciye dersi tekrar ettiren ve onların sorularını cevaplayan öğrenci üstü bir konuma sahipti. Bu da muîdin günümüzdeki asistan veya doçentten daha farklı bir görev ve statüye sahip olduğunun göstergesidir. Bu açıdan bakıldığında tetimme medreselerine lise, yüksek medreseler olan sahn medreselerine üniversite benzetmesini yapmak ne kadar yersiz ise, aynı şekilde muîde asistan ya da doçent yakıştırmasını yapmak da o kadar anlamsızdır. Osmanlı medreseleriyle günümüzdeki modern eğitim sistemi arasında kurulmaya çalışılan bu paralellik ve benzerlikler, o dönem eğitim sistemini daha iyi anlamamızı kolaylaştırmaya çalışmakla beraber, birebir karşılığını bulmaya çabaladığımız için kavramları o günkü sistem içinde değerlendirmemizi güçleştirmektedir. Çünkü hiç bir eğitim sistemi, bir diğerini bütünüyle karşılamaz. Bugün yurt dışında pek çok ülkede verilen yüksek öğretimle ülkemizdeki yüksek öğretimi birbirine uyarlamaya çalışmak ne kadar yersizse, büsbütün farklı bir sistem üzerine oturtulmuş Osmanlı eğitimini bugünkü eğitim sistemiyle ilişkilendirmek de o kadar anlamsız olacaktır. Her eğitim sistemi kendi içinde değerlendirilmeli, böylelikle daha sağlam fikirler edinilmelidir.

2.1.2. Fâtih Medreselerinin Dereceleri

Fâtih medreseleri, Osmanlı medrese sisteminin hiyerarşik teşkilatlanmasını sağlaması açısından büyük önem taşımakta ve bu yönüyle bir dönüm noktası oluşturmaktadır. En düşük seviyedeki medreselerden başlamak üzere, basamak basamak yükselen bu hiyerarşik yapı, XVI. yüzyılın ortalarında Süleymânîye Medreselerinin kurulup faaliyete geçmesine kadar devam etmiştir (Unan, 2003a, s.321-322; Yakuboğlu, 2006, s.93). Öyle ki, bu modele göre şekillenen medreseler, Kânûnî zamanında ve daha sonra bazı değişikliklere uğramalarına rağmen kapatılıncaya kadar hemen hemen aynı eğitim sistemini korumuşlardır (Kazıcı, 2004, s.80).

Sahn-ı Semân ve Mûsıla-i Sahn (Tetimme) medreseleri yapıldıktan sonra medreseler yeni bir teşkilatlanmayla aşağıdan yukarıya Hâşiye-i Tecrîd, Miftâh, Kırklı, Ellili (Hâriç, Dâhil) ve Sahn-ı Semân olmak üzere beş basamağa ayrılmıştır.

Medreselerle ilgili bu derecelendirme medreselerde görev yapan müderrislerin maaşlarına göre belirlenmiştir. Müderrisinin yevmiyesi yirmi veya yirmi beş akçe olan medreselere *Hâşiye-i Tecrîd*; müderrisin yevmiyesi otuz, otuz beş akçe olan medreseye *Miftâh*; kırk akçe müderris yevmiyesi bulunan medreseye *Kırklı* veya *Telvîh* ve bundan bir derece yüksek olan medreseye *Hâriç Ellili* Medreseleri adı verilmiştir.

Kırk akçe yevmiyeli ve Hâriç elli akçe yevmiyeli medreseler, Osmanlılardan önceki Anadolu Selçuklularının, Anadolu Beylikleri hükümdarlarının ve onların ailelerinin vezir, sancak beyi ve ümeranın yaptırdıkları medreselerdi. Dâhil ellili medreseleri ise, Osmanlı padişahları, hanım sultanlar, şehzade valideleri, şehzadeler ve padişah kızlarının yaptırdıkları medreselerdir (Uzunçarşılı, 1984, s.11).

Eğitim hayatına başlayan bir öğrenci muhtasarât denilen dersleri gördükten sonra Hâşiye-i Tecrîd medreselerine geçebilirdi. Çünkü Hâşiye-i Tecrîd medreselerine başlayabilmek için “muhtasarât” derslerinin görülmesi zorunlu idi. Muhtasarât dersleri ise, okuma-yazma, Kur’ân-ı Kerîm, dört işlem, sarf, nahiv, tecvid gibi temel ders ve bilgilerden oluşmaktaydı (Ataş, 2001, s.23).

2.1.2.1. Hâşiye-i Tecrîd medreseleri (yirmili medreseler): Medrese eğitiminin en alt basamağını oluşturan bu kurumlara günlük yirmi-yirmi beş akçe müderrisinin aldığı ücrete binaen *Yirmili Medreseler* ya da bu medreselerde okutulan *Hâşiye-i Tecrîd* ders kitabının adını taşıyan *Hâşiye-i Tecrîd Medreseleri* denmiştir. Uzunçarşılı'nın belirttiğine göre, bu medreselerde eğitim süresi en az bir yıldır (Uzunçarşılı, 1984, s.14).

2.1.2.2. Miftâh medreseleri (otuzlu medreseler): Müderrisinin yevmiyesi otuz, otuz beş akçe olan medreseler, *Otuzlu Medrese* olarak ya da me'ânî'den *Şerh-i Miftâh* okutulduğu için *Miftâh Medreseleri* olarak adlandırılmıştır. Hâşiye-i Tecrîd medreselerinin bir derece üstünde olan bu medreselerde de öğretim süresi bir yıldır.

2.1.2.3. Kırklı medreseler: Müderrisinin yevmiyesi kırk akçe olan medreseye *Kırklı Medreseler* denilmektedir. Kırklı Medreselerde *Telvîh* okutulduğu için bu medreselerin *Telvîh* olarak adlandırıldığı da görülmüştür. Kırklı Medreselerin öğrenim süresinin en az üç ay, en fazla bir yıl olduğu belirtilmektedir (Ataş, 2001, s.24).

2.1.2.4. Ellili medreseler:

2.1.2.4.1. Hâriç-ellili medreseler: Kırklı medreselerin bir basamak üzerinde olan bu medreselerin müderrisleri günlük elli akçe ücret aldıkları için bu medreseler de ellili olarak adlandırılmışlardır. Eğitim müddeti, en az beş ay, en fazla bir yıldır.

2.1.2.4.2. Dâhil-ellili medreseler: Hâriç ellili medreseler gibi müderrisinin günlük elli akçe aldığı medreselerdir. Eğitim ve diğer hususlarda Hâriç-ellili medreselerden farkı bulunmamaktaydı. Dâhil-ellili medreseleri, Hâriç-ellili medreselerden ayıran tek husus, bu medreselerin şehzadeler, valide sultanlar ve hanım sultanlar, diğer bir deyişle hânedan mensubu kişiler tarafından yaptırılmalarıydı. Dâhil ellili medreselerden mezun olanlar, ilmiye sınıfı içerisinde bir kademe elde etmiş oluyor ve icâzet alarak kadılık görevine başlayabiliyorlardı (Yakuboğlu, 2006, s.96-97). Öğrenim müddeti altı ay ile bir yıl arasında değişen bu medreseleri bitirdikten sonra en yüksek kademe olan Sahn-ı Semân'a geçilirdi (Uzunçarşılı, 1984, s.12,14).

2.1.2.5. Sahn-ı Semân medreseleri: Sahn-ı Semân Medreseleri, müderrisinin elli akçe yevmiye almasına ve derece olarak Dâhil-ellili medreselerle aynı olmasına karşın, Fâtih devri Osmanlı medreselerinin en yüksek eğitim kurumu olarak karşımıza

çıkılmaktadır. Sahn Medreselerinin tahsil süresi hakkında net bir bilgi bulunmamakla beraber, bu medreselerdeki eğitimin yedi yıl sürdüğü ifade edilmiştir (Ataş, 2001, s.24; Yakuboğlu, 2006, s.95,97).

Burada Hâşiye-i Tecrîd, Miftâh, Kırklı ve Hâriç ellili medreselerin hâriç medreseler, Dâhil ellili ve Sahn-ı Semân medreselerinin ise, dâhil medreseler olduklarını belirtmekte fayda vardır (Hızlı, 1997, s.28). Bunun yanı sıra Hâriç ellili ve Dâhil ellili medreselerinin de Mûsıla-i Sahn veya Tetimme Medreseleri olarak değerlendirildiklerini söylemek yerinde olacaktır (Kazıcı, 2004, s.82).

Medreseleri hâriç ve dâhil olarak iki büyük kategoriye ayıranlar da bulunmaktadır. Buna göre, ilk kategori olan Hâriç medreselerinde “bilginin temelleri”, yani Arapça ve fıkri ilimler üzerine hazırlık dersleri verilirdi. Dâhil adı verilen ikinci kategoride ise, “ulûm-i ‘âliye” olarak nitelendirilen dinî ilimler okutulurdu. Bunlar da derecelerine göre tekrar sınıflandırılmıştır (İnalçık, 2003, s.176).

Fâtih dönemi medreselerini, program ve eğitim süreci bakımından genel olarak Hâriç Medresesi, Dâhil Medresesi, Tetimme (Mûsıla-i Sahn) Medresesi ve Sahn-ı Semân Medresesi olarak sıralamak mümkündür. Eğitimin ilk basamağı konumundaki hâriç medreselerinde okutulan dersler, temel dinî bilgileri içeren ilm-i hâl dersleri, Kur’ân-ı Kerîm, yazı ve hesap (aritmetik) dersinden oluşmaktaydı. Bu aşamayı başarıyla tamamlayan talebeler, Dâhil medreselerinde Arap diline ve gramerine dair sarf, nahiv, yazı dersi, hendese (geometri), hesap (aritmetik), münâzara ve mantıktan *İsagoci*’yi okurlardı. Daha sonra Tetimme medresesine kabul edilerek softa (suhte) olarak nitelenen talebelere, Arap dili ve grameri, mantık, âdâb ilmi ve sonrasında Sahn’da okuyacakları yüksek ilimlerin muhtasar metinleri okutulurdu. Tetimme medreselerini başarıyla tamamlayan softalar, Sahn-ı Semân’a girme hakkı kazanarak dânişmend olurlardı. Eğitimin en üst kademesi olan bu medreselerde standart bir tek usulün takip edilmediği, dânişmendlerin bir bakıma branşlaşmaya gittiği görülmektedir (Yakuboğlu, 2006, s.94-95).

Medreseler için farklı tasniflerin yapıldığı, okutulan dersler ve kitaplarla ilgili olarak birbirinden farklı bilgilerin aktarıldığı dikkatimizi çekmektedir. Ancak Hâriç

Medresesi, Dâhil Medresesi, Tetimme (Mûsıla-i Sahn) Medresesi ve Sahn-ı Semân Medresesi şeklindeki sıralama en gerçekçi sıralamadır diyebiliriz.

2.1.3. Fâtih Dönemi Medreselerinin Ders Programı ve Kânûnnâmeler

Fâtih Medreselerinde okutulan dersler ile takip edilen ders programına ilişkin ilk bilgilere M. Şerafettin Yaltkaya'nın "Tanzimat'tan Evvel ve Sonra Medreseler" başlıklı makalesinde rastlamaktayız. Yaltkaya, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Hâlis Efendi'nin kitapları arasında siyaset kısmında 206 numarada bulunan *Kânûn-ı Talebe-i Ulûm*'da eski medreselerde okunan dersler, kitaplar ve talebenin terakkisi hakkında malumat verdiğini belirterek;

Ve kütübü meşrûadan dahi mutavvelâtan ve muhtasarâtan âdet-i kadîm üzerine okuyalar.

Husûsa ki mansıbı kaza sevdasında olan ve şuyuh-i müderrisin, kütübü muteberâtan *Şerh-i 'Adûd* ve *Hidâye* -Hanefî fıkının en büyük âbidesidir- ve *Keşşâf* -meşhur Zemahşerî'nin Kur'ân'a yazmış olduğu tefsîrdir-. Ve sâir ihtiyâr ettikleri kitaplar aydalar, takrîr edeler. Ve şuyûh-i mezkûreden derecede aşağı olan kimesneler *Telvîh*'e -usûl-i fıkıhtandır- dek aydalar. Andan bir derece aşağı olanlar *Miftâh*'a dek aydalar.

Ve ol dereceden bâki sıgar-ı müderrisîn *Şerh-i Tevâli* ve *Şerh-i Metâli* ve *Mutavvel* ve *Hâşiye-i Tecrîd* aydalar. Ve mütûnu fıkıh ve şürûh dahi her müderris tâkâtı yettikçe aydalar. Fi'l-cümle kitâb-ı sâbık âdetçe okunmadan kitâb-ı lâhika şûru etmiyeler. Ve talebe müderrisîne mürâcaat ettikleri vakit istihkâk-ı zatileri manzur ola. İzâfet hesâbın minbat etmiyeler.

Ve kimse kimseden tergibat ile dânişmend ayartmak vâki olmıya.

Ve müderrisînden müsteidlere teklif edip tetimmelerde *Şerh-i Şemsiye* ve mâfevkin aydalar. Tâ İsfehâniye varınca mülâzım olup kapuma mülâzamete geldikleri vakit ol temessük için müderrisîn dahi icâzet virecek, yazdıkları temessüklerde okunan kitapların kemmiyet ve keyfiyetinde hilâfı vâki söz yazmıyalar. Ve illâ itâb-ı azîme müstahak olalar.

Müderrisler yanında olan müsteidler her haftada dört derse müdâvemet ittürelər. Taksîr edeni tedîr edüp ifrât edeni reddedeler.

metnini zikreder. Ancak bu kânûnnâme metninin Fâtih devrine ait olduğuna dair her hangi bir bilgiye yer vermemektedir (Yaltkaya, 1940, s.2-3).

Aynı kânûna ilişkin Süheyl Ünver, Fâtih Külliyesinin *Kânûn-ı Talebe-i Ulûm* adında temel bir tedris programı olduğunu, fakat bütün araştırmalara rağmen bir türlü

elde edilemediğinden söz eder (Ünver, 1946, s.99). Ancak bunun yayınlanan kısa bir kısmının dipnotunda bu metnin Şerafettin Yaltkaya'dan alındığını belirterek;

“Bu iktibas olunan satırları hâvî olan eser bildirildiği kütüphane ve numarasında bulunamamıştır. Profesör Yaltkaya, bu notu Profesör İsmail Hakkı Uzunçarşılı'dan aldığını söylemiştir. Lâkin o da notları arasında bulamadığını bildirmiştir. Hâlâ bunu arıyoruz, muhtelif kütüphanelerin siyaset kitapları arasında şimdiye kadar bulamadık. Biz bu satırları Fâtih devrinde tanzim olduğundan bahsettiğimiz tedris nizamnâmesinden çıkmış sayıyoruz.”

notunu ekler (Ünver, 1946, s.101) ve alıntının sonuna “Eğer bu satırlar Fâtih zamanında Ali Kuşçu ve Molla Hüsrev'in birlikte hazırladıkları medaris nizamından alınmış ise değerleri fazladır.” (Ünver, 1946, s.102) yorumunu yaparak metnin sağlamlığı konusundaki şüphesini de vurgulamıştır.

Görüldüğü gibi Ünver, metnin devamını görmek için araştırdığı, ancak sözü edilen kütüphanedeki kayıta böyle bir metnin bulunmadığını açıkça belirtmekle birlikte, bu metni, Kânûn-ı Talebe-i Ulûm olarak aynen aktarır. Üstelik Yaltkaya'nın verdiği bilgilerde metnin hangi devre ait olduğuna dair herhangi bir ifade yer almazken, Ünver, kânûnun Fâtih dönemine ait olabileceği ve bu durumda değerinin büyük olduğu şeklinde bir değerlendirmede bulunmuştur.

Yine aynı metnin bir kısmını, bu kez de İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı* adlı eserinde zikretmiş ve dipnotta bu *kânûnnâmenin* Yaltkaya'nın ifade ettiği Hâlis Efendi kitapları 206 numaralı kayıta yer aldığını, hatta buna ek olarak aynı *kânûnnâmenin* bazı ibare farklarıyla Hezarfen Hüseyin Efendi'nin *Telhîsu'l-Beyân fî Kavânîn-i Âl-i 'Osmân* isimli eserinin onuncu bâbında da bulunduğunu dile getirmektedir. Ayrıca Yaltkaya'nın dönem belirtmediği adı geçen kânûnnâme, bu sefer de Uzunçarşılı tarafından XV. yüzyılın başlarına ait bir belge olarak gösterilmektedir (Uzunçarşılı, 1984, s.13).

Şehabettin Tekindağ ise, “Medrese Dönemi” başlıklı makalesinde Üniversite Kütüphanesinde (İstanbul Üniversitesi) *Kavânîn-i Örfiye-i Osmânî* adlı kânûn mecmuasında münderic bir kânûnnâmede (nr.3239) medrese tahsilini yapacak öğrencilerin neler okuması lâzım geldiğinin belirtildiğini, tedrisatın (öğretimin) muntazam bir şekilde devam edip etmediğini kontrol eden nâzırlar ve mütevellilerle ilgili bilgiler verildiğini aktarmıştır. Ayrıca bu kânûnun II. Selîm (1566-1574) zamanında düzenlendiği ve daha sonra Hezarfen Hüseyin Efendi’nin *Telhîsu’l-Beyân*’ında *Kavânîn-i Talebe-i İlîm* adıyla daha muhtasar şekilde (147/b v.d.) yinlendiğini ve bu kânûnnâmede öğrencinin tâkip etmekle görevli olduğu derslerin adlarının yer aldığını belirtmiştir (Tekindağ, 1973, s.23). Söz konusu iki metni *Kanûn-ı Talebe-i Ulûm* ve *Kavânîn-i Talebe-i İlîm* başlıklarıyla makalenin sonunda ek olarak yayınlayan (Tekindağ, 1973, s.38) Tekindağ’ın yayınladığı bu metinlerin daha önce sözünü ettiğimiz Yaltkaya ve Uzunçarşılı’nın yayınladığı metnin tamamı olduğu göze çarpmaktadır. Aynı metnin bu kez de II. Selîm dönemine ait olduğu bilgisi dikkatimizi çeken bir başka noktadır.

Cahid Baltacı ise, *XV. ve XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri* adlı kitabında *Medreselerde Okutulan Dersler ve Kitaplar* başlığı altında medreselerde okunması istenen eserlerin bazı kânûnnâmelerde yer aldığını ifade ederek dipnotta, sözünü ettiğimiz metni her hangi bir döneme atfetmeden verir ve kaynak olarak da *Kânûn-i Örfiye-i Osmânî*, *Kanûn-ı Talebe-i Ulûm*, Üniv.Ktp. nr.3239,49ab ve Ş.Yaltkaya’nın adı geçen makalesini gösterir (Baltacı, 2005a, s.120).

Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi adlı eserinde medrese ders programları ve icâzetnâmeler hakkında bilgiler veren Hüseyin Atay, programların tespiti konusunda başvuru olan resmi belgeler arasında zikrettiği kânûnnâmeler bahsinde *Kanûn-ı Talebe-i Ulûm*, *Kânûn-i Örfiye-i Osmânî*’yi gösterir. Öğrenci ve derslerle ilgili tüzük olarak tanımlanan bu kânûnun en eski ve dolayısıyla Fâtih dönemine ait olduğu, Fâtih medreseleri için hazırlandığı tahmininde bulunarak metni Türkçeye çevirip yayınlar ve kaynak olarak Yaltkaya, Ünver, Âli ve Baltacı’yı gösterir (Atay, 1983, s.78-80).

Fahri Unan ise, *Kuruluşundan Günümüze Fâtih Külliyesi* adlı çalışmasında Fâtih döneminde hazırlanmış olabileceği görüşüyle *Kanûnnâme-i Talebe-i Ulûm* ya da *Kânûn-i Örfiye-i Osmâniyye*’den ‘bir program niteliği taşıyan talimatnâme’ olarak

bahseder ve dipnotta metni yayımladıktan sonra Baltacı, Yaltkaya, Ünver ve Atay'ı kaynak olarak verir (Unan, 2003a, s.340).

Yukarıdaki bilgiler incelendiğinde anlaşılıyor ki, aynı metin *Kanûn-ı Talebe-i Ulûm veya Kânûn-i Örfiye-i Osmânî* adıyla medrese ders programları hakkında bilgiler içeren ve birbirinden farklı dönemlere ait bir kânûnnâme/ tüzük/ talimatnâme olarak karşımıza çıkmıştır. Meselenin ilginç olan tarafı, metni ilk yayımlayan Yaltkaya'dan sonra, onun belirttiği kütüphane kaydında bulunamamasına karşın aynı bilginin pek çok kaynakta aynen yayınlanmaya devam edilmiş olmasıdır. Üstelik diğer bütün kaynaklar Yaltkaya'dan alıntı yaptıkları ve Yaltkaya metnin tarihiyle ilgili bir açıklama yapmadığı halde, birbirinden farklı dönemlere atfettikleri bu metni en temel kaynak olarak zikretmişlerdir. Bu durumda akla şöyle bir soru gelmektedir: Peki o halde her bir kaynakta dönemi değişen metin gerçekte hangi döneme aittir?

Ekmeleddin İhsanoğlu, çok değerli tespitlerinin yer aldığı “Fâtih Külliyesi Medreseleri Ne Değildi?” adlı makalesinde bizim de burada aktardığımız kaynaklardaki bilgileri sıraladıktan sonra, Ahmet Akgündüz'ün, Osmanlı Kânûnnâmelerine ilişkin eserinde verdiği bilgilere göre; “bu kânûnnâmenin Ebussuud Efendi'nin Rumeli Kazaskeri olduğu sırada hazırladığı Mülâzemet Kânûnu'nun (944/1537) çıkmasından sonra ve Süleymânîye medreselerinin kurulmasından (953/1557) önce hazırlanmış olduğu” kanaatine varmıştır (İhsanoğlu, 2007, s.61). Bu durumda Fâtih Medreseleri ders programı veya kânûnnâmesi olduğu ileri sürülen metnin, Fâtih dönemine ait olmadığı ve Fâtih medreseleriyle ilgisi bulunmadığı ortaya çıkmıştır. Ayrıca kaynaklarda özel bir ders programı ve kânûnnâmenin bulunmadığına dikkat çeken İhsanoğlu, medreselerde eğitimin nasıl yapıldığı konusunda en sağlıklı bilgiye Vakfiyeden ulaşabileceğimizin altını çizmiştir. Biz de İhsanoğlu'nun tespitlerini benimsiyor ve Vakfiyedeki bilgileri baz alarak değerlendirme yapmak istiyoruz.

Fâtih II Vakfiyeleri'ne göre yeni medreseye tayin olunacak müderrislerin dersleri belirli günlerde ve *âdet olduğu üzere* (حسبما هو العادة) verecekleri belirtilmiştir (Fâtih Mehmet II Vakfiyeleri, 1938, s.60-61). Detaylı bir ders programı vermemekle birlikte, bu ifade bizi Fâtih medreselerinin eğitimi konusunda yeterli ve kesin bir bilgiye ulaştırmaktadır.

2.1.4. Fâtih Medreseleri Ders Programını Hazırlayanlar Meselesi

Fâtih Medreseleriyle ilgili bir başka konu ise, daha önce sözünü ettiğimiz kânûnnâme, tüzük ya da talimatnâme olarak değerlendirilen metnin içeriğindeki ‘ders programını hazırlayanların kimler olduğu’ meselesidir. Bu metni Fâtih devri medreselerinin ders programı olarak kabul edenler, programın hazırlayıcıları olarak vezir Mahmut Paşa, Molla Hüsrev ve Ali Kuşçu’yu gösterirler ve kaynak olarak da Ayvansarayî, Âli, Emin Bey-İlmiye *Salnâmesi*’ni zikrederler (Ataş, 2001, s.36; Atay, 1983, s.79; Hızlı, 1997, s.28; Unan, 2003a, s.340; Uzunçarşılı, 1984, s.7; Ünver, 1946, s.102, 1953, s.11).

Ancak bazı kaynakların, böyle bir kânûnnâmenin Ali Kuşçu, Molla Hüsrev ve Mahmut Paşa tarafından hazırlandığı bilgisini aktarırken; *ileri sürülmektedir, sanılmaktadır* gibi ifadeler kullanarak biraz daha temkinli davrandıkları göze çarpmaktadır (Ataş, 2001, s.36; Atay, 1983, s.79; Unan, 2003a, s.340). Hatta Unan (2003a, 340), “bu hususta elimizde kesin deliller olmadığı gibi, söz konusu şahsiyetler tarafından hazırlandığı kat’î olarak bilinen herhangi bir ders programı da bulunmamaktadır” diyerek bu konudaki görüşlerini bildirmiştir.

Hasan Akgündüz, *Klasik Dönem Osmanlı Medrese Sistemi* adını verdiği eserinde bazı kaynaklarda, Fâtih Medreselerinde uygulanan ders programının Mahmut Paşa, Ali Kuşçu ve Molla Hüsrev tarafından hazırlandığı ileri sürülse de bu iddiayı doğrulayacak Fâtih dönemine ait kesinleşmiş bir belge olmadığını dile getirmiştir. Sonraki dönemlere ait kaynaklarda medrese eğitimini altı kademeli bir düzen içerisinde her kademedede okunan dersleri ve kitapları da içine alacak şekilde tasvir eden hukukî metnin, Fâtih dönemine isnad edildiğini ortaya koymuştur. İlmiye kânûnnâmesi mâhiyetindeki bu metnin Mahmûd Paşa, Ali Kuşçu ve Molla Hüsrev tarafından düzenlendiği ya da Fâtih dönemine ait olduğu tezinin henüz ispatlanamamış olduğunun da altını çizmiştir (H. Akgündüz, 1997, s.256).

Ayrıca H. Akgündüz, Fâtih dönemine isnad edilerek Fâtih medreselerinin eğitim tüzüğü olarak değerlendirilmiş olan *Kânûnnâme-i Ehl-i İlim* adlı bu hukukî metnin Süleymâniye Külliyesinin yapımından önce hazırlandığını dile getirir. Bu hukukî düzenlemeye göre Sahn-ı Semân medreselerinin diğer medreselere *Hâşiye-i Tecrîd*,

Miftâh, Kırklı, Hâriç, Dâhil ve Sahn-ı Semân olmak üzere altı kademeli bir model olduğunun ve böylece söz konusu metnin her ne kadar Fâtih döneminde hazırlanmasa da Fâtih medreselerinin Osmanlı medreselerine uzun vadeli etkilerinin olduğunu vurgulamıştır (H. Akgündüz, 1997, s.256).

Gürbüz Akbulut ise, Osmanlı Medreselerinin ders programları üzerine hazırlamış olduğu tezinde Ahmet Akgündüz’ün Osmanlı kânûnnâmelerine dair eserindeki bilgilere yer vererek; Kânûnî dönemi ilmiye sınıfı ile ilgili hukûkî bir düzenleme olarak zikredilen *Kânûnnâme-i Ehl-i İlim*’in tam olarak hangi tarihte hazırlandığının bilinmediğini; ancak daha önce sözünü ettiğimiz Fâtih dönemine isnad edilen *Kânûnnâme-i Talebe-i Ulûm* ile bu metnin aynı olduğunu tespit etmiştir (Akbulut, 2002, s.43). Bu durumda *Kânûnnâme-i Talebe-i Ulûm* adı verilen ve Fâtih dönemine ait olduğu iddia edilen kânûnun, Süleymâniye medreselerinden önce hazırlanmış olan *Kânûnnâme-i Ehl-i İlim* olduğu ortaya çıkmıştır. Ancak *Kânûnnâme-i Talebe-i Ulûm* adıyla Fâtih dönemine ait gösterilerek aktarılmış ve diğer kaynaklar da aynen alıntılanarak bu yanlış bilgiyi devam ettirmişlerdir.

Yine Akbulut, Fâtih Medreseleri ders programlarının Molla Hüsrev, Ali Kuşçu ve Mahmut Paşa tarafından hazırlandığını ifade eden kaynakların Âli’yi temel aldıklarını belirtir ve Âli’nin *Kunhu’l-Ahbâr*’ındaki “Der Beyân-ı Nehc-i ‘Ulemâ ve Bünyân-ı Tarîk-i Ashâb-ı Dirâset ve Kazâ” (Gelibolulu Mustafa Âlî, 2003, s.69-70) başlıklı bölümden ilgili kısmı aynen aktarır. Bu metinde Âli’nin vakfiyedeki bilgilere paralel olarak Fâtih’in ilme verdiği önemi ve bu konuda Mahmûd Paşa’nın üstlendiği role dikkat çekildiğini dile getirir. Ardından bu alıntı yapılan kısımdan hareketle Âli’nin bu konuda Molla Hüsrev ve Ali Kuşçu’nun Fâtih’in emriyle bir ders programı hazırladıklarına dair bir ifadesinin yer almadığına dikkat çeker (Akbulut, 2002, s.40-41).

Ayrıca Ekmeleddin İhsanoğlu da bu konu hakkında önemli tespitlerde bulunarak, olmayan bir ders programının vezir Mahmut Paşa, Molla Hüsrev ve Ali Kuşçu tarafından hazırlandığını iddia edenlerin kaynak olarak *Sâmi Tarihi* ile Ayvansaraylı Hafız Hüseyin’in *Hadîkatu’l-Cevâmî*’yi gösterdiklerini dile getirmektedir. Ancak gerek *Sâmi Tarihi*nde gerekse Ayvansaraylı da böyle bir bilginin yer almadığını ifade eden İhsanoğlu, orijinal metinleri alıntılanarak bu kaynaklarda yer alan bilgilerin

yanlış anlaşıldığını ortaya koymuştur. Yine aynı hatalı bilgi için kaynak olarak gösterilen Emin Efendi'ye ait *İlmiye Salnâmesi*'nin son derece yanlış bilgilerle dolu olup daha sonraki araştırmacıları da yanlış bilgilendirdiği gerçeğini dile getirmiştir (İhsanoğlu, 2007, s.62-65). *İlmiye Salnâmesi*'ndeki bilgilerden ilk kez Adnan Adıvar atıf yapmış; ancak Emin Bey'in bu bilgileri hiç bir kaynak göstermeksizin yazdığını da eklemeyi ihmal etmemiştir (Adıvar, 1970, s.40).

Cevat İzgi de çeşitli yazarların, Osmanlı medreselerini esaslı bir şekilde tanzim edenlerin Ali Kuşçu ve Mahmut Paşa olarak aktardıklarını; ancak bu kayıtların iki buçuk asır sonraya ait olduğunu belirtir (İzgi, 1997, c.1, s.61).

Görüldüğü gibi, Fâtih dönemine atfedilen kânûnnâmenin hazırlayıcıları olarak da yine Fâtih dönemi âlimlerinden Molla Hüsrev, Ali Kuşçu ve vezir Mahmut Paşa gösterilmiştir. Oysa böyle bir ders programının Fâtih dönemine ait olmadığını ortaya koymuştuk. O halde Fâtih dönemine ait olmayan bir programın Fâtih devrinin ileri gelen bilim adamlarınca hazırlanmış olması da söz konusu olamaz. Ancak elbette ilme ve ilmin gelişmesine son derece önem veren Fâtih'in, devrinin büyük âlimleri arasında yer alan adı geçen âlimlerin fikirlerinden yararlandığı da bir gerçektir.

2.1.5. Fâtih Medreselerinde Okutulan Dersler

Kuşkusuz Fâtih Külliyesinin üzerinde durulması gereken en önemli yönü, Osmanlı eğitim, bilim ve düşünce hayatında oynamış olduğu roldür. Osmanlı eğitim tarihinin en parlak dönemi olan bu dönemde Osmanlı medreselerinde okutulan derslerin ve ders kitaplarının incelenmesi, medrese sistemi ve ilim anlayışını kavramak açısından önem taşımaktadır.

Fâtih dönemi medreselerinde okunması gereken dersleri ya da kitapları içeren ve yalnızca Sahn-ı Semân medreselerini kapsayan bir kânûnnâme, talimatnâme veya tüzük bulunmamaktadır. Fâtih dönemine atfedilen bir takım kânûnların da bu döneme ait olmadığı ortadadır. Bu durumda elimizde yalnızca bizi aydınlatacak en sağlam belge olan *Fâtih Mehmet II Vakfiyeleri* bulunmaktadır. Ancak *Fâtih Mehmet II Vakfiyelerinde* medreselerde okutulacak dersler ve kitap isimleri verilmeksizin daha geniş bir çerçeveye çizilmiştir.

Daha önce de dile getirdiğimiz gibi, Fâtih Vakfiyesinde medresede derslerin *âdet olduğu üzere* okutulacağı belirtilmiştir (*Fâtih Mehmet II Vakfiyeleri*, 1938, s.61). Buna göre, bütün ilimlerin esasları daha önceki dönemlerde nasıl okutuluyorsa aynı şekilde okutulmaya devam edilmiştir. Medreselerde XIV-XV. ve daha önceki yüzyıllarda okunan eski ve yeni metin, şerh, hâşiye ve ta'likaları takip edilmekle birlikte, derslerde hangi metnin okutulacağı, hocaların istekleri doğrultusunda belirlenmiştir (Ünver, 1946, s.100).

Vakfiyede;

“Medâris-i Semâniye’den her biri için ki usûlü erkânı kavâid-i hikemiye üzere müessese ve fûrû-ı muhasenât bünyânı mevâzin-i hendesiyyeden muktebestir. Balâyı kitâb-ı celilde serd ve tafsîl olunduğu üzere seccâde nişîn-i sadr-ı ifade olmağa istihkâkı zâhir, mebâdi ve mukaddimât ve akliyyât ve nakliyyâtta nâzırı nâdir, esbâb-ı liyâkât-ı makâm-ı tadrîs-i câmi, ulûm-ı nâfia tahsîline sarfı ömr-i azîz eylemiş bir müderris bâriğ tayin oluna.”

ifadeleriyle Semâniye medreselerinin her birisine başlangıç ve giriş ilimleri ile aklî ve naklî ilimleri iyi bilen birer müderris tayin edilmesi istenmektedir. Yine “zümre-i müsteiddinden bir merd-i saîd ki tab’ı hadîd ve fikri sedîd ve re’yi reşîd ile akrânı beyinde ferîd ve ta’lîm-i muhtasarât-ı kütüpte mâhir ve teallüm ve iktisâb-ı mutavvelâta kâdir kimesne ola” diyerek müsteidlerin muhtasar (kısa, özlü) kitapları öğretebilecek, mutavvel (uzun, ayrıntılı) kitapları da öğrenip anlayabilecek kâbiliyette olmaları şart koşulmuştur. Muîd’in niteliklerinden söz ederken de “her müderrisin medresesinde muîdi olup ... medâriste müdâresesi mutâd olan ulûm-ı mühimmede mâhir olmağla meclis-i derse hâzır olup ...” diyerek medreselerde öğretimi yapılagelen ve önem arzeden ilimlerde başarılı olmaları istenmiştir (*Fâtih Mehmet II Vakfiyeleri*, 1938, s.262-265). Bu genel çerçeve dışında vakfiyede Fâtih medreselerinde okutulması istenen ders ve kitap isimlerine dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Vakfiye dışında bize ışık tutacak bir diğer dayanak ise, mahkeme sicilleridir. Mahkeme sicillerine göre Osmanlı klasik dönemi medreselerinin eğitim öğretimini

inceleyen Mefail Hızlı, mahkeme sicillerinde, medreselerde okutulan dersler ve eserler konusunda bir bilgiye rastlayamadığını dile getirmiş ve bu durumu ders programlarıyla ilgili sorunların mahkemeye taşınmadığı gerekçesiyle açıklamıştır (Hızlı, 1997, s.144-145).

Fâtih Vakfiyesinde ve mahkeme sicillerinde medreselerde hangi derslerin ve eserlerin okutulacağını belirtilmemiş olması, okunması âdet haline gelmiş ilimlerin okutulmaya devam edildiği ve okutulacak kitapların da müderrisler tarafından seçildiği düşüncesini pekiştirmektedir.

Bu durumda Osmanlı medreselerinde daha önce okutulmuş olan dersleri ve eserleri incelememiz gerekmektedir. Fâtih devri öncesi medreselerde okutulan derslere ve eserlere, özellikle de Arap dili ile ilgili olanlarına bir önceki bölümde değinmiştik. Bu dönemde de aynı eserlerin okutulmaya devam edildiği göz önüne alınırsa medrese ders programlarının içeriği açıklığa kavuşmuş olacaktır.

Vakfiye ve diğer kaynaklarda kitap isimleri her ne kadar geçmese de Fâtih dönemi medreselerinin almış olduğu isimlerden yola çıkarak bile okunan eserlerin neler olduğu konusunda ipuçları elde etmek mümkündür. Yirmili, Otuzlu, Kırklı medreseler olan Hâşiye-i Tecrîd, Miftâh ve Telvîh medreselerinin bu adlarını, söz konusu medreselerde okunan kitaplardan almış olmaları, zihnimizden hangi kitapların okunduğu konusundaki soru işaretlerinin kalkmasını sağlamıştır.

Yirmili Medreseler olan Hâşiye-i Tecrîd medreseleri adını, Seyyid Şerîf'in serhettiği Nasîreddîn Tûsî'nin *Tecrîd*'inden almıştır. Kelâm ilmine dair olan bu eser, derslerde kullanılan temel metindi. Otuzlu medreseler ise, es-Sekkâkî'nin belâgatle ilgili eseri *Miftâh*'ın adını alarak Miftâh Medreseleri olarak anılmıştır (İnalcık, 2003, s.176). Kırklı Medreselerde ise, ders kitabı olarak Usul-i Fıkıhtan et-Taftazânî'nin *Telvîh* adlı eseri okutulmakta olduğu için Telvîh olarak da adlandırılmışlardır (Uzunçarşılı, 1984, s.19; Yakuboğlu, 2006, s.96).*

* Uzunçarşılı, *Telvîh*'i ellili medreselerde okutulan dersler arasında sayar.

Kırklı ve bunların üzerindeki ellili medreselerde *Telvîh* dışında, giriş düzeyinde me‘ânîden *Şerh-i Miftâh*, orta kademedede kelâmdan ‘Adûduddîn İcî’nin *Şerhu’l-Mevâkıf* ve yüksek derecede de furûdan Mergînânî’nin *Hidâye*’si okutulmuştur. Ayrıca müderrisin, dersten önce *Mesâbih* ve *Meşârik* ya da *Sahîh-i Müslim* ve *Buhârî*’den bir kaç hadis nakledip îzâh ettikten sonra derse başladığı belirtilmektedir (Akbulut, 2002, s.44; Gelibolulu Mustafa Âlî, 2003, s.72; İnalçık, 2003, s.177; İzgi, 1997, s.64; Uzunçarşılı, 1984, s.19).

Dâhil ellili medreselerde ise, ilk kademedede furû’dan *Hidâye*, orta kademedede usul-i fıkıhtan et-Taftazânî’nin *Telvîh* ve üst kademedede de ez-Zemahşerî’nin *el-Keşşâf* isimli Kur’ân tefsiri ya da *Kadı Beyzavî Tefsiri* okutulmaktaydı (Akbulut, 2002, s.44; Gelibolulu Mustafa Âlî, 2003, s.72; İnalçık, 2003, s.177; İzgi, 1997, s.64; Uzunçarşılı, 1984, s.19).

Medreselerde okunan ve okutulan dersler ve kitaplar elbette bu kadarla sınırlı değildi; bunların yanı sıra, ulemâ tarafından medreselerde okutulan daha pek çok eser bulunmaktaydı. Genel olarak medreselerde okunan ve okutulan dersler İ. H. Uzunçarşılı’ya göre, ‘*ulûm-ı cüz’iyye (mukaddemât, muhtasarât)*’ denilen ilim dallarından kelâm, mantık, belâgat, lugat, nahiv, hendese, hesâb, hey’et, felsefe, tarih ve coğrafya ile ilgili kitaplardı. ‘*Ulûm-ı âliye* (yüksek ilimler) adı verilen dersler olarak da, Kur’ân, hadis ve fıkıh okutuluyordu. ‘*Ulûm-ı cüz’iyye* ya da ‘*ulûm-ı âliyye* dersleri, aynı zamanda ‘*ulûm-ı âliyye* denilen yüksek ilimlere hazırlayıcı bir basamak niteliği taşımaktaydı (Unan, 2005, s.99; Uzunçarşılı, 1984, s.20). Bu hazırlayıcı niteliğe sahip derslerden konumuz gereği Arapçaya ilişkin olanlarını biraz açmakta fayda olduğu kanaatindeyiz.

Medreselerin aşağı derecelerinde Arapçanın sarf, nahiv ve kavaidiyle ilgili olarak sarftan; *el-‘İzzî*, *el-Emsile*, *el-Binâ*, *el-Maksûd*, *eş-Şâfiye* ve *Merâhu’l-Ervâh* ile bunlara yapılmış olan şerh ve hâşiyeler okutulmaktaydı. Nahivden, *el-Kâfiye*, *‘İsâm*, *el-Misbah*, *el-Elfiye*, *el-‘Avâmil* ile *Kavâidu’l-İrab* şerhi, *Muğni’l-Lebîb* ile şerh ve hâşiyeleri, *Molla Câmi*; belâgatten ise, *Telhîs şerhi Mutavvel* okutulmaktaydı. Bunlara ek olarak, yine sarftan Ahmed b. Mahmûd el-Cundî’nin (ö.1300) *Ukûdu’l-Cevâhir* adlı eseriyle diğer bazı sarf ve nahiv kitaplarının şerh ve hâşiyeleri de medreselerde okutulan eserler arasında yer almaktaydı (Uzunçarşılı, 1984, s.30).

Bunlardan sarf kitabı olan *eş-Şaḫīye* ve nahiv kitabı olan *el-Kāfiye* İbn Hâcib adıyla ünlenen İbn ‘Ömer ‘Osman’a (ö.1248) aittir. *Merâh* ise, Ahmed ‘Ali b. Mes’ûd’a, nahivden *Misbah*, İmam Nâsır b. ‘Abdusseyyid Mutarrizî’ye (ö.1213), *el-Elḫīyye* Cemâluddîn Mehmed Tâî’ye (ö. 1273) ait olup, *el-‘İzzî* ise ismini yazarı Şeyh İzzuddîn İbrâhîm (ö.1256)’den almıştır. *el-‘Avâmil*, ‘Abdulkâhir Curcânî (ö.1078)’nin, *Muğni’l-Lebîb* ise, İbn Hişâm’ın (ö.1361) eseridir. *el-Maksûd*’un kimin tarafından yazıldığı bilinmemekle beraber *el-Binâ* ile *el-Maksûd*’un İmâm-ı A’zam’a isnad edildiği bilinmektedir (Uzunçarşılı, 1984, s.30).

Me‘ânî, bedî‘ ve beyân ilimlerini içine alan belâgat ilminden ise, es-Sekkâkî’nin (ö.1228) *Miftâhu’l-‘Ulûm* adlı eseri ve buna İbn Hâcib tarafından yazılmış olan *Telhîsu’l-Miftâh* adlı hulâsa, *et-Telhîs*’e Sa’duddîn et-Taftazânî tarafından *el-Mutavvel* ve *el-Muhtasar* adıyla yapılan şerhler ile bu şerhlere Seyyid Şerîf Curcânî ve diğer âlimler tarafından kaleme alınan şerh ve hâşiyeler okutulmuştur (Tekindağ, 1973, s.27; Uzunçarşılı, 1984, s.21).

Medreselerde Arapça ile ilgili dersler olan sarf, nahiv ve belâgat derslerine Fâtih öncesi kuruluş dönemini anlatırken de değinmiştik. Ayrıca yine çalışmamızın son bölümünde bu dersleri ve okutulan eserleri detaylı olarak ele alacağımız için bu kısımda bu kadarıyla yetinmek istiyoruz.

2.2. II. Bâyezîd Dönemi Medreseleri (1481-1512)

Fâtih dönemi, askerî, siyasî, sosyal ve kültürel bakımdan hareketli geçmesine karşın; oğlu II. Bâyezîd’in devri askerî ve siyasî bakımdan biraz daha durgun, fakat sosyo-kültürel alanda yine hareketli geçmiştir. İlme, düşünce ve kültüre verdiği değer yanında ilim adamlarına saygılı ve koruyucu bir tavır segileyen II. Bâyezîd, Anadolu’da bulunan âlimlerin İstanbul’a gelmesinde etkin rol oynamıştır. Onun bu yoldaki gayreti bir kaynakta şöyle dile getirilmiştir:

“... Her kanda bir âlim-i müteferrid var ise eğer diyâr-ı Hind’de ve eğer vilâyet-i Sîn’de hezâr ikrâm ve iltifâtla yolunda bezl-i mâl u menâl idüb, menâsıb-ı âliye ve

merâtib-i meâliye birle istimâletler virüb bi'z-zarûre herbirine vedâ-i vatan ve terk-i mesken iddürümüŝ...”

Onun ilim ve kültür hayatına verdiği önem, daha ŝehzadeliđi döneminde Amasya’da yaptırdığı cami, medrese, imâret, dâruŝŝifâ ve kütüphaneden oluşan bir külliye ile padiŝahken kendi adıyla İstanbul’da inşa ettirdiği büyük külliye olarak kendini göstermiştir. Yapımına 1500 yılında başlanan ve 1505 yılında tamamlanan *İstanbul Bâyezîd Külliyesi*, cami, medrese, imâret, dâruŝŝifâ, han ve hamamdan oluşmakta (H. Akgündüz, 1997, s.257-258), bir derslik ve on dokuz öğrenci odası bulunmaktaydı (Karaarslan, 1976, s.35).

II. Bâyezîd, vakfiyesinde adına yaptırdığı külliyenin medresesinin tedris faaliyeti için bizzat şeyhülislamı görevlendirmiŝ ve haftada bir gün ders vermesini şart koŝmuŝtur. Bu medresenin ilk müderrisi, o dönemde müftü olan Ali Cemali Efendi’dir (ö.1526) ve kendisine müderrislik görevi için elli akçe maaş bađlanmıŝtır (Karaarslan, 1976, s.35; Uzunçarşılı, 1984, s.176, 205). Ancak padiŝahtan sonraki dönemlerde bu uygulama, şeyhülislamın yoğun çalışmaları nedeniyle müderrislik görevini yerine getirememesi üzerine, görevi yürütecek bir ders vekili tayin edilmesi şekline dönuŝmuŝtur. Böylece ŝeyhülislamlıkta öğrenci iŝlerini idare eden, ‘ders vekâleti’ adlı bir makam meydana gelmiş (Baysun, 1977, s.73; Tekindağ, 1973, s.15), ders vekili tayinleriyle vakfiye ŝartına ŝeklen uyulmaya devam edilmiştir. Ders vekilliği statüsü zamanla daha da önem kazanarak sadece bir tedris görevi olmakla kalmayıp ŝeyhülislamlık bünyesinde bütün Osmanlı medreselerinin idaresinden sorumlu bir üst mevki halini almıştır (H. Akgündüz, 1997, s.258).

ŝeyhüislamların görevlerinden birisi de medrese öğrencilerinin derslerini teftiŝ etmektir; fakat iŝlerinin yoğunluğu nedeniyle bu görevi de ders vekilleri üstlenmiŝtir. Fazilet ve kemal sahibi müderrislerin kıdemlilerinden seçilen ders vekilleri, medrese imtihanlarında da gözetmenlik yaparlardı. Ayrıca padişah huzurunda yapılan huzur derslerinin ilk günkü dersini okutmak da yine onların görevleri arasındaydı (Uzunçarşılı, 1984, s.205).

II. Bâyezîd döneminde Fâtih’in eğitim sistemindeki teşkilat yapısı değişiklik arzetmeksizin sürdüğu halde, padişahın Tokatlı âlim Molla Lütfi’yi Bursa Murâdiye

medresesi müderrisliğine günlük altmış akçe ile tayin ettiği, böylelikle altmışlı bir medrese kurduğu ileri sürülmektedir (Baltacı, 2005a, s.132).

II. Bâyezîd'in, hekimlere, astronomlara, matematikçilere ve diğer ilim adamlarına saygı göstermesinin, daha şehzadelîği döneminde iyi bir eğitim almasının, İstanbul'da bir medrese yaptırmasının yanı sıra; Edirne'de Tunca ırmağı kıyısına yaptırdığı, akıl ve ruh hastalarının tedavisi için kullanılan tıp merkezi de dünya çapında bir yenilik olma özelliğine sahipti (Sakaoğlu, 2003, s.21).

Dönemin önde gelen devlet adamları, önceki dönemlerde var olan bir geleneği, vakıf kurumlarıyla eğitim ve kültür yatırımlarına katkıda bulunmayı devam ettirmişlerdir. Bunlar arasında Vezir-i a'zam Koca Mustafa Paşa, Halefî İshâk Paşa, Atik Ali Paşa, Şeyhülislam Efdalzâde Ahmed Çelebi, Manastır ve Selânik Kadısı İshâk Çelebi b. İsa en önde gelenleridir (H. Akgündüz, 1997, s.258).

İstanbul Vakıfları Tahrir Defterine göre Bâyezîd devrinde İstanbul'da bulunan medreseler şunlardır:

Ayasofya, Atik Ali Paşa, Başçı İbrâhîm, Çoban Çavuş, Bâyezîd, Dâvûd Paşa, Efdalzâde, Eski İmaret, Eyüp, Hacı Kadın, Hızır Bey, Fahreddîn-i Acemî, İbrâhîm Paşa, Kazasker, Kalenderhane, Koca Mustafa Paşa, Hâfız Paşa, Mahmûd Paşa, Mevlânâ Ali, Mevlânâ Kadızade, Mevlânâ Arap, Mevlânâ 'Abdurrahmân Çelebi, Mevlânâ Lutfî, Mevlânâ Hoca Hayrettin, Mevlânâ Sinan-ı Kirmasti, Murâd Paşa, Rum Mehmed Paşa, Sekbanbaşı, Semâniye, Tetimme, Üç Mihrablı, Zeyrek, Zeynî Mehmed Efendi medreseleri.

2.3. Yavuz Sultan Selîm Dönemi İlim Hayatı (1512-1520)

Yavuz Sultan Selîm de tıpkı babası II. Bâyezîd ve dedesi Fâtih Sultan Mehmed gibi ilme ve ilim adamlarına son derece önem vermekle beraber, bu amaca yönelik somut bir eser meydana getirmeye yetecek kadar uzun bir saltanat dönemine sahip olamamıştır. Kısa süren padişahlığı sırasında daha çok askerî ve siyasî faaliyetlere ağırlık vermek zorunda kalan Yavuz Sultan Selîm'in ilim ve kültüre yaptığı en büyük

hizmet saray bünyesinde kapsamlı ve zengin bir kütüphane oluşturmuş olmasıdır (H. Akgündüz, 1997, s.258).

2.4. Kânûnî Sultan Süleyman Dönemi Medreseleri (1520-1566)

Kânûnî Sultan Süleyman dönemi Osmanlı medrese tarihi içerisinde en az Fâtih Sultan Mehmed devri kadar önem taşımaktadır. Sosyal hayatta getirdiği yenilikler ve hukûkî düzenlemeler nedeniyle *Kânûnî* lakabıyla anılan I. Süleyman'ın eğitim alanındaki ilk icraatı 1544 yılında Şehzade Mehmed ve Mihrimah Sultan için Yeniçeri odaları yakınında Şehzâde Camii'nin doğusunda “*talebe-i ulûma tahsîl-i ulûm için*” yaptırmış olduğu medreselerdir. Daha sonra babası Yavuz Sultan Selîm adına “*tahsîl-i ulûm-ı nefîse*” için Yenibahçe’de bir medrese yaptırmıştır (H. Akgündüz, 1997, s.258; Tekindağ, 1973, s.16).

Kânûnî'nin ilim alanında yaptığı en büyük gelişme, Fâtih'in kurduğu Sahn-ı Semân medreselerinden yaklaşık bir asır sonra kurduğu Süleymânîye medreseleridir. Kânûnî Sultan Süleyman'ın kendi adını verdiği bu medrese ile Osmanlılarda öğretim en yüksek düzeyine ulaşmıştır (Atay, 1983, s.89).

Kânûnî Sultan Süleyman, XVI. yüzyılın ortalarında Eski Saray olarak bilinen bölgenin kuzeyinde İstanbul'un yedi tepesinden biri olan Haliç'e bakan tepede büyük bir külliye yaptırmıştır. Mimar Sinan'a inşa ettirdiği külliyenin yapımına 1550 yılında başlanmış ve temel atma töreni Sultan Süleyman'ın huzurunda Şeyhülislam Ebussuûd Mehmed Efendi'nin mihrabın temel taşı koymasıyla gerçekleştirilmiştir. Yapımı aşama aşama tamamlanan külliye, en son Dâru'l-Hadîs medresesi inşasının bitimiyle 1557 yılında hizmete açılmıştır (H. Akgündüz, 1997, s.259; Uzunçarşılı, 1984, s.33,34; Yakuboğlu, 2006, s.103).

Süleymânîye Camii'nin kuzey kısmında medrese-i evvel ve medrese-i sâni denilen birinci ve ikinci medreseler, kuzeydoğu kısmında bir hamam, caminin mihrabı karşısında kible tarafında bir Dâru'l-Hadîs, caminin güneyindeki kısımda dördüncü medrese anlamında medrese-i râbi ve bunun doğusunda da medrese-i sâlis adıyla üçüncü medrese yer almaktadır. Yine caminin güney batısında tıp medresesi ve eczane, caminin batı kısmına düşen tarafta ise, imaret, tabhane ve darüşşifa adıyla bir hastane

bulunmaktadır. Bunların yanı sıra vakfiyede külliye içerisinde Kur'ân-ı Kerîm talimi ve namaz kaidelerini öğretmek için bir mektep ve bir de kütüphane yaptırıldığı belirtilmektedir (Uzunçarşılı, 1984, s.33; Yakuboğlu, 2006, s.103).

Süleymâniye Külliyesinde de Fâtih Külliyesinde olduğu gibi, dönemin düşünce ve eğitim geleneğiyle örtüşen Osmanlı medrese sisteminin her düzeyindeki eğitim kurumuna yer verilmiştir. Sıbyan mekteplerinden tetimmeler ve yüksek medreselere, Fâtih Külliyesine ek olarak Daru't-Tıb ve Dâru'l-Hadîs gibi eğitim kurumlarına uzanan bu çok amaçlı yapılar, zamanını aşan bir noktaya ulaşmıştır (H. Akgündüz, 1997, s.259).

Süleymâniye Medreseleriyle ilgili vakfiyelerden anlaşıldığına göre, medreselerde haftada dört gün ders okutuluyordu. Ayrıca her medresede talebelerin barınması için hücre olarak adlandırılan medrese odaları ve me'kel adında günde iki defa yemek veren bir yemekhane bulunmaktaydı (Tekindağ, 1973, s.17; Uzunçarşılı, 1984, s.36).

Kânûnî Sultan Süleyman, Fâtih'in kurduğu medrese teşkilatına, Süleymâniye Dâru'l-Hadîsi ile Osmanlı medrese tarihinde ilk olarak müstakil bir tıp medresesi ilave etmiş (Baltacı, 2005a, s.134) ve altmışlı adı ile ayrı bir derece oluşturmuştur (Baysun, 1977, s.74). Bunun dışında Kânûnî döneminde Fâtih'in belirlediği medrese düzeninin temelde aynen devam ettirildiği görülmektedir. (Hızlı, 1997, s.29). Yalnız bu düzene küçük bir değişiklik getirildiği ve medreselerin daha fazla kategoriye çıkarılarak yeniden teşkilatlandırıldığı göze çarpmaktadır (İzgi, 1997, s.36). Hiyerarşik yapılanmasında yapılan bu değişiklikle medreseler, aşağıdan yukarıya şöyle sıralanmıştır: İbtidâ-i Hâriç, Hareket-i Hâriç, İbtida-i Dâhil, Hareket-i Dâhil, Mûsıla-i Sahn, Sahn-ı Semân, İbtida-i Altmışlı, Hareket-i Altmışlı, Mûsıla-i Süleymâniye, Süleymâniye Medreseleri ve Dâru'l-Hadîs (İzgi, 1997, s.36-37; Yakuboğlu, 2006, s.106).

Görüldüğü üzere hâriç, dâhil ve altmışlı medreseler ibtida ve hareket adı ile ikişer kısma ayrıldığı gibi, Süleymâniye külliyesine de beş medreseden oluşan, önce *havâmis* sonra *hâmise* denilen ve dört Süleymâniye ile Mûsıla-i Süleymâniye arasına konulan yeni bir derece eklenmiştir. Böylece Osmanlı medreseleri on iki dereceye

ayrılan bu son şekliyle devletin son zamanlarına kadar varlığını sürdürmüştür. Bu sıralama şöyledir: İbtidâ-i Hâriç, Hareket-i Hâriç, İbtida-i Dâhil, Hareket-i Dâhil, Mûsıla-i Sahn, Sahn-ı Semân, İbtida-i Altmışlı, Hareket-i Altmışlı, Mûsıla-i Süleymâniye, Havâmis-i Süleymâniye, Süleymâniye ve Dâru'l-Hadîs. Ancak bunlardan aşağı olan kırklı, Miftâh ve Hâşiye-i Tecrîd medreseleri dereceye dâhil edilmemiştir. (Baysun, 1977, s.74).

Burada dikkat edilmesi gereken bir nokta vardır; o da bu derecelendirmede Sahn medreseleriyle Süleymâniye medreseleri ve Tıp medresesi arasında derece ve seviye bakımından her hangi bir üstünlüğün söz konusu olmadığıdır. Çünkü bu medreselerin hepsi de yüksek eğitim veren ayrı ayrı medreselerdir (Yakuboğlu, 2006, s.106).

Esasen söz konusu on iki derecenin aynı zamanda müderrislerin terfî dereceleri olduğu görülmektedir (Tekindağ, 1973, s.17). Nitekim Süleymâniye medreseleri yapıncaya değin en yüksek müderrislik derecesi Sahn-ı Semân iken, Süleymâniye medreselerinin inşasından sonra müderrisler, altmış akçe yevmiyeli ibtida-i altmışlı medreselerinden başlayarak hareket-i altmışlı, Mûsıla-i Süleymâniye, Hamise-i Süleymâniye, Süleymâniye ve müderrisliğin son kademesi olan Dâru'l-Hadîs-i Süleymâniye müderrisliğine kadar çıkan bir müderrislik derecesi izlerlerdi (Uzunçarşılı, 1984, s.37).

Süleymâniye medreseleri kurulduğunda bu medreselere Sahn müderrislerinden bazıları tayin edilmiş, böylece eğitim seviyesi aynı olmakla birlikte, Süleymâniye medresesi müderrisleri itibârî anlamda derece bakımından ilk sırada kabul edilmiş, bunların içinde de en yüksek dereceye Dâru'l-Hadîs Medresesi müderrisi sahip olmuştur. Yalnız buradaki üstünlük ölçüsü, dönemin hükümdarına bağlı itibârî bir derece olup başka bir üstünlük ifade etmemektedir (Yakuboğlu, 2006, s.106). Müderrislerin en yüksek rütbelisi *reisu'l-müderrisîn* olan Dâru'l-Hadîs müderrisidir; ondan başlayarak Mûsıla-i Süleymâniye müderrislerine kadar olanlara *kibâr-ı müderrisîn* adı verilmiştir (Baysun, 1977, s.74). Dâru'l-Hadîs müderrisinin *şeyhu'l-müderrisîn* ya da *reisu'l-müderrisîn* olarak değerlendirilmesinin altında ise, Hz. Muhammed (s.a.v.)'e ve onun sözlerini ele alan hadis ilmine verilen değer yatmaktadır.

Dâru'l-Hadîs Medresesi müderrisinin bu anlamdaki üstünlüğü ise sonraki dönemlerde de hep devam etmiştir (Yakuboğlu, 2006, s.106).

Kânûnî devrinde (1526-1540) medreselerde eğitim süresinin, Sahn medreselerine gelinceye kadar yirmili, otuzlu ve kırklı medreselerde ikişer yıl, hâriç ve dâhil ellili medreselerde birer yıl olmak üzere toplam sekiz yıl sürdüğü belirtilmektedir (Yakuboğlu, 2006, s.106).

Fâtih Sultan Mehmed'in kurmuş olduğu Sahn-ı Semân medreselerinin tefsir, fıkıh, usul-ı fıkıh, kelâm gibi dinî ilimlerde ve Arap dili üzerine eğitim verdiği ve buna göre İlâhiyat, İslâm hukuku ve Arap edebiyatı ağırlıklı dersler içerdiği, bu nedenle de müsbet ilimler konusunda eksik kaldığı ifade edilmektedir. Kânûnî Sultan Süleyman'ın bu eksikliğin giderilmesi amacıyla, özellikle ordunun tabip, cerrah ve mühendis ihtiyacını gözönünde tutarak müsbet ilimlere mahsus Tıp ve Riyaziyyat medreseleri kurmuş olduğu iddia edilmektedir (Hızlı, 1997, s.29; Uzunçarşılı, 1984, s.33).

Kânûnî Sultan Süleyman'ın Süleymâniye medreseleri adıyla kurmuş olduğu bu medreselerin Fâtih döneminden farklı bir yenilik getirerek aklî ilimleri de içine alan bir medrese olduğu yönünde fikir ileri sürenlerin, Fâtih'in kurmuş olduğu Sahn-ı Semân medreseleriyle aklî ve naklî ilimlerin birarada okutulmasını vakfiyesinde dahi ön şart olarak belirtmesini gözardı ettiklerini söylemek mümkündür (Atay, 1983, s.89). Kânûnî'nin kurmuş olduğu medreselerde aklî ilimlere yer verdiği doğrudur; ancak bu bir yenilik olarak değil, Fâtih medreselerinin bir bakıma devamı olarak karşımıza çıkan bir uygulamadır. Kânûnî'nin bu anlamdaki yeniliği daha önce de sözünü ettiğimiz gibi, müstakil bir tıp medresesi yaptırmış olmasıdır.

Burada buna bağlantılı olarak açıklığa kavuşturulması gereken bir diğer husus da, Süleymâniye medreselerinde Riyâziyyât ve Tabiiyyât derslerinin okutulduğu özel medreselerin varlığı meselesidir. Baysun'un ve Tekindağ'ın ifadelerine göre, Süleymâniye medreseleri bünyesinde riyaziyyat öğretimine tahsis edilmiş dört medrese bulunmaktadır (Baysun, 1977, s.73; Tekindağ, 1973, s.16). İleri sürülen bu görüşlere karşın Hüseyin Atay, Süleymâniye medreselerinin içinde "Riyâziyyât ve Tabiiyyât Medresesi" adıyla bir medresenin planda ve vakfiyede tespit edilemediğini ortaya koymuştur. Atay, bu medreselerde riyâziyyât ve tabiiyyât ilimlerine ait bilgilerin yer

aldığını kabul etmekle birlikte, sadece bu ilim dallarına ait müstakil bir medrese bulunmadığını öne sürmektedir (Atay, 1983, s.88-89; Ulusoy, 2007, s.79).

Yakuboğlu ise, Tekindağ'ı işaret ederek bazı araştırmacıların Süleymâniye medreselerinde riyaziyat eğitimine özgü müstakil medreselerin varlığını savunmalarına karşılık; tıp ve hadis ilmine mahsus medreseler dışında başka bir ihtisas medresesinin bulunmadığını; ancak gerektiğinde devletin tabib, cerrah, mühendis ve din âlimi yetiştirerek toplumun ihtiyaçlarına cevap verdiğini dile getirmiştir (Yakuboğlu, 2006, s.104). Bu bilgilerden yola çıkarak Süleymâniye medreselerinde riyaziyat ve tabiiyat derslerinin okutulduğu özel medreselerin varlığına dair vakfiye kayıtlarında da herhangi bir bilgi bulunmadığına göre, Süleymâniye medreseleri bünyesinde sırf bu derslere özgü ayrı bir medresenin var olmadığı sonucuna ulaşmak mümkündür.

Süleymâniye medreselerinin müderrislerinde aranan nitelikler ise, vakfiyede açıkça zikredilerek Dâru'l-Hadîs müderrisleri için;

“ilmi ile âmil faziletli bir âlim, kâmil ve Kur’ân-ı Kerîm’i tefsir etmeye kâdir ve sahih hadisleri nakletmekte mâhir olan Mesâbih’in dolu parlaklığı gibi faziletleri açık ve Meşârik’in güneşi gibi üstünlükleri kamaştırıcı olan ve yüce hükümdarın (Allah’ın) elçisinin en kâmil dînin yüksek sözlerini açıklayan, Hazret-i Müslim’in rivayetinde sağlamlığı kabul edilen ve Hazret-i Buhârî’yi nakletmekte milletler arasında temayüz etmiş olan kimse müderris ve muhaddis olur ve tatil olduğu yaygın olan günlerden başka günlerde dershanede hazır olup meşru özü olmadan gelmemekten sakınmalıdır. Tedrisin gereklerini gereği gibi yapmalıdır. Öğretim ve öğrenime (ifade ve istifade) önem verdiği sürece gündeliği, Sultan Süleyman Han’ın elli akçesi olacaktır.” denilmektedir (Atay, 1983, s.92).

Kânûnî’nin kânûnnâmesinde ise, medresede bir müderris, bir bilgin, bir din koruyucusu, bilgiyi dağıtan, ... niteliklerini bilen faziletli kişilerden bir tane olmak zorunda olduğu ve bir de sanat eserlerini inceleyen bir şahsın bulunması gerektiği ifade edilmiştir (Karaarslan, 1976, s.36-37).

Muîdin özelliklerinden bahsederken de, faziletli ve bilgili olmasının yanında bütün ders aşamalarını geçmiş olması gerektiği belirtilmiştir. Müzâkereci konumunda olan muîdin günlük beş akçe ile ücretlendirildiğine ve müderris tarafından seçildiğine işaret edilmiştir (Karaarslan, 1976, s.37).

Süleymâniye Külliyesi medreselerinde görevlendirilmek üzere bu niteliklere sahip ilk müderrisler arasında daha önce şeyhülislam olan Kadızâde Şemseddîn Ahmed (ö.1580) ile Mimarzâde Muslihiddîn Mustafa b. Mehmed (ö.1565) yer almaktadır. Dâru'l-Hadîs müderrisliğine ise, devrin değerli müfessir ve muhaddislerinden Bağdat kadılığından emekli Emin Kösesi Molla Yahya b. Nureddîn (ö.1560) getirilmiştir. Sonraki medreselere de Sahn müderrislerinden Kınalızâde Ali Efendi (ö.1572) ile Mevlânâ Celâleddîn Rûmî'nin torunlarından Şah Mehmed b. Muharrem Efendi (ö.1570) atanmıştır (Uzunçarşılı, 1984, s.35; Yakuboğlu, 2006, s.103).

Kânûnî devrinde tıp eğitime son derece önem verildiğine ve bu değer bir göstergesi olarak salt tıp eğitime ayrılmış olan tıp medresesinin kurulduğuna şahit olmaktayız. Bu konuya kaynaklarda epey yer verilmesine karşın tıp eğitiminin konumuzun biraz dışında olması nedeniyle tıp medreseleri, burada okunan dersler ve müderrisleri hakkında bilgi vermeden geçeceğiz.

2.4.1. Süleymâniye Medreselerinde Okutulan Dersler

Kânûnî Sultan Süleyman'ın Fâtih Sultan Mehmed'den yaklaşık yüz yıl sonra kurduğu Süleymâniye külliyesi için hazırladığı vakfiyede medrese dersleri ve kitapları hakkında kayda değer bir bilgi bulunmamaktadır. Yalnız Süleymâniye vakfiyesinde Dâru'l-Hadîs için ayrılan bölümde az önce değindiğimiz Dâru'l-Hadîs müderrislerinde aranan nitelikler sıralanmıştır.

Osmanlılarda eğitimin zirveye çıktığı bu döneme ait mahkeme sicillerinde de medreselerde okutulan dersler ve eserler hakkında pek bilgi bulunamadığı ifade edilmiştir. Bununla birlikte bazı kayıtlarda medrese derslerine genel ifadelerle de olsa rastlandığı belirtilmiştir. Örneğin; 1531 tarihli bir fermanda, derslerin *ulûm-i mütedâvile*

şeklinde tanımlandığı, bunun da o dönemde medreselerde geleneksel olarak okunan dersler ve kitaplar anlamına geldiği söylenebilir.

Yine 1537’de çıkan bir fermanla benzer ifadeler yer almakta ve:

“... *kâffe-i mevâli-i ‘ızâm ve âmme-i ulemâ-i a’lâm ve müderrisîn gâyet cidd u ikdâm ve kemâl-i sa’y ü ihtimâm üzere olup medreselerinde sevâlif-i eyyâm ve sevâbık-ı a’vâmdan her bâbda okunagelen kitapların cümlesinde mâhir olduktan sonra...*”

şeklinde İstanbul, Edirne, Bursa ve diğer şehirlerdeki medreselerde izlenecek ders programının nasıl olması gerektiği açıklanmaktadır (Hızlı, 1997, s.144-145).

Ayrıca mahkeme sicillerinde yer alan kayıtlarda müderrislerin talebelere “*ulûm-ı akliyye ve fûnûn-i fer’iyye ve asliyye*” konusunda ders vermeleri emredilmesine rağmen, bu alanlarda okunacak kitaplar zikredilmemiştir (Hızlı, 1997, s.145).

Gerek vakfiyelerde gerekse mahkeme sicillerinde medreselerde okutulacak eserlerin isimlerine dair bir bilgiye rastlanmamakla beraber, sözünü ettiğimiz iki fermâna göre, okunması âdet haline gelen eserlerin okutulmaya devam edildiği ve okutulacak kitapların da müderrisler tarafından belirlendiği kanaatine ulaşmak olasıdır.

Süleymânîye medreselerinde okutulan dersler hakkında en sağlıklı bilgiyi âlimlerin hal tercümlerinde bulmak mümkündür. Çünkü âlimlerin biyografilerinden okudukları ve okuttukları eserler ve bunlardan yola çıkarak ders programları, hatta konuları öğrenmek kolaylaşmaktadır. Bu biyografiler içerisinde en önemli olanı kuşkusuz Kânûnî devrinde yaşamış olan Taşköprülüzâde Ahmed ‘İsâmuddîn b. Mustafa’nın (ö.1561) eseridir. Taşköprülüzâde, ünlü eseri *Şakâiku’n-Nu’mânîyye* adlı Osmanlı âlimlerinin hayat hikayelerine yer verdiği çalışmasının sonuna otobiyografisini de eklemiştir. Taşköprülüzâde’nin kendi hayat hikayesini verirken okuduğu ve okuttuğu derslere ilişkin verdiği bilgiler, bize o dönemin ders müfredâtı hakkında fikir vermesi bakımından önemlidir (Atay, 1983, s.93; Uzunçarşılı, 1984, s.40).

Bursa doğumlu Taşköprülüzâde, sırasıyla babası Muslihiddîn Mustafa b. Halîl’den (ö.1529) temyiz yaşında iken Ankara’da Kur’ân dersi almış, Kur’ân’ı

hatmettikten sonra tekrar Bursa'ya gelmiş ve burada babasından biraz Arapça dersi almıştır. Daha sonra Yetim lakaplı Molla âlim 'Alâeddîn'den (ö.1514) sarf muhtasarı olan *el-Maksûd*'u ile İzzuddîn ez-Zencânî'nin (*el-İzzî*) muhtasarını, *Merâhu'l-Ervâh* isimli muhtasarı okumuştur. Yine ondan nahiv ilmine dair Şeyh İmam 'Abdulkâhir el-Curcânî'nin *Muhtasaru'l-Mi'e*, İmam Mutarrizî'nin *Kitâbu'l-Misbâh* ve Allâme İbn Hâcib'in *Kitâbu'l-Kâfiye* isimli eserini okumuştur. Ardından *el-Vâfiye fî Şerhi'l-Kâfiye*'yi 'merfûlar' bahsine kadar okuduktan sonra Bursa'da Molla Hüsrev Medresesi'ne müderris olan amcası Kıvâmuddîn Kâsım'dan sarfa dair *Kitâbu'l-Hârûniyye*'yi ve nahiv ilminden *Elfiyyetu İbn Mâlik*'i okumuş, *el-Elfiyye*'yi ezberlemiştir. Yine amcasından *Dav'u'l-Misbâh*'ı baştan sona okumuş, yazmış ve çok dikkatli bir şekilde tashih etmiştir (Baltacı, 2005a, s.88-89; İzgi, 1997, s.98; Taşköprülüzâde, 2007, s.377; Uzunçarşılı, 1984, s.40).

Arapça dilbilgisine dair sarf ve nahiv ilimleriyle ilgili bu eserleri okuyan Taşköprülüzâde, mantık, akâid, kelâm, hadîs, münâzara (cedel ve hilaf) gibi daha pek çok ilim dalında eğitim aldıktan sonra müderris olmuş ve bu kez de okuduğu ilimleri medreselerde okutmaya başlamıştır.

Taşköprülüzâde'nin ilk kez 1525'te Dimetoka Medresesine müderris olduktan sonra okuttuğu dersler ise, şu şekildedir:

Yirmili Medrese olan Hâşiye-i Tecrîd Medreselerinde;

Belâgat'ten *eş-Şerhu'l-Mutavvel li't-Telhîs*'i Beyân bölümünün başından İstiâre bahislerine kadar

Kelâm'dan *Havâşî Şerhi't-Tecrîd*'i başından Umûr-i âmme bahislerinin sonuna kadar

Fıkıh'tan Seyyid Şerîf Curcânî'nin Ferâiz şerhi

Otuzlu Medrese olan Miftâh Medreselerinde;

Fıkıh'tan *Sadru's-Serîa*'nın *Şerhu'l-Vikâye* adlı eserini başından buyû' kitabına kadar

Belâgat'ten *Şerhu'l-Miftâh*'ı başından İcâz ve Itnâb bahsine kadar

Kelâm'dan *Şerhi't-Tecrîd*'i başından Umûr-i âmme bahislerinden Vücub ve İmkân bahislerine kadar

Hadis'ten *Kitâbu'l-Mesâbih*'i başından sonuna kadar

Kırklı Medreselerde; (Üsküp İshâk Paşa Medresesi ve İstanbul Kalenderhane Medresesi)

Üsküp İshâk Paşa Medresesi'nde;

Fıkıh'tan *Sadru'sh-Şerîa*'nın *Şerhu'l-Vikâye* adlı eserini buyû'nun başından sonuna kadar ve Seyyid Şerîf'in *Şerhu'l-Ferâiz*'ini

Usûlu'l-Fıkıh'tan *et-Tavzîh*'i başından sonuna kadar

Belâgat'tan *Şerhu'l-Miftâh*'ı Beyân sanatının başından sonuna kadar

Hadis'ten *Kitâbu'l-Mesâbih* ve *Kitâbu'l-Meşârik*'i başından sonuna kadar

İstanbul Kalenderhane Medresesi'nde;

Hadis'ten *Kitâbu'l-Mesâbih*'i başından buyû' bahsine kadar

Kelâm'dan *Şerhu'l-Mevâkıf*'i Vücûb ve İmkân bahislerinden A'râz bahislerine kadar

Fıkıh'tan *Sadru'sh-Şerîa*'nın *Şerhu'l-Vikâye*'sini

Belâgat'tan Seyyid Şerîf'in *Şerhu'l-Miftâh*'ından bazı bölümleri

Ellili Medreselerde;

Hâriç Medresesinde; (Koca Mustafa Paşa Medresesi)

Hadis'ten *Kitâbu'l-Mesâbih*'i başından buyû' bahsinin başından sonuna kadar

Fıkıh'tan *el-Hidâye* kitabının başından zekat bahsine kadar

Kelâm'dan *Şerhu'l-Mevâkıf*'in ilahiyat bölümünün başından bazı bahisleri

Dâhil Medresesinde; (Edirne Üç Şerefeli Medrese)

Hadis'ten *Sahîh-i Buhârî*'nin dokuz cildinden birinci cildini

Fıkıh'tan *el-Hidâye*'yi Zekat kitabından Hac kitabının sonuna kadar

Usûlü'l-Fıkıh'tan *Kitâbu't-Telvîh*'i başından birinci taksime kadar

Sahn-ı Semân Medresesinde; (Fâtih Medresesi)

Hadis'ten *Sahîh-i Buhârî*'yi iki kez başından sonuna kadar

Tefsir'den *Kadı Beydavî Tefsiri*'nden Bakara Suresi'nin tefsirini

Fıkıh'tan *el-Hidâye* kitabını nikahtan buyû'a kadar

Usûlü'l-Fıkıh'tan *Kitâbu't-Telvîh*'i birinci taksimden ahkâm bahsine kadar

Altmışlı Medreselerde;

Edirne Sultan Bâyezîd Medresesi'nde;

Hadis'ten *Sahîh-i Buhârî*'nin üçte birini
 Fıkıh'tan *el-Hidâye*'yi buyû'dan şuf'a'ya kadar ve Seyyid Şerîf'in *Şerhu'l-Ferâiz*'inin tashîh bahsine kadar
 Usûlü'l-Fıkıh'tan *et-Telvîh*'in ahkâm bölümünün sonuna kadar
 Kelâm'dan *Şerhu'l-Mevâkıf*

Daha sonra Bursa kadılığına tayin edilen Taşköprülüzâde, bu görevinden sonra yine Sahn-ı Semân müderrisliğine getirilmiş ve burada daha önce okuttuğu dersleri tamamlamak üzere tekrar okutmuştur. Bu dersler ve kitaplar şöyledir;

Hadis'ten *Sahîh-i Buhârî*'yi başından sonuna kadar
 Fıkıh'tan *el-Hidâye*'yi Şuf'a kitabının sonuna kadar
 Usûlü'l-Fıkıh'tan *et-Telvîh*'i başından dördüncü taksime kadar
 Tefsir'den Seyyid Şerîf'in *Havâşî'l-Keşşâf*'ını Fâtihâ Sûresi'ne kadar (Atay, 1983, s.93-96; Taşköprülüzâde, 2007, s.378-379; Uzunçarşılı, 1984, s.40-43).

Görüldüğü gibi, Taşköprülüzâde Osmanlı medreselerinin en alt seviyesinden en üst seviyesine kadar neredeyse bütün derecelerinde müderrislik yapmıştır. Onun okuttuğu eserleri zikretmesi, kendi dönemindeki medreseler ve bu medreselerde okutulan dersler hakkında sağlıklı bilgilere ulaşmamızı sağlaması açısından önemlidir (Akbulut, 2002, s.46). Ayrıca Osmanlı medreselerinin yetiştirdiği önemli âlimlerden olan Taşköprülüzâde, okuduğu ve okuttuğu dersler ile XV. yüzyılda hâkim olan anlayışın, medrese programlarına yansımaları da görmemize yardımcı olmaktadır (Akbulut, 2002, s.47).

Taşköprülüzâde'nin okuduğu ve okuttuğu derslerden yola çıkarak Hâşiye-i Tecrîd medreselerinden Sahn-ı Semân medreselerine kadar söz konusu eserlerin metin ve şerhlerinin konu konu, derece derece okutulduğu sonucuna ulaşmak mümkündür. Her medresede belirli bir tedris çerçevesi olmasına, hemen hemen aynı derslerin ve eserlerin okutulmasına karşın bu çerçeveye ek olarak müderrislerin, uzmanlık alanlarına göre çeşitli eserler okuttuğu da bilinmektedir (Uzunçarşılı, 1984, s.43).

Kânûnî döneminde medreselerde okutulan derslerin ve kitapların temel kaynaklara göre bir listesini vermek gerekirse (Atay, 1983, s.97);

Sultan Süleyman'ın Kânûnnâmesi'ne göre:

- * Okunagelen kitaplar
- * Her payede okunan kitaplar
- * Muhtasarât

Sultan Süleyman Vakfıyesi'ne göre (Dâru'l-Hadîs):

- *el-Meşârik*,
- *el-Mesâbih*,
- *Müslim*,
- *Buhârî*,
- Elde dolaşan aklî ve naklî kitaplar

Taşköprülüzâde'nin okuttuğu derslere göre:

el-Mutavvel, *Hâşiye-i Tecrîd*, *Ferâiz şerhi*, *Şerhu'l-Miftâh*, *el-Mesâbih*, *Şerhu'l-Vikâye*, *et-Tavzih*, *el-Meşârik*, *Şerhu'l-Mevâkıf*, *el-Hidâye*, *Buhârî*, *et-Telvîh*, *Kadı Beyzavî*, *el-Keşşâf*.

Tablo 1. Kânûnî Sultan Süleyman'ın Kânûnnâme ve Vakfıyesi ile Dönem Âlimlerinden Taşköprülüzâde'nin Otobiyografisine Göre Okutulan Dersler.

Sultan Süleyman'ın Kânûnnâmesi	Sultan Süleyman Vakfıyesi (Dâru'l-Hadis)	Taşköprülüzâde'nin okuttuğu dersler
Okunagelen kitaplar	<i>el-Meşârik</i>	<i>el-Mutavvel</i>
Her payede okunan kitaplar	<i>el-Mesâbih</i>	<i>Hâşiye-i Tecrîd</i>
Muhtasarât	<i>Müslim</i>	<i>Ferâiz şerhi</i>
	<i>Buhârî</i>	<i>Şerhu'l-Miftâh</i>
	Elde dolaşan aklî ve naklî kitaplar	<i>el-Mesâbih</i>
		<i>Şerhu'l-Vikâye</i>
		<i>et-Tavzih</i>
		<i>el-Meşârik</i>
		<i>Şerhu'l-Mevâkıf</i>
		<i>el-Hidâye</i>

		<i>Buhârî</i>
		<i>et-Telvîh</i>
		<i>Kadı Beyzavî</i>
		<i>el-Keşşâf</i>

Kânûnî Sultan Süleyman'ın Kânûnnâme ile Vakfiyesi ve bir de dönemin önde gelen âlimlerinden biri olan Taşköprülüzâde'nin otobiyografisinden edindiğimiz bilgiler, çok daha önceden okutulan kitapların bu dönemde de okutulmaya devam edildiğini göstermektedir. Örneğin Kânûnnâmede herhangi bir kitabın adından söz edilmeyip 'okunagelen kitaplar' ifadesi yer almaktadır. Bu, Fâtih döneminden, hatta daha önceki dönemlerden itibaren gelenek halinde devam eden ve programa yerleşmiş olan kitapların okunmasının onaylanarak aynen devam ettirildiği anlamına gelmektedir (Atay, 1983, s.97).

Kânûnî'nin vakfiyesinde ise, yine 'elde dolaşan aklî ve naklî kitaplar'a ek olarak; Dâru'l-Hadîs'te okutulması öngörülen bir kaç hadis kitabının adı zikredilmektedir. Bu ise, Dâru'l-Hadîs'lerin yeni kurulan bir medrese olması ve o güne kadar okutulagelen eserlerin yanı sıra ders programlarının hadis ilmi ağırlıklı olması gerektiğiyle açıklanabilir.

Osmanlı medreselerinde verilen eğitimi mahkeme sicilleri doğrultusunda ele alan M. Hızlı ise, Osmanlı medreselerinde okutulan ders kitaplarıyla ilgili olarak; mahkeme sicillerinde derslerin aklî ve naklî ilimler şeklinde ikiye ayrıldığını dile getirdikten sonra kitap isimlerini sıralar (Hızlı, 1997, s.147-150). Ancak XV. yüzyıla ait olarak gösterilen dersleri ve kitap isimlerini verdiği tabloların dipnotunda kaynak olarak gösterdiği eserlerdeki bilgilerde, söz konusu eserlerin sırf XV. yüzyıla özgü eserler olduğu ifadesi yer almamaktadır. Nitekim kaynaklardaki bilgiler ya ilk Osmanlı medreselerine, ya da Osmanlı medreselerinin genelinde okutulan dersler ve eserlere ait bilgilerdir.

Kânûnî Sultan Süleyman döneminde medreselerde okutulan dersleri ve eserleri kânûnnâme, vakfiye ve otobiyografi ışığında vermeye çalıştık. O halde Kânûnî

döneminde büyük gelişme kaydeden Osmanlı medreselerinin sonraki dönemlerde nasıl bir seyir izlediğini incelemek yerinde olacaktır.

2.5. II. Selîm Dönemi Medreseleri (1566-1575)

Osmanlı eğitim ve kültür alanındaki çalışmalar, Kânûnî'den sonra da hız kaybetmemiş ve bu çerçevedeki yatırımların sayısı gün geçtikçe artarak devam etmiştir. Nitekim XVI. yüzyıl sonlarında Sultan Süleyman'ın ölümünün ardından dönemin padişah ve devlet adamları ile hayırseverlerin yoğun gayretiyle eğitim hayatı açısından büyük önem taşıyan mektep ve medreseler kurulmuştur. Bunlardan en önemlileri, II. Selîm'in kızı ve Sokullu Mehmet Paşa'nın hanımı İsmihan Sultan'ın Eyüp'te, Sokullu'nun da İstanbul ve Bergos'ta yaptırdığı medreselerdir (H. Akgündüz, 1997, s.260).

Kânûnî Sultan Süleyman'dan sonra II. Selîm devrinde de devam eden Osmanlı medrese teşkilatındaki bu gelişmeleri, II. Selîm'in İzmir'de yaptırdığı medrese takip etmiştir (H. Akgündüz, 1997, s.260). Ayrıca II. Selîm, 1572-73 yıllarında Edirne'de Mimar Sinan'a kendi adına binaen Selîmiye Medresesi'ni inşa ettirmiştir. Müderrisine günlük yetmiş akçe ücret verilen bu medresenin, Kânûnî Sultan Süleyman'ın yaptırdığı en yüksek payeli Süleymâniye Dâru'l-Hadîs'i hâriç tutulduğunda, Süleymâniye medreselerinin dahi üstünde bir rütbeye sahip olduğu görülmektedir (Baltacı, 2005a, c.1, s.135). II. Selîm, Müderris Medresesi ya da talebeler arasında Yükrete Medresesi olarak da adlandırılan (Baltacı, 2005a, c.2, s.830) bu medresede günde beş saat ders okutulmasını şart koşmuştu (Kazıcı, 2004, s.164).

Yine II. Selîm devrinde başkadın ve III. Murâd'ın annesi Nurbânû Sultan'ın Üsküdar Toptaşı Külliyesi, Yemen Fâtîhi Koca Sinan Paşa'nın İstanbul'da inşa ve tanzim yoluyla hizmete açtırdığı kırk dokuz medrese Osmanlı eğitimine büyük ölçüde katkı sağlamışlardır.

XVI. yüzyılın sonlarına doğru ise, vakıf desteğiyle İstanbul'da Şeyhülislam Zekeriyâ Efendi (1593), Dârussaade Ağası Gazanfer Ağa (1595), Vezir Hâfız Ahmed Paşa'nın (1595) yaptırdığı medreseler ile Şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin Medîne'de tesis ettirdiği vakıf-medrese en çarpıcı örneklerdir (H. Akgündüz, 1997, s.260).

Baltacı, II. Selîm'in eserlerine ait vakfiyelerin 1569-70 ve 1578-79 tarihlerini taşıdığını; ancak tetkik imkanı bulamadığını ifade etmiştir (Baltacı, 2005a, c.2, s.830).

2.6. III. Murâd Dönemi Medreseleri (1575-1595)

XVI. yüzyılın sonunda Sultan III. Murâd, iktidarı ele geçirdikten sonra medreselerde baş gösteren amaç-yapı-işleyiş bozukluklarını ortadan kaldırmak için bir ferman yayınlamıştır. III. Murâd'ın yayınladığı bu ferman, eğitim-öğretim faaliyetleri bakımından dikkate değer bir aşamadır (H. Akgündüz, 1997, s.260).

İlmiye sınıfının bozukluğu sebebiyle III. Murâd, sadr-ı a'zam aracılığıyla kazaskerlere bir hatt-ı hümayun göndererek, Fâtih Sultan Mehmed'in medreseler hakkındaki kânûnunun tamamen uygulanmasını emretmiştir. Ancak 15 Ekim 1577 tarihli bu hatt-ı hümayunun pek de etkili olamadığı, bozuklukların devam etmesinden ve genişlemesinden anlaşılmaktadır (Uzunçarşılı, 1984, s.71).

Bozulmalarla mücadelenin yanı sıra, III. Murâd devrinde Manisa'da Murâdiye Medresesi (1591-1592) inşa edilip müderrisine günlük yetmiş akçe verilerek daha sonra bu medreseye bir yenisi eklenmiştir. Yine bu devirde İstanbul'da Divân Yolu'nda Sinan Paşa Dâru'l-Hadîs'i (1592-93) kurulmuş ve müderrisine günlük 130 akçe verilerek Süleymânîye Dâru'l-Hadîs'i'nin üzerine çıkarılmıştır (Baltacı, 2005a, s.135).

III. Murâd döneminin bilim alanındaki önemli gelişmelerinden birisi de Takıyuddîn Rasathanesinin kurulmasıdır. XVI. yüzyılın sonlarında İstanbul'a gelen ve Hoca Saadeddîn Efendi'nin himayesini gören Takıyuddîn Mehmed, astronomi ve rasat ölçümü konusundaki yetkinliği ile ün kazanır. Takıyuddîn Mehmed, artık Uluğ Bey Zîcî'nin yeni rasatlarla düzeltilmesi gerektiğini, çünkü o Zîc'e göre yapılan hesapların sonuçlarının her zaman doğru çıkmadığını Saadeddîn Efendi'ye bir lâyiha sunarak bildirmiştir. Hoca Saadeddîn bu lâyihayı dikkate alarak Takıyuddîn gibi astronomi ile ilgilenenler için bir rasathane kurulması amacıyla padişah'tan izin alır. Bunun üzerine padişah rasathanenin derhal yapılmasını emretmiş ve konuda Takıyuddîn'e tam yetki vererek gerekli imkanın sağlanması için İstanbul kadısına bir hüküm göndermiştir (Adıvar, 1970, s.88-89; Yakuboğlu, 2006, s.189, 218).

Nihâyet 1577 yılında Tophane sırtlarında bir rasat binası yaptırılmış ve kırk arşın derinliğinde bir rasat kuyusu kazılmıştır. Bu rasathane, o zaman için gerekli olan her türlü astronomi âletleriyle donatılmıştır (Adivar, 1970, s.89; Yakuboğlu, 2006, s. 218). Takıyuddîn Mehmed de gözlemlerin doğruluğunu artırmak için birtakım yeni âletler ve bir de astronomi saati yapmıştır.

Rasathanenin, o zamanlar Avrupa'daki en modern rasathane olan Tycho Brahe'ninkinden daha az gelişmiş olmadığı göze çarpmaktadır. Esasen, bu iki astronomun kullandığı âletler arasında çarpıcı bir benzerlik bulunmaktadır. Takıyuddîn, Avrupa'dan getirtilen saatleri nasıl incelediği ve âlet yaparken bunları örnek olarak nasıl kullandığı üzerine bir de rapor hazırlamıştır (İnalcık, 2003, s.187). Takıyuddîn'in, *A'lâtü'r-Rasadiyye li Zîc'i Şehinşâhiyye* isimli küçük risâlesinde rasathanede kullanılacak âletlerin adları ve yapılış yöntemlerinin mükemmel bir şekilde açıklandığı belirtilmektedir. Ayrıca yine onun yukarıda değindiğimiz kendi icadı olan bengâm-ı rasadînin (astronomik saat) de bu rasathanede bulunduğu kaydedilmektedir (Adivar, 1970, s.89; Yakuboğlu, 2006, s.218).

Ancak bu rasathanenin ömrü çok uzun olamamıştır. Astronomi ve astrolojiyle ilgilenmeyi büyücülük ve falcılık gibi dinsizlik ve uğursuzluk olarak nitelendiren aralarında şeyhülislamın da bulunduğu bir grup ulemâ, sultana o devirde (1578) ülkede görülen vebâ salgınının, gayba ait bilgilerin araştırıldığı bu rasathanenin uğursuzluğu nedeniyle gerçekleştiğini ileri sürerek padişahı etkilemişlerdir (İnalcık, 2003, s.187-188; Yakuboğlu, 2006, s.219'daki dipnot).

Şeyhülislam Ahmed Şemseddîn Efendi'nin padişaha sunduğu arîzada gökleri rasat etmenin uğursuzluğa yol açtığını ve her nerede bu işe teşebbüs edildiyse, devletin mahv u harab olduğunu belirtmesi ve “gâib ve meçhulât âleminin ahvalinin keşfine burada vukuf hâsıl ediliyor” demesiyle 1580 yılında Kaptan-ı Derya Kılıç Ali Paşa'ya rasathanenin derhal yıkılması ferman buyrulmuş ve rasathane yıktırılmıştır (Adivar, 1970, s.91; Yakuboğlu, 2006, s.218-219).

Burada dikkat edilmesi gereken nokta, o tarihlerde rasathanenin ne anlam ifade ettiği ve nasıl bir işlevinin olduğu meselesidir. Gerek Doğu'da, gerekse Batı'da XVI.

yüzyıl rasathanelerinde astronomi ve astrolojinin bir bakıma ikiz kardeş konumunda olduklarını söylemek mümkündür. Şöyleki; Batı astronomisinin en önemli halkalarından kabul edilen daha önce de değindiğimiz Tycho Brahe'nin aynı zamanda gelecekte haber verme işini yaptığını George Washington Üniversitesi hocalarından Richard H. Scigel ifade etmektedir. Arthur Koestler ise, Brahe'nin bir saray falcısı olduğunu dile getirmektedir (Armağan, 03 Mayıs 2009). Bu durum bize, o devrin rasathanelerinde astronomi ile astrolojinin neredeyse birbirinden ayrılmadığını göstermektedir. Nitekim Taşköprülüzâde de astronomi ilmi hakkında bilgi verirken, onun yirmi yedi dalı bulunduğunu ve bir kısmının ahkâm, yani yıldızlara bakarak gelecekte haber vermek olduğunu; ancak bu ilimle uğraşanların pek hoş karşılanmadığını açıkça ortaya koymuştur.

Görülüyor ki, XVI. yüzyılda Doğu'da da Batı'da da astronomi, bugünkü gibi yalnız gökyüzündeki olayları gözlemlemekten ibaret bir 'saf bilim' olmaktan öte, yıldızların dünya ve insanlar üzerindeki etkilerini de araştıran bir noktaya kaymıştır. Osmanlı âlimleri, astronominin bu 'gizli' boyutuna dikkat çekerek öğrencilerini uzak durmaları konusunda uyarma gereği duymuşlardır.

Takıyuddîn, rasathanede yalnız Uluğ Bey Zîc'lerinin düzeltmekle yetinmemiş, aynı zamanda ertesi yıl İran'a yapılacak seferin zaferle sonuçlanacağı türünden geleceğe dair olumlu söylemlerde bulunmuştur. Ne varki, açıldığıнын ertesi yılı İstanbul'da korkunç bir vebâ salgını başlayıp Kânûnî'nin kızı Mihrimâh Sultan da dâhil olmak üzere pek çok insanı etkisi altına alması, bu kurumun yeni felaketlere yol açacağı kanaatini yaygınlaştırmıştır (Armağan, 03 Mayıs 2009).

İşte üç yıl önce padişahın özel desteğiyle açılan rasathanenin yıktırmasındaki asıl sebep, rasathanede hurafelerle uğraşılması olup 'bağnazlık' ya da 'yobazlık'la en ufak bir ilgisi yoktur. Daha ilginç olan yönü ise, Şeyhülislam Kadızâde Ahmed Şemseddîn Efendi'nin tam da hurafelere savaş açmaktan dolayı suçlanmasıdır (Armağan, 03 Mayıs 2009). Bu durum, onu bağnazlıkla suçlayanlara verilecek en güzel cevaptır. Bu bakımdan rasathanenin yıktırılması, bir takım araştırmacıların değerlendirdiği gibi ne 'pozitif ilimlere karşı bir düşmanlığın göstergesi', ne de 'bağnazlığın zaferi'dir.

2.7. III. Mehmed Devri Medreseleri (1595-1603)

III. Mehmed döneminin en dikkat çekici özelliği, Medîne'de 1596-1597 yıllarında yeni bir medrese kurularak müderrisine günlük 150 akçe verilmek suretiyle XVI. yüzyılın en yüksek payeli medresesinin inşa edilmiş olmasıdır. (Baltacı, 2005a, s.135).

Sultan III. Mehmed (1567-1603), bir de İstanbul'da Şeyh Vefâ Türbesi yakınında babası Sultan III. Murâd'ın ruhu için bir Dâru'l-Hadîs yaptırmıştır. Hâkâniye Dâru'l-Hadîsi olarak tanınan bu kurum, XVI. yüzyılın sonlarında inşa edilmiştir. Pâye bakımından 1597-98'de altmış üstü bir medrese konumundaydı ve müderrisi Mustafa Efendi'ye günlük 100 akçe verilmekteydi (Gül, 1997, s.187).

XVII. yüzyıla gelindiğinde medrese sayılarının hızla artmasına karşın, eğitimde nitelik yönünden bir düşüş olduğu gözlemlenmektedir. Akademik otorite yapılanmasını belirleyen ilkelerin yozlaşması, programlardaki yüzeyselleşme, devlet-medrese ilişkilerinde medrese geleneğine ters düşen gelişmeler ve bu bağlamda siyasî idarî sistemin medreselere müdahalesi eğitimin kalitesinin düşmesinde etkili olmuşlardır (H. Akgündüz, 1997, s.261).

Medreselerin nicelik ve nitelik yönünden ortaya çıkan bu tezatlığını önlemek için bir dizi çözüm önerileri ortaya atılmıştır. Hatta bu aşamada her padişahın bir medrese yaptırmasının yanında, ülke genelindeki medreseleri *zabt u rabt* altına almak üzere ferman, kânûnnâme ve adaletnâme niteliğinde reform ve ıslah girişiminde bulunduğu göze çarpmaktadır (H. Akgündüz, 1997, s.261).

III. Mehmed de bu amaçla ilmiye ıslahatına dair bir kânûn çıkarmıştır. Sultan'ın emriyle mollalardan oluşan bir heyet, ilmiye sınıfının ıslâhı hakkında tespit ettikleri bir lâyiha'yı 1598 Nisan'ında padişaha takdim ederek bunun aynen tatbikine dair iradesini almışlar ve bu lâyiha kânûn şeklinde kazaskerlere bildirilerek tatbiki emrolunmuştur (Uzunçarşılı, 1984, s.243).

Medrese ve müderris nizamının bozukluğu ve buna karşı alınan tedbirleri gösteren bu ferman bir müddet sonra uygulamadan kalkarak eski bozukluk fazlasıyla devam etmiştir. Bu duruma Koçi Bey de IV. Murâd’a sunduğu risâlesinde değinerek, eski devirdeki ulema ile kendi zamanının uleması arasındaki farkları ve Osmanlı padişahlarının ulemaya karşı olan hürmet ve bağlılıklarını açıkladıktan sonra medreselerin bozukluğuna dair şu bilgileri vermektedir (Uzunçarşılı, 1984, s.247):

“Bugün ilim yolu da fevkalâde bozulmuş ve aralarında yürürlükte olan kadim kânûn da işlemez olmuştur. Evvelce ilim öğrenmek isteyen bir kişi dânişmend olmak isterse ulemadan birisi harekete geçer, evvela ondan mahreç dersi okur, yeteneği ve kabiliyeti görüldükten sonra müderrislerden birine gönderirdi. Ondan da ötekine [gönderilir] böyle böyle hâriçte, dâhilde ve sahnada nice müddet dânişmend olur; sonunda istediği yerde karar kılıp yolu [sırası] geldiğinde mülazım olur ve ruznamçe-i hümayuna adı yazılırdı. Yolu geldiğinde sahn dânişmendlerinin eskilerine, ki muîdlerdir, her birine birer tetimme tayin olunur ve [bunlar] orada kalan suhtegân tâifesinin derslerine yardım ederdi.

Bin üç [1594] tarihine kadar sahn muîdlerinin şimdiki müderrisler kadar ağırlığı ve itibarı vardı. Dânişmend olup nice zaman medreselerde ilim ile meşgul olmayınca [kimse] mülazım sayılmazdı. Ve kimse kimsenin icâzetsiz dânişmendini alamazdı. İlim yolu fevkalade temiz ve düzenliydi. O yüzden içlerinde cahil ve yabancı olmazdı, her biri [bulundukları makama] yoluyla geldiğinden kadıların ve müderrislerin hepsi de bilgisi ve dinî mükemmel, namuslu ve vakar sahibi adamlar olup müderris olduğu takdirde mübarek ilme, mansıb sahibi olduğu takdirde din ve devlete doğrulukla hizmet eder, insanlara tamamıyla yararlı olurlardı.

Neticede bin üç [1594] tarihinden beri bu düzen bozuldu. Evvelce şeyhülislam olan Sun’ullah Efendi bir kaç defa yersiz olarak azlolundu. Kazaskerlerin de sık sık azlolunması yüzünden bu makama gelenler azledilme korkusuna düştüler, devlet vekillerine dost gibi görünmeye muhtaç kaldılar, huzur-ı hümayunda hak sözü söyleyemez oldular ve herkesin hatırını hoş etmeye önem verir oldular. Amma dîninde sağlam olan olgun müminler azilden dahi korkmayıp hak sözü söylerler. Sun’ullah Efendi -Allah rahmet eylesin- birkaç defa azlolunmuşken, yine de hak sözü [doğruyu] söyleyip din ve devlet işinde asla [kusurlara] göz yummadılar. O sadr [şeyhülisamlık] göz yumma yeri değildir, gözetip kollama yeri değildir.

Giderek her işe hatırın karışmasıyla ve her emre göz yummak yüzünden hak sahibi olmayanlara hadden aşırı makamlar verilmesi gerektiği için, kadim kânûn bozuldu. Kazaskerler dahi az zamanda yersiz olarak azlolundukları için, aralarında açgözlü ve aşırı hırslı olanlar, bulunduğu makamda oldukları süreyi fırsat ve fırsatı ganimet bilip mansıbların çoğunu ehliyetsiz kişilere rüşvet ile verir oldular.

Mülâzımlıklar bile yolu ile verilmeyip satılmaya başladı; voyvoda ve subaşı katipleri, avam tabakasından niceleri beş, on bin akçe ile mülazım oldular, ardından da az zamanda müderris ve kadı oldular; ilim sahası cahillerle dolup iyi ve kötü belirsiz oldu. Çoğunlukla zulüm ve adaletsizlik yapıp ulemanın adını kötüye çıkaranlar o tür cahiller ve yabancılarıdır. Yoksa ilim yoluna hizmet etmiş ve yolu ile yükselegelmiş ulema hâşa ki haktan sapa.

Nihâyet iyilere iyilikleri karşılığında saygı gösterme, kötülere kötülükleri için ihanet olmadığından âlim ile cahil ayırt edilmedi; ulemanın kadri bilinmediği için yüce ulemanın halk nazarında itibarı kalmadı, yücelikleri ve saygınlıkları gitti. Geçmişteki ulema, din ve diyanet sahipleri olup hak yolundan zerre kadar sapmayıp Cenâb-ı Bârî'nin gazâbını ve ululuğunu düşünüp Allah'tan korktukları için bütün halk da onlardan korkarlardı. Bir iş için “emr-i Hak budur” deseler herkes “duyduk ve itaat ettik” derdi; kimsenin karşı koymaya cesareti yoktu.

... İlmiye mansıplarının şefaât ile verilmesi uygun değildir; en bilgili hangisiyse ona verilmesi gerekir. Kadılık yolundaki dayanak ilimdir; yaş ve sene, soy ve sop değildir. Şimdi çoğunlukla adaletle iş gördükleri zaman makamı eskilere verirler. [Halbuki] eskilik, Allah yanında yargılama dayanağı değildir. Şariat seccadesi âlim ve âdil olanlara gerektir. Medreseler de ilmî incelikler çıkarmaya kâdir olanlara gerektir. Bir cahilin, sırf eskidir diye bir âlimin önüne geçirilmesi, incelemeler sonucunda, haksızlıktır. İlme ve dindarlığa sahip olursa, genç olsa dahi zarar vermez. ...” (Koçi Bey Risâleleri, 2008, s.46-49).

Müderrisler medreselerde ders okutmakla yükümlü iken takriben 1592 yılından itibaren medreselerde ders okutma usûlü kısmen terk olunmuş olduğu halde, sırası gelen müderris bir derece terfî ile üst derecedeki müderrisliğe çıkmış ve bu suretle itibârî olarak yükselmiştir. Öyle ki, müderrisin ismi defterde bulunduğu; fakat kendisi mevcut olmayan medresesinin nerede olduğunu bilmediği olmuştur. Hatta bazı durumlarda müderris sayısının fazlalığına bağlı olarak bir takım medreselerin dereceleri bir yüksek itibar edilerek müderrisin yerinde terfî etmesi sağlanmıştır. III. Mehmed zamanındaki kânûnla bu itibârî yükselmeler kaldırılmış olsa da sonradan yine devam etmiştir (Uzunçarşılı, 1984, s.262).

2.8. III. Mehmed'den Tanzimat'a Kadar Medreselerin Bozulması ve Islahı/ Medreseleri Islah Çabaları

III. Mehmed'den sonraki yüzyıllar da padişahların bu tür bozulmaları ıslah çabalarıyla geçmiştir. Özellikle XVIII. yüzyıl, medrese sistemini, yükselme çağındaki seviyesine yeniden çıkarma özlemi içinde ard arda reform teşebbüslerinin tekrarlandığı

zaman dilimi olmuştur. III. Ahmed (1703-1730), I. Mahmûd (1730-1754) ve III. Selîm'in (1789-1807) bu yöndeki gayretleri, ne yazık ki medreselerde baş gösteren iltimas ve himayenin önüne geçmeye yetmemiştir (H. Akgündüz, 1997, s.261).

Medreselerin ıslahı hakkında III. Ahmed zamanında bazı emirler verilmiştir. Ancak ıslah meselesi I. Mahmûd devrinde daha ciddi olarak ele alınmıştır. I. Mahmûd, Anadolu Kazaskeri Murtazâ Efendi'yi şeyhülislamlığa getirmiş ve vezir-i a'zam vasıtasıyla şeyhülislama gönderdiği fermanla müderrislik ve mülazemet yolunun rüşvet ve iltimastan temizlenmesini istemiştir. Medreselerde ıslahata teşebbüs eden bir diğer padişah da III. Selîm'dir (Şanal, 1999, s.24).

Dönemin şeyhülislamı olan Hamîdîzâde Mustafa Efendi (ö.1794) ve şeyhülislam Durrîzâde Mehmed Ârif Efendi (ö.1820), kadılık ve müderrislik makamlarının ıslahı için girişimde bulunmuşlardır. Durrîzâde, ilmiye sınıfının ıslahı hakkında padişaha Nisan 1793'te bir arîza sunmuştur. Sultan III. Selîm tarafından kabul olup kânunlaşan bu arîzada, özellikle kadıların câhilliği ve ehliyetsizlikleri üzerinde durulmuş, imtihansız mülâzemet verilmemesi ve kadı tayin olunmaması istenmiştir. Sonradan (1795) bu kânûna bazı ilaveler yapılmıştır. Bunun yanı sıra III. Selîm, medresede mülâzım olan müderrislerin ehliyetli olmalarını, rüşvet ve iltimasın kaldırılmasını, imtihansız ruus verilmemesini isteyen bir ferman yayımlayarak bunu bizzat tâkip ile kontrol etmiştir (Tekindağ, 1973, s.31).

Ulemâ sınıfının rüşvet alması, ilmiye mansıplarının ehline verilmemesi, bu sınıfın şöhret ve lükse düşkün olması, tamahkâr olması, ekonomik yönden sıkıntıya düşmeleri, ahlâkî ve ilmî çöküntüye uğramaları, eğitim ve öğretimin tamamen çıkmazın içine girmesi gibi nedenler, dönem aydınlarının, ilmiye sınıfının gerilemesi ve bu gerileme ile ilgili çözüm yollarına ilişkin tespit ve tekliflerde bulunmalarını kaçınılmaz kılmıştır (Atik, 2000, özet).

1577 yılından itibaren başlanılan medrese ıslahat hareketlerinde, medreselerin içinde bulunduğu olumsuzluğun giderilmesi teşebbüsleri, hep idârî ve mâlî alanlarla sınırlı kalmış; ders kitaplarının, öğretim metotlarının ve ders programlarının yeniden ele alınarak düzenlenmesi ve hepsinden önemlisi kaybolan ilmî zihniyetin yeniden kazandırılması konularında önemli bir çaba sarf edilmemiştir (Şanal, 1999, s.24). Bunun

yanı sıra II. Mahmûd (1808-1839) devrine gelinceye kadar medreselerin iç yapısına bir düzen getirmeksizin yenilerinin kurulmaya devam edildiği göze çarpmaktadır (Tekindağ, 1973, s.31).

Yerleşmiş medrese zihniyeti, medreselerin tüm olumsuz yanlarına rağmen, silinememiştir ve bu durum, eğitim alanında yapılması düşünülen her türlü yeniliğin kolaylıkla benimsenmesini güçleştirmiştir. Bu bakımdan yapılmak istenen yenilikler medreselilerin tepkisinden kaçınma yolları aranarak düşünülmüştür (Haydaroğlu, 1993, s.203).

II. Mahmûd zamanında medreselerin ne kendi kendini ıslah etmeyi, ne de devlet tarafından ıslah edilmeyi kabul edecek bir zihniyete sahip olduğu görülmektedir. Bu dönemde Şeyhülislam Mehmed Zeynelâbidîn Efendi (ö.1823), ilmiye sınıfını ıslah etmek üzere görevde bulunduğu 1814-1816 yıllarında başı boş bir halde bulunan öğrencileri ve öğrenci kılığında dolaşan kimseleri tâkip ettirmiştir. Yine bu devirde, yeniçerilerle öğrenciler arasında olaylar çıkmış; öğrencilerden bir kısmı rahleleri ve minderleri kaldırıp hocalarını dersten menederek meşihat kapısına kadar dayanmışlardır. Bu yüzden Keçecizâde İzzet Molla (ö.1829) tarafından hazırlanan Islâhat Lâyihası'nda kazasker ve müderrislerin durumları ele alınmış; 1838'de ise, rüşvetle mücadele için biri kazasker, kadı ve nüvvâb, diğeri memurlara mahsus olmak üzere iki ceza kânûnu kabul edilmiştir (Tekindağ, 1973, s.31-32).

Osmanlı medreseleri artık ilerleme ve gelişme sürecinden çıkıp aşınma sürecine girmeye başladıktan sonra, padişahlar da söz konusu kurumlarla ilgili olarak yenilik getirmekten çok, bozuklukları düzeltme ve aksaklıkları giderme amaçlı bir politika izleme yoluna gitmişlerdir. Bu bağlamda varolan kurumları ıslah çabası içinde medrese sistemini yeniden yapılandırma uğraşları ön plana çıkmıştır. Fakat bu ıslahatlar acilen uygulamaya taşındığı, temele inilmeksizin yüzeysel ve tepeden inme gerçekleştiği için istenilen sonucu doğurmamıştır. III. Ahmed, I. Mahmûd ve III. Selîm'in bu çizgide izlediği yollar, son kez reformcu padişah II. Mahmûd tarafından tekrarlanmış; ancak yine başarıya ulaşılamamıştır (H. Akgündüz, 1997, s.261).

III. BÖLÜM:

OSMANLI MEDRESELERİNİN MÜFREDÂT PROGRAMLARI

3.1. Osmanlı Medreselerinin Müfredât Programları

Genelde Osmanlı eğitim sistemi içerisinde ve özelde de medreselerde okunan ya da okutulan ilimler, ders kitapları ve programı hakkında bir bütün olarak bilgi veren kaynakların başlıcaları arasında; İshâk b. Hasan et-Tokâdî'nin (ö.1689) *Nazmu'l-'Ulûm*'u (*Manzûme-i Tertîb-i 'Ulûm*), Saçaklızâde olarak tanınan Muhammed b. Ebûbekir el-Mar'aşî'nin (ö.1733) *Tertîbu'l-'Ulûm*'u, Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın (ö.1780) *Tertîbu'l-'Ulûm*'u, Nebî Efendizâde olarak bilinen 'Ali b. 'Abdullah el-Uşşâkî'nin (ö.1786), *Kasîde fî'l-Kutubi'l-Meşhûre fî'l-'Ulûm*'u, meçhul bir müellifin *Manzûme fî Tertîbi'l-Kutub fî'l-'Ulûm*'u ve Fransız hükümetinin isteği üzerine, XVIII. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı hükümeti tarafından meçhul bir müderrise yazdırılan *Kevâkib-i Seb'a* gelmektedir.

3.1.1. İshâk b. Hasan et-Tokâdî'nin (ö.1689) *Nazmu'l-'Ulûm (Manzûme-i Tertîb-i 'Ulûm)*'una Göre Osmanlı Medreselerinin Ders Programları:

İshâk b. Hasan ez-Zencânî et-Tokâdî'nin (ö.1689), Sultan IV. Mehmed devrinde oğlu Fazlullah için manzûm olarak yazdığı bu eser, *Nazmu'l-'Ulûm ya da Manzûme-i Tertîb-i 'Ulûm* (Özyılmaz, 2002, s.21) adıyla bilinmektedir. Bir medrese talebesinin kemâl sahibi olabilmesi için tahsil etmesi gereken her ilmin “hâlinden, tâ'lim ve te'allum keyfiyetinden” bahseden eser, Osmanlı Türkçesi ile kaleme alınmıştır (İzgi, 1997, s.77).

Allah'a hamd ü senâ ile başlayan, na't ile devam eden ifadeleri, İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe ve onun talebelerine, müellifin kendi üstadı ve devrin padişahına yapılan övgüler izlemektedir. Risâlenin yazılma amacını dile getiren bölümün ardından ilimler ve okunan kitaplar hakkında bilgiler verilmektedir. Bu ilimler; Tecvid, Kelâm, Fıkıh, Tasavvuf, Ahlâk, Hadis, Tefsir, Tıp, Lügat, Tevârih, Sarf, Nahiv, Mantık, Âdab, Usûl-i

Fıkıh, Me‘ânî, Hisab, Hendese, Hikmet-i İlâhiyye ve’t-Tabiiyye (İlâhi Hikmet ve Tabii Hikmet), Hey’et, Usturlâb, Rub’, Takvîm, Zîc, Reml, Kimya, ‘Arûz, Muammâ, Hat, Karzu’ş-Şi‘r, İnşâ ve Eş‘âr’dır (İzgi, 1977, s.77; Özyılmaz, 2002, s.23-24).

Eserde ilimlerin sıralanışı ile ilgili olarak bir husus dikkati çekmektedir. Osmanlı eğitim sisteminde Tecvid ilmi, medrese öncesi sıbyan mekteplerinde okunan ilimlerden olup medreselere bu ilimle değil, Arapçanın öğrenilmesiyle başlanırdı. Oysa bu sıralanışta medrese öncesi tahsile ait olan Tecvid ilminden sonra Kelâm ve Fıkıh ilmine geçilmekte; Arapça eğitimi ise çok daha sonra gelmektedir (İzgi, 1997, s.77; Özyılmaz, 2002, s.24). Kelâm, Fıkıh, Tefsir gibi ilimlerin kaynakları Arapça olduğundan ve Arapçanın bu ilimlere hazırlayıcı bir konumu bulunduğundan, Osmanlı medreselerinde Arapça öğretimi bu derslerin öğretiminden önce gelmektedir. Arapça öğrenilmeden söz konusu ilimlerin öğrenilmesi de güç olacağından, bu sıralamadaki derslerin medreselerde okunma sırasına göre değil de, farklı bir tasnife göre yapıldığı düşüncesi ağır basmaktadır.

Yine sıralamada yer alan Tasavvuf, Ahlâk, Lugat, Tevârih, ‘Arûz, Muammâ, Hat, Karzu’ş-Şi‘r, İnşâ ve Eş‘âr ilimleri, Osmanlı ders müfredâtında bulunmayan; ancak bilgi ve görgüyü artırmak amacıyla ek olarak okunan ilimlerdir. Ayrıca Kimya ile Reml’in, garib ilimlerden kabul edildiği, tıp ilminin de darüşşifaların tıp medreselerinde okutulduğu bilinmektedir (İzgi, 1997, s.77).

Bu eserde ayrıca ilimlerin ibadet gibi ele alındığı ve farz-ı ayn, farz-ı kifâye, mübah gibi değerlendirilmelerle öğrenilmesinin dinen uygun olup olmayacağı üzerinde durulduğu göze çarpmaktadır (İzgi, 1997, s.82).

Tablo 2. İshâk b. Hasan et-Tokâdî’nin *Nazmu’l-‘Ulûm*’una Göre Okutulan Dersler ve Kitaplar (İzgi, 1997, s.78-82, 167; Özyılmaz, 2002, s.25-26).

DERSLER	KİTAPLAR
Tecvid	<i>Şâtibî, Durr-i Yetîm</i>
Kelâm	<i>Tavâlî, Fıkh-ı Ekber, Makâsid, Şerhu’l-Mevâkıf</i>

Fıkıh	<i>Kudûrî, Kenz, Muhtâr, Vikâye, Eşbâh, Hidâye, Mahzen, Multekâ'l-Ebhur, Kûhistânî, Keydânî, Durer, Sadr-ı Şerî'a, Nihâye, 'Înâye, Şerh-i Ekmel, Mufasssal, Surretu'l-Hakk</i>
Tasavvuf ve Ahlâk	Birgivî Mehmed Efendi'nin <i>Risâle'si</i> ve <i>Tarîkatu'l-Muhammediye'si</i>
Hadis – Usul-i Hadis	<i>Kutub-i Sitte, Mesâbih, Meşârik, Mişkât ve Şerh-i Tîbî ve Usûl-i Hadis'ten Şerh-i Nuhbe</i>
Tefsir	<i>Tefsir-i Kâdî (el-Beyzâvî'nin Envâru't-Tenzîl), Huseyn-i Vâiz, Medârik</i>
Tıp	Farz-ı kifâye olarak gösterilen bu ilme dair kitap ismi belirtilmemiştir.
Lugat ve Tevârih	el-Fîrûzâbâdî'nin <i>Kâmûs'u</i> (Arapça) ile Halîmî'nin Farsça lugatları
Sarf	Nahiv ilmiyle birlikte âlet ilimlerinden olan bu ilimlerin farz-ı kifâye olduğu belirtilmiş, ancak sarfa dair kitap ismi zikredilmemiştir.
Nahiv	<i>Hind, 'Îsâm, Câmî, Muğni'l-Lebîb</i>
Mantık	<i>Tehzîbu'l-Mantık ve'l-Kelâm</i>
Âdab	Bu ilmin tartışma metodu olduğu ve doğruyu göstermek için gerekliliği dile getirilmiş; ancak kitap ismi zikredilmemiştir.
Usûl-i Fıkıh	<i>Tavzîh, Telvîh, Hasan Efendi Hâşiyesi, Muhtasar Şerhi, Seyyid, Muntehâ ve Tenkîh</i>
Me'ânî	<i>Hatâ'î, el-Mutavvel, el-Muhtasar</i>
Hisab	<i>Hulâsatu'l-Hisâb</i>
Hendese	<i>Eşkâlu't-Te'sîs</i>
Îlâhî ve Tabî'î Hikmet	<i>Îşârât, Şifâ, Hikmetu'l-'Ayn</i>
Hey'et, Usturlâb, Rub', Takvim, Zîc, Reml, Kimya	Hey'et'ten Ali Kuşçu'nun <i>el-Fethiyye</i> ya da <i>Risâle der 'İlm-i Hey'e</i> ve buna el-Lâri'nin yaptığı hâşiye, Kadızâde'nin <i>Şerhu'l-Mulahhas'ı</i> ve buna el-Bircendî'nin yaptığı hâşiye
'Arûz, Muammâ, Hat, Karzu's-Şî'r, İnşâ, Eş'ar	Kitap ismi belirtilmemiştir.

İshâk b. Hasan et-Tokâdî'nin *Nazmu'l-'Ulûm*'unda zikrettiği ilimlerden, Arap dili ile ilgili olan lugat, sarf, nahiv ve me'ânî ilimlerine ait kitaplar ve bu kitapların yazarları ise şu şekildedir:

İlm-i Lugat

Nazmu'l-'Ulûm'da Râgıp el-İsfahânî'nin *ez-Zerî'a ilâ Mekârimi's-Şerî'a* adlı eserindeki 'ilim yolunun ilk durağının lugat ilmi olduğu' ifadesine yer verildikten sonra lugat olarak el-Fîrûzâbâdî'nin *el-Kâmûs*'u zikredilir (İzgi, 1997, s.79).

1. *el-Kâmûs*: Daha çok *Kâmûsu'l-Muhît* ya da kısaca *el-Kâmûs* olarak bilinen *el-Kâmûsu'l-Muhît* ve *el-Kâbûsu'l-Vasîtu'l-Câmî limâ zehebe min Kelâmi'l-Arab Şemâtît*, Mecduddîn Muhammed b.Yakub el-Fîrûzâbâdî eş-Şirâzî'nin (ö.1415) kelimeleri el-Cevherî'nin ekolüne göre tertib ettiği iki ciltlik Arapça-Arapça sözlüğüdür. Üzerinde yapılan çeşitli çalışmalar yanında eserin Türkçeye yapılmış iki çevirisi bulunmaktadır. Bunlardan ilki, Merkezzâde Ahmed Efendi'nin *el-Bâbûs* adıyla yaptığı çeviri; ikincisi ise, Mütercim Ahmed Âsım Efendi'nin *el-Okyanûsu'l-Basît fî Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît* adıyla yaptığı ve daha çok *Kâmûs Tercümesi* olarak bilinen tercümedir (Ş. Fazlıoğlu, 2005, s.134; Şeşen, 1986, s.271).

İlm-i Sarf

Âlet ilimlerinden olan sarfın öğrenilmesinin gerekliliği ve tahsilinin farz-ı kifâye olduğu belirtilmiş, ancak bu ilme dair kitap ismi zikredilmemiştir.

İlm-i Nahv

1. *Hind*: İshâk b. Hasan et-Tokâdî'nin *Nazmu'l-'Ulûm*'unda nahiv alanında zikrettiği bu eser hakkında bir bilgiye ulaşamadık.

2. *İsâm*: 'İsâmuddîn İbrâhîm b. Muhammed el-İsferâ'înî'nin (ö.943), İbn Hâcib'in *el-Kâfiye fî'n-Nahv* adlı eserine Molla Câmî tarafından *el-Fevâidu'd-Diyâiyye* adıyla yazılan şerh üzerine kaleme aldığı hâşiyesidir. el-İsferâ'înî, hâşiyesinde Molla

Câmî şerhine pek çok konuda itiraz etmiştir. Bu hâşiye üzerine de tekrar hâşiyeler yazılmıştır (Ş. Fazlıoğlu, 2003b, s.202).

3. Câmî: Molla Câmî olarak bilinen Nûruddîn ‘Abdurrahmân b. Ahmed el-Câmî (ö.1492-93)’nin İbn Hâcib’in *el-Kâfiye fi’n-Nahv* adlı eserine *el-Fevâidu’d-Diyâiyye* adıyla yazdığı şerhtir. Yazarın adından dolayı *Molla Câmî* ya da sadece *Câmî* adıyla tanınan eser, nahiv alanında medreselerde çok okutulan ders kitaplarından biridir (Ş. Fazlıoğlu, 2003a, s.102, 2005, s.147-148; Hazer, 2002, s.289; Karaarslan, s.132-133; Yıldız, 2007, s.829).

4. Muğni’l-Lebîb: İbn Hişâm olarak bilinen Ebû Muhammed ‘Abdullah b. Yûsuf (ö.1360)’un *Muğni’l-Lebîb ‘an Kutubi’l-E’ârib* adıyla yazdığı eseridir. Arapçadaki edatlar ve harflerle ilgili bir kitap olan *Muğni’l-Lebîb*, nahiv sahasında okutulan yüksek eserlerden olup üzerine yapılan şerhler de medreselerde ders kitabı olarak okutulmuştur. Bunların en bilineni, İznikli Vahyizâde Muhammed Efendi’nin yaptığı şerhtir (Ergün, 1996, s.7; Hazer, 2002, s.290; Hızlı, 2008a, s.34; Şeşen, 1986, s.270).

İlm-i Me‘ânî

İşhâk b. Hasan et-Tokâdî, me‘ânî ilmini tahsil etmenin farz-ı kifâye olduğunu ve “mühimmâtın ehemmi” olduğunu belirtmiştir.

1. Hatâî: İşhâk b. Hasan et-Tokâdî’nin *Nazmu’l-‘Ulûm*’unda ilm-i me‘ânîden okutulan kitaplar arasında saydığı bu eser hakkında bir bilgiye ulaşamadık.

2. el-Mutavvel: el-Kazvînî (ö.1338) tarafından yazılmış olan *Telhîsu’l-Miftâh* üzerine Sa‘duddîn et-Taftazânî’nin (ö.1389) yazdığı uzun şerhtir. Medreselerde çok okutulan *el-Mutavvel* üzerine yirmiye yakın âlimin hâşiye yazdığı bilinmektedir (Ş. Fazlıoğlu, 2003b, s.202; Hazer, 2002, s.292).

3. el-Muhtasar: Sa‘duddîn et-Taftazânî’nin (ö.1389) el-Kazvînî tarafından yazılmış olan *Telhîsu’l-Miftâh* adlı hulâsâ üzerine yazdığı kısa şerhtir. Medreselerde belâgat alanında okutulmuş önemli eserlerden biri olan *el-Muhtasar*’a çeşitli hâşiyeler yazılmıştır (Ş. Fazlıoğlu, 2003b, s.202; Hazer, 2002, s.292). İşhâk b. Hasan et-Tokâdî,

el-Muhtasar'ın elden düşürülmemesi gereken bir kitap olduğunu dile getirmektedir (İzgi, 1997, s.80).

İshâk b. Hasan et-Tokâdî'nin *Nazmu'l-'Ulûm* adlı bu risâlesi, XVII. yüzyılda yaşamış bir Osmanlı âliminin ilimlere bakış açısını yansıtmaya ve döneminin medrese desleri ile kitapları hakkında kayda değer bilgiler içermesiyle büyük önem arz etmektedir.

3.1.2. Saçaklızâde Muhammed b. Ebûbekir el-Mar'aşî'nin (ö.1733) *Tertîbu'l-'Ulûm*'una Göre Osmanlı Medreselerinin Ders Pogramları:

Saçaklızâde olarak tanınan Muhammed b. Ebûbekir el-Mar'aşî'nin Arapça nesir şeklinde yazdığı bu eser (Özyılmaz, 2002, s.27), Ali Suâvî (ö.1877) tarafından *Hulâsâtu'l-Haber fi'l-'İlm ve'l-Eser der Karn-i Sâni 'Aşer* adıyla Türkçeye çevrilmiştir (İzgi, 1997, s.83). Osmanlı medreselerinde okutulan eserler ile bu derslerin okutulmuş şekliinden bahseden Saçaklızâde, eserinde ayrıca ilimlerin değerini, sayılarını ve din açısından hükümlerini de verdikten sonra öğrencinin bu ilimleri hangi kurallar çerçevesinde ve hangi usûllerle tahsil edeceğini de ortaya koymuştur (İzgi, 1997, s.82-83; Özyılmaz, 2002, s.27).

Saçaklızâde, ilimlerin belli bir sıra ile okutulduğuna işaret ederek;

“Yeni başlayan öğrenciye (mübtedî) anlayışı kadar iman telkin edilir. Sabî ise, davranışı düzgün bir muallimden hatmedinceye kadar Kur'ân dersi aldırılır. Sonra ayrıntılı olarak, iman, Ehl-i Sünnet akâidi, ahlâk ve namazdan farz olan miktar öğretilir. Bunlardan sonra Birgili Mehmed Efendi'nin *er-Risâletu't-Türkiyye*'si ezberletilir. Acemî ise *İbnu'l-Ferîşteh Sözlüğü* ezberletilir. Büluğa ermişse, iman telkin edildikten sonra anlayışı kadar Fâtihâ ve kısa sureler öğretilir. Sonra Birgili'nin anılan risâlesi gösterilir. Sonra *Kur'ân*'ın tamamı okutulur. Sonra *İbnu'l-Ferîşteh Sözlüğü* belletilir. Bundan sonra sabîye ve baliğe sırasıyla **sarf**, **nahiv**, ahkâm ilmi, mantık, münâzara, kelâm, **me'ânî**, fıkıh usûlü, ve fıkıh öğretilir. Fıkıh derken, *Muhtasaru'l-Kudûrî*'de olduğu gibi delilsiz olarak, mücerred amelli ahkâm ilmini kasdetmiyorum. Belki amelli ahkâmı delilleriyle ihtivâ eden *el-Hidâye*'yi bilmeyi kasdediyorum. *Muhtasaru'l-Kudûrî*'ye veya ahkâm ilminden makama münasib şeylere gelince... Bunlar *el-Hidâye* gibi bir kitabı anlamamanın tersine, fıkıh usûlü kaidelerini bilmeye anlayışı yetmeyeceğinden kendisine sarf ve nahvin tahsilinden sonra öğretilir. Kelâmı da mücerred itikadî meseleleri kasdetmiyorum. Tersine cevher ve araz bahislerini, muhalifleri red için delilleriyle birlikte itikadî meseleleri

ihativâ eden *el-Makâsid* gibi kitapları kastediyorum. Bundan sonra hadis usûlü, rivâyet ve dirâyet olarak hadis, tefsir öğretilir. Tecvid ve kıraat ilmi ve mushafları yazmaya gelince... Öğrenci bunları tefsir öğrenmeden önce, fırsat bulabildiği kadar öğrenir. Hisâb, hendese, hey'et ve 'arûza gelince... Bunları zaman elverdikçe öğrenir. Fakat hisâb, ahkâm ilminden, özellikle ferâizden önce öğretilmelidir." (İzgi, 1997, s.83; Özyılmaz, 2002, s.27-28) demektedir.

Tablo 3. Saçaklızâde Muhammed b. Ebûbekir el-Mar'aşî'nin (ö. 1733) *Tertîbu'l-'Ulûm*'una Göre Okutulan Dersler ve Belirtilen* Kitaplar.

DERSLER	KİTAPLAR
Akâid	Birgivi'nin <i>er-Risâletu't-Türkiyye'si</i>
Lugat	<i>İbnu'l-Ferîşteh Sözlüğü</i>
Sarf	<i>eş-Şâfiye</i>
Nahiv	<i>Muğni'l-Lebîb</i>
Ahkâm İlmi	-
Mantık	-
Münâzara	-
Kelâm	<i>el-Makâsid</i>
Me'ânî	-
Fıkıh Usûlü	-
Fıkıh	<i>el-Hidâye</i>
Hadis Usûlü	-
Hadis	-
Tefsir	-
Tecvid ve Kıraat İlmi	-
Hisab	-
Hendese	-
Hey'et	-
'Arûz	-

* Saçaklızâde, okutulan derslerle ilgili çok az kitap ismi belirtmiştir.

Saçaklızâde'nin *Tertîbu'l-'Ulûm*'unda Arap dili ile ilgili adı geçen lugat, sarf, nahiv, me'ânî ve 'arûz ilimlerinden lugat, sarf ve nahiv ilimleri için belirttiği kitaplar ve yazarları ise, şu şekildedir:

İlm-i Lugat

1. *İbnu'l-Ferîşte*: Bilinen en eski Arapça-Türkçe sözlüklerden olan eser, İbn Melek olarak da tanınan 'Abdullatîf b. Ferîşte (ö.1418 sonrası) tarafından yazılmıştır. Yirmi iki bölümden oluşan sözlüğün büyük bir bölümü, Kur'ân-ı Kerîm'de geçen kelimelerin Türkçe karşılıklarına ayrılmıştır. *Lugat-i Ferîşteoğlu*, *Lugat-i Ferîştezâde* adlarıyla da anılan ve daha sonra bazı âlimler tarafından şerhedilen ve alfabetik olarak düzenlenen eserin, pek çok baskısı yapılmıştır. İbn Melek'in kardeşi Ferîşteoğlu 'Abdulmecîd'in yine Kur'ân lafızlarına dair *Lugat-i Kânûn-i İlâhî* adında bir lugatı vardır (Bursalı Mehmed Tâhir, 1333, c.1, s.220; Ş. Fazlıoğlu, 2005, s.133; Şeşen, 1986, s.271, 274).

İlm-i Sarf

1. *eş-Şâfiye*: Müellifi İbn Hâcib olarak tanınan Cemâluddîn 'Osman b. 'Ömer (ö.1248-49) olan eser, medreselerde ileri seviyelerdeki talebelere okutulan sarf kitaplarından biridir. Bir takım nadir meseleleri ve istikâkî bazı delillerle ele alan *Şâfiye fî't-Tasrîf*'in başta yazarı tarafından yapılmış olmak üzere pek çok şerhi bulunmaktadır. En bilinen şerhleri Çârperdî Fahreddîn Ahmed b. el-Hasan'ın (ö.1345) şerhi ve Kara Sinan'ın *es-Sâfiye* adlı şerhidir (Ş. Fazlıoğlu, 2005, s.143; Hazer, 2002, s.288; Karaarslan, 1976, s.121-122; Şeşen, 1986, s.269).

İlm-i Nahiv

1. *Muğni'l-Lebîb*: Ebû Muhammed 'Abdullah b. Yûsuf (ö.1360)'un Arapçadaki edatlar ve harfler üzerine yazdığı ve *Muğni'l-Lebîb 'an Kutubi'l-E'ârib* adını verdiği eserdir. İbn Hişâm adıyla da tanınan yazarın bu kitabı, medreselerde nahiv sahasında okutulan yüksek eserlerdendir. Üzerine yapılan şerhler de ders kitabı olarak okutulmuş olup bu şerhlerin en bilineni, İznikli Vahyîzâde Muhammed Efendi'ye ait olandır (Ergün, 1996, s.7; Hazer, 2002, s.290; Hızlı, 2008a, s.34; Şeşen, 1986, s.270).

Saçaklızâde'ye göre, dünya ve ahiret mutluluğuna ulaşmak için dinî ilimler önceliklidir; ancak bu, dünyevî ilimlerin ikinci plana itilmesi anlamına gelmez. Elde edilecek ilmin önemi ve önceliği kişinin hayatî gereksinimlerine göredir. Bu öncelik bazen dinî ilimlerde bazen de diğer ilimlerde olabilir. Örneğin; az önce değinildiği gibi matematik, ilmi feraiz/miras hukuku ilminden önce gelir. Hatta alışveriş ve gündelik yaşamda hak ve hukuka dikkat edebilmek için hesap ilmini öğrenmek, iman ve temel ibadetleri uygulamak için öğrenilen bilgiden hemen sonra gelir (Ağırman, 2005, s.944).

İlimleri üç farklı kategoriye ayıran Saçaklızâde'nin ilk tasnifi dinî olan ve dinî olmayan ilimlerdir. Buna göre dinî ilimlerden kasıt, peygamberler aracılığıyla öğrenilen ilimler, dinî olamayan ilimler ise, matematik ve tıp gibi akıl ve tecrübe yoluyla öğrenilen ilimlerdir.

İkinci kategori ise, ilimlerin faydalı ve zararlı ilimler olarak sınıflandırılmasıdır. Arap dili kapsamındaki lugat, sarf, nahiv, yazı yazma, belâgat, mükaleme ile Kur'ân ilimleri kapsamında olan, Kur'ân tecvidi, mushafların yazımı, kıraatı ve tefsiri, ayrıca hadis ilimleri, ölçü ve münâzara, kelâm, matematik, geometri, astronomi, ledunnî ilimler, anatomi ve tıp ilimleri faydalı ilimlerdir. Felsefe, sihir, astroloji gibi ilimler zararlı ilimlerden, şiir ve nesep ilmi ise, herhangi bir zararı bulunmayan ilimlerden kabul edilmektedir.

Üçüncü kategoride ise, ilimler farz-ı ayn, farz-ı kifâye, mendup, haram, mekruh, müstehap, mübah şeklinde dinî hükümlerine göre sınıflandırılmıştır. Bu tasnif, öğrenilmesi gereken ilmin bilinme hükmüne göre yapılmıştır. Söz gelimi bir şeyi bilmek, farz-ı ayn ise, onu öğrenmek de farz-ı ayndır. Farz-ı ayn olan ilimlerin başında tevhidi ve Allah'ın sıfatlarını bilmek gelir. İman meselelerinin yanı sıra ahlâkî ve fiilî olarak kişinin kendisine farz ve haram olan hususları kapsayan ilmihâl bilgisi de farz-ı ayndır. Farz-ı ayndan sonra farz-ı kifâye, mendup ve müstehaplar geldiği gibi ilimlerin öğrenilmesinde de bu sıra takip edilir. Tefsir, tecvid, hadis, fıkıh ve kelâm ile matematik ve tıp, farz-ı kifâye olan ilimlerdir. Öğrenilmesi haram olan ilimler ise, sihir, astroloji, cifr ve felsefedir (Ağırman, 2005, s.944-945).

Dönemin ilim anlayışındaki değişime dikkat çeken ve öğrencilerin mertebeleri geçiş aşamalarını eleştirel bir yaklaşımla dile getiren Saçaklızâde, bu konu hakkındaki düşüncelerini şöyle ifade etmektedir:

“Şer’î ve âlî ilimlerden her ilme ait istiksâ mertebelerini tahsil eden öğrenciler, ilimlerde *kâmil* ya da *tekmil* diye adlandırılırlar. Bu adlandırma, iktisâd mertebelerini tahsil eden kimseye de yapılabilir. Ama bazı muteber ilimleri öğrenen ve o muteber ilimlerin bazısını iktisâd mertebesinde öğrenen kimseye de bu ad verilir. İster hakikat olsun, ister mecaz, iktisâd mertebelerinin bir kısmını öğrenen kimseye bu adın verilmesi doğru değildir. Bir öğrencinin istiksâ veya iktisâd mertebesine erişmesine, zamanımızda bazı öğrenciler arasında *tekmilu’l-mevâdd* denir. O kimse artık aklî ve naklî âlet ilimlerinin tahsilinde *kâmil*dir. Âlî ilimlerden maksat, fıkıh usûlü, hadis usûlü, tecvid ilmi, cevher ve araz gibi ilk kelâm bilgileri, **nahivde** *Muğni’l-Lebib*’in içine aldığı şeyler, **sarfta** ise *eş-Şâfiye*’dir. Zamanımızda âlî ilimlerin çoğunu tahsil etmediği halde pek çok öğrencinin *tekmilu’l-mevâdd* diye adlandırıldığını görmekteyiz. Bilgisizlere göre, *madde* bazı mantık ve felsefe nüshalarına verilen addır yalnızca. Zamanımızda Kur’ân’ı yüzünden okuyamayan *tekmil* görülmektedir. Bu öğrenciler fıkıh usûlünden bir şeyler öğrenemedikleri için fıkıh ıstılahlarını bilmezler. Uğraştıkları ilimlerin de çoğunu anlayıp anlatamazlar. Böyle öğrencilerin *tekmil* diye adlandırılmaları, hocalarının, öğrendiklerini tedriste kendilerine verdiği icâzet, giydikleri ulemâ kisvesi ve başlarına geçirdikleri koca kavuktan ileri gelmektedir. Bu gibi öğrenciler, öğrenimi savsaklar ve anlamadıklarını öğretmeye çalışırlar. Tesâdüfen bilip öğrenmediği bir ilimde mahâret kazanırsa, öğrenme mertebesinde öğretme mertebesine ulaştığını sanır. Bunlar kemâle değil, olsa olsa noksana ulaşmışlardır. Allâme Kutbuddîn Râzî’nin kitabını okumadıkları halde kendilerini onun gibi bir allâme olmuş sanırlar. Başkalarını ilimde kendilerinden aşağıda görürler. ...” (İzgi, 1997, s.84).

Saçaklızâde Muhammed b. Ebûbekir el-Mar’aşî, döneminin eğitim alanındaki aksaklıklarını dile getirdikten sonra, eğitim ve öğretimdeki verimliliğin artmasının iki temel esasa bağlı olduğunu dile getirmiştir. İlki, talebelerin zekâ seviyeleri ve yeteneklerine göre eğitime tabi tutulmaları; ikincisi ise, öğretimin belli programlar dâhilinde ve aşamalı olması gerektiğidir. Üç aşamalı olması öngörülen eğitimin ilk aşamasında dersler, ayrıntıya girilmeksizin kısa ve öz olarak anlatılmalı ve konunun temel ilkeleri verilmelidir. İkinci aşamada öğretilenler ilk aşamadan biraz daha kapsamlı fakat fazla ayrıntıya girilmeden verilmelidir. Üçüncü aşama bir bakıma ihtisaslaşma aşaması olması nedeniyle, konular tüm ayrıntılarıyla ortaya konulmalıdır (Ağırman, 2005, s.945-946).

Yine O, eserini yazmaktaki maksadını; “Ey öğrenciler, size hayırlı haberler vermek, sizi sonucu itibarıyla kurtuluşa götürecek bir ticarete teşvik etmek ve boşa çalışmış olmaktan korumak için bu risâlemi yazdım.” ifadeleriyle dile getirdikten sonra (Özyılmaz, 2002, s.29), öğrencilere eğitim ve öğretime dair bir takım önerilerde bulunmaktadır. Bunlardan bazıları, daha önce de belirtildiği gibi, bir ilmin temel ilkelerini öğrenmeden ayrıntılara yönelmenin doğru olmayacağıdır. Örneğin, bir hadis dersine hâşiye ve şerhlerden başlamak böyledir. Ayrıca öğrenci bir hocada sebat etmeli, dersi yarıda bırakmadan sonuna kadar götürüp tamamladıktan sonra diğerine geçmelidir. Bir diğer husus ise, öğrencinin âlet ilimlerini öğrenmeden ders okutmaya kalkmaması, ağır dersleri okutma melekesi elde etmek için öncelikle âlet ilimlerini tahsil etmesidir. Bununla birlikte, yalnız âlet ilimleri ile yetinmek, dinî ilimleri bırakmak da doğru değildir. Uygun olan, şer’î ilimlerden bir ders, âlet ilimlerinden de bir ders yürütülmesidir (Ağırman, 2005, s.946-947).

Saçaklızâde’nin *Tertîbu’l-‘Ulûm* adlı eserinde yer alan eğitimle ilgili bu önerileri zaten Osmanlı medreselerinde uygulanıyordu. Örneğin; eğitimin aşamalı bir şekilde kolaydan zora, temelden ayrıntılı olana doğru oluşu ve önce âlet ilimleri, sonra dinî ilimlerin okunması, âlet ilimlerini öğrenmeden dinî ilimlere geçilemeyeceği gibi hususlar, Osmanlı eğitim sistemi içerisinde var olan ve geçerliliğini sürdüren uygulamalardır. Ancak mertebelerin aşılması noktasındaki tenkitleri, o dönemde eğitim sisteminin git gide bozulmaya başladığını ve Saçaklızâde’nin bu yöndeki tedbirlerini ortaya koymaktadır. Bu da onun önerdiği ilkelerin, Osmanlı medreselerinde eskiden beri süregelen sistemin bir bakıma hatırlatılması ve tekrar uygulanması için gösterilen bir çabadan ibarettir denilebilir.

3.1.3. Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın (ö.1780) *Tertîbu’l-‘Ulûm*’una Göre Osmanlı Medreselerinin Ders Programları:

Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın Türkçe manzûm olan bu eseri, Osmanlı medreselerinde okutulan derslerin programını en geniş biçimde veren kaynak olma özelliğine sahiptir. 1751-1752 yıllarında kaleme alınan eser, otuz bir dalda toplanmış olan ilimleri, on iki babda ele almış olup yüz yirmi beş beyitten oluşmaktadır (Ş. Fazlıoğlu, 2005, s.119; İzgi, 1997, s.84; Özyılmaz, 2002, s.49; Ünver, 1946, s. 103).

Tablo 4. Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın *Tertîbu'l-'Ulûm'*una Göre Medreselerde Okutulan Dersler ve Kitaplar: (Ş. Fazlıoğlu, 2005, s.130-131; İzgi, 1997, c.1: s.87-92,168, c.2: s.302-306 (Osmanlıca metin); Özyılmaz, 2002, s.57-58, 223-232 (Osmanlıca metin).

DERSLER	KİTAPLAR
Tecvîd	<i>Tecvîd-i Türkî, Tecvîd-i Manzûm, Şâtıbî, Şir'a ve Şerhi, Bur'iyye</i>
Hat	Yazı çeşitleri: Sülûs, Nesih, Ta'lik, Divânî
Lugat	<i>Yûsuf, Ferište, Târif-i Seyyid, Ahterî, es-Sihâh, Vankûlî, el-Kâmûs</i>
Akâid	<i>Birgilî, Manzûm Akâid, Hısnu'l-Hasîn, Emâlî, Fıkıh-ı Ekber, Manzûm-i Rûmî, Tertîb-i 'Ulûm</i>
Fıkıh	<i>Munyet Musallî, Tuhfe, Ta'lîm-i Muallim, Şerh-i Halebî, Vikâye, Multekâ, Eşbâh u Nezâir, Mecmau'l-Bahr, İbn Melek, Durer, Hidâye</i>
Ahlâk	<i>Hilye-i Hâkânî, Hayriyye, Attâr Pend, Gülistan, Bostan, Tarîkat</i>
Sarf	<i>el-Emsile, el-Binâ, el-Maksûd, el-'İzzî, el-Merâh, eş-Şâfiye, el-Çârperd</i>
Furs	<i>Şâhidî, Nisâb-ı Sibyân, Divân-ı Hâfız, Farsî Halîmî, Ni'metullâh</i>
Nahiv	<i>el-'Avâmil, Küçük 'Avâmil, Unmûzec, Hadâik, el-İzhâr, en-Netâ'ic, el-Kâfiye, Câmî</i>
Mantık	<i>İsâgocî, Husâm Kâtî, Muhyiddîn, Fenârî, Kul Ahmed, Velediyye, Şemsiyye, Kutb, Seyyid, Dâvûd, Tehzîb, Celâl, Mîr</i>
Âdâb	<i>Huseyn, Şerh Azud, Mîr, Zeyn, Takrîr-(i) Kavânîn (Saçaklı)</i>
Me'ânî	<i>et-Telhîs, el-Mutavvel</i>
Beyân	<i>İstiâre</i>
Vad'	<i>Şerh-i 'Adûd</i>
'Arûz	<i>el-Endelûsî</i>
Kavâfi	<i>Nâbulîsî</i>
Hikmet	<i>Kadî-mîr, Lârî, Hikmetu'l-Ayn, Mirzacân</i>
Kelâm	<i>Şerh-i Akâid, Hayâlî, İsbât-ı Vâcib</i>
Hendese	<i>Eşkâlu't-Te'sîs Şerhi</i>
Hisâb	<i>Hulâsa, İbn Çullî</i>

Hey'et	<i>Şerh-i Çağmînî, Bircendî</i>
Amel - Âlât	<i>Usturlâb, Bist Bâb, Rub-ı Müceyyeb, Rub-ı Mukantar</i>
Coğrafya	<i>Takvîm-i Buldân</i>
Zîc-Takvîm	<i>Sî Fasl-ı Tûsî, Rûznâmeler</i>
Nücûm	Tahsili, <i>Tertîb</i> içerisinde hatardur.
Tıb - Teşrih - Tıbb-ı Nebî	<i>Tıb, Teşrîh, Tıbb-ı Nebî</i>
Ferâiz	<i>Sirâc</i>
Usûl-i Fıkıh	<i>Tavdîh, Tasrîh, Telvîh, Muntehâ, Muhtasar</i>
Usûl-i Hadîs	<i>Nuhbe</i>
Hadîs	<i>Metn-i Meşârik, Mebârik (İbn Melek)</i>
Tefsîr	<i>Beyzâvî</i>

İbrahim Hakkı, besmele, hamdele ve salvele ile başladıktan sonra, *Ba'de edâ-i mâ huve'l-vâcib* başlıklı kısımda eserinin bölümleri ve içeriği hakkında bilgiler vermektedir;

Dir Hakkı yazdum mevzûn kitâbı
Derc itdüm anda on iki bâbı

Evvelki bâbı 'ilme delâlet
İkinci bâbı icmâl-i âlet

Üçüncü bâbı *Kur'ân* u hatdur
Dördüncü bâbı fıkıh u lugatdur

Hem bâb-ı tâsî' 'ilm-i me'ânî
Onuncu bâbı hikmet beyânı

Hoş cüz'iyâta on bir vusûldür
Hem on ikinci bâbı usûldür

Çûn bu kitabı kıldum müretteb
Hem yüz yigirmi beş beyt olup hep

Adın didim *Tertîb-i 'Ulûm'* dur
Zîrâ fûnûn-ı 'ilme rûsûmdur

Müstef'îlâtün müstef'îlâtün
Veznu'l-müreffel huve muzmirât<ün> (Ş. Fazlıoğlu, 2005, s.122-123).

Sonraki bölüm olan ilk bâbda; ilim öğrenmeye niyet etmiş bir kişinin, ilim hayatı boyunca üzerinde durması gereken bazı noktalara dikkat çeker. Öğrenciyi ilme teşvik ettikten sonra, ilim öğrenmede niyet, aile çevresiyle ilişkiler ve ilim ehlini maksadına ulaştıran metod olan okumak, yazmak ve derinleşmenin önemine vurgu yapar (Özyılmaz, 2002, s.68 vd.).

Ayrıca yine bu bâbda öğrencinin haftada beş gün ders, Cuma ve Salı olmak üzere iki gün de tatil yapması; vakit kaybettirici şeylerden uzak durarak tüm benliğiyle kendini ilme vermesi gerektiğinin altı çizilmektedir. Ne okunursa ve ne kadar okunursa okunsun her bir dersin kitabının yazarak çalışılması, bu anlamda sonraki nesillere faydalı olunması salık verilir. Yine öğrencinin öğrendiklerini unutmamak için kendisinden bir alt seviyedeki öğrenciye okutması önerilmektedir (Ş. Fazlıoğlu, 2005, s.164-165; Ünver, 1946, s.103).

İkinci bâb, âlet ilimlerinden söz etmektedir;

Bil ‘ilm-i âlet ‘ilm-i ‘Arab’dur
On ikidür ol cümle Edeb’dür

‘İlm-i lugatdür bil istibâkı
Sâni vü sâlis sarf u iştikâkı

‘İlm-i nahvdür râbi’ bil anı
Oldı beşinci ‘ilm-i me‘ânî

Altıncı çünki ‘ilm-i beyândur
Vaz’ u bedî’ de andan nişândur

Sâbi’ ü sâmin eş‘âra vâki
‘İlm-i ‘arûz u ‘ilm-i kavâfi

Bil ‘ilm-i tasi’ inşâ-ı nesri
Bil ‘ilm-i ‘âşir inşâd-ı şi’ri

Hâdî ‘aşerdür bil ‘ilm-i imlâ
Sânî ‘aşerdür âdâb-ı ‘ulyâ

Ammâ bu yerler kim ‘Arz-ı Rûm’dur
Tertîb-i ‘ilm-i başka rusûmdur (Ş. Fazlıoğlu, 2005, s.124).

Yazar, Arap dilini esas alan âlet ilimlerini, ‘ilm-i ‘Arab veya daha yaygın adıyla *edeb* diye isimlendirir. Bu ilimler, ilm-i lugat, ilm-i sarf, ilm-i iştikâk, ilm-i nahv, ilm-i me‘ânî, ilm-i beyân, ilm-i ‘arûz, ilm-i kavâfî, ilm-i inşâ, ilm-i inşâd-i şî‘r, ilm-i imlâ, ilm-i âdâb-i ‘ulyâ olmak üzere on iki tanedir (Ş. Fazlıoğlu, 2005, s.165).

Osmanlı medreselerinde ders kitaplarının dilinin Arapça olması ve eğitim-öğretimin büyük ölçüde bu dille yapılması, öğrencinin ilk önce âlet ilmi olan Arapçayı öğrenmesini gerekli kılıyordu. İşte bu nedenle İbrahim Hakkı da ilimlerden bahsettiği eserinde genel kaidelerin hemen ardından âlet ilimlerinden olan Arapçaya ve onun bölümlerine yer vermiştir (Özyılmaz, 2002, s.88).

Tertîbu’l-‘Ulûm’u, bütünüyle değil, konumuz gereği yalnız âlet ilimleri arasında zikredilen Arap dili kapsamındaki ilimlerle ilgili bâbları ve bu ilimleri açıklayarak ele almanın daha isabetli olacağı kanaatindeyiz. Eserde Arap dili ile ilgili ilk sırada yer alan ilim, lugat ilmidir.

Dördüncü Bâbı Fıkh u Lugatdur

‘İlm-i lugatden başlarsan evvel
Manzûm kitâblar hıfzıdur eshel

Yûsuf lugat hoş bil Birgilî hem
Fehm it ki oldur din içre elzem (Ş. Fazlıoğlu, 2005, s.125; İzgi, 1997, s.88).

....

Herhangi bir ilmi öğrenmek için adım atıldığında öncelikle o ilmin terimlerini, ıstılahlarını öğrenmek gerekmektedir. Aksi takdirde öğrenilmesi hedeflenen ilme dair özel terim ve tabirler anlaşılamayacağından o ilimde istenilen verimin elde edilmesi de güçleşecektir (Özyılmaz, 2002, s.96). Eserde değişik lugatlerin okunmasının, *din içre elzem* olduğunun, yani din ilimlerini anlayabilmek için lugat bilgisinin gerekli olduğunun altı çizilmiştir. Yine burada manzûm eserlerin ezberlenmesinin kolay olduğuna ve bu yönüyle daha çok tercih edildiğine dikkat çekilmiştir (Ş. Fazlıoğlu, 2005, s.166).

Osmanlı medreselerinde ders kitaplarının, özellikle de İslâmî ilimlerin temel kaynağı olan Kur’ân ve hadislerin dili Arapça idi. Bu nedenle Arapçayı bilmeden İslâmî

ilimlerde ilerlemek ve derinleşmek mümkün değildi. Arapçanın diğer ilimler arasındaki bu konumunun bir gereği olarak, hem Osmanlı eğitim sisteminde hem de söz konusu eserin içeriğinde bu dilin öğretimine önemli bir yer verilmiş, Arapça gramer ve metin öğrenmeye başlamadan kelime hazinesinin geliştirilmesi üzerinde durulmuştur (Özyılmaz, 2002, s.99).

Eserin sarf ilmine ayrılan kısmında ise, *Hem Bâb-ı Hâmis Tarîfi Şâmil* başlığı altında sarf ilmine dair okutulan eserlerin adları sıralanmıştır:

Pes ‘ilm-i sarf hem iştikâkdan
Emsile hıfz it çok okumakdan

Andan *Binâ*’yı hıfz eyle muhkem
Maksûd’ı fehm it maksûdını hem

‘İzzî’yi hıfz it i‘lâlini yap
Oku *Merâh*’ı bil de sarfdan sap (Ş. Fazlıoğlu, 2005, s.126; İzgi, 1997, s.89).

...

Arap dilinin öğretimi sarf ve nahiv olmak üzere iki ana bölüm halinde yapılmaktadır. Morfoloji ya da dilin şekil bilgisi olarak da tanımlanan sarf, fiillerin çekim şekilleri, yapımı ve kullanımı ile ilgili konuları araştırır. Eserde adı geçen kitaplar, sarfın yaygın olarak bilinen ve asırlarca okutulan beş kitabı olup Arapçada fiil çekimi ve fiillerin çeşitli durumlarını açıklayan gramer kitaplarıdır. İbrahim Hakkı’nın sarf ilminin öğrenimi için *ezberi* ısrarla vurgulaması ise, Osmanlı medreselerinde dil öğreniminde ezberin ne denli önemli bir yer arzettiğini göstermesi bakımından önemlidir. Günümüzde dil öğreniminde hâlâ ezberin kullanılıyor olması, bu yöntemin geçerliliğini kaybetmediğini ve dil öğretiminde etkin bir role sahip olmayı sürdürdüğünü göstermektedir (Özyılmaz, 2002, s.108-110).

Eserin altıncı bâbı, Arap gramerinin ikinci parçası olan nahiv ilmine ayrılmıştır:

Altıncı Bâbı Nahv u ‘Avâmil

‘İlm-i nahv’den hıfz it ‘*Avâmil*
Terkîbini hem zabt eyle kâmil

Küçük 'Avâmil bilgil muvâfık
Unmûzec oku dinle *Hadâyik*

İzhâr'ı oku işit *Netâyic*
Kâfiye hıfz it *Câmî* işit giç

Gel yine sarfı kendüne iş it
Şâfiye hıfz it *Çârpênd*'e yit (Ş. Fazlıoğlu, 2005, s.126; İzgi, 1997, s.89).

...

Söz dizimi, sentaks anlamındaki nahiv sözcüğü, müstakil olarak gramer anlamında ya da gramerin cümle yapısı olarak kullanılmıştır. İbrahim Hakkı'nın sarf kitaplarının ezberlenmesiyle ilgili vurgusu, nahiv kitaplarında da devam etmiştir. Nitekim biri muhtasar diğeri mufassal şekilde Arap dilinin nahvini açıklayan *el-'Avâmil* ve *el-Kâfiye*'nin ezberlenmesi tavsiye edilmiştir. Yine öğrenilenlerin pekiştirilmesi amacıyla bu kitapların yanı sıra nahiv alanında okunması, dinlenmesi ve işitilmesi gereken kitaplar sıralanmıştır (Özyılmaz, 2002, s.117,119).

Özyılmaz, burada Arapça cümle yapısını ana hatlarıyla, sade bir dil ve üslupla anlatan nahiv kitabı *el-'Avâmil*'in *Tertîbu'l-'Ulûm*'da *'Avâmil* ve *Küçük 'Avâmil* olarak zikredilmesini, ('İlm-i nahv'den hıfz it *'Avâmil* ve *Küçük 'Avâmil* bilgil muvâfık) "Avâmil küçüktür ama onu çok iyi öğren" (Özyılmaz, 2002, s.118) şeklinde yorumlayarak hataya düşmüştür. Çünkü İbrahim Hakkı, burada *Küçük 'Avâmil* ifadesiyle, Özyılmaz'ın sandığı gibi *el-'Avâmil*'in hacimce küçük bir kitap olduğuna değil, İmam Birgivî'nin eseri olan *el-'Avâmil*'e işaret etmektedir. Eserde geçen ilk *'Avâmil*, 'Abdulkâhir el-Curcânî'nin *el-'Avâmil*'i, *Küçük 'Avâmil* adıyla belirtilen ikinci *'Avâmil* ise, İmam Birgivî'nin *el-'Avâmil*'idir (Ş. Fazlıoğlu, 2005, s.120'deki dipnot). Özyılmaz bu farkı göremediği gibi, *el-'Avâmil* adlı nahiv kitabını, dipnotta İmam Birgivî'nin eseri olarak göstermiştir. Oysa onun *Tertîbu'l-'Ulûm*'da gördüğü *el-'Avâmil*, Curcânî'ye ait olan *el-'Avâmil* olup eserde ayrı bir kitap olduğunu farkedemediği *Küçük 'Avâmil*, Birgivî'ye aittir.

Tertîbu'l-'Ulûm'da dikkat çeken bir husus, İbrahim Hakkı'nın sarf ilmiyle ilgili bölümü bitirip nahiv ilmine geçtikten sonra, nahiv ilminden bahseden bölümde tekrar sarfa dair kitapların isimlerini zikretmesidir. Nahiv öğrenimini tamamlayan öğrencinin yeniden sarfa dönüp daha önce okumadığı eserleri (*eş-Şâfiye* ve *el-Çârpênd*) okuyarak

hem sarfa ait eski bilgilerini tazalemesi, hem de edindiği yeni bilgilerle bu alanda derinleşmesini sağlamak hedeflenmiştir (Özyılmaz, 2002, s.120).

Aynı duruma, âdâb ilminden bahsettiği sekizinci bölümde de rastlamak mümkündür. İbrahim Hakkı, münâzara ilmi ve bu ilimle ilgili okutulan kitaplara yer verdiği bu bâbın sonunda tekrar lugat ilmine dönerek lugat isimleri sıralar:

...

Ta'rif-i Seyyid bil ıstılâhı
Hem *Ahterî*'den zabt it *Şihâh*'ı

Vankulu'nu bil *Kâmûs*'a bul râh
Fârsî Halîmî bil *Nî 'metullâh*

(Ş. Fazlıoğlu, 2005, s.127; İzgi, 1997, s.90; Özyılmaz, 2002, s.136, 217)

İbrahim Hakkı, eserinin dokuzuncu bâbını me'ânî ilmine dair okutulan kitaplara ayırmıştır:

Hem bâbı tâsi 'ilm-i me'ânî

'İlm-i me'ânî oku mükemmel
Telhîs'i hıfz it anla *Mutavvel*

'İlm-i beyândan bil *İsti'âre*
Vaz' u bedî'i hem anda ara

Bunlarla bile hem bil 'arûzı
Şerh-i 'Adûd bil vaz'un furûzı

'İlm-i 'arûzdan bil *Endulîsî*
'İlm-i kâvâfiden bil *Nâbulîsî*

(Ş. Fazlıoğlu, 2005, s.127; İzgi, 1997, c.1:s.90, c.2:s.305; Özyılmaz, 2002, s.217)

Bu kısımda öncelikle belâgat ilimini oluşturan me'ânî, beyân, bedî' ilimlerinden bahsedilmiş ve bu ilimlere dair okutulan kitaplar sıralanmıştır. Taşköprülüzâde me'ânî ilminden, "Bu ilim, kelime terkiplerinin özelliklerini incelemeye, derece ve farklarını bilmeye yarar. Böylece söz ve terkipleri yerinde kullanmak, birinci sözü, ikinciden önce söyleyip hata ve yanılmadan kurtulmak mümkün olur. Çünkü terkiplerden, cümleciklerden her birinin kendine uygun olarak bir çok özellikleri vardır." şeklinde

bahsettikten sonra, beyân ilmini “delillerin açıklığından, bir ma’nayı çeşitli yollarla bildirmenin usûlünü anlatan bir ilim” olarak; bedî‘ ilmini ise, “sözü güzelleştirme bakımından Arapça terkiplerden bahseden bir ilim” (Taşköprülüzâde, 1975, s.171,172,173) olarak tanımlamıştır. Belâgat ilmi kapsamındaki bu ilimlerin öğrenilmesiyle, öğrencinin edebî bir zevke sahip olup incelik ve sadelik kazanması hedeflenmiştir (Özyılmaz, 2002, s.140).

Me‘ânî ilmine ayrılan bâbın ikinci kısmında ise, öğrenci şiire yönlendirilerek ‘arûz ve kâvâfî öğrenmeye teşvik edilmiştir. Bu bâbda belâgat ilminin yanında şiir ve onunla ilgili ilimlere de yer verilmesinin nedeni, şiirdeki ses ahengi ve ölçüsünün bedî‘ ilmindeki dış güzellik mertebesiyle benzerlik göstermesinin yanı sıra Arapça ve Türkçe tertipleri inceleyen me‘ânî ilminin, manzûm ve mensûr olan bu tertiplerin manzûm olanları için ‘arûz ilmine muhtaç olmasıdır (Özyılmaz, 2002, s.141).

Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın *Tertîbu’l-‘Ulûm*’da zikrettiği Arap dili ile ilgili kitaplar ve bu kitapların yazarları ise, şu şekildedir:

İlm-i Lugat

1. *Yûsuf*: İbrahim Hakkı, genel bir âdet olan yazarın, eserlerini yakınlarınınlarından birinin adına yazması ve bunu eserin uygun bir yerinde dile getirmesi geleneğine uygun olarak (Özyılmaz, 2002, s.98); eserinin lugat bahsinde, hem amcasının oğlu Yûsuf Nesîmî’ye atıfta bulunmuş hem de manzûm Arapça-Türkçe sözlük olan *Lugat-i Yûsuf*’u kasetmiştir. Okumayı ve ezberlemeyi kolaylaştırmak düşüncesiyle mesnevî tarzında yazılmış bu sözlük özellikle küçük yaştakiler ve eğitime yeni başlayanlar için idealdir (Ş. Fazlıoğlu, 2005, s.132-133).

2. *Ferişte*: İbn Melek olarak da tanınan ‘Abdullatîf b. Ferište (ö.1418 sonrası) tarafından yazılan eser, *Lugat-i Ferišteoğlu* ya da *Lugat-i Ferištezâde* adlarıyla anılmakta olup bilinen en eski Arapça-Türkçe sözlüklerdendir. Yirmi iki bölümden oluşan sözlüğün büyük bir bölümü, Kur’ân-ı Kerîm’de geçen kelimelerin Türkçe karşılıklarına ayrılmıştır. Sonrasında bazı âlimler tarafından şerhedilen ve alfabetik olarak düzenlenen eserin, pek çok baskısı yapılmıştır. İbn Melek’in kardeşi Ferišteoğlu

Abdulmecîd'in yine Kur'ân lafızlarına dair *Lugat-i Kânûn-i İlâhî* adında bir lugatı vardır (Bursalı Mehmed Tâhir, 1333, c. 1, s.220; Ş. Fazlıoğlu, 2005, s.133).

3. *Ta'rîf-i Seyyid: et-Ta'rîfât* olarak da bilinen *Ta'rîf-i Seyyid*, Seyyid Şerîf el-Curcânî'nin (ö.1413-14) kendi devrine kadar okutulmuş olan ilimlerle ilgili ıstılahları alfabetik olarak açıkladığı bir terimler sözlüğüdür (Gümüş, 1984, s.170,187). *et-Ta'rîfât*'ta tefsir, hadis, fıkıh, kelâm, tasavvuf, felsefe, mantık, cedel, münâzara, hey'et, hendese, hisap, ferâiz, tabii ilimler, tıp, ıstikâk, hat, vakf, sarf, nahiv, belâgat, 'arûz, kâfiye, ilm-i vad' ve diğer ilimlerde kullanılan önemli ıstılahlar bulunmakta olup bu ıstılahların bir kısmı müfred kelime halindedir; bir kısmı ise, ya izâfet ya sıfat ya da başka terkiplerden oluşmaktadır. Curcânî, bazen terimlerin lugavî anlamlarını verdikten sonra ıstılâhî anlamlarını açıklamış, bazen de doğrudan ıstılâhî anlamına geçmiştir (Gümüş, 1984, s.188).

Türünün en güzel ve alfabetik oluşuyla da ilk örneklerinden olan *et-Ta'rîfât*, İslâm dünyasının bütün medreselerinde okutulmuş, istinsah edilmiş ve sahasında ilim adamlarının el kitabı olma özelliğini korumuştur. Kütüphanelerde bir çok yazma nüshası bulunan eserin ayrıca defalarca baskısı yapılmış olmasına karşın tenkitli neşri bulunmamaktadır. *et-Ta'rîfât*'a doğrudan bir şerh yapılmamakla birlikte çeşitli yazarlara ait tetimmeler yapılmış ve kitabın kenarlarına hâşiye ve ta'lika şeklinde yazılmıştır (Ş. Fazlıoğlu, 2005, s.133; Gümüş, 1984, s.189-190).

4. *Ahterî*: Ahterî adıyla tanınan Muslihiddîn Mustafa b. Şemsuddîn el-Karahisârî'nin (ö.1560-61) yazdığı kırk bin kelimeden oluşan Arapça-Türkçe sözlüktür. Müderrisler ve öğrenciler tarafından çok kullanılan bu eser, *Sihâh-ı Cevherî*, *Dustûru'l-Luga*, *Tekmile*, *Mecmau'l-Luga* ve *Mukadimetu'l-Edeb* gibi eserlerden derlenen kelimelerle ve bunların Türkçeye çevrilmesiyle hazırlanmıştır. Diğer sözlüklerden daha fazla tercih edilmesi, eserin *Ahterî-i Kebîr* olarak anılmasına sebep olmuştur. *Ahterî*'nin kütüphanelerde pek çok nüshası bulunmaktadır (Ş. Fazlıoğlu, 2005, s.133-134).

5. *es-Sihâh*: Ebû Nasr İsmail b. Hammâd el-Cevherî'nin (ö.1009'dan önce) *Sihâhu'l-Luga*, *es-Sihâh fi'l-Luga*, *Tâcu'l-Luga* gibi çeşitli isimlerle anılan bu eseri, yalnızca sahih kelimeleri içeren ünlü bir sözlüktür. Üzerine tekmile, şerh, zeyl, ihtisar ve tenkit türlerinde çok sayıda çalışma yapılmıştır (Ş. Fazlıoğlu, 2005, s.134). Farklı

yıllarda pek çok kez basılmış olması, onun geçerliliğini kaybetmeden kullanılageldiğinin göstergesidir.

6. *Vânkûlî*: el-Cevherî'nin *es-Sihâh* adlı eserinin Vânkûlî adıyla ünlenen Muhammed b. Mustafa el-Vânî (ö.1592) tarafından yapılmış Türkçe tercümesidir. İstanbul'da farklı yıllarda iki cilt halinde üç kez basılmıştır (Ş. Fazlıoğlu, 2005, s.134).

7. *el-Kâmûs*: Mecduddîn Muhammed b.Yakub el-Fîrûzâbâdî eş-Şîrâzî'nin (ö. 1415) *el-Kâmûsu'l-Muhît ve el-Kâbûsu'l-Vasîtu'l-Câmi limâ zehebe min Kelâmi'l-Arab Şemâtî* adını verdiği ve kelimeleri el-Cevherî'nin ekolüne göre tertib ettiği iki ciltlik Arapça-Arapça sözlüğüdür. Üzerinde yapılan çeşitli çalışmalar yanında eserin Türkçeye yapılmış iki çevirisi bulunmaktadır. Bunlarda ilki, Merkezzâde Ahmed Efendi'nin *el-Bâbûs* adıyla yaptığı çeviri; ikincisi ise, Mütercim Ahmed Âsım Efendi'nin *el-Okyanûsu'l-Basît fî Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît* adıyla yaptığı ve daha çok *Kâmûs Tercümesi* olarak bilinen tercümedir (Ş. Fazlıoğlu, 2005, s.134).

İlm-i Sarf

1. *el-Emsile*: Yazarı bilinmeyen anonim bir eser olmakla beraber, üzerine yapılmış bazı şerhlerde Hz. Ali'ye nisbet edilmiştir (Hazer, 2002, s.286-287; Yıldız, 2008, s.827). Eser, Arapça 'nasara' fiilinin çekimlerini ve bu çekimlerin Türkçe açıklamalarını içermektedir (Ş. Fazlıoğlu, 2005, s.141; Şeşen, 1986, s.272). Kitap 'nasara' fiilinin sülâsî mücerredinden doğan fiil ve isimlerin "muhtelif" ve muttarid" çekim örneklerine yer verdiği için *el-Emsiletu'l-Muhtelif* ve *el-Emsiletu'l-Muttaride* olmak üzere ikiye ayrılmaktadır (Karaarslan, 1976, s.110; Yıldız, 2008, s.827). Bu kitabın içeriğiyle ilgili son bölümde daha geniş bilgi verileceği için burada bu kadarıyla yetinmek istiyoruz.

2. *el-Binâ*: *Binâu'l-Ef'âl*, Arapçadaki fiillerin yapım ve çekimlerinden bahseden anonim bir eserdir. Bazıları Ahmed b. 'Ali Dikgöz'e nisbet etmişlerdir. *el-Emsile*'den sonra okutulan eserde otuz beş fiil çekim kalıbı bulunmaktadır. Pek çok şerhi bulunan *el-Binâ*'nın en önemli iki şerhi, Birgivî (ö.1563) ile el-Kefevî'nin (ö.1761) yapmış olduğu şerhlerdir (Ş. Fazlıoğlu, 2005, s.142; Hazer, 2002, s.287; Karaarslan, 1976, s.113; Şeşen, 1986, s.272).

3. *el-Maksûd*: Müellifi kesin olarak bilinmemekle birlikte İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe'ye nisbet edilmektedir. Kitapta sahih fiillerin ardından sahih olmayan fiillerden bahsedilir ve i'lâl kaideleri ile illetli harfler açıklandıktan sonra ism-i fail, ism-i mef'ûl, mimli masdar ve diğer hususlar îzâh edilir. Osmanlı medreselerinde sarf alanında okutulan başlıca ders kitaplarından olan *el-Maksûd* üzerine pek çok şerh yazılmıştır. En çok kullanılan şerhlerden biri Birgivî'nin *İm'ânu'l-Enzâr* adlı şerhidir (Ş. Fazlıoğlu, 2005, s.142; Hazer, 2002, s.288; Karaarslan, 1976, s.115-116; Şeşen, 1986, s.269,272; Yıldız, 2008, s.827).

4. *el-İzzî*: Adını, yazarı İzzuddîn ez-Zencânî'den (ö.1257) alan eser, *Tasrîfu'l-İzzî*, *Tasrîfu'z-Zencânî* ya da *el-Muhtasar* isimleriyle de tanınmaktadır. Medreselerin temel ders kitaplarından biri olan *el-İzzî*'de fiillerin harf sayılarına ve türlerine göre tasnifi yapılmıştır. İ'lâl kaidelerinin açıklaması yapılarak, illetli fiillerin istisnâî durumları açıklanmıştır. Kitabın sonunda ise, ism-i mekân, ism-i zaman ve ism-i âlet konularına değinilmiştir (Karaarslan, 1976, s.117-119; Yıldız, 2008, s.827). Eserin çok sayıdaki şerh ve hâşiyelerinden en ünlüleri Sa'duddîn et-Taftazânî (ö.1390) ve Seyyid Şerîf'e ait olanlardır (Ş. Fazlıoğlu, 2005, s.143; Hazer, 2002, s.288; Karaarslan, 1976, s.117; Şeşen, 1986, s.269).

5. *el-Merâh*: Ahmed b. 'Alî b. Mes'ûd (ö.1300-01) tarafından yazılmış geniş kapsamlı bir sarf kitabıdır. İçeriği hakkından son bölümde daha ayrıntılı bilgi verilecek olan bu eser, i'lâli, zamirleri ve istikâkı ihtiva etmektedir. Üzerine pek çok şerh ve hâşiyeye kaleme alınmıştır. Bunlar arasında Ahmed Dikgöz'ün şerhi ile Kara Sinan'ın (ö.1480) *Merâhu'l-Ervâh* adlı şerhleri önde gelenlerdir. Kemal Paşazâde de bu eseri Türkçeye çevirmiş ve kendisi de yine *Reyhânu'l-Ervâh* adıyla Arapça bir şerh yazmıştır (Ş. Fazlıoğlu, 2005, s.143; Karaarslan, 1976, s.119; Şeşen, 1986, s.269).

6. *eş-Şâfiye*: İbn Hâcib olarak tanınan Cemâluddîn 'Osman b. 'Ömer (ö.1248-49) tarafından kaleme alınan eser, medreselerde ileri seviyelerdeki talebelere okutulan sarf kitaplarındandır. Bir takım nadir meseleleri ve istikâkı bazı delillerle ele alan *Şâfiye fi't-Tasrîf* in başta yazarı tarafından yapılmış olmak üzere pek çok şerhi bulunmaktadır. Çârperdi Fahreddîn Ahmed b. el-Hasan'ın (ö.1345) şerhi ve Kara Sinan'ın *es-Sâfiye* adlı

şerhi en bilinen şerhler arasında yer almaktadır (Ş. Fazlıoğlu, 2005, s.143; Hazer, 2002, s.288; Karaarslan, 1976, s.121-122; Şeşen, 1986, s.269).

7. *el-Çârperd*: Az önce dile getirdiğimiz gibi Çârperdî Fahreddîn Ahmed b. el-Hasan'ın (ö.1345) İbn Hâcib'in *eş-Şâfiye*'sine yazdığı şerhtir. Osmanlı medreselerinde çok rağbet gören bu şerh üzerine, başta Bedruddîn Aynî'nin (ö.1451) yazdığı hâşiye olmak üzere pek çok hâşiye yazılmıştır (Ş. Fazlıoğlu, 2005, s.143; Hazer, 2002, s.288; Karaarslan, 1976, s.122).

İlm-i Nahv

1. *el-'Avâmil*: 'Abdulkâhir el-Curcânî (ö.1078)'nin kaleme aldığı eser, medreselerde ilk okunan nahiv kitabıdır. Arapçada cümle içindeki kelimelerin sonuna irab bakımından etki eden yüz âmil ve örneklerinden oluştuğu için *el-'Avâmilu'l-Mi'e* adıyla anılmaktadır. Medrese mensubları tarafından *el-'Avâmilu'l-Atîk* adıyla ya da *el-'Avâmilu'l-Kadîm* olarak da adlandırılmıştır (Ş. Fazlıoğlu, 2005, s.145; Hazer, 2002, s.288-289; Karaarslan, 1976, s.124; Yıldız, 2008, s.828). Üzerine Hüsâmuddîn et-Tokâdî (ö.1456), Hacı Baba Tosyevî, Musannifek (ö.1470) ve Bedruddîn Aynî (ö.1451) tarafından yazılan şerhler başta olmak üzere pek çok şerh yazılmıştır (Ş. Fazlıoğlu, 2005, s.145; Şeşen, 1986, s.269-270).

2. *Küçük 'Avâmil*: Birgivî Mehmed Efendi'ye (ö.1573) ait olan ve *el-'Avâmilu'l-Cedîd* adıyla bilinen bu '*Avâmil*, el-Curcânî'nin *el-'Avâmil*'iyle aynı tarzda yazılmış ve konular aynı ana başlıklar altında toplanmıştır. Ancak iki eseri birbirinden ayıran nokta, Curcânî'nin eserinde yüz âmil bulunurken, Birgivî'nin âmil sayısını altmışa indirmesidir. Otuza yakın şerh ve tercümesi bulunan eser, Ahmed el-Adavî'nin şerhi ve Zeynîzâde'nin (ö.1754) muribiyle birlikte okutulmuştur (Ş. Fazlıoğlu, 2005, s.146; Hazer, 2002, s.289; Şeşen, 1986, s.273).

3. *Unmûzec*: Cârullah b. Kâsım Mahmûd b. 'Ömer ez-Zemahşerî'nin (ö.1143) ünlü eseri *el-Mufasssal*'ının yine kendisi tarafından yapılmış olan muhtasarıdır. Mübtedîler için faydalı olan bu eser, Zeynu'l-'Arab olarak bilinen 'Ali b. 'Abdullah el-Mısırî, Cemâluddîn Muhammed b. 'Abdulgani el-Erdebîlî (ö.1249-50) ve Diyâuddîn

el-Mekkî tarafından *el-Kifâye* adıyla şerhedilmiştir (Ş. Fazlıoğlu, 2005, s.146; Hazer, 2002, s.291).

4. *Hadâik*: Zemahşerî'nin *Unmûzec* adlı muhtasarına Sa'duddîn Sa'dullah el-Berdâ'î'nin *Hadâiku'd-Dekâik fî Şerhi Risâleti Allâmeti'l-Hekâik* adıyla yazdığı şerhtir (Ş. Fazlıoğlu, 2005, s.146).

5. *el-İzhâr*: Birgivî Mehmed Efendi (ö.1573) tarafından kaleme alınan eser, Osmanlı medreselerinde nahiv alanında okutulan temel ders kitaplarından birisidir. Yine Birgivî'nin kendisinin yazmış olduğu *el-'Avâmilu'l-Cedîd*'in mufasssal bir şerhidir. İçeriği hakkında son bölümde detaylı bilgi verilecek olan *İzhâru'l-Esrâr*'ın, otuza yakın şerhi, kırktan fazla baskısı bulunmaktadır. Medreselerde Mustafa b. Hamza el-Adavî'nin (ö.1674-75) *Netâ'icu'l-Efkâr* adlı şerhi ve Zeynîzâde Hüseyin Efendi'nin (ö.1753) *Hallu Esrârî'l-Ahyâr* adlı muribiyle birlikte okutulmuştur (Ş. Fazlıoğlu, 2005, s.146; Hazer, 2002, s.289; Karaarslan, 1976, s.129; Şeşen, 1986, s.273).

6. *en-Netâ'ic*: Mustafa b. Hamza el-Adavî'nin (ö.1674-75), Birgivî Mehmed Efendi'nin *İzhâru'l-Esrâr*'ına yazdığı şerhtir. *el-İzhâr*'ın en meşhur şerhi olan *Netâ'icu'l-Efkâr*, medrese öğrencileri arasında *Adalı* olarak tanınmakta olup üzerine çok sayıda hâşiye yazılmıştır (Ş. Fazlıoğlu, 2005, s.147; Karaarslan, 1976, s.129).

7. *el-Kâfiye*: İbn Hâcib olarak bilinen Cemâluddîn Ebû 'Amr b. 'Osman'ın (ö.1249) muhtasar bir eseri olup Osmanlı medreselerinde okutulan en önemli nahiv kitaplarından. İbn Hâcib eserinde, nahvin bütün konularını, isimler, fiiller, harfler şeklinde üç ana bölümde, bunların her birini de bir çok alt bölümde düzenlemiş ve anlaşılır bir dille işlemiştir. Eserin, yaklaşık yüz şerhi bulunmakta olup en bilinen şerhleri Radiyuddîn Muhammed b. el-Hasan el-Esterâbâdî (ö.1287-88), Ruknuddîn Hasan b. Mahmûd el-Esterâbâdî (ö.1414-15), Celâluddîn Ahmed b. 'Ali b. Muhammed el-Gucduvânî (ö.1320-1321) Seyyid Şerîf Curcânî, Molla Câmi (ö.1492-93) ve el-Kazvînî'nin şerhleridir. Hacı Baba Tosyavî ve Zeynîzâde de esere birer murib yazmışlardır. *el-Kâfiye fî'n-Nahv*, medreselerde genellikle Molla Câmi'nin *el-Fevâidu'd-Diyâiyye* adlı şerhi ve Zeynîzâde'nin *el-Fevâidu's-Şâfiye* adlı muribi ile beraber okutulmuştur (Ş. Fazlıoğlu, 2005, s.147; Karaarslan, 1976, s.130-133; Şeşen, 1986, s.270, 273; Yıldız, 2008, s.829).

8. *Molla Câmî*: İbn Hâcib'in *el-Kâfiye fi'n-Nahv* adlı eserine Molla Câmî olarak bilinen Nûruddîn 'Abdurrahmân b. Ahmed el-Câmî (ö.1492-93) tarafından *el-Fevâidu'd-Diyâiyye* adıyla yazılan; ancak yazarın adından dolayı daha çok *Molla Câmî* olarak ünlenen şerhidir. Nahiv alanında medreselerde çok okutulan başlıca ders kitaplarından biridir (Ş. Fazlıoğlu, 2005, s.147-148; Hazer, 2002, s.289; Karaarslan, 1976, s.132-133; Şeşen, 1986, s.270; Yıldız, 2008, s.829).

İlm-i Me'ânî

1. *et-Telhîs*: Hatîb-i Dîmaşk olarak da bilinen Celâluddîn Muhammed b. 'Abdurrahmân el-Kazvînî'nin (ö.1338), es-Sekkâkî'nin belâgat alanındaki *Miftâhu'l-'Ulûm* adlı eserinin üçüncü bölümüne yazdığı muhtasardır. *Telhîsu'l-Miftâh*, bir mukaddime ile me'ânî, beyân ve bedî' ilimlerine ayrılan üç bölüm ve hâtmeden oluşmaktadır. Aslını gölgede bırakan bu hulâsâ üzerine et-Taftazânî ve Ekmeleddîn Bâbertî başta olmak üzere, Hatîpzâde (ö.1495), Muslihiddîn Mustafa (ö.1495) gibi daha pek çok âlimin şerhi ve Molla Lûtfî'nin (ö.1494) bir telhisi bulunmaktadır (Ş. Fazlıoğlu, 2005, s.151; Hazer, 2002, s.291-292; Yıldız, 2008, s.830).

2. *el-Mutavvel*: Sa'duddîn et-Taftazânî'nin (ö.1389) el-Kazvînî tarafından yazılmış olan *Telhîsu'l-Miftâh* adlı hulâsâ üzerine yazdığı şerhidir. et-Taftazânî, *Telhîsu'l-Miftâh*'a *el-Mutavvel* adıyla yazdığı bu şerh dışında bir de *el-Mutavvel*'den daha kısa olmak üzere *el-Muhtasar* adında bir şerh daha yazmıştır. Medreselerde çok okutulan *el-Mutavvel* üzerine yirmiye yakın âlimin hâşiye yazdığı bilinmektedir. Seyyid Şerîf, Musannifek, Molla Hüsrev, Muhammed Şâh el-Fenârî, *el-Mutavvel*'e hâşiye yazan âlimlerin başında gelmektedir (Ş. Fazlıoğlu, 2005, s.151-152; Hazer, 2002, s.292; Karaarslan, 1976, s.150-151).

İlm-i Beyân

1. *İstiâre*: Ebû'l-Kâsım el-Leys es-Semerkandî'nin (ö.1488 sonrası) *Risâletu'l-İstiâre* adlı eseri, beyân alanında Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak okutulmuştur. Eser üzerine pek çok şerh ve hâşiye yapılmış olup en ünlüleri 'İsâmuddîn

İbrâhîm b. Muhammed el-İsfarâînî (ö.1536) ve Kul Ahmed'in şerhleridir (Ş. Fazlıoğlu, 2005, s.152; Şeşen, 1986, s.271).

İlm-i 'Arûz

1. *el-Endelûsî*: Ebû Muhammed 'Abdullah b. Muhammed el-Ensârî el-Endelûsî (ö.1154-55) tarafından kaleme alınmıştır. Müellifinin adı ile bilinen eser, 'arûz ilminin tanınmış eserleri arasındadır. Osmanlı âlimleri tarafından oldukça ilgi görüp medreselerde okutulan *el-Endelûsî* üzerine pek çok şerh ve hâşiye yazılmıştır (Ş. Fazlıoğlu, 2005, s.152; Şeşen, 1986, s.274).

İlm-i Vad'

1. *Şerh-i 'Adûd*: 'Adûduddîn 'Abdurrahmân b. Ahmed el-Îcî'nin (ö.1355) *er-Risâletu'l-Vad'* adında dil felsefesini konu edinen risâlesinin şerhidir. Üzerine çok sayıda şerh yazılmış olan bu eserin en bilinen şerhleri, Seyyid Şerîf, Ali Kuşçu (ö.1474), Ebû'l-Kâsım es-Semerkandî (ö.1483) ve 'Îsâmuddîn İbrâhîm b. Muhammed el-İsferâ'înî'ye ait olanlardır. Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın *Tertîbu'l-'Ulûm*'da hangi şerhi kasdettiği açık olarak belirtilmemiştir (Ş. Fazlıoğlu, 2005, s.152).

İlm-i Kavâfi

1. *Nâbulîsî*: İbrahim Hakkı'nın Kavâfi ilmine dair okunması gereken eser olarak zikrettiği *Nâbulîsî* hakkında bir bilgiye ulaşılamamıştır.

3.1.4. Nebî Efendizâde'nin (ö.1785-1786) *Kasîde fî'l-Kutubi'l-Meşhûre fî'l-'Ulûm*'una Göre Osmanlı Medreselerinin Ders Pogramları:

Osmanlı medreselerinde okutulan derslerin müfredât programını geniş bir şekilde ele alan müelliflerden biri de Nebî Efendizâde olarak bilinen 'Ali b. 'Abdullah el-Uşşâkî'dir. Kendisi de müderris olan Nebî Efendizâde, bir kişinin kemâl sahibi olabilmesi için okuması gereken yirmi dokuz ilim dalındaki kitap isimlerini *Kasîde fî'l-Kutubi'l-Meşhûre fî'l-'Ulûm* adlı Türkçe manzûm eserinde dile getirmiştir (Ş. Fazlıoğlu, 2003b, s.193; İzgi, 1997, s.93; Ünver, 1946, s.107)

Nebî Efendizâde, eserinin giriş kısmında ilim yolundaki öğrenciye bir takım tembihlerde bulunduktan sonra, okumasını tavsiye ettiği ilimleri sıralar. Bu ilimler sırasıyla; İlm-i Akâid, İlm-i Tecvid, İlm-i Kıraat, İlm-i Sarf; İlm-i Nahv, İlm-i Me‘ânî, İlm-i Mantık, İlm-i Âdâb, İlm-i Hikmet, İlm-i Hey’et, İlm-i Hendese, İlm-i Zîc, İlm-i Mîkât, İlm-i Hisâb, İlm-i Ferâiz, İlm-i Vefk, İlm-i Muammâ, İlm-i ‘Arûz, İlm-i Usûl-i Fıkıh, İlm-i Usûl-i Hadis, İlm-i Usûl-i Tefsîr, İlm-i Fıkıh, İlm-i Hadis, İlm-i Tefsîr, İlm-i Kelâm, İlm-i Furs, İlm-i Tasavvuf, İlm-i Keşf, İlm-i Ledûn’dur.

Osmanlı medreselerinde uygulanan ders programını kesin çizgilerle belirlemek pek mümkün değildir. Okutulan dersler, genel itibarıyla benzerlik gösterse de her müderrisin kendi seçimine göre yer yer farklılık arz etmektedir. Nebî Efendizâde de bir müderris olarak, kendi eğilimleri ya da aldığı eğitim doğrultusunda zaman zaman Osmanlı medreselerinin genel program çizgisinin biraz dışına çıkmış; bu da kasidesinde yer verdiği programına yansımıştır.

Aynı durum okutulan ilimlerin sırasıyla ilgili düzelemelerde de karşımıza çıkmaktadır. Nitekim Nebî Efendizâde, Kur’ân-ı Kerîm okuma bilgisi ve adâbından hemen sonra hem Kur’ân hem de klasik ilim geleneğinin dili Arapçanın morfolojisi olan sarf ilmine geçer. Bu ilme dair verdiği eserler hemen hemen diğer kaynaklardaki eserlerle benzerlik gösterir. Arap dilinin grameri ve sentaksını ele alan nahiv ilminde ise, bilinen diğer eserlerden farklı olarak Birgivî’nin *İmtihânu’l-Ezkiyâ*’sını zikreder. Nebî Efendizâde, bundan sonra tamamen farklı bir sıra izleyerek Arap belâgatini inceleyen me‘ânî ilmine geçer. Oysa diğer kaynaklarda nahiv ilminden sonra mantık ilmine yer verilmektedir. O, mantık ilmini belâgatin hemen ardından zikreder. Kimi araştırmacılar bunu, ‘dil bilimlerinin mantık diliyle inşasına’ karşı çıkan bir tavır olarak yorumlar (Ş. Fazlıoğlu, 2003b, s.215).

Yine Nebî Efendizâde’nin kasidesinde Osmanlı medrese genel ders müfredâtında yer almayan ‘ilm-i mu‘ammâ ve ‘ilm-i ‘arûz gibi edebiyatla ilgili iki ilmi dile getirmesi, programındaki bu değişiklikleri onun kendi eğilimlerinin şekillendirmiş olabileceğiyle açıklanabilir (Ş. Fazlıoğlu, 2003b, s.216).

Tablo 5. Nebî Efendizâde'nin *Kasîde fi'l-Kutubi'l-Meşhûre fi'l-'Ulûm'*una Göre Medreselerde Okutulan Dersler ve Kitaplar: (Ş. Fazlıoğlu, 2003b, s.198-199; İzgi, 1997, c.1: s.94-96,169, c.2: s.310-313 (Osmanlıca metin); Özyılmaz, 2002, s.35-36; Ünver, 1946, s.107-109).

DERSLER	KİTAPLAR
'Akâ'id	'tahkîk-i îmân' ile 'ta'lîm-i Kur'ân' bu ilim için yeterli görülmüştür.
Tecvîd	<i>Durr-i Yetîm, Cizreli</i>
Kıra'ât	<i>Şâtûbî, İbn Kâsîh ve Ca'berî şerhleri</i>
Sarf	<i>el-Maksûd, el-'İzzî, el-Merâh, eş-Şâfiye, es-Seyyid, 'Abdullâh-i Çârperd, es-Sâfiye</i>
Nahiv	<i>el-Kâfiye, Molla Câmi, el-'Îsâm, el-İmtihân</i>
Me'ânî	<i>el-Hevâdî, el-Muhtasar, el-Mutavvel</i>
Mantık	<i>'Îsâgocî, Kul Ahmed, Fenârî, Kara Dâvûd, Seyyid, 'Îmâd, Tehzîb-i Mîr, Mirza-can, Mîr</i>
Âdâb	<i>Hüseyniye, Âdâb-ı Mîr, Şâh Hüseyn, Kara Hâşiye, Mes'ûd</i>
Hikmet	<i>Kadî-mîr, Lârî, Hikmetu'l-'Ayn, Seyyid, Kutb, Mirza-cân</i>
Hey'et	<i>Şerh-i Çağminî, Bircendî</i>
Hendese	<i>Eşkâlu't-Te'sîs, Kâdî-zâde şerhi</i>
Zîc	<i>Uluğ Bey, Mîrim Çelebi</i>
Mîkât	<i>Rub', Usturlâb'a ait risâle</i>
Hisâb	<i>Lum'a, Bahauddîn, Ramazân, İbnu'l-Çullî, 'Abdurrahîm, Metâlib</i>
Ferâ'iz	<i>Sicâvendî, 'Acemuddîn, Seyyid</i>
Vefk	<i>Mavsilî</i>
Mu'ammâ	<i>Mîr Hüseyn (Farsça)</i>
'Arûz	<i>el-Kâfî, el-Hazrecî, el-Endelûsî</i>
Usûl-i Fıkıh	<i>Metn-i Menâr, İbn Melek, Ruhâvî, Telvîh, Tavzîh, Hasan Çelebi, İbn Kemâl, Şerh-i Muhtasar, Seyyid</i>
Usûl-i Hadis	<i>Nuhbe şerhi, Elfiyye-i İbnu's-Salah</i>
Usûl-i Tefsîr	<i>Burhân, İtkân</i>
Fıkıh	<i>Multekâ, Durer</i>

Hadîs	<i>Buhârî, İbn Melek, Mesâbih-i munîf</i>
Tefsîr	<i>Kadî Beyzavî, Keşşâf</i>
Kelâm	<i>Monla Celâl, Halhâlî, Hayâlî, Bahr-ı Efkâr, Selkûtî, İsbât-ı Vâcib şerhi</i>
Furs	<i>Şâhidî, Pend, Hâfız, Mantıku't-Tayr</i>
Tasavvuf, Keşf, Ledûn	-

Nebî Efendizâde olarak bilinen ‘Ali el-Uşşâkî’nin kasidesinde zikrettiği ilimlerden, konumuz gereği yalnızca Arap dili ile ilgili olan sarf, nahiv ve me‘ânî ilimlerine ait kitaplar ile müelliflerini açıklamakla yetineceğiz.

İlm-i Sarf

“İm-i sarf içre oku *Maksûd* <ü> ‘İzzî’yle *Merâh*

Bulasın i’lâl <u> idgâmda hatadan sen felâh

Virdi emrâzına tullâbın şifâlar *Şâfiye*

Seyyid, ‘Abdullâh-i Çârperd dahî hem *Sâfiye*”

(Ş. Fazlıoğlu, 2003b, s.195, 218; İzgi, 1997, c.1: s.94; c.2: 310).

1. *el-Maksûd*: Yazarı tam olarak bilinmeyen eser, İmâm-ı A’zam Ebû Hanîfe’ye (ö.767) nisbet edilmektedir. Osmanlı medreselerinde sarf alanında okutulan başlıca ders kitaplarından olan *el-Maksûd* üzerine pek çok şerh yazılmıştır. Bir önceki ders programı verilirken zikredildiği ve içeriği hakkında son bölümde daha geniş bilgi verileceği için burada bu kadarıyla yetinmek istiyoruz.

2. *el-‘İzzî*: Medreselerin temel ders kitaplarından biri olan ve *Tasrîfu’l-‘İzzî*, *Tasrîfu’z-Zencânî* ya da *el-Muhtasar* isimleriyle de tanınan eser, İzzuddîn ez-Zencânî (ö.1257) tarafından yazılmıştır. İ’lâl kaidelerinin açıklamasının yapıldığı esere başta Sa’duddîn et-Taftazânî (ö.1390) ve Seyyid Şerîf olmak üzere pek çok âlim tarafından şerh ve hâşiye yazılmıştır.

3. *el-Merâh*: Ahmed b. ‘Alî b. Mes’ûd (ö.1300-01) tarafından kaleme alınan geniş kapsamlı bir sarf kitabıdır. İçeriği hakkından son bölümde daha ayrıntılı bilgi

verilecek olan bu eser, i'lâli, zamirleri ve iştikâkı konu edinmektedir. Üzerine pek çok şerh ve hâşiye kaleme alınmıştır.

4. *eş-Şâfiye*: Müellifi İbn Hâcib olarak tanınan Cemâluddîn 'Osman b. 'Ömer (ö.1248-49) olan eser, medreselerde ileri seviyelerdeki talebelere okutulan sarf kitaplarından biridir. Bir takım nadir meseleleri ve iştikâkı bazı delillerle ele alan *Şâfiye fi't-Tasrîf*'in başta yazarı tarafından yapılmış olmak üzere pek çok şerhi bulunmaktadır.

5. *Seyyid*: 'Seyyid' lafzıyla, klasik metinlerde daha çok Seyyid Şerîf el-Curcânî (ö.1413) kastedilmektedir. Curcânî'nin Arap diline dair eserlerinden sarf ilmiyle ilgili üç eseri bulunmaktadır. Nebî Efendizâde'nin bu eserlerden hangisine işaret ettiğini anlayabilmek için bu üç eseri incelemek gerekmektedir. Bu eserlerden ilki, İbn Hâcib'in *eş-Şâfiye*'sine Nukrakâr adıyla bilinen Seyyid 'Abdullah el-Huseynî (ö.1374) tarafından yazılan şerh üzerine Curcânî'nin yazdığı *hâşiyedir*. Ancak bu hâşiyenin nüshalarının az olması, yaygın olarak kullanılmadığını göstermektedir. Bu durum Nebî Efendizâde'nin bu eseri kastetmiş olduğu ihtimalini azaltmaktadır. İkincisi, *Sarf-ı Mîr* adındaki sarf ilmine dair Farsça yazılmış muhtasar bir risâledir ki, bunun da kullanım alanının Farsça konuşulan bölgeler olabileceği düşüncesi, Nebî Efendizâde tarafından işaret edilen eser olma fikrini zayıflatmaktadır. Curcânî'nin sarfa dair üçüncü eseri olan *Şerh-i 'İzzî* ise, İzzuddîn ez-Zencânî'nin *Tasrîfu'l-'İzzî* adlı eserine yazdığı şerhtir. Bu şerhin hem nüshalarının yaygın oluşu hem de sonrasında defalarca basılmış oluşu eserin medreselerde çok okunduğunu gösterir. Bu da Nebî Efendizâde'nin kasidesinde kastettiği eser olma ihtimalini güçlendirmektedir (Ş. Fazlıoğlu, 2003b, s.201; Gümüş, 1984, s.157-159).

6. *Abdullâh-i Çârperd*: İbn Hâcib'in *eş-Şâfiye*'si üzerine Çârperdî Fahreddîn Ahmed b. el-Hasan'ın (ö.1345) yazdığı şerhtir. Osmanlı medreselerinde çok rağbet gören bu şerhe, başta Bedruddîn Aynî'nin (ö.1451) yazdığı hâşiye olmak üzere pek çok hâşiye yazılmıştır.

7. *es-Sâfiye*: Yûsuf b. 'Abdalmelik'in *eş-Şâfiye* üzerine kaleme aldığı şerhtir (Ş. Fazlıoğlu, 2003b, s.201).

Bu eserlere çalışmamızın son bölümünde ayrıntılı olarak yer verilecektir.

İlm-i Nahv

“*Kâfiye* eyler kifâyet ‘ilm-i nahv içre sana

Molla Câmi’yi ‘*İsâm* ile koma elden şehâ

Okur isen *İmtihân*’ı dikkat ile ey hümâm

İlm-i nahv esrârını anlayasın anda tamam”

(Ş. Fazlıoğlu, 2003b, s.195, 218; İzgi, 1997, c.1: s.94; c.2: 310).

1. *el-Kâfiye*: Osmanlı medreselerinde okutulan en önemli nahiv kitaplarından biri olan *el-Kâfiye*, İbn Hâcib olarak bilinen Cemâluddîn Ebû ‘Amr b. ‘Osman’ın (ö.1249) muhtasar bir eseri olup nahvin bütün konularını içermektedir. İsimler, fiiller, harfler şeklinde üç ana bölümden ve bunların her biri de bir çok alt bölümden oluşan eserde, konular anlaşılır bir dille işlenmiştir. Eserin, yaklaşık yüz şerhi bulunmaktadır.

2. *Molla Câmi*: İbn Hâcib’in *el-Kâfiye fi’n-Nahv* adlı eserine Molla Câmi olarak bilinen Nûruddîn ‘Abdurrahmân b. Ahmed el-Câmî (ö.1492-93) tarafından *el-Fevâidu’d-Diyâiyye* adıyla yazılan; ancak *Molla Câmi* adıyla ünlenen şerhidir. Nahiv alanında medreselerde en çok okutulan ders kitaplarından biridir.

3. ‘*İsâm*’: Molla Câmi’nin *el-Fevâidu’d-Diyâiyye* adlı az önce sözü edilen şerhine ‘İsâmuddîn İbrâhîm b. Muhammed el-İsferâ’inî’nin (ö.943) yazdığı hâşiyedir. el-İsferâ’inî, hâşiyesinde Molla Câmi şerhine pek çok konuda itiraz etmiştir. Bu hâşîye üzerine de tekrar hâşiyeler yazılmıştır (Ş. Fazlıoğlu, 2003b, s.202).

4. *el-İmtihân*: Nahiv öğretiminde kullanılan başlıca eserlerden olması dolayısıyla İbn Hâcib’in *el-Kâfiye*’si pek çok âlim tarafından şerh edilmiştir. Kâdî Beyzâvî (ö.1292) de bu eser üzerine *Lubbu’l-Elbâb fi ‘İlmi’l-İrâb* adı altında bir muhtasar yazmıştır. Birgivî Mehmed Efendi ise, Kâdî Beyzavî’nin bu muhtasarına *İmtihânu’l-Ezkiyâ* adıyla bir şerh yazmıştır. *el-İmtihân*, her ne kadar bazı eleştirilere maruz kalsa da Osmanlı medreselerinde rağbet gören, üzerine şerh ve hâşiyeler yazılan bir eser olmuştur (Ergün, 1996, s.7; Ş. Fazlıoğlu, 2003b, s.202; Martı, 2008, s.116).

İlm-i Me‘ânî

“Oku hem ‘ilm-i me‘ânî’den *Hevâdî*, *Muhtasar*

Ger *Mutavvel* okur isen cümleñün başın keser”

(Ş. Fazlıoğlu, 2003b, s.195, 218; İzgi, 1997, c.1: s.94; c.2: 310).

1. *Hevâdî*: Celâluddîn Muhammed b. ‘Abdurrahmân el-Kazvînî’nin (ö.1338) *Telhîsu’l-Miftâh* adlı ünlü eserinin, Nûruddîn Hamza b. Turgut tarafından yapılan şerhidir. Yazar, *Telhîsu’l-Miftâh’a*, *Hevâdî* adlı şerhi yazmadan önce, *Mesâlik* adıyla bir de muhtasar yazmıştır (Ş. Fazlıoğlu, 2003b, s.202).

2. *el-Muhtasar*: Sa‘duddîn et-Taftazânî’nin (ö.1389) el-Kazvînî tarafından yazılmış olan *Telhîsu’l-Miftâh* adlı hulâsâ üzerine yazdığı kısa şerhtir. Medreselerde belâgat alanında okutulmuş önemli eserlerden biri olan *el-Muhtasar* üzerine çeşitli şerhler yapılmıştır (Ş. Fazlıoğlu, 2003b, s.202; Hazer, 2002, s.292).

3. *el-Mutavvel*: el-Kazvînî tarafından yazılmış olan *Telhîsu’l-Miftâh* üzerine Sa‘duddîn et-Taftazânî’nin (ö.1389) yazdığı şerhtir. Medreselerde çok okutulan *el-Mutavvel* üzerine yirmiye yakın âlimin hâşiye yazdığı bilinmektedir (Ş. Fazlıoğlu, 2003b, s.202; Hazer, 2002, s.292).

İlm-i ‘Arûz

“Okusan ‘ilm-i ‘arûzdan sana kâfi *Kâfi*

Hazrecî, *Endelûsî* oldılar andan vâfi”

(Ş. Fazlıoğlu, 2003b, s.196,219; İzgi, 1997, c.1: s.95, c.2: s.311).

1. *el-Kâfi*: Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. ‘Alî el-Hatîb et-Tebrîzî’nin (ö.1108-09) *Kitâbu’l-Kâfi fî ‘İlmeyi’l- ‘Arûz ve’l-Kavâfi* adıyla yazdığı, ancak *‘Arûzu’l-Hatîb* olarak ünlenen eseridir (Ş. Fazlıoğlu, 2003b, s.208).

2. *el-Hazrecî*: İmam Ziyâuddîn Ebî Muhammed el-Hazrecî el-Endelûsî’nin (ö.1228-29) *‘Arûzu’l-Hazreciyye* adında tavîl bahriyle nazmettiği, *el-Râmîze* olarak da

tanınan kasidesidir. ‘Arûz ve kâfiyeden bahseden eser üzerine pek çok şerh ve hâşiye yazılmıştır (Ş. Fazlıoğlu, 2003b, s.208).

3. *el-Endelûsî*: Adını, yazarı Ebû Muhammed ‘Abdullah b. Muhammed el-Ensârî el-Endelûsî’den (ö.1154-55) alan eser, ‘arûz ilminin tanınmış eserleri arasındadır. *el-Endelûsî*, Osmanlı âlimleri tarafından rağbet görüp medreselerde okutulmuş, üzerine pek çok şerh ve hâşiye yazılmıştır (Ş. Fazlıoğlu, 2003b, s.208; Şeşen, 1986, s.274).

Sonuç olarak; Nebî Efendizâde olarak bilinen ‘Ali el-Uşşâkî’nin *Kasîde fî’l-Kutubi’l-Meşhûre fî’l-‘Ulûm* adlı manzûm eseri, XVIII. yüzyıl Osmanlı medrese sisteminin müfredât programı hakkında bilgiler vermesi açısından önem taşımaktadır. Klasik medrese eğitim sisteminin bu dönemde de pek fazla değişiklik arzetsiz gelişmelerle yeniden şekillendiği, genel çerçeve içinde kendini yenileyebildiği göze çarpmaktadır.

3.1.5. *Manzûme fî Tertîbi’l-Kutub fî’l-‘Ulûm*’a Göre Osmanlı Medreselerinin Ders Programları:

Osmanlı medreselerinde okutulan ders kitapları hakkında bilgi veren bir diğer çalışma da *Manzûme fî Tertîbi’l-Kutub fî’l-‘Ulûm* adlı müellifi meçhul bir risâledir. On birli hece vezniyle manzûm şekilde yazılmış bu eser, okunan dersleri sıra ile aktarmıştır (Ş. Fazlıoğlu, 2003a, s.98; Ünver, 1946, s.102). *Manzûme*’de sırasıyla sarf, nahv, mantık, me‘ânî, usûl-i fıkıh, kelâm, hadis, tefsîr olmak üzere sekiz ilim dalı zikredilmiştir.

Süheyl Ünver tarafından, bu çalışmanın, Fâtih kütüphanesinde 4985 numaralı eserin boş bir yerine ilâve edildiği dile getirilmektedir (Ünver, 1946, s.102). Ancak Ş. Fazlıoğlu, verilen kütüphane ve numarada bütün taramalara rağmen bu şiire rastlanamadığını belirtmektedir. Fazlıoğlu eserin, Süleymâniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar nr. 607 (yaprak 64a) ile Pertev Paşa nr. 629 (yaprak 73a) koleksiyonlarında kayıtlı bir mecmuada bulunduğunu ifade etmektedir (Ş. Fazlıoğlu, 2003a, s.98).

Manzûme fî Tertîbi'l-Kutub fî'l-'Ulûm adlı manzûm eser, Osmanlı medreselerinde, başta Arap dili ve edebiyatı olmak üzere, çeşitli alanlarda okutulan ders kitaplarını tespit etme imkânı sağlamaktadır (Ş. Fazlıoğlu, 2003a, s.98).

Tablo 6. *Manzûme fî Tertîbi'l-Kutub fî'l-'Ulûm'a* Göre Medreselerde Okutulan Dersler ve Kitaplar: (Ş. Fazlıoğlu, 2003a, s.101).

DERSLER	KİTAPLAR
Sarf	<i>el-Emsile, el-Maksûd, el-'İzzî, el-Merâh</i>
Nahiv	<i>el-'Avâmil, el-Misbâh, el-Kâfiye, Câmî</i>
Mantık	<i>Husâm, Kâtî', Kutbuddîn, Seyyid hâşiyesi</i>
Me'ânî	<i>et-Telhîs, el-Muhtasar, el-Mutavvel, el-Miftâh, es-Seyyid</i>
Usûl-i Fıkıh	<i>Menâr, İbn Melek, Tavdîh, Telvîh, Pezdevî, Mahsûl, [Tahsîl]</i>
Kelâm	<i>Şerh Akâid, Metâlî, Tevâli', Mevâkıf, Seyyid, [Tevâli']</i>
Hadis	<i>Mesâbîh, Muzhir, Buhârî, Müslim</i>
Tefsîr	<i>Şeyhzâde, Kâdî, Keşf, Keşşâf</i>

Manzûme fî Tertîbi'l-Kutub fî'l-'Ulûm*

Sen/Sarf okusan bir muhterem kişiden
 Eline kitabı/kitabın alsan olmaz mı?
 Çalış/çalışsan aferin desin/dese işiden
 Düşmanın buğzunu/bağrını delsen olmaz mı?

Emsile'yi ezber idüp süregör
Maksûd ile maksuduna/muradına iregör
'İzzî okuyup/görüp/bilüp kaideye gire gör
Merâh'ı bir hoşça görsen/bilsen olmaz mı?

* Nüsha farklılıkları / işaretiyle ayrılarak yan yana verilmiştir.

'*Avâmil* ne dirse âmil olsan da/ol sende
Misbâh ile nur-i ilim/nur ilmini bilsen de/bul sen de
Kâfiye'yi *Câmî* ile görsen de/bilsen de
 Kendini âlâ eylesen/a'lâya salsan olmaz mı?

...

Telhîs'in bahsine/dersine gark olup yanup/batub
Muhtasar sözüne *Mutavvel* katub
Miftâh'ın üstüne *Seyyid*'i tutub
 İlim/hükm deryasına dalsan olmaz mı?

...

(Ş. Fazlıoğlu, 2003a, s.98-100; Ünver, 1946, s.102-103).

Manzûme'nin yalnızca Arap dili ve belâgati ile ilgili sarf, nahiv ve me'ânî ilimlerine ait eserleri içeren beyitlerini verdikten sonra bu eserler ve müellifleri hakkında bilgiler vermek yerinde olacaktır.

İlm-i Sarf

1. *el-Emsile*: Bazı şerhlerinde Hz. Ali'ye nisbet edilen (Hazer, 2002, s.286-287; Yıldız, 2008, s.827), ancak anonim bir eser olduğu yaygın kabul gören eser, Arapça 'nasara' fiilinin çekimlerini ve bu çekimlerin Türkçe açıklamalarını içermektedir (Ş. Fazlıoğlu, 2003a, s.101; Şeşen, 1986, s.272). *el-Emsiletu'l-Muhtelif*e ve *el-Emsiletu'l-Muttaride* olmak üzere ikiye ayrılan eserin (Karaarslan, 1976, s.110; Yıldız, 2008, s.827) bilinen en eski şerhi es-Surûrî'ye (ö.1561) aittir. el-Le'âlî (ö.1563) ve el-Kefevî'ninki (ö.1761) ise medreselerde en çok kullanılan şerhleridir (Ş. Fazlıoğlu, 2003a, s.101; Şeşen, 1986, s.272).

2. *el-Maksûd*: Osmanlı medreselerinde sarf alanında okutulan başlıca ders kitaplarından. Müellifi kesin olarak bilinmeyen eser, Ebû Hanîfe'ye (ö.767) nisbet edilmektedir. Kitapta sahih ve sahih olmayan fiiller, i'lâl kaideleri ile illetli harfler açıklandıktan sonra ism-i fail, ism-i mef'ûl, mimli masdar ve diğer hususlar îzâh edilir. *el-Maksûd* üzerine pek çok şerh yazılmış olup en çok kullanılan şerhleri, Birgivî'nin *İm'ânu'l-Enzâr* adlı şerhi ile Ahmed Dikgöz'ün (ö.1451) yazdığı şerhtir (Ş. Fazlıoğlu,

2003a, s.101-102; Hazer, 2002, s.288; Karaarslan, 1976, s.115-116; Şeşen, 1986, s.269, 272; Yıldız, 2008, s.827).

3. *el-‘İzzî*: İzzuddîn ez-Zencânî (ö.1257) tarafından yazılan eser, *Tasrîfu’l-‘İzzî* adıyla da bilinmekte olup medreselerin temel ders kitapları arasında yer almaktadır. İ’lâl kaidelerinin açıklamasının yapıldığı (Karaarslan, 1976, s.117-119; Yıldız, 2008, s.827) esere bir çok âlim tarafından şerh ve hâşiye yazılmıştır. Sa‘duddîn et-Taftazânî (ö.1390) ve Seyyid Şerîf’in şerhleri en bilinenleridir (Ş. Fazlıoğlu, 2003a, s.102; Hazer, 2002, s.288; Karaarslan, 1976, s.117; Şeşen, 1986, s.269).

4. *Merâh*: Medreselerde *Tasrîfu’l-‘İzzî*’den sonra okunan geniş kapsamlı bir sarf kitabıdır. Ahmed b. ‘Alî b. Mes’ûd (ö.1300-01) tarafından kaleme alınan *Merâhu’l-Ervâh*, i’lâli, zamirleri ve iştikâkî ele almaktadır. Üzerine pek çok şerh ve hâşiye kaleme alınmıştır. Bunlar arasında Ahmed Dikgöz ile Kara Sinan’ın (ö.1480) şerhleri ünlüdür (Ş. Fazlıoğlu, 2003a, s.102; Karaarslan, 1976, s.119; Şeşen, 1986, s.269).

İlm-i Nahv

1. *el-‘Avâmil*: Medreselerde ilk okunan nahiv kitabı olan *el-‘Avâmil*, ‘Abdulkâhir el-Curcânî (ö.1078) tarafından kaleme alınmıştır. Arapçada cümle içinde kelimelerin sonuna irab bakımından etki eden yüz âmil ve örneklerinden oluştuğu için *el-‘Avâmilu’l-Mi’e* adıyla anılmaktadır (Ş. Fazlıoğlu, 2003a, s.102; Hazer, 2002, s.288-289; Karaarslan, 1976, s.124; Yıldız, 2008, s.828).

2. *el-Misbâh*: Nâsiruddîn Ebû’l-Feth Nâsır b. ‘Abdusseyyid b. ‘Ali el-Mutarrizî’nin (ö.1213) yazdığı eser, medreselerde el-Curcânî’nin eserinden sonra okunmuştur. Pek çok şerh ve hâşiyesi bulunan *Misbâh fi’n-Nahv*’ın en bilinen şerhlerinden biri, el-İsferâ’înî’nin (ö.1285) *ed-Dav’ ‘ale’l-Misbâh* adıyla kaleme aldığı şerhtir ki bu eser de medreselerde okutulmuştur (Ergün, 1996, s.7; Ş. Fazlıoğlu, 2003a, s.102; Hazer, 2002, s.290; Şeşen, 1986, s.270, 273).

3. *el-Kâfiye*: İbn Hâcib olarak bilinen Cemâluddîn Ebû ‘Amr b. ‘Osman’ın (ö.1249) nahiv alanındaki bu muhtasar eseri, nahvin bütün konularını isimler, fiiller, harfler şeklinde üç ana bölümde ele almıştır. Konuların anlaşılır bir dille işlenmesi, *el-*

Kâfiye fi'n-Nahv'in, medreselerde okutulan başlıca nahiv kitapları arasında yer almasını sağlamıştır. Eserin, yaklaşık yüz şerhi bulunmaktadır (Ş. Fazlıoğlu, 2003a, s.102; Karaarslan, 1976, s.130-133; Yıldız, 2008, s.829).

4. *Câmî*: Molla Câmî adıyla tanınan Nûruddîn 'Abdurrahmân b. Ahmed el-Câmî (ö.1492-93)'nin İbn Hâcib'in *el-Kâfiye fi'n-Nahv* adlı eserine *el-Fevâidu'd-Diyâiyye* adıyla yazdığı şerhtir. Daha çok *Molla Câmî* ya da sadece *Câmî* adıyla bilinen eser, medreselerde nahiv alanında okutulan başlıca ders kitaplarından biridir (Ş. Fazlıoğlu, 2003a, s.102; Hazer, 2002, s.289; Karaarslan, 1976, s.132-133; Yıldız, 2008, s.829).

İlm-i Me'ânî

1. *et-Telhîs*: es-Sekkâkî'nin belâgat alanındaki *Miftâhu'l-'Ulûm* adlı eserinin üçüncü bölümüne, Hatîb-i Dımaşk olarak da bilinen Celâluddîn Muhammed b. 'Abdurrahmân el-Kazvînî tarafından (ö.1338) yazılan muhtasardır. Me'ânî, beyân ve bedî' ilimlerini içermekte olan *Telhîsu'l-Miftâh*, aslından daha çok okutulmuş; bu da üzerine çok sayıda şerh, hâşiye ve ta'lik yazılmasını beraberinde getirmiştir (Ş. Fazlıoğlu, 2003a, s.103; Hazer, 2002, s.291-292; Yıldız, 2008, s.830).

2. *el-Muhtasar*: el-Kazvînî tarafından yazılmış olan *Telhîsu'l-Miftâh* adlı hulâsâ üzerine Sa'duddîn et-Taftazânî'nin (ö.1389) yazdığı kısa şerhtir. Medreselerde çok okutululan eserlerden biri olan *el-Muhtasar* üzerine çeşitli şerhler yapılmıştır (Ş. Fazlıoğlu, 2003a, s.103; Hazer, 2002, s.292).

3. *el-Mutavvel*: Sa'duddîn et-Taftazânî'nin (ö.1389) el-Kazvînî'nin *Telhîsu'l-Miftâh*'ına yazdığı uzun şerhtir. Osmanlı medreselerinde çok revaçta olan bu eser üzerine yirmiye yakın hâşiye yazıldığı bilinmektedir (Ş. Fazlıoğlu, 2003a, s.103; Hazer, 2002, s.292; Karaarslan, 1976, s.150-151).

4. *el-Miftâh*: Sirâcuddîn Ebû Yakûb Yûsuf b. Ebî Bekr es-Sekkâkî (ö.1228) tarafından yazılan eserin ilk bölümü sarf, ikinci bölümü nahiv, üçüncü bölümü ise, belâgat ilimlerinden beyân ve me'ânîye ayrılmıştır. Medreselerde daha çok belâgat ilimlerini konu edinen üçüncü bölüm okutulmuş ve yine bu bölüm üzerine şerhler yazılmıştır. el-Kazvînî, et-Taftazânî ve Seyyid Şerîf Curcânî tarafından yazılan şerhler

bu eseri gölgede bırakmıştır. *Miftâhu'l-'Ulûm*, gerek şerh, gerekse hâşiye olarak daha sonraki belâgat kitaplarının temelini oluşturmuş olması bakımından önem taşımaktadır (Ergün, 1996, s.7-8; Ş. Fazlıoğlu, 2003a, s.103; Hazer, 2002, s.291).

5. *es-Seyyid*: ‘Seyyid’ lafzıyla çoğunlukla Seyyid Şerîf el-Curcânî’ye (ö.1413) atıfta bulunmaktadır. Ancak *Manzûme* müellifinin, Curcânî’nin belâgatle ilgili hangi eserini kastettiği açık olarak bilinmemektedir. Curcânî’nin belâgatle ilgili olarak; *el-Misbâh*, *Hâşiye ‘ale’l-Misbâh*, *Hâşiye ‘ale’l-Mutavvel*, *Hâşiye ‘ale’l-Muhtasar*, *Şerhu Ebyât-ı Miftâh* adlı eserleri bulunmaktadır (Gümüş, 1984, s.163-169). *Manzûme fî Tertîbi’l-Kutub fî’l-'Ulûm* müellifinin sıra itibarıyla manzûmesinde *es-Seyyid*’i *el-Miftâh*’tan hemen sonra zikretmiş olması, Curcânî’nin *el-Miftâh* şerhi olan *el-Misbâh* adlı eserini kastetmiş olma fikrini uyandırmaktadır (Ş. Fazlıoğlu, 2003a, s.104).

Manzûme fî Tertîbi’l-Kutub fî’l-'Ulûm’da Arap dili ile ilgili sarf, nahiv ve me‘ânî ilimlerine ait eserler zikredilmiş, ancak lugat ilmiyle ilgili herhangi bir esere yer verilmemiştir. *Manzûme*’den önce incelediğimiz diğer ders müfredatları da göz önüne alındığında Osmanlı medreselerinde Arap diline dair okutulan sarf, nahiv ve belâgat kitaplarının çok fazla değişiklik arzemediği söylenebilir.

Yine bu manzûme de bize medreselerde eğitime öncelikle sarf ilminden başlanarak *el-Emsile*, *el-Maksûd*, *el-‘İzzî*, *el-Merâh* okunduğunu, sonrasında bunun tamamlayıcısı mâhiyetinde *el-‘Avâmil*, *el-Misbâh*, *el-Kâfiye* gibi nahiv kitaplarıyla devam edilerek bir sıra takip edildiğini göstermektedir (Ünver, 1946, s.103).

Sarf, nahiv, belâgat gibi dil ilimlerinin burada olduğu gibi, fıkıh, kelâm, hadis, tefsir gibi din ilimlerinden önce okutuluyor olması; dil öğreniminin temelinde dinî metinleri anlama gayesinin bulunduğunu ortaya koymaktadır. İşte Osmanlı âlimlerinin Arapça konusundaki hassasiyeti de bizzat ‘Arap dilini öğrenme’ anlayışından çok, Kur’ân’ı daha iyi anlama isteğinden kaynaklanmaktadır. Çünkü dînin iyi anlaşılması, dînin ana metni olan Kur’ân ve Hadisin anlaşılmasından geçmektedir. Bu *Manzûme*’de de dil ile ilgili ilimlerin dinî ilimlerden önce gelmesi ve zikredilen son ilmin Tefsîr olması, ana hedefin Tefsîr yani Kur’ân’ı Kerîm’i anlamak olduğunu ortaya koymaktadır. Tarihî süreç içerisinde de dinî ilimleri öğrenmenin yolu, Arapçayı öğrenmekle mümkün olmuştur. Nitekim Osmanlı medreselerinde dil ilimleri, yüksek

ilim ('ulûm-i 'âliyye) olarak kabul edilen dinî ilimleri tahsil için bir basamak gibi görülmüş ve bu nedenle âlet ilimleri ('ulûm-i âliyye) kategorisinde yer almıştır (Ş. Fazlıoğlu, 2003a, s.108).

3.1.6. *Kevâkib-i Seb'a*'ya Göre Osmanlı Medreselerinin Ders Pogramları:

Kevâkib-i Seb'a, Osmanlı medreselerinde ilimlerin müderrislerden belli bir sıraya göre alınışı ve her ilim dalında okunan kitaplar hakkında doyurucu bilgiler veren, bir başka deyişle öğretim programını tam olarak ele alan bir kaynaktır. Kimin tarafından yazıldığı bilinmeyen eser, 1741 yılında Fransız hükümetinin İstanbul'daki elçiliğinden isteği üzerine yazılmış olup bir ön söz, iki bölüm ve bir son sözden oluşmaktadır (İzgi, 1997, s.68-69).

Meçhul yazarın eserin ön sözünde aktardığı üzere eserin yazılması hususunda iki ülke arasındaki gelişme şu şekildedir: Fransa'nın İstanbul Büyükelçisi Marquis de Villeneuve, elçilik yaptığı 1728-1742 yıllarında Fransa hükümeti tarafından Osmanlı medrese eğitim sistemine dair bir kitap yazılması talebini içeren mektup almış ve bunu Reisülküttâb Mustafa Efendi'ye bildirmiştir. Bunun üzerine hemen çalışmalara başlanmış ve *Kevâkib-i Seb'a* isimli risâle hazırlanarak Fransa İstanbul Büyükelçisine takdim edilmiştir. Eserin bir komisyon tarafından hazırlandığı ileri sürülmekle birlikte kimin kaleme aldığı açıklığa kavuşamamıştır. (İzgi, 1997, s.69; Özyılmaz, 2002, s.37).

Eserin ön sözünde ayrıca, Hristiyan ülkelerin İslâm ülkelerini yeterince tanımadıklarına ve İslâm âlimlerini bilgisizle suçladıklarına temas edilerek bu olumsuz düşünceyi yok etmek amacıyla ilimlerin gaye ve faydası ile tertibi ve ele alınış usûlünün kısaca bir risâlede toplanıp âlimlerin değerinin açıklandığı ifade edilmiştir (İzgi, 1997, s.70).

Batılıların Osmanlı medreselerini hakkıyla tanımaları için yazılan bölümde ise, bir öğrencinin ilimleri hocadan nasıl okuduğu hakkında bilgiler verilmektedir:

“İlme yeni başlayan öğrenci, sırasıyla iman konuları, kısa sûreler, elifbâ cüzü, amme cüzü, Kur'ân-ı Kerîm, Tecvîd ve Akâid öğrendikten sonra Kur'ân'ı ezberleyip 'hâfız' olur.

Daha sonra kurrâ meclislerinde Kur'ân'ın on dört kıraatını tekmiil eder. Kur'ân-ı Kerîm'i tecvid ile öğenmek *iktisâr*, hâfız olmak *iktisâd*, kıraatıyla almak *istiskâ* rütbesidir (İzgi, 1997, c.1: s.70, c.2: s.289-301 (Osmanlıca metin); Özyılmaz, 2002, s.37-38).

Bu arada Arapça kelimelere alışması için öğrenciye *İbnu'l-Ferîşteh* gibi beş-on yapraktan oluşan manzûm bir sözlük okutulur. Bundan sonra faydalı ilimlerden âlet ilimlerine geçilir. Bunlardan, kelimenin kendisinden bahsettiği için bütün ilimlerin önceliklisi olan **Sarf** ilmine başlanır. Önce iktisârın aşağı rütbesinde yalnız *el-Emsiletu'l-Muhtelifa ve Muttaride*'yi gösteren sîga risâlesi kendisine öğretilir. Sonra yine aynı rütbede bütün bâb ve vezinleri içine alan *Binâu'l-Ef'âl* risâlesi öğretilir. Bir cüzdür. Sonra ondan daha ayrıntılı yine iktisârın orta rütbesinde ayrıntılı olarak bâb ve vezinleri, kısaca bazı i'lâli zikreden *el-Maksûd* risâlesine başlar. İki cüz bir risâledir. Sonra kısaca bâbları, uzunca i'lâli ihtivâ eden iktisârın yukarı rütbesinde *el-İzzî* kitabını okur. Sonra, iktisâd rütbesinde ayrıntılı olarak i'lâli, zamirleri ve iştikâkı ihtivâ eden, bazı deliller de gösteren *el-Merâh* kitabını okur. Dört-beş cüz bir kitaptır. Sonra, iktisâdın yukarı rütbesinde, bazı nâdir meseleleri, iştikâk ve hat ilmini bazı delillerle zikreden *eş-Şafiye* kitabını okur.

Bu kitabın şerhleri okunurken, takrîr olunduğu için istiksâ rütbesinden müstağni olup sarf ve nahvı ihtivâ eden istiksâ rütbesinden olan *el-Mufasssal* kitabını okumaya gerek kalmadığından mevzuda sarfa yakın, kelimenin i'rabından bahseden **Nahiv** ilmine başlayıp onda da önce iktisârın aşağı rütbesinde *el-'Avâmil* olarak adlandırılan yalnız âmilleri zikreden risâleyi okur. Sonra iktisârın yukarı rütbesinde *el-'Avâmil*'i ve bazı en meşhur i'râbı zikreden *el-Misbâh* risâlesini okur. Sonra iktisâdın orta rütbesinde meşhur meseleleri zikreden *el-Kâfiye* kitabına başlar. Sonra bin beyitten ibâret olan *Elfiyyetu İbn Mâlik*'i ezberler. Yetmiş beş şerh ve tâlikâtı vardır. Sonra iktisâdın yukarı rütbesinde *el-Kâfiye*'nin şerhi *Monla Câmi* kitabını okur. On beş-yirmi cüz bir kitaptır. Sonra nevâdirin çoğunu da ihtivâ eden istiksâ rütbesinde *Muğni'l-Lebîb* kitabını okur. Ama pek dikkatli (incelikli) bir kitap olup bu peresede (mertebede) olan öğrenci anlamaktan âciz olduğundan bekleyip zamanla isti'dad hâsıl olduktan sonra okursa pek iyi olur (İzgi, 1997, c.1: s.70-71, c.2: s.289-301 (Osmanlıca metin). Sarf ve Nahiv'den sonra Fıkıh, Mantık ve Âdâb ilimlerini okuyan öğrenci daha sonra Me'ânî ilmine geçer.

... Bundan sonra hocalar için iki yol vardır. Bazıları mânâyâ (**Me'ânî**) başlatıp iktisâr rütbesinde olan *Telhîs Metni*'ni, sonra iktisâd rütbesinde olan *Şerhu'l-Muhtasar* kitabını (yirmi cüzden ibaret bir kitaptır), sonra istiksâ rütbesinde olan *el-Mutavvel*'i yahut *İzâhu'l-Me'ânî* kitabını okutur. *el-Mutavvel* kırk-elli cüzden ibâret fennine mütekeffil, çok değerli bir kitaptır. Pek çok hâşiyesi vardır. Getirdiği deliller ile iddiâ edileni anlamak pek çok ilme bağlıdır.

Onun için bazıları hikmet ilmi ile öbür âlet ilimlerini, me‘ânîden önceye alır, daha sonra me‘ânî okutur. *el-Muhtasar* ve *el-Mutavvel*, beyân ve bedî‘ ilimlerini içine aldığından galiba onun için başka kitap okumazlar. Belki me‘ânî, beyân ve bedî‘yi ihtivâ eden *Elfiyyetu Halebî*’yi ezberler.” (İzgi, 1997, c.1: s.72, c.2: s.289-301 (Osmanlıca metin).

Kevâkib-i Seb‘a’da Me‘ânî ilminden sonra sırasıyla Nazarî Hikmet, Kelâm, Hendese, Hisap, Fıkıh Usûlü, Hey‘et, Hadis Usûlü, Hadis ve Tefsir okunduğu dile getirilmektedir. Bu ilimlerin yanı sıra özellikle yaz günlerinde hisab ve hendese ilmi yanında *usturlâb*, *rub‘*, *misâha*, *Hind*, *Kıbt* ve *Zenc hisâbı*, *parmak hisâbı*, *ağırlıkları kaldırma ilmi (mekanik)* ve bunlar gibi müstakilen derse ihtiyaç duyulmayan ilimlerin müzâkere edildiği ifade edilmektedir. Eserde ayrıca, kış gecelerinde öğrencilerin, *muammâ*, *bilmece*, *muhâdarat*, *târih*, *şiir*, *‘arûz* ve *dîvan* müzâkere ettiklerinden de bahsedilmekte (İzgi, 1997, c.1: s.73-74, c.2: s.289-301 (Osmanlıca metin); ancak bu ilimlere dair herhangi bir kitap ismi zikredilmemektedir.

Kevâkib-i Seb‘a’da Osmanlı medrese müfredâtından söz eden diğer kitaplardan farklı olan bir nokta dikkatimizi çekmektedir. Burada medreselerde okutulan kitapların medreselerin hangi aşamasında okunacağı da belirtilmiş ve bu aşamalar *iktisâr* (başlangıç), *iktisâd* (orta) ve *istiskâ* (ileri) olarak üç kısma ayrılmıştır. Buna göre eserde zikredilen bütün ilimleri ve kitap isimlerini tablo halinde vermek daha uygun olacaktır.

Tablo 7. *Kevâkib-i Seb‘a*’ya Göre Medreselerde Okutulan Dersler ve Kitaplar: (Baltacı, 2005a, s.89; İzgi, 1997, c.1: s.70-75, 163-167; Özyılmaz, 2002, s.40-43).

DERSLER	KİTAPLAR		
	İktisâr Rütbesi	İktisâd Rütbesi	İstiskâ Rütbesi
Kur’ân-ı Kerîm	Kitap ismi belirtilmemiştir.	-	-
Tecvîd	Kitap ismi belirtilmemiştir.	-	-
‘Akâid	Birgili Mehmed Efendi’nin <i>‘Akâid Risâlesi</i>	-	-

Lugat	<i>İbnu'l-Ferişteh</i> (Arapça) <i>Şâhidî Sözlüğü</i> (Farsça)	-	-
Sarf	<i>el-Emsile, el-Binâ</i>	<i>el-Maksûd, el- 'İzzî</i>	<i>el-Merâh, eş-Şâfiye</i>
Nahiv	<i>el- 'Avâmil, el- Misbâh</i>	<i>el-Kâfiye, Elfiyye-i İbn Mâlik, Molla Câmî</i>	<i>Muğni 'l-Lebîb</i>
Fıkıh	<i>Halebî, Kudûrî</i>	<i>Hidâye</i>	<i>Kadıhan, Bezzâziyye</i>
Mantık	<i>Îsâgocî, Husâm-ı Kâtî ve hâşiyesi Muhyiddîn Risâlesi, Fenârî ve hâşiyesi</i>	<i>Şemsiye, Tehzîb, Kutbuddîn-i Şirâzî, Seyyid, Kara Dâvûd, Sa 'duddîn</i>	<i>Şerh-i Metâlî'</i>
Âdâb	<i>Taşköprü şerhi</i>	<i>Mes 'ûd-i Rûmî, Hüseyin Efendi Kitabı, Kadı 'Adûd Metni, Şerh-i Hanefiyye, Mir</i>	-
Me'ânî	<i>et-Telhîs Metni</i>	<i>Şerhu 'l-Muhtasar</i>	<i>el-Mutavvel, Îzâhu 'l-Me 'ânî, Elfiyyetu Halebî</i>
Nazarî Hikmet	<i>Hidâye</i>	<i>Kadımîr, Lârî, Hikmetu 'l- 'Ayn</i>	<i>Şeyhayn kitapları</i>
Kelâm	-	<i>Ömer-i Nesevî, Şerh-i 'Akâid, Hayâlî, İsbât-ı Vâcib, 'Akâid-i Celâl, Mevâkıf, Şerh-i Makâsid</i>	<i>Şerhu 'l-Mevâkıf</i>
Hendese	<i>Eşkâlu 't-Te 'sîs</i>	-	<i>Öklidis</i>
Hisab	<i>Bahâiyye</i>	<i>Ramazan Efendi, İbn Çulli</i>	-
Fıkıh Usûlü	-	<i>Tenkîh, Tavzîh, Muhtasar-ı Muntehâ, Şerh-i 'Adûd, Seyyid, 'Adûd</i>	<i>Tavzîh (hâşiyesi Telvîh ile), Fusûl-i Bedâyi'</i>

Hey'et	-	<i>Şerh-i Çağminî</i>	<i>Bircendî Hâşiyesi</i>
Hadis Usûlü	<i>Elfiyye</i>	<i>Nuhbetu'l-Fiker ve şerhi Ali-i Kârî</i>	-
Hadis	<i>Buhârî, Müslim</i>	Elli adet müsnedden bazısı	Elli adet müsnedden bir çoğu
Tefsir	Vâhidî'nin <i>Vecîz</i> 'i	Vâhidî'nin <i>Vasît</i> 'i	Vâhidî'nin <i>Vasît</i> 'i, <i>Kadı Beyzâvî'nin tefsiri</i>

Bu ilimleri başarıyla tamamlayan öğrenci için büyük bir mecliste toplanan âlimler kendisine, her ilmi okutabileceğine dair izin verirler. Öğrencinin okuduğu her ilmi hangi üstadından aldığı, o üstadın da üstadı, en sonuncuya varıncaya kadar yazılarak bütün geçmiş üstadların adlarının bulunduğu bir risâle hazırlanır ve toplanan mecliste ilân edilir. Bu tören sonunda o kişi, öğrendiği her ilmi okutmaya başlayabilmektedir (İzgi, 1997, s.75; Özyılmaz, 2002, s.38). Bir bakıma 'icâzet töreni' olarak da adlandırabileceğimiz bu törenin, Osmanlı medreselerinde önemli bir yeri bulunmaktadır.

Çalışmamızın amacı gereği, *Kevâkib-i Seb'a*'da yer alan Arap dili kapsamındaki ilimleri, bu ilimlere ait kitapları ve müellifleri hakkında daha detaylı bilgiler vermenin uygun olacağı kanaatindeyiz. Ancak daha önceki programlarda da yer alan ve açıklamalarını yaptığımız eserlerin burada tekrar açıklamalarını vermeden, yalnızca isim ve müellifleri ile hangi rütbede okutulduklarını vermekle yetineceğiz. Önceki programlarda yer almayan eserleri ise daha ayrıntılı ele alacağız. Ayrıca Arap dili ile ilgili medreselerde okutulan kitaplara son bölümde geniş bir yer ayrılacağını da belirtmekte fayda görüyoruz.

İlm-i Lugat

1. *İbnu'l-Ferişte*: Bilinen en eski Arapça-Türkçe sözlüklerden olan eser, İbn Melek olarak da tanınan 'Abdullatîf b. Ferište (ö.1418 sonrası) tarafından yazılmıştır. *Lugat-i Ferišteoğlu*, *Lugat-i Ferištezâde* ya da yazarın adından dolayı *Lugat-i İbn Melek* adlarıyla da anılan ve yirmi iki bölümden oluşan sözlüğün büyük bir bölümü, Kur'ân-ı

Kerîm’de geçen kelimelerin Türkçe karşılıklarına ayrılmıştır. *Kevâkib-i Seb’a* yazarının belirttiği gibi, beş-on yapraktan oluşan manzûm bir eserdir. Sonrasında bazı âlimler tarafından şerhedilen ve alfabetik olarak düzenlenen eserin, pek çok baskısı yapılmıştır. İbn Melek’in kardeşi Ferišteoğlu Abdülmecîd’in yine Kur’ân lafızlarına dair *Lugat-i Kânûn-i İlâhî* adında bir lugatı vardır (Bursalı Mehmed Tâhir, 1333, c.1: s. 220; Ş. Fazlıoğlu, 2005, s.133; Şeşen, 1986, s.271, 274).

İlm-i Sarf

1. *Emsiletu’l-Muhtelif* ve *Muttaride*: Yazarı bilinmeyen anonim bir eser olmakla beraber Hz. Ali’ye nisbet edilmiştir. Kitap, Arapça ‘nasara’ fiilinin sülâsî mücerredinden doğan fiil ve isimlerin “muhtelif” ve muttarid” çekim örneklerine yer verdiği için *el-Emsiletu’l-Muhtelif* ve *el-Emsiletu’l-Muttaride* olmak üzere ikiye ayrılmaktadır (Karaarslan, 1976, s.110; Yıldız, 2008, s.827). *Kevâkib-i Seb’a*’ya göre iktisârın aşağı rütbesinde okutulmaktadır.

2. *Binâu’l-Ef’âl*: Arapçadaki fiillerin yapım ve çekimlerinden bahseden anonim bir eserdir. Bazıları Ahmed b. ‘Ali Dikgöz’e nisbet edilmiştir. *el-Emsile*’den sonra okutulan eserde otuz beş fiil çekim kalıbı bulunmaktadır. *Kevâkib-i Seb’a*’ya göre bütün bâb ve vezinleri içine alan bir cüzlük *Binâu’l-Ef’âl*, iktisârın aşağı rütbesinde okutulmaktadır.

3. *el-Maksûd*: Müellifi bilinmeyen anonim bir eser olmakla birlikte İmâm-ı A’zam Ebû Hanîfe’ye nisbet edilmektedir. *Kevâkib-i Seb’a*’ya göre ayrıntılı olarak bâb ve vezinleri, kısaca bazı i’lâli zikreden *el-Maksûd*, iki cüzden oluşan bir risâle olup iktisârın orta rütbesinde okutulmaktadır.

4. *el-‘İzzî*: Adını, yazarı İzzuddîn ez-Zencânî’den (ö.1257) alan eser, *Tasrîfu’l-‘İzzî*, *Tasrîfu’z-Zencânî* ya da *el-Muhtasar* isimleriyle de tanınmaktadır. *Kevâkib-i Seb’a*’ya göre kısaca bâbları, uzunca i’lâli ihtivâ eden *el-‘İzzî*, medreselerde iktisârın yukarı rütbesinde okutulmaktadır.

5. *el-Merâh*: Ahmed b. ‘Alî b. Mes’ûd (ö.1300-01) tarafından yazılmış geniş kapsamlı bir sarf kitabıdır. *Kevâkib-i Seb’a*’ya göre ayrıntılı olarak i’lâli, zamirleri ve

iştikâkî ihtivâ eden, bazı deliller de gösteren *el-Merâh*, dört-beş cüzlük bir kitap olup iktisâd rütbesinde okutulmaktadır.

6. eş-Şâfiye: İbn Hâcib olarak tanınan Cemâluddîn ‘Osman b. ‘Ömer (ö. 1248-49) tarafından kaleme alınan eser, medreselerde ileri seviyelerdeki talebelere okutulan sarf kitaplarındandır. *Kevâkib-i Seb’a*’ya göre bazı nâdir meseleleri, iştikâk ve hat ilmini bazı delillerle zikreden *eş-Şâfiye*, iktisâdın yukarı rütbesinde okutulmaktadır. *Şâfiye fi’t-Tasrîf*’in başta yazarı tarafından yapılmış olmak üzere pek çok şerhi bulunmaktadır.

İlm-i Nahv

1. el-‘Avâmil: ‘Abdulkâhir el-Curcânî (ö.1078)’nin kaleme aldığı eser, medreselerde ilk okunan nahiv kitabıdır. Arapçada cümle içinde kelimelerin sonuna irab bakımından etki eden yüz âmil ve örneklerinden oluştuğu için *el-‘Avâmilu’l-Mi’e* adıyla anılmaktadır. *Kevâkib-i Seb’a*’ya göre, kelimenin irabından bahseden nahiv ilminde, öğrenci önce iktisârın aşağı rütbesinde *el-‘Avâmil* olarak adlandırılan yalnız âmilleri zikreden risâleyi okumaktadır. *el-‘Avâmil* daha sonra iktisârın yukarı rütbesinde de okunmaktadır.

2. el-Misbâh: Nâsiruddîn Ebû’l-Feth Nâsır b. ‘Abdusseyyid b. ‘Ali el-Mutarriżî’nin (ö.1213) yazdığı *Misbâh fi’n-Nahv* (Ergün, 1996, s.7; Ş. Fazlıoğlu, 2003a, s.102; Hazer, 2002, s.290; Şeşen, 1986, s.270, 273), *Kevâkib-i Seb’a*’ya göre bazı en meşhur i’râbı zikretmekte olup iktisârın yukarı rütbesinde okutulmaktadır.

3. el-Kâfiye: İbn Hâcib olarak bilinen Cemâluddîn Ebû ‘Amr b. ‘Osman’ın (ö.1249) muhtasar bir eseri olup Osmanlı medreselerinde okutulan en önemli nahiv kitaplarındandır. İbn Hâcib eserinde, nahvin bütün konularını, isimler, fiiller, harfler şeklinde üç ana bölümde, bunların her birini de bir çok alt bölümde düzenlemiş ve anlaşılır bir dille işlemiştir (Ş. Fazlıoğlu, 2005, s.147; Karaarslan, 1976, s.130-133; Şeşen, 1986, s.270, 273; Yıldız, 2008, s.829). *Kevâkib-i Seb’a*’ya göre meşhur meseleleri zikreden *el-Kâfiye*, iktisâdın orta rütbesinde okutulmaktadır.

4. Elfiyyetu İbn Mâlik: İbn Mâlik ya da İbn Melek olarak tanınan Cemâluddîn Ebû ‘Abdillah Muhammed b. ‘Abdullah b. Mâlik et-Tâî (ö.1274)’nin eseridir. Bin beyit

hâlinde manzûm olarak kaleme alınan eser, medreselerde ilerlemiş talebelere okutulan nahiv kitaplarındandır. İbn Mâlik burada nahiv kurallarını Kur'ân, hadisler ve meşhur Arap şiirlerinden örneklerle açıklamaktadır (Ergün, 1996, s.7; Hazer, 2002, s.289; Hızlı, 2008a, s.34-35; Şeşen, 1986, s.270). *Kevâkib-i Seb'a*'da, öğrencilerin iktisâdın orta rütbesinde, bin beyitten ibâret olan ve yetmiş beş şerh ile tâlikâtı bulunan *Elfiyyetu İbn Mâlik*'i ezberledikleri ifade edilmektedir. Üzerine yapılan şerhler arasında en ünlüleri, Bedruddîn Muhammed (ö.1286) ile İbn 'Akîl (ö.1367) şerhleridir. Bu iki şerh de medreselerde çok okunmuş, üzerlerine hâşiyeler yazılmıştır (Şeşen, 1986, s.270).

5. *Molla Câmi*: İbn Hâcib'in *el-Kâfiye fi'n-Nahv* adlı eserine Molla Câmi olarak bilinen Nûruddîn 'Abdurrahmân b. Ahmed el-Câmî (ö.1492-93) tarafından *el-Fevâidu'd-Diyâiyye* adıyla yazılan; ancak yazarın adından dolayı daha çok *Molla Câmi* olarak ünlenen şerhidir. Nahiv alanında medreselerde okutulan başlıca ders kitaplarından biridir (Ş. Fazlıoğlu, 2005, s.147-148; Hazer, 2002, s.289; Karaarslan, 1976, s.132-133; Şeşen, 1986, s.270; Yıldız, 2008, s.829). *Kevâkib-i Seb'a*'ya göre, on beş-yirmi cüzden oluşan bir kitap olup iktisâdın yukarı rütbesinde okunmaktadır.

6. *Muğni'l-Lebîb*: İbn Hişâm olarak bilinen ve Arapçanın inceliklerine hakkıyla vâkıf olan Ebû Muhammed 'Abdullah b. Yûsuf (ö.1360)'un eseridir. *Muğni'l-Lebîb 'an Kutubi'l-E'ârib*, Arapçadaki edatlar ve harflerle ilgili olup nahiv sahasında okutulan yüksek eserlerdendir (Ergün, 1996, s.7; Hazer, 2002, s.290; Hızlı, 2008a, s.34; Şeşen, 1986, s.270). *Kevâkib-i Seb'a*'da ise, nevâdirin çoğunu da ihtivâ eden bu kitabın istiksâ rütbesinde okutulduğu ifade edilmektedir. Ancak incelikli bir kitap olduğundan bu mertebede çok iyi anlaşılamayacağı ve kavranması için zamana ihtiyaç duyulduğu da eklenmiştir. *Muğni'l-Lebîb* üzerine yapılan şerhler de medreselerde ders kitabı olarak okutulmuştur. Bunlardan en ünlüsü, İznikli Vahyizâde Muhammed Efendi tarafından yapılan şerhtir (Ergün, 1996, s.7; Hızlı, 2008a, s.34).

İlm-i Me'ânî

1. *et-Telhîs*: Hatîb-i Dimaşk olarak da bilinen Celâluddîn Muhammed b. 'Abdurrahmân el-Kazvînî'nin (ö.1338), es-Sekkâkî'nin belâgat alanındaki *Miftâhu'l-'Ulûm* adlı eserinin üçüncü bölümüne yazdığı muhtasardır. *Telhîsu'l-Miftâh*, bir mukaddime ile me'ânî, beyân ve bedî' ilimlerine ayrılan üç bölüm ve hâtimeden

oluşmaktadır (Ş. Fazlıoğlu, 2005, s.151; Hazer, 2002, s.291-292; Yıldız, 2008, s.830). *Kevâkib-i Seb 'a*'ya göre, *et-Telhîs Metni*, iktisâr rütbesinde okutulmaktadır.

2. *Şerhu'l-Muhtasar*: *el-Muhtasar*, Sa'duddîn et-Taftazânî'nin (ö.1389) el-Kazvînî tarafından yazılmış olan *Telhîsu'l-Miftâh* adlı hulâsâ üzerine yazdığı kısa şerhtir. Medreselerde belâgat alanında okutulmuş önemli eserlerden biri olan *el-Muhtasar* üzerine çeşitli şerhler yapılmıştır (Ş. Fazlıoğlu, 2003b, s.202; Hazer, 2002, s.292). *Kevâkib-i Seb 'a*'da '*Şerhu'l-Muhtasar*' ifadesiyle hangi *el-Muhtasar* şerhinin kastedildiği belirtilmemekle beraber, yirmi cüzden ibaret bir kitap olduğu ve iktisâd rütbesinde okutulduğu ifade edilmiştir.

3. *el-Mutavvel*: Sa'duddîn et-Taftazânî'nin (ö.1389) el-Kazvînî tarafından yazılmış olan *Telhîsu'l-Miftâh* adlı hulâsâ üzerine yazdığı şerhidir. Medreselerde çok okutulan *el-Mutavvel* üzerine yirmiye yakın âlimin hâşiye yazdığı bilinmektedir (Ş. Fazlıoğlu, 2005, s.151-152; Hazer, 2002, s.292; Karaarslan, 1976, s.150-151). *Kevâkib-i Seb 'a*'ya göre de pek çok hâşiyesi bulunan eser, istiksâ rütbesinde okunan ve kırk-elli cüzden ibâret fennine mütekeffil, çok değerli bir kitaptır. *Kevâkib-i Seb 'a* yazarı ayrıca, *el-Mutavvel*'in getirdiği deliller ile iddiâ edileni anlamının pek çok ilme bağlı olduğunu, bu nedenle de bazı âlimlerin hikmet ilmi ile diğer âlet ilimlerini, me'ânîden önceye alıp daha sonra me'ânîyi okuttuklarını dile getirmiştir. Meçhul yazar, bunun yanı sıra *el-Muhtasar* ve *el-Mutavvel* beyân ve bedî' ilimlerini içine aldığı için, öğrencilerin bu alanda başka kitap okumaksızın da yeterli bilgiye sahip olacaklarını vurgulamıştır.

4. *Îzâh-ı Me'ânî*: Hafîb-i Dîmaşk, Celâleddîn Muhammed b. 'Abdurrahmân el-Kazvînî'nin (ö.1338) kendi eseri *Telhîsu'l-Miftâh*'a yine kendisinin yazdığı şerhtir. Esâsen, önce kısa bir metin yazıp sonrasında onu şerh etmek, el-Kazvînî'nin yaşadığı döneme ait genel bir âdettir. Ancak onun bu eseri kaleme alış biçimi, klasik şerh metoduna uymamaktadır. Çünkü kendisi *et-Telhîs*'in ifadeleriyle iç içe bir şerh yazmak yerine, konularını ikinci bir kez daha ayrıntılı bir şekilde sunmaya çalışmıştır (Hazer, 2002, s.292; Yıldız, 2008, s.830). *Kevâkib-i Seb 'a*'ya göre, istiksâ rütbesinde okutulmaktadır.

5. *Elfiyyetu Halebî*: Kime ait olduğunu tespit edemediğimiz bu eserle ilgili *Kevâkib-i Seb‘a*’da; *el-Muhtasar* ve *el-Mutavvel*’in, beyân ve bedî‘ ilimlerini içine aldığından bu ilme dair başka kitap okumaya gerek olmadığı; ancak belki me‘ânî, beyân ve bedî‘yi ihtivâ eden *Elfiyyetu Halebî*’nin ezberlenebileceği ifade edilmiştir.

Kevâkib-i Seb‘a’da Osmanlı medreselerinde okutulan eserlerin yanı sıra, öğretim metodları hakkında da bilgiler verilmektedir. Sınıf geçme değil, ders geçme sisteminin uygulandığı, ders kitabı esas alınarak derslerin işlendiği, her ilimle ilgili olarak en az dört ya da beş kitabın kolaydan zora doğru ve iktisâr (başlangıç), iktisâd (orta), istiskâ (ileri) olmak üzere üç kademede okunduğu belirtilmektedir (Özyılmaz, 2002, s.39).

Kevâkib-i Seb‘a yazarı, her ilmin üç mertebesi olduğu, her birinin de ayrıca kendi içinde üç mertebeye ayrıldığına dair şunları söylemektedir:

“Eski bilginlerin her ilimde üç mertebe itibârı vardır. Bunlar, iktisâr, iktisâd ve istiksâ mertebeleridir. İktisâr, fennin en meşhur meselelerini ihâta etmeye derler. İktisâd, meşhurlarını da zikretmeye derler. İstiksâ ise, nâdirlerini de zikir ve ihâta etmeye. Başka bir deyişle, kısa metinlere iktisâr, orta metinlere iktisâd, uzun metinlere de istiksâ derler. Başka bir deyişle hiç delil zikrolunmayan metne iktisâr, meseleyi oldukça bazı delillerle ispat ederse iktisâd, meseleyi bütün yönleriyle ele alıp tahkik ederek delil getirmek sûretiyle muhâlifleri red ve temhîk ederse istiksâ derler. Her fende olan kitapların biri birine nispetle iktisâr, iktisâd ve istiksâsı vardır. Ama pek çoğa gittiğinden hemen her fende üç rütbe itibar olunarak iktisâra yakın olanı iktisâra, iktisâda yakın olanı iktisâda, geri kalanını istiksâyâ derc ile yukarı ve aşağı rütbeleri irad olunarak açıklanır.” (İzgi, 1997, c.1: s.76; c.2: s.289-301: Osmanlıca metin).

Meçhul yazar ayrıca, öğrenciye kolaylık olsun diye her ilimde adı geçen üç rütbeden kitap ayrılıp okutulduğunu, mümkün olduğunca her ilim dalından kısa olan kitapların seçilip tertiple okunduğunu ve zaman zaman uzun kitapların da incelendiğini

belirttikten sonra; her ilimde üç rütbe, her rütbede de aşağı, orta, yukarı olmak üzere toplam dokuz rütbe bulunduğunu ve bu dokuz rütbenin tamamını ya da bazen bir kısmını okuyan öğrencinin maddeleri tamamlayarak “tekmîl-i mevâdd” ettiğini ifade eder (İzgi, 1997, c.1: s.76; c.2: s.289-301:Osmanlıca metin).

Yine bu eserde, öğrencinin derse hazırlanmasında izlediği yol, sınıf ortamında ders işleme metodu ve hoca-talebe ilişkisi hakkında şu bilgiler verilmektedir (Özyılmaz, 2002, s.39):

“Öğrenciler, haftada beş ders okurlar. Her dersleri birkaç satırdan ibârettir. Her derse, bir gün önce, sekiz-dokuz saat bakıp ertesi gün hoca huzurunda nöbetle bir öğrenci ibâre okur. Hoca bir kat mânâ verdikten sonra etraftan herkes görüşünü hocaya söyleyerek dört-beş saat tartışırlar. O dersi iyice araştırıp inceledikten sonra herkes hücrelerine varıp ertesi gün okuyacağı derse, hoca huzuruna varıncaya dek yine çalışır. Kısaca bu şekilde her gün zihinlerini geliştirip açarlar.” (İzgi, 1997, c.1: s.76-77; c.2: s.289-301: Osmanlıca metin).

Kevâkib-i Seb‘a’da mülâzemet sisteminden de söz edilmiştir. Buna göre, mülâzım çıkan müderrisler, yedi yıl bekledikten sonra yükselmek sûretiyle on basamak olarak düzenlenen medreselerin aşağı derecesi İbtidâ-i Hâriç’e müderris olur. Yüz müderris bulunan bu aşamada iki-üç yıl ders okuttuktan sonra İkinci Hâriç’e ulaşır. Elli-altmış müderris bulunan bu basamakta bir-iki yıl ders verdikten sonra İbtidâ-i Dâhil rütbesine ulaşır. Oradan İkinci Dâhile, İkinci Dâhil’den Mûsıla-i Sahn’a, Mûsıla-i Sahn’dan Sahn’a, Sahn’dan İbtidâ-i Altmışlı’ya, İbtidâ-i Altmışlı’dan İkinci Altmışlı’ya, İkinci Altmışlı’dan Mûsıla-i Süleymâniyye’ye, Mûsıla-i Süleymâniyye’den de Süleymâniyye’ye ulaşır. Yirmi beş ya da otuz yıl süren bu aşamalardan sonra kadı olur. Kadılıktaki ilerleyişi de medrese aşamalarında olduğu gibi kadılık yaptığı şehre göre yükselerek devam eder ve en sonunda şeyhülislamlığa kadar ulaşır. (İzgi, 1997, c.1: s.75-76).

3.1.7. Osmanlı Medreseleri Müfredât Programları Hakkında Genel Değerlendirme

İshâk b. Hasan et-Tokâdî'nin (ö.1689) *Nazmu'l-'Ulûm*'u, Saçaklızâde'nin (ö.1733) *Tertîbu'l-'Ulûm*'u, Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın (ö.1780) *Tertîbu'l-'Ulûm*'u, Nebî Efendizâde'nin (ö.1786), *Kasîde fî'l-Kutubi'l-Meşhûre fî'l-'Ulûm*'u, meçhul bir müellifin *Manzûme fî Tertîbi'l-Kutub fî'l-'Ulûm*'u ve yine meçhul bir müderrise 1741 yılında yazdırılan *Kevâkib-i Seb'a*, Osmanlı medreselerinin eğitim programlarının içeriği hakkında ilk elden bilgi veren kaynaklar olma özelliğine sahiptir. Bu programlar, yalnızca medreselerde okutulan ilimler ve bu ilim dallarına ait eserler hakkında bilgiler vermekle kalmayıp Osmanlı ilmî çevrede kullanılan metinlerin neler olduğuna dair bilgi edinmemizi de sağlamaktadır.

Her ne kadar Osmanlı ilim geleneği hakkında genel bir çerçeve çizse de; bu listeler, her biri müderris olan müelliflerinin kendi bilgi birikimine ve bulunduğu çevrenin özelliklerine göre farklılık arz etmektedir. Bunda Osmanlı medreselerinde okutulacak kitapların müderrisin seçimine bırakılmış olmasının da büyük etkisi vardır. Her müderris aldığı eğitim ve bilgi seviyesi doğrultusunda bizzat kendisinin seçtiği ilimler ve kitapları okutmaktadır. Aynı ilim dalında dahi her hocanın takip ettiği farklı metinler bulunması, bu uygulamanın getirisiidir. Buna karşın medreselerde okutululacak ilimler temelde belli bir standarda sahip olup onun dışına çıkmaksızın bir çeşitlilik göze çarpmaktadır, yoksa programlarda büsbütün bir ayrım söz konusu olmamıştır.

İncelediğimiz programlar, müelliflerinin ya hedeflediği, olmasını arzuladığı bir program ya da bizzat müderrislik yaptıkları medreselerde kendilerinin uyguladıkları programlar olabilir. Müderrislerin kendi ilgi alanlarına yönelik olan veya öncelik verdikleri dersleri program listelerine dâhil etmeleri de imkân dâhilindedir.

Osmanlı âlimleri tarafından kaleme alınan bu müfredât programlarının bir başka özelliği, İstanbul, Erzurum, Tokat, Uşak ve Kahramanmaraş gibi Anadolu'nun farklı bölgelerinde yazılmış olması ve dolayısıyla bu bölgelerdeki medreselerin eğitim programlarını yansıtmasıdır. Bu suretle Osmanlı müfredât programını tek elden değil, genel itibarîyle ve tüm çeşitliliğiyle görmemiz mümkün olmuştur.

Bir diğ er husus ise, ele aldığımız programların, XVII. ve XVIII. yüzyıllarda yazılmış olmasıdır. Bu asırlar, Osmanlı medreselerinin, daha önceki yüzyılları özümseyerek istikrara kavuşup durgunlaştığı, artık değişimin pek fazla yaşanmadığı yüzyıllardır. Bu durum, söz konusu programların, önceki asırları da içine alan, onları da temsil eden bir işlev kazandığı düşüncesini doğurmaktadır.

Osmanlı müfredât programları üzerine kaleme alınmış bu çalışmalarla ilgili olarak altı çizilmesi gereken bir konu da, söz konusu programların müelliflerinin kendi devirlerindeki medrese programlarının içeriğini yansıtmış olmalarıdır. Bu da bize incelediğimiz programların bir varsayımdan, ütopyadan ya da öneriden ibaret olmayıp bizzat yazarlarının kendi dönemlerindeki ve çoğunun aynı zamanda müderris olmalarıyla da kendi medreselerinde işledikleri programlar olduğunu göstermektedir.

Programların içeriği hakkında özellikle Arapça öğretiminde okutulan eserleri değerlendirmek gerekirse; medrese programları incelendiğinde Arapçanın diğ er ilimlere hazırlayıcı konumundan dolayı, bu dile ait derslerin listelerin ilk sıralarında yer aldığı görülmektedir. Medreselerde okutulan eserlerin dili Arapça olduğundan yüksek ilimler olarak tanımlanan dinî ilimleri öğrenebilmek için bu dili hakkıyla bilmek gerektiğini ve Arapçanın bu konumundan ötürü âlet ilimlerinden sayıldığını daha önce de belirtmiştik. Medrese müfredât programlarında iman telkini, Kur’ân-ı Kerîm öğretimi, kısa s  relerin ezberletilmesi ve bazı ilmihal bilgilerinin ardından hemen Arapça öğretime geçilmesi de bu konuma binaendir.

Programlarda Arap dili ile ilgili eserlere baktığımızda çok fazla değişiklik arzetmediğı, ancak bazı ufak farklar bulunduğu görülmektedir. Söz konusu programlarda Arap dili kapsamında zikredilen ilimler ş  nlardır: lugat, sarf, nahiv, me’ânî, beyân, ‘arûz, kavâfî, in    , vad  , muammâ, karzu’  -  ’r ve eş’ar.

İncelediğimiz programlarda Arapçaya has ilimlere dair okutulan kitaplar bir bütün hâlinde sıralandığında ise,

Lugat ilmi alanında adı geçen eserler şöyledir; el-Fîrûzâbâdî’nin *el-Kâmûs* ’u, *  bnu’l-Ferîşteh Sözlüğü*, *Yûsuf*, *Târif-i Seyyid*, *A  ter  *, *es-S  h  h*, *Vankûlî*.

Programlara göre sarf ilminde okutulan eserler; *el-Emsile*, *el-Binâ*, *el-Maksûd*, *el-‘İzzî*, *el-Merâh*, *eş-Şâfiye*, *Çârperd* (*‘Abdullâh-i Çârperd*), *es-Seyyid*, *es-Sâfiye*.

Listelerde zikrolunan nahiv ilmiyle ilgili eserler; *el-‘Avâmil* (*Curcânî*), *Küçük ‘Avâmil* (*Birgivî*), *el-İzhâr*, *el-Kâfiye*, *Molla Câmî* (*Câmî*), *Muğni’l-Lebîb*, *Unmûzec*, *Hadâik*, *en-Netâ’ic*, *Hind*, *el-‘İsâm*, *el-İmtihân*, *el-Misbâh*, *Elfiyyetu İbn Mâlik*.

Me‘ânî ilmiyle ilgili eserler ise, *et-Telhîs*, *el-Mutavvel*, *el-Muhtasar*, *el-Miftâh*, *Hatâ’î*, *Hevâdî*, *es-Seyyid*, *Şerhu’l-Muhtasar*, *Îzâhu’l-Me‘ânî*, *Elfiyyetu Halebî*.

Beyân ilmiyle ilgili ise, yalnızca *İstiâre* adlı eserin adı geçmektedir.

‘Arûz ilmine dair, *el-Endelûsî*, *el-Kâfî* ve *el-Hazrecî* adlı kitapların adları zikredilmektedir.

Kavâfî ilminden ise, sadece *Nâbulîsî* zikredilir.

Vad‘: Yalnızca *Şerh ‘Adûd* zikredilmiştir.

Mu‘ammâ: Kitap ismi belirtilmemiştir.

Karzu’ş-şî‘r: Kitap ismi belirtilmemiştir.

İnşâ: Kitap ismi belirtilmemiştir.

Eş‘ar: Kitap ismi belirtilmemiştir.

Lugat, ‘Arûz, Mu‘ammâ, Hat, Karzu’ş-Şî‘r, İnşâ ve Eş‘ar ilimleri, Osmanlı ders müfredâtında bulunmayan; ancak bilgi ve görgüyü artırmak amacıyla ek olarak okunan ilimlerdir. İncelediğimiz listelerde bu ilimlerin bazı listelerde yer alması, yer aldıkları listelerde de isimleri zikredilmesine rağmen çoğunlukla bu ilimlere ait kitap ismi geçmemesi buna bağlanabilir. Bu ilimlerin bazı programlarda yer almaları, muhtemelen müderrisin kendi eğilimiyle ilintilidir.

Osmanlı medreseleri başta olmak üzere Osmanlı eğitim-öğretim çevrelerinde okutulan ders kitapları hakkında nazım ve nesir şeklinde oluşturulan bu listeler, okutulan ilimler ve eserlerin yanı sıra, Osmanlı medreselerindeki eğitimin mantığı, öğretim yöntemleri ve eğitimin amacı gibi konularda da bilgiler vermektedir. Bu kaynakların yanında pek çok âlimin otobiyografilerinde ve icâzetnâmelerinde de

okudukları eserler hakkında bilgiler yer almaktadır. Şimdi bu âlimlerin otobiyografileri ve icâzetnâmelerine göre Osmanlı medreseleri müfredât programını ele alalım.

3.2. Osmanlı Âlimlerinin Otobiyografileri ve İcâzetnâmelerine Göre Osmanlı Medreselerinin Müfredât Programı

Osmanlı medreselerinin müfredât programları ile ilgili en sağlıklı bilgileri, ders listelerini gösteren programların yanı sıra Osmanlı eğitim-öğretim kurumlarında ya da ilmî çevrede ders görmüş ve sonrasında da ders vermiş olan âlimlerin kendi hal tercümelerinden öğrenebildiğimiz gibi, bu âlimlerin eğitimlerini tamamladıklarında aldıkları icâzetnâmeler yoluyla da öğrenebilmekteyiz.

Âlimlerin kendi hal tercümelerinde, okudukları ve okuttukları derslerle ilgili verdikleri bilgiler, birinci ağızdan edindiğimiz bilgiler olması açısından büyük önem taşımaktadır. Ayrıca âlimlerin bu ilimleri sıralarken okudukları veya okuttukları sırayı gözетerek sistemli bir şekilde aktarmaları, derslerin işlenişinde hangi derslere öncelik verildiği ve nasıl bir yöntem takip edildiğini görmemizi de sağlamaktadır. Yine bu otobiyografiler, müfredâtı, âlimlerin yaşadıkları dönem ve bölge açısından da değerlendirmemizi mümkün kılmaktadır.

İcâzetnâmeler ise, Osmanlı medreselerinde öğrencinin eğitimini tamamlaması üzerine kendisine takdim edilen bir nevî diplomadır. Ancak söz konusu icâzetnâmelerin içerik olarak bugünkü anlamda anladığımız diplomalardan çok daha kapsamlı olduğu göze çarpmaktadır. Çünkü medrese icâzetnâmelerinde, öğrencinin okuduğu ilimler, bu ilimlere dair kitaplar, bu kitapların müellifleri, dersi okudukları müderrisler, bu müderrislerin hocaları, hocalarının hocaları en sona varıncaya kadar sıralanırdı. İcâzetnâmelerin içeriğindeki bu zenginlik, açıklığa kavuşturmak istediğimiz eğitim programları, dersler ve kitaplar noktasında bize ışık tutmaktadır.

Osmanlı medreselerinin eğitim-öğretimiyle ilgili detaylı bilgilerin yer aldığı otobiyografiler şunlardır: Taşköprülüzâde'nin (ö.1561) *eş-Şakâiku'n-Nu'mâniyye* adlı eserindeki otobiyografisi, Kâtip Çelebi'nin (ö.1658) *Mîzânu'l-Hakk fî İhtiyâri'l-Ehakk* adlı eserindeki otobiyografisi, Şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin (ö.1703) otobiyografisi, Bursalı İsmail Hakkı'nın (ö.1725) *Tamâmu'l-Feyz* adlı eserindeki

otobiyografisi, ‘Abdullah el-Ahıskavî’nin (ö.1803) *Revâmîzu’l-A’yân*’ındaki otobiyografisi, Ahmed Cevdet Paşa’nın (ö.1895) *Tezâkir*’inde geçen otobiyografisi ile XVII. yüzyılda yaşamış adı bilinmeyen bir âlimin eserinde tahsil hayatına ilişkin verdiği bilgiler.

3.2.1. Taşköprülüzâde’nin (ö.1561) *eş-Şakâiku’n-Nu’mâniyye fî ‘Ulemâi’d-Devleti’l-Osmâniyye* Adlı Eserindeki Otobiyografisine Göre Osmanlı Medreselerinin Ders Programları:

Taşköprülüzâde’nin, *eş-Şakâiku’n-Nu’mâniyye fî ‘Ulemâi’d-Devleti’l-Osmâniyye* adlı eseri, bazı kaynaklarca Osmanlılarda yapılan ilk hâl tercümesi olarak kabul edilmektedir (İzgi, 1997, s.97). Osmanlı İmparatorluğu’nun kuruluşundan yazarın yaşadığı dönem olan Kânûnî devrinin sonuna kadar yaşamış âlimlerin biyografilerini içeren bu eserin sonuna Taşköprülüzâde, kendi otobiyografisini de eklemiştir. Taşköprülüzâde’nin otobiyografisinde yer alan okuduğu ve okuttuğu dersler, çalışmamızda Kânûnî dönemi medreseleri ve bu medreselerde okutulan dersler îzâh edilirken ayrıntılı olarak ele alınmıştı. Tekrar etmemek açısından burada onun eğitimi ile ilgili olarak yalnızca Arap diline dâhil olan dersleri dile getirmek düşüncesindeyiz.

Taşköprülüzâde Bursa’da sarf ilminden Molla Yetim ‘Alâeddîn ‘Alî el-Aydîni’den (ö.1514) *el-Maksûd, et-Tasrîfu’l-‘İzzî* ve *Merâhu’l-Ervâh*’ı; nahiv ilminden ise, *el-Avâmilu’l-Mi’e*, *el-Misbâh* ve *el-Kâfiye*’yi kardeşi Nizâmuddîn ile birlikte okuyup ezberlemiştir. *el-Vâfiye fî Şerhi’l-Kâfiye*’yi ‘merfû‘ât’ bahsine kadar okumuş, o sıra Bursa’ya gelip Molla Hüsrev Medresesi’nde müderris olan amcası Kivâmuddîn Kâsım b. Halîl’den (ö.1513) aynı kitabı ‘merfû‘ât’ bahsinden ‘mecnûrât’ bahsine kadar okumuştur. Yine amcasından sarfta *el-Hârûniyye*’yi, nahivde *el-Elfiyye*’yi okuyup ezberlemiştir. Amcasından ayrıca *Dav’u’l-Misbâh*’ı okuduktan sonra bu eseri istinsâh ve tashih etmiştir. Muhyiddîn Muhammed b. ‘Ali b. Yûsuf Balı b. Şemsuddîn el-Fenârî’den (ö.1523) ise, Seyyid Şerîf’in *Şerhu’l-Miftâh*’ını ‘ahvâlu’l-musned’ den ‘fasl ve vasl’ bahislerine kadar okumuştur (İzgi, 1997, s.98; Taşköprülüzâde, 2007, s.377).

Tablo 8. Taşköprülüzâde'nin Okuduğu Derslere Göre Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Kitaplar: (Baltacı, 2005a, c.1, s.88-89; İzgi, 1997, s.170).

DERSLER	KİTAPLAR
Sarf	<i>el-Maksûd, et-Tasrîfu 'l- 'İzzî, Merâhu 'l-Ervâh</i>
Nahiv	<i>el- 'Avâmilu 'l-Mi 'e, el-Misbâh, el-Kâfiye, el-Vâfiye fî Şerhi 'l-Kâfiye, el-Elfiyye, Dav 'u 'l-Misbâh</i>
Mantık	<i>İsâgocî, Husâmeddîn el-Kâtî şerhi ile, Şerhu 'ş-Şemsiyye, Seyyid Şerîf hâşiyesi ile Şerhu 'l-Matâlî</i>
Akâid	<i>Şerhu 'l- 'Akâid, et-Taftazânî'nin Hâyâlî şerhi ile</i>
Hikmet	<i>Şerhu Hidâyeti 'l-Hikme, Hocaîade şerhi ile</i>
Âdâb	<i>Şerhu Âdâbi 'l-Bahs</i>
Kelâm	<i>Şerhu Şavâlî, Havâşî Şerhi 't-Tecrîd, Şerhu Mevâkıf</i>
Belâgat	<i>Şerhu 'l-Miftâh</i>
Tefsir	<i>Keşşâf</i>
Hadis	<i>Sahîhu 'l-Buhârî, eş-Şifâ' bi Ta 'rîf-i Hukûki 'l-Mussafâ</i>
Cedel	-
Hilaf	-
Hey'et	<i>Şerhu 'l-Mulahhas fî 'l-Hey'e, Risâle-i fî Semti 'l-Kible, el-Fethiyye fî 'l-Hey'e</i>
Hendese	<i>Şerhu Eşkâlî 't-Te'sîs</i>
Hisab	<i>Şerhu 't-Tecnîs fî 'l-Hisâb</i>

Taşköprülüzâde'nin müderris olduğunda Arapçaya ilişkin okuttuğu dersler ise, belâgattan *Şerhu 'l-Miftâh* ve *el-Mutavvel*'dir (Taşköprülüzâde, 2007, s.378-379).

Tablo 9. Taşköprülüzâde'nin Okuttuğu Derslere Göre Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Kitaplar: (İzgi, 1997, s.171).

DERSLER	KİTAPLAR
Fıkıh	<i>Şerhu 'l-Vikâye li Sadri 'ş-Şerî'a, el-Hidâye, Şerhu 'l- Ferâiz</i>
Belâgat	<i>Şerhu 'l-Miftâh, el-Mutavvel</i>

Kelâm	<i>Havâşî Şerhi't-Tecrîd, Şerhu'l-Mevâkîf</i>
Usûl-i Fıkıh	<i>et-Tavzîh, et-Telvîh</i>
Hadis	<i>el-Mesâbîh, Sahîhu'l-Buhârî</i>
Tefsir	<i>Tefsîru'l-Beyzavî, Havâşî'l-Keşşâf</i>

3.2.2. XVII. Yüzyılda Yaşamış Bir Âlimin Astronomi İle İlgili Bir Eserine Göre Osmanlı Medreselerinin Ders Pogramları:

XVII. yüzyılda yaşayan adı tespit edilememiş bir âlim, astronomi alanında yazdığı eserinde öğrenim süresi boyunca okumuş olduğu kitaplar ile bu kitapları kimlerden okuduğu hakkında detaylı bilgiler vermektedir. Meçhul müellifin eserinde zikrettiği dersler, Osmanlı ders müfredâtındaki eserleri neredeyse bütünüyle yansıtmaktadır.

Müellif, Arap dili ile ilgili, önce babasından Sarf Cümlesi (*el-Emsile, el-Binâ, el-Maksûd, el-İzzî, el-Merâh*) ve *el-Kâfiye*'yi, Hasan el-Muhzır'dan *Dav'u'l-Misbâh* ve *el-Muhtasar*'ı, Cerrâh Mehmed Paşa Camii imamı Mahmûd Efendi'den *Şerhu't-Telhîs* ve *el-Mutavvel*'i okumuştur (İzgi, 1997, s.99).

Tablo 10. XVII. Yüzyılda Yaşamış Bir Âlimin Okuduğu Derslere Göre Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Kitaplar: (İzgi, 1997, s.172).

DERSLER	KİTAPLAR
Sarf	Sarf Cümlesi (<i>el-Emsile, el-Binâ, el-Maksûd, el-İzzî, el-Merâh</i>)
Nahiv	<i>el-Kâfiye, Dav'u'l-Misbâh, el-Muhtasar</i>
Mantık	<i>Şerhu İsâgocî, Kul Ahmed hâşiyesi</i> ile, <i>Şerhu't-Tehzîb- Şerhu't-Tehzîbli't-Taftazânî, Mîr Ebû'l-Feth'in hâşiyesi</i> ile, <i>Şerhu't-Tasavvurâtî's-Şemsiyye, Kutbuddîn eş-Şirâzî'nin hâşiyeleri</i> ile
Akâid	<i>Şerhu Akâidi'n-Nesefiyye, et-Taftazânî'nin Molla Hayâlî'nin hâşiyeleri</i> ile, <i>Şerhu Akâidi'l-'Adûdiyye, Hüseyin el-Halhâlî'nin hâşiyeleri</i> ile
Fıkıh	<i>Şerhu'l-Ferâizi's-Sirâciyye</i> ve bunun Seyyid Şerîf tarafından yapılan şerhi

Me‘ânî - Beyân	<i>Şerhu’t-Telhîs, el-Mutavvel</i>
Usûl-i Fıkıh	<i>et-Tavzîh, et-Telvîh</i>
Hikmet	<i>Şerhu’l-Hidâyeti’l-Esîriyye, Muslihiddîn el-Lârî’nin hâşiyeleri ile</i>
Âdâb	<i>Şerhu’l-Âdâbi’l- ‘Adûdiyye’yi Mîr Ebû’l-Feth’in hâşiyeleri ile</i>
Hendese	<i>Şerhu’l-Eşkâl fi’l-Hendese</i>
Hey’et	<i>Şerhu’l-Fethiyye, Şerhu’l-Mulahhas, el-Bircendî’nin hâşiyeleri ile, Usturlâb a’ mâli ve Nasîruddîn eş-Şûşî’nin ona dair risâlesi ile</i>
Tefsir	<i>Envâru’t-Tenzîl, ‘Îsâmuddîn el-İsferâ’înî’nin hâşiyeleri ile</i>

3.2.3. Kâtip Çelebi’nin (ö.1658) *Mizânû’l-Hakk fî İhtiyârî’l-Ehakk* Adlı Eserindeki Otobiyografisine Göre Osmanlı Medreselerinin Ders Programları:

Kâtip Çelebi (ö.1658), ilmiye sınıfına mensub olmayıp muhâsebe kaleminde yetişerek şâgirdlikten halîfeliğe yükselmiş olduğundan *Hacı Halîfe* olarak da tanınan bir kâtiptir. Medresede eğitim görmemesine rağmen çeşitli müderris ve ders-i âmlardan ders alarak eğitimini tamamlamıştır (İzgi, 1997, s.100).

1640-41’de aklî ve naklî ilimlerin ehli olan Ayasofya dersiâmı Kürt Abdullah Efendi’nin ve Arapçada tetkik ve tahkik sahibi olan Süleymâniye dersiâmı Keçi Mehmed Efendi’nin derslerini takip etmiştir. Suhrânî Molla Ahmed Haydar’ın şâgirdi Veli Efendi’den me‘ânî ve beyân okuduğunu nakletmiş; ancak kitap ismi zikretmemiştir (Katip Çelebi, 2008, s.99 ve 225).

Tablo 11. Kâtip Çelebi’nin Okuduğu Derslere Göre Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Kitaplar: (Baltacı, 2005a, s.89; İzgi, 1997, s.173).

DERSLER	KİTAPLAR
Sarf	Kitap ismi belirtilmemiştir.
Nahiv	Kitap ismi belirtilmemiştir.
Mantık	<i>Şerh-i Tehzîb, Şemsiyye, Fenârî, (A‘rec Mustafa Efendi ve Suhrânî Molla Ahmed şâgirdi Veli Efendi’den okuduğu mantık kitaplarını zikretmemiştir.)</i>

Âdâb-ı Bahs	A‘rec Mustafa Efendi’den okuduğu kitap isimlerini açıklamamıştır.
Me‘ânî	Suhrânî Molla Ahmed şâgirdi Veli Efendi’den okuduğu me‘ânî ile ilgili kitapları zikretmemiştir.
Beyân	Suhrânî Molla Ahmed şâgirdi Veli Efendi’den okuduğu me‘ânî ile ilgili kitapları zikretmemiştir.
Hikmet	<i>Kâdîmîr</i>
Kelâm	<i>İsfahânî (Metâliu’l-Enzâr), Şerhu’l-Mevâkıf</i>
Fıkıh Usûlü	<i>Tavzîh, Şerh-i ‘Adûd</i>
Fıkıh	<i>Durer</i>
Hey’et	<i>Şerh-i Çağminî, Zic-i Uluğ Bey</i>
Hendese	<i>Eşkâlu’t-Te’sîs</i>
Hadis Usûlü	<i>Nuhbe, Elfiyye-i ‘Irâkî</i>
Tefsir	<i>Beyzâvî Tefsiri</i>
Müretteb Olmayan Dersler	<i>İhyâ-i ‘Ulûm, Şarîkat</i>

Kâtip Çelebi, okuduğu derslerin yanında okuttuğu derslerden de sözettiği *Mizânu’l-Hakk fî İhtiyârî’l-Ehakk* adlı eserinde Arap dili ile ilgili olarak 1646-1647 yıllarında talebelere sarftan ilk bilgileri ve *Câmî*’yi okuttuğunu dile getirmektedir (Katip Çelebi, 2008, s.101 ve 226).

Tablo 12. Kâtip Çelebi’nin Okuttuğu Derslere Göre Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Kitaplar: (İzgi, 1997, s.174).

DERSLER	KİTAPLAR
Sarf	İlk bilgiler
Nahiv	<i>Câmî</i>
Mantık	<i>Fenârî, Şerh-i Şemsiyye</i>
Ferâiz	Kitap adı zikredilmemiştir.
Fıkıh	<i>Muhtasar, Multekâ, Durer</i>
Hikmet	<i>Kadîmîr</i>

Kelâm	<i>Şerh-i Makâsid</i>
Hey'et	<i>Şerh-i Çağminî, Sî-Fasl, Bîst Bâb, Fethiyye, Uluğ Bey Zîcî</i>
Hisâb	<i>Muhammediye</i>
Hendese	<i>Şerh-i Eşkâl</i>
Tıp	Süleymâniye Tıp Medresesinde ve Dârüşşifalarında okutulan kitaplar

3.2.4. Şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin (ö.1703) Otobiyografisine Göre Osmanlı Medreselerinin Ders Pogramları:

Şeyhülislam Feyzullah Efendi (ö.1703),* kendi hâl tercümesinde tahsil hayatı hakkında Osmanlı medreselerinin müfredât programını ortaya koyacak nitelikte geniş bilgiler vermektedir.

Feyzullah Efendi, önce babası ve akrabası Molla Seyyid 'Abdulmu'min'den Arapça manzûm ve mensûr dil eserleri ve şiir divanlarından bir kaçını okumuştur. Dayısı Molla Murtazâ oğlu Molla İsmail'den ise, sarf, nahiv, me'ânî, bedî', beyân ilimlerini okumuştur (İzgi, 1997, s.101).

Tablo 13. Şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin Okuduğu Derslere Göre Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Kitaplar: (İzgi, 1997, s.174-175).

DERSLER	KİTAPLAR	DERSİ OKUTANLAR
Kur'ân		Babası Seyyid Şeyh Muhammed, akrabası Molla Seyyid Abdulmu'min
Sarf	Kitap adı zikredilmemiştir.	Babası Seyyid Şeyh Muhammed, dayısı Molla Murtaza oğlu Molla İsmail
Nahiv	Kitap adı zikredilmemiştir.	Babası Seyyid Şeyh Muhammed, dayısı Molla Murtaza oğlu Molla İsmail

* Şeyhülislam Feyzullah Efendi hakkında daha geniş bilgi için bkz: Altunsu, Abdulkadir, *Osmanlı Şeyhülislamı*, Ankara 1972, s.98-101

Mantık	<i>Şerhu Tehzîbi'l-Mantık</i> ve hâşiyesi	Muhammed b. Bistâm el-Vânî
Me‘ânî-Beyan-Bedi‘	Kitap adı zikredilmemiştir.	Dayısı Molla İsmail
Hikmet	<i>Şerhu Hidâyeti'l-Hikme, Şerhu Hikmeti'l-'Ayn Vânî Efendi</i> ve tanınan hâşiyeleri	-
Kelâm	<i>Şerhu't-Tecrîd</i> ve bununla ilgili Celâluddîn ed-Devvânî'nin hâşiyesi ve buna Mirza-can tarafından yazılan hâşiyeye	Dayısı Molla İsmail
Hey'et	<i>Şerhu'l-Mulahhas fi'l-Hey'e</i> ile <i>Molla Bircendî'nin hâşiyesi</i>	Dayısı Molla İsmail
Hisab	<i>Hulâsâtu'l-Hisâb</i>	Dayısı Molla İsmail
Hendese	<i>Eşkâlu't-Te'sîs</i>	Dayısı Molla İsmail
Fıkıh Usûlü	Kitap adı zikredilmemiştir.	Babası ve akrabası Abdulmu'min
Fıkıh	Kitap adı zikredilmemiştir.	Babası ve akrabası Abdulmu'min
Hadis	<i>Kutub-i Sitte</i>	Vânî Efendi, Şeyh Muhammed Tâhir b. Abdullah el-Mağribî
Tefsir	<i>Kadı Beyzâvî Tefsiri</i> ile birkaç hâşiyesi, <i>Tefsîru'l-Keşşâf</i> ve birkaç hâşiyesi	Vânî Efendi

3.2.5. Bursalı İsmail Hakkı'nın (ö.1725) *Tamâmu'l-Feyz* Adlı Eserindeki Otobiyografisine Göre Osmanlı Medreselerinin Ders Programları:

Bursalı İsmail Hakkı b. Mustafa b. Bayram Çavuş b. Şah Hudâbende (ö.1725), XVIII. yüzyılda yetişen büyük Türk mutasavvıfı ve müfessiridir. Tahsil hayatına da geniş yer ayırdığı otobiyografisine *Tamâmu'l-Feyz* adlı eserinde yer vermiştir.

İlk hocası Şeyh Ahmed'in yanında 1659-60 yılından itibaren beş sene öğrenim görmüş okuma-yazma ile birlikte Arapça ve Türkçe üzerine ilk bilgilerini almıştır. Daha sonra aile dostu 'Abdulbâkî Efendi'den 1664 yılından başlamak üzere yedi sene öğrenim görmüş ve bu süre zarfında öncelikle sarf ve nahiv ilimlerinden İbnu'l-Hâcib'in *eş-Şâfiye* ve *el-Kâfiye* adlı iki ünlü eserini baştan sona ezberlemiştir. Me'ânî ve beyân ilimlerinden es-Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-'Ulûm*'u ile 1672 yılında Osman Fazlî'den et-Taftazânî'nin *el-Mutavvel*'ini okumuştur (İzgi, 1997, s.102-103).

Tablo 14. Bursalı İsmail Hakkı'nın Okuduğu Derslere Göre Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Kitaplar: (İzgi, 1997, s.175-176).

DERSLER	KİTAPLAR
Hatt-ı Kiraat	-
Sarf	<i>eş-Şâfiye</i> ve bâzı sarf kitapları
Nahiv	<i>el-Kâfiye</i>
Mantık	Mantık risâleleri, <i>el-İstizhâru't-tâm</i> ile okunmuştur.
Fıkıh	<i>Multekâ'l-Ebhur</i>
Kelâm	<i>Şerhu'l-Akâid</i> , <i>Ramazan şerhi</i> ve <i>Hayâlî hâşiyeleri</i> ile
Âdâb	Âdâb ile ilgili risâleler
Me'ânî- Beyan	<i>Miftâhu'l-'Ulûm</i> , <i>el-Mutavvel</i>
Usûl-i Fıkıh	<i>Şerhu'l-Menâr</i>
Fünûn-ı Cuz'îyye	Bir çok risâle
Tefsir	<i>Tefsîru'l-Beyzâvî</i>

3.2.6. 'Abdullah el-Ahıskavî'nin (ö.1803) *Revâmîzu'l-A'yân* Adlı Eserindeki Otobiyografisine Göre Osmanlı Medreselerinin Ders Pogramları:

Ziyâuddîn Ebû Muhammed 'Abdullah b. Muhammed el-Ahıskavî (ö.1803), *Revâmîzu'l-A'yân* adlı eserinde verdiği otobiyografisinde öğrenim hayatına da yer vererek bilgi ve görgüsünü artırmak için yirmi beşi aşkın şehir ve ülkeye gittiğini belirtmiştir.

Ahıskavî, İsmail b. Mehmed el-Berkuşâdî adlı vâizden Arap dili ve edebiyatı dersleri almış, *Şerhu'l-Kâfiye* ile İbn Hâcib'in *eş-Şâfiye*'sini ve et-Taftazânî'nin *Muhtasaru'l-Me'ânî* adlı eserini okumuştur. 'Adbullah el-Ahıskavî'nin okuduğu dersler yanında Arabî ilimlere dair Fâtih Camii'nde okuttuğu dersler zikredilebilir (İzgi, 1997, s.103-105).

Tablo 15. 'Abdullah el-Ahıskavî'nin Okuduğu Derslere Göre Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Kitaplar: (Baltacı, 2005, s.90; İzgi, 1997, s.176-177).

DERSLER	KİTAPLAR	DERSİ OKUTANLAR
Sarf	<i>Şerhu'ş-Şâfiye</i>	İsmâil b. Muhammed el-Berkuşâdî
Nahiv	<i>Şerhu'l-Kâfiye</i>	İsmâil b. Muhammed el-Berkuşâdî
Mantık	<i>Şerhu İsâgocî li-Husameddîn el-Kâtî ve'l-Fenârî</i> ve diğer hâşiyeler, <i>Şerhu'ş-Şemsiyye</i>	'Ummânu'l-Furûz el-Âmidî
Akâid	<i>Şerhu't-Taftazânî 'ale'l-Akâidi'n-Nesefiyye</i> , <i>el-Hayâlî hâşiyesi</i> ile	İsmâil b. Muhammed el-Berkuşâdî
Âdâb	Âdâbu'l-Münâzara ile ilgili çeşitli risâleler	İsmâil b. Muhammed el-Berkuşâdî
Me'ânî	<i>Muhtasaru'l-Me'ânî</i>	İsmâil b. Muhammed el-Berkuşâdî
Hikmet	<i>Şerhu'l-Kâdî el-Emîr el-Meybudî 'alâ Hidâyeti'l-Hikme li Esîriddîn el-Ebherî fî'l-Hikmeti'ş-Şabî'iyye ve'l-Felsefeti'l-Îlâhiyye</i> , <i>Muslihiddîn</i> , <i>Şerhu'l-Mevlâ Mubârekşâh 'alâ Hikmeti'l-Ayn li Ömer el-Kâtî</i>	-
Kelâm	<i>İsbâtu'l-Vâcib</i> , <i>Mirzâcan</i> , <i>el-Halhâlî</i> ve diğer şerhleriyle birlikte	-
Hisâb	<i>Hulâsâtu'l-Hisâb</i> , riyaziye, hendese, mükât ilimleri ile ilgili çeşitli risâleler	Buzcuzâde olarak tanınan el-Hüseyin el-Âmidî
Hey'et	<i>Şerhu'l-Çağminî fî İlmi'l-Hey'e</i>	Ummânu'l-Furûz el-Âmidî

Hendese	<i>Eşkâlu't-Te'sîs</i>	'Ali b. Sun'ullah el-Âmidî
Kırâ'at	<i>el-Kur'ân ve el-Mukaddimetu'l-Cezeriyye</i>	es-Seb'atu's-Seyyâre olarak tanınan Şeyhu'l-Kurrâ
Usûl-i Fıkıh	<i>Şerhu Muhtasari İbni'l-Hâcib fi'l-Usûl ve Seyyid Şerîf Curcânî ile et-Taftazânî'nin hâşiyeleri, Tavzîhu't-Tenkîh, Telvîhu't-Taftazânî ile birlikte</i>	Ebûbekir b. Ahmed
Usûl-i Hadis	<i>Risâle fî Usûli'l-Hadis, Şerhu Dâvûd el-Kârsî ile birlikte</i>	İsmâil b. Muhammed el-Berkuşâdî
Hadis	<i>Sahîhu'l-Buhârî'nin başlarından bir kıta ve başka bir eser</i>	-
Tefsir	<i>Tefsîru'l-Celâleyn</i>	Buzcuzâde olarak tanınan Ömer b. el-Hüseyn el-Âmidî

3.2.7. Cevdet Paşa'nın (ö.1895) *Tezâkir* Adlı Eserindeki Otobiyografisine Göre Osmanlı Medreselerinin Ders Pogramları:

Ahmed Cevdet Paşa (ö.1895), *Tezâkir* adlı eserinde medresedeki tahsil hayatı ve okuduğu dersler hakkında bilgiler vermektedir. Paşa'nın verdiği bilgiler XIX. yüzyıl sonlarına kadar bile medrese ders programının değişmeksizin aynen devam ettiğini göstermesi bakımından önem taşımaktadır (İzgi, 1997, s.105).

Cevdet Paşa, Arabî ilimleri doğduğu yerde Lofça müftüsü Hâfız Ömer Efendi'den öğrenmiştir. Yine aynı hocadan beyân dersleri de almıştır. 15-16 yaşlarında âli ilimleri okumak için İstanbul'a gönderilen Cevdet Paşa, burada çeşitli ilimleri tahsil ettikten sonra, kendisinden ders aldığı Miralay Nuri Bey'e *Muhtasaru'l-Me'ânî*'yi okutmuştur. Müzakere ve tedris ile meşgul olan Cevdet Paşa, Papasoğlu Medresesi'nde iken *Şâfiyetu İbn Hâcib*'i okutmuş ve üzerine *Gâyetu'l-Beyân* adıyla bir tâ'likât yazmıştır (Cevdet Paşa, 1991, s.5-9; Tekindağ, 1973, s.44-46).

Daha sonra Fâtih Camii'nin Sahn-ı Semân medreselerinden Başkurşunlu Medresesi'nde derse çıkmıştır. Burada daha çok müzâkere ile meşgul olmuş, *el-Emsile*, *el-Binâ*, *el-Maksûd*, *Netâ'icu'l-Efkâr* ve *el-Mutavvel*'in başlarına birer kıt'a tâ'likât yazmıştır. Antakyalı Said Efendi'nin Süleymâniye Camii'ndeki derslerine katılmış ve ondan bir müddet *el-Mutavvel* okumuştur. Arasıra da, Fâtih Camii'nde ders veren Giritli'nin *el-Mutavvel* derslerini dinlemiştir (Cevdet Paşa, 1991, s.5-9; Tekindağ, 1973, s.47). Tatil günlerinde Giritli'nin mezunlarından Arnavud Ali Efendi'den 'arûz dersi almıştır. Cevdet Paşa ayrıca Vidinli'den de yine *el-Mutavvel* okumuştur (İzgi, 1997, s.106).

Tablo 16. Cevdet Paşa'nın Okuduğu Derslere Göre Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Kitaplar: (İzgi, 1997, s.177).

DERSLER	KİTAPLAR	DERSİ OKUTANLAR
'Ulûm-i 'Arabiyye	-	Lofça Müftüsü Hâfız Ömer Efendi
Mantık	-	Lofça Müftüsü Hâfız Ömer Efendi, Dülgeroğlu Camii'nde Birgili Şâkir Efendi
Fıkıh	<i>Halebî</i> , <i>Multekâ</i>	-
'Akâid	<i>Şerh-i Akâid</i>	İbrâhîm Paşa Camii'nde İmamzâde Es'ad Efendi
Âdâb	-	Giritli'nin mezunlarından Arnavud Ali Efendi
Vad'	<i>Vad'iyye-i 'İsâm</i>	Fâtih Camii'nde Kara Halîl Efendi
Beyân	-	Lofça Müftüsü Hâfız Ömer Efendi
Me'ânî	<i>el-Mutavvel</i>	Süleymâniye Camii'nde Antakyalı Said Efendi, Fâtih Camii'nde Giritli, Vidinli Mustafa Efendi
'Arûz	-	Giritli'nin mezunlarından Arnavud Ali Efendi

IV. BÖLÜM:

MEDRESELERDE ARAP DİLİ İLE İLGİLİ OKUTULAN İLİMLER, ESERLER, ÖĞRETİM YÖNTEMLERİ, ÖĞRENİM SÜRECİ VE ÖĞRETİM DİLİ

4.1. Medreselerde Arap Dili ile İlgili Okutulan İlimler ve Eserler

Osmanlı medreselerinde Arap dili ile ilgili okutulan ilimler, temelde lugât, sarf, nahiv, belâgat (me‘ânî, bedî‘, beyân) ilimlerinden oluşmakta olup ‘arûz, kavâfî, karz-ı şî‘r, mebâdi-i şî‘r, inşâ, vad‘ ve iştikâk ilimleri de bu kategoriye dâhil edilebilmektedir.

4.1.1. Lugat İlmi (Sözlükbilim)

Lugat ilmini, Taşköprülüzâde, ilimler ansiklopedisi niteliğindeki *Mevzuâtü’l-Ulûm* adlı eserinde ‘tekilerin esas harfleri ve yapısı nedeniyle anlamlarını bildirmek’ olarak tanımlamış; bu ilmin gayesinin ise, ‘vaz olunan mananın anlaşılmasında hatadan yanılmaktan kurtulmak ve Arapça kelimelerden anlaşılacak manaları kavramak’ olduğunu belirtmiştir (Taşköprülüzâde, 1975, c.1, s.112).

İbn Haldûn ise, *Mukaddime*’sinde lugat ilmini, dil ile ilgili konuların açıklanması, bir başka deyişle sözlükbilim (lexicography) olarak tanımlamıştır. Bu ilmin ortaya çıkışıyla ilgili olarak ise, Arap dilinin tabii olarak konuşma melekesi bozulmaya başlayınca, nahivciler tarafından irab adı verilen hareketler vasıtasıyla dili korumak için belli bir takım kuralların konulduğunu ifade etmiştir. Ancak zamanla Araplar ve Arap olmayanların etkileşimi neticesinde dildeki kelimelerin manalarının dışında kullanıldığını, bu durumun dilin büsbütün kaybolma endişesini ve dolayısıyla Kur’ân ve hadisleri anlamama ihtimalini de beraberinde getirdiğine dikkat çekmiştir. İşte, dil ile ilgili konuların ve kelimelerin sözlükteki anlamlarını yazma ve kitap hâline getirme yoluyla muhafaza altına alma ihtiyacından ötürü, filologların bu ilme dair çeşitli eserler kaleme aldıklarını dile getirmiştir (İbn Haldûn, 1983, c.2, s.1322).

Taşköprölüzâde, lugat ilminin (sözlükbilim) amacının iki şey üzerine kurulduğunu; ilkinin sözden manaya gidip sözü duyma ve hemen manasını anlama isteği olduğunu, ikincisinin ise, manadan söze gitme yöntemi olduğunu ortaya koymuştur. İşte dil âlimleri, herkesin aradığını bulabileceği her iki yöntemde de çeşitli eserler kaleme almışlardır (Taşköprölüzâde, 1975, c.1, s.115).

Birinci yönteme göre lugat yazan âlimler, arayaana kolaylık sağlaması açısından harf sırasını gözetmeyi ya da kelimelerin sonunu bâb, baş harfini fasıl olarak kabul etmeyi esas almışlardır. el-Cevherî, *es-Sihâh* adlı eserinde ve Mecdüddîn-i Şirâzî el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûs*'unda bu yöntemi kullanmıştır. Bir de ilk harfini bâb, diğer harfleri fasıl olarak kabul edenler bulunmaktadır. Böylece aranan kelimenin, baş harfi bâb, diğer harfleri fasıl olarak bulunabilmesi hedeflenmiştir. İbn Fâris *el-Mücmel* adlı eserinde, İmam Mutarrizî de *el-Muğrib* adlı eserinde bu yöntemi benimsemişlerdir.

İkinci yöntemde lugat yazan âlimler ise, mana bakımından aynı cins olanları toplayıp her cins için bir bâb oluşturmuşlardır. ez-Zemahşerî, *Mukaddimetu'l-Edeb* adlı eserinde bu yöntemi seçmiştir. Sonraları daha farklı yöntem arayışına giren âlimlerden bazıları, Kur'ân-ı Kerîm'de geçen kelimeleri ayrı ayrı tasnif etmişlerdir. Bazıları, hadisleri, bazıları da fıkıh lugatını ayrı ayrı tasnif etmişlerdir. el-Mutarrizî'nin *el-Muğrib* adlı eseri bu şekilde hazırlanmıştır. Bazı âlimler de, Arap şiir ve kasidelerinde geçen kelimeleri ayrı ayrı sınıflandırmıştır. *Nizâmu'l-Ğarîb* bunlardan biridir. Bütün bu yöntemlerin amacı temelde, ihtiyacı gidermek ve aranan kelimeye en iyi şekilde ulaştırarak, meseleyi açıklığa kavuşturmaktır (Taşköprölüzâde, 1975, c.1, s.115). İbn Haldûn da bir lugatın üstünlüğünün kullanışlılığına bağlı olduğunu ifade etmiştir (İbn Haldûn, c.2, s.1326).

Lugat alanında yazılmış en eski ve en ünlü eserler, Halîl bin Ahmed'in *Kitâbu'l-Ayn*'i, el-Cevherî'nin *es-Sihâh*'ı, ez-Zemahşerî'nin *Esâsu'l-Belâga*'sı, es-Seâlibî'nin (ö.962) *Fıkhu'l-Luga*'sı, İbn Manzûr (ö.1311)'un *Lisânu'l-'Arab*'ı ve Mecdüddîn-i Şirâzî (Fîrûzâbâdî)'nin *el-Kâmûs*'udur.

Bunlardan başka lugat kitapları, Danyeli İbn Sîde (ö.1066)'nin *Kitâbu'l-Muhkem*, *Kitâbu'l-Munecced*, İbn Dureyd'in *Kitâbu'l-Cemhere*, İbn Enbârî (ö.940)'nin *Kitâbu'z-Zâhir*, İbn Sikkât (ö.857)'in *el-Elfâz*, Sa'leb (ö.904)'in *el-Fasih*, İbn Fâris'in

Mucmel, İmâm-ı Mutarrizî'nin *el-Muğrib*, ez-Zemahşerî'nin *Mukaddimetu'l-Edeb*, 'Ali b. Hasan Henâ'î'nin *el-Muntehab ve'l-Mucerred*, *Mundad ve Mucerred ve muhtasarı*, Mehced ve muhtasarı, İshâk b. İbrâhîm Fârâbî'nin *Divânu'l-Edeb*, ez-Zebîdî (ö.1791)'nin *Tâcu'l-Arûs* adlı eserlerdir (İbn Haldûn, c.2, s.1324-1326; Taşköprülüzâde, 1975, c.1, s.115-119).

Ele aldığımız dönem içerisinde Osmanlı medreselerinde okutulan lugat ilmi alanındaki eserler ise; el-Fîrûzâbâdî'nin *el-Kâmûs'u*, *İbnu'l-Ferîşteh Sözlüğü*, *Yûsuf, Ta'rîf-i Seyyid, Ahterî, es-Sihâh ve Vankulu*'dur.

4.1.1.1. Lugat İlmi (Sözlükbilim) ile İlgili Eserler

1. *es-Sihâh*

Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî'nin (ö.1009'dan önce) *Sihâhu'l-Luga*, *es-Sihâh fi'l-Luga*, *Tâcu'l-Luga* gibi çeşitli isimlerle anılan bu eseri, yalnızca sahih kelimeleri içeren ünlü bir sözlüktür. Üzerine tekmile, şerh, zeyl, ihtisâr ve tenkit türlerinde çok sayıda çalışma yapılmıştır (Ş. Fazlıoğlu, 2005, s.134). Farklı yıllarda pek çok kez basılmış olması, onun geçerliliğini kaybetmeden kullanılageldiğinin göstergesidir.

2. *Ta'rîf-i Seyyid*

Ta'rîfât olarak da bilinen *Ta'rîf-i Seyyid*, Seyyid Şerîf el-Curcânî'nin (ö.1413-14) kendi devrine kadar okutulmuş olan ilimlerle ilgili ıstılahları alfabetik olarak açıkladığı bir terimler sözlüğüdür (Gümüş, 1984, s.170,187). *et-Ta'rîfât*'ta tefsir, hadis, fıkıh, kelâm, tasavvuf, felsefe, mantık, cedel, münâzara, hey'et, hendese, hisap, ferâiz, tabii ilimler, tıp, iştikâk, hat, vakf, sarf, nahiv, belâgat, 'arûz, kâfiye, ilm-i vad' ve diğer ilimlerde kullanılan önemli ıstılahlar bulunmakta olup bu ıstılahların bir kısmı müfred kelime hâlinindedir; bir kısmı ise, ya izâfet ya sıfat ya da başka terkiplerden oluşmaktadır. Curcânî, bazen terimlerin lugavî anlamlarını verdikten sonra ıstılâhî anlamlarını açıklamış, bazen de doğrudan ıstılâhî anlamına geçmiştir (Gümüş, 1984, s.188).

Türünün en güzel ve alfabetik oluşuyla da ilk örneklerinden olan *et-Ta'rîfât*, İslâm dünyasının bütün medreselerinde okutulmuş, istinsah edilmiş ve sahasında ilim adamlarının el kitabı olma özelliğini korumuştur. Kütüphanelerde bir çok yazma nüshası bulunan eserin ayrıca defalarca baskısı yapılmış olmasına karşın tenkitli neşri bulunmamaktadır. *et-Ta'rîfât*'a doğrudan bir şerh yapılmamakla birlikte çeşitli yazarlara ait tetimmeler yapılmış ve kitabın kenarlarına hâşiye ve ta'lika şeklinde yazılmıştır (Ş. Fazlıoğlu, 2005, s.133; Gümüş, 1984, s.189-190).

3. *el-Kâmûsu'l-Muhît*

Mecduddîn Muhammed b.Yakûb el-Fîrûzâbâdî eş-Şîrâzî'nin (ö.1415) daha çok *Kâmûsu'l-Muhît* ya da kısaca *el-Kâmûs* olarak bilinen *el-Kâmûsu'l-Muhît* ve *el-Kâbûsu'l-Vasîtu'l-Câmi limâ zehebe min Kelâmi'l-'Arab Şemâtît* adını verdiği ve kelimeleri el-Cevherî'nin ekolüne göre tertib ettiği iki ciltlik Arapça-Arapça sözlüğüdür. Üzerinde yapılan çeşitli çalışmalar yanında eserin Türkçeye yapılmış iki çevirisi bulunmaktadır. Bunlarda ilki, Merkezzâde Ahmed Efendi'nin *el-Bâbûs* adıyla yaptığı çeviri; ikincisi ise, Mütercim Ahmed Âsım Efendi'nin *el-Okyanûsu'l-Basît fî Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît* adıyla yaptığı ve daha çok *Kâmûs Tercümesi* olarak bilinen tercümedir (Ş. Fazlıoğlu, 2005, s.134; Şeşen, 1986, s.271).

4. *Lugat-i Feriştioğlu*

İbn Melek olarak da tanınan 'Abdullatîf b. Ferişte (ö.1418 sonrası) tarafından yazılan eser, *İbnu'l-Ferişte* ya da *Lugat-i Feriştioğlu* ya da yazarın adından dolayı *Lugat-i İbn Melek* adlarıyla anılmakta olup bilinen en eski Arapça-Türkçe sözlüklerdendir. Yirmi iki bölümden oluşan sözlüğün büyük bir bölümü, Kur'ân-ı Kerîm'de geçen kelimelerin Türkçe karşılıklarına ayrılmıştır. *Kevâkib-i Seb'a*'da beş-on yapraktan oluşan manzûm bir eser olduğu belirtilmektedir. Sonrasında bazı âlimler tarafından şerhedilen ve alfabetik olarak düzenlenen eserin, pek çok baskısı yapılmıştır. İbn Melek'in kardeşi Feriştioğlu 'Abdulmecîd'in yine Kur'ân lafızlarına dair *Lugat-i Kânûn-i İlâhî* adında bir lugatı vardır (Bursalı Mehmed Tâhir, 1333, c.1, s.220; Ş.

Fazlıoğlu, 2005, s.133; Martı, 2008, s.112; Şeşen, 1986, s.271, 274). Bu iki lugat, daha sonra Cemal Muhtar tarafından latin harfleriyle yayımlanmıştır.*

‘Abdullatîf İbn Melek, Hanefî fıkıhçılarından olup bir çok ilimde bilgi sahibidir. Bunlarda ‘ulûm-i şer’iyyede ihtisas sahibi olmuştur. Fıkıh, hadis ve usûlde ün salmış, pek çok kitaba şerh yazıp kendisi de değerli eserler kaleme almıştır. Eserleri, *Şerhu Menâri’l-Envâr*, *Mebâriku’l-Ezhâr fî Şerhi Meşâriki’l-Envâr*, *Şerhu Mecma’i’l-Bahreyn*, *Şerhu’l-Vikâye*, *Bedru’l-Vâ‘izîn ve Zuhru’l-Âbidîn* ve *Ferişteoğlu Lugatı*’dır. ‘Abdullatîf, eserlerinde bazen İbn Melek adını, bazen de İbn Ferište adını kullanmıştır (Muhtar, 1993, s.14,18-20).

İbn Melek için Aydınoglu Mehmed, Tire’de büyük bir medrese yaptırmış ve kendisini oraya müderris tayin etmiştir. İbn Melek’in bu medreseye müderris olmasıyla medresenin ünü artmış, kendisinden sonra Bursa Molla Yeğen Medresesi Müderrisi Molla Sâdi bu göreve tayin edilmiştir. 1402 yılında Tire’ye gelen Timurlenk’in yanında bulunan devrin büyük âlimlerinden olan Seyyid Şerîf Curcânî (ö.1413), o tarihte yüz yaşını aşmış olan İbn Melek ile konuşmuş ve onun ilmine hayran kalmıştır (Muhtar, 1993, s.16-17).

Ferişteoğlu Lugatı, XIV. yüzyılın sonlarında zamanının en ileri gelen âlimlerinden ‘Abdullatîf b. Melek tarafından torunu Abdurrahman’ın lugat öğrenmesini kolaylaştırmak düşüncesi ile değişik vezin ve kafiye manzûm olarak yazılmıştır.

Benzerleri içerisinde en eski tarihli olması itibarıyla bu tür lugatların öncüsü sayılabilecek olan eser, yirmi iki kıt’a olup değişik vezinler ile nazmedilmiştir. Bin beş yüz yirmi sekiz kelimenin açıklamasına yer verilen eserde, seçilen sözcüklerin çoğu Kur’ân’da geçen kelimelerdir. Lugat, XIV-XV. yüzyılların dilini yansıtmakta olup bugün Türkiye Türkçesinde kullanılmayan öz Türkçe kelimeler ile şîveleri barındırmakta ve bu yönüyle Türk dili açısından da büyük önem taşımaktadır (Muhtar, 1993, s.VII, 22).

* Muhtar, Cemal, *İki Kur’ân Sözlüğü: Luğat-ı Ferišteoğlu ve Luğat-ı Kanûn-ı İlâhî*, Marmara Üniversitesi, İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1993.

Lugat-i Ferišteoğlu oldukça ilgi görmüş, pek çok âlim tarafından istinsah edildiği gibi üzerine çok sayıda şerh ve nazîre yazılmıştır. Birgili Mehmed Efendi, *Şerh-i Lugat-i Ferišteoğlu* adıyla bu eseri şerh etmiş, anlaşılmayan kısımları açıklığa kavuşturarak hatalı olan yerleri düzeltmiştir (Muhtar, 1993, s.24-25). Yüz on sayfalık bu kapsamlı çalışmasında Birgivî, Türkçe anlamları verilen Arapça kelimelerin, cümle örnekleri ve diğer lugatlardan alıntılar sayesinde tam manasıyla anlaşılmasını sağlamaya çalışmıştır (Martı, 2008, s.113).

Diğer iki şerh, *ed-Durreru'l-Mensûre li Şerhi'l-Lugati'l-Manzûme* ve *Lugat-i Ferište 'alâ Hurûfi't-Teheccî* adlı yazarları bilinmeyen şerhlerdir. Eser üzerine yazılan nazireler ise, Şeyh Ahmed b. Şeyh Musa'nın *Dibâcetü İslâhi'l-Merkez* adlı eseri, Şeyh Bedreddîn el-Kadî Mahmûd b. eş-Şeyh Mehmed b. Tanrıvermiş tarafından yazılan *Mahmûdiyye* adlı eser ve çeşitli âlimlere isnad edilen ancak yazarının adına rastlanmayan *Subha-i Sibyân* adlı eserdir (Muhtar, 1993, s.25-26).

Lugat-i Kânûn-i İlâhî ise, 'Abdulmecîd b. 'Abdullatîf b. Ferište tarafından 854/1450 de yazılan mensûr bir eserdir. Hemen hemen tamamı Kur'ân-ı Kerîm'de geçen kelimeleri ihtivâ etmekte olduğundan, bazı kaynaklarda ve birçok kütüphane fişlerinde *Lugat-i Kur'ân* olarak gösterilmektedir (Muhtar, 1993, s.VII, 21)

5. *Ahterî*

Ahterî adıyla tanınan Muslihiddîn Mustafa b. Şemsuddîn el-Karahisârî'nin (ö.1560-61) yazdığı kırk bin kelimededen oluşan Arapça-Türkçe sözlüktür. Müderrisler ve öğrenciler tarafından çok kullanılan bu eser, *Sihâh-i Cevherî*, *Dustûru'l-Luga*, *Tekmile*, *Mecmau'l-Luga* ve *Mukadimetu'l-Edeb* gibi eserlerden derlenen kelimelerle ve bunların Türkçeye çevrilmesiyle hazırlanmıştır. Diğer sözlüklerden daha fazla tercih edilmesi, eserin *Ahterî-i Kebîr* olarak anılmasına sebep olmuştur. *Ahterî*'nin kütüphanelerde pek çok nüshası bulunmaktadır (Ş. Fazlıoğlu, 2005, s.133-134).

6. *Vânkûlî*

el-Cevherî'nin *es-Sıhâh* adlı eserinin *Vânkûlî* adıyla ünlenen Muhammed b. Mustafâ el-Vânî (ö.1592) tarafından yapılmış Türkçe tercümesidir. İstanbul'da farklı yıllarda iki cilt hâlinde üç kez basılmıştır (Ş. Fazlıoğlu, 2005, s.134).

7. *Lugat-i Yûsuf*

Yahyâ Efendi tarafından m.1826 yılında Sultan II. Mahmûd döneminde mübtedî öğrencilerin kelimeleri kolayca ezberlemesi amacıyla yazılmış; yaklaşık altı sayfa, yüz on dört beyit ve dört yüz seksen kelimedenden oluşan manzûm bir muhtasar sözlüktür (Ceviz ve Gündüzöz, 2006, s.213).

Yahyâ Efendi, oğlu Yûsuf'un adını verdiği eserini, oğlunun lugat dersine başlayacak olması nedeniyle hazırladığını ifade etmektedir. Yazar, hem öğrenciye zaman kazandırmayı hem de lugat ilmine yeni başlayan öğrenciyi, anlaşılması güç karmaşık eserlerden kurtarmayı amaçlayarak öncelikli gördüğü kelimeleri muhtasar bir sözlük olan eserinde toplamıştır (Ceviz ve Gündüzöz, 2006, s.214).

Arapça-Türkçe sözlük olan *Lugat-i Yûsuf*, okumayı ve ezberlemeyi kolaylaştırmak düşüncesiyle manzûm olarak ve mesnevî tarzında yazılmış olup özellikle küçük yaştakiler ve eğitime yeni başlayanlar için idealdir (Ş. Fazlıoğlu, 2005, s.132-133).

Manzûm eserlerin daha kolay ezberleneceği ve ezberlenen bilginin daha iyi akılda kalacağı düşüncesiyle Osmanlı medrese ders kitaplarının yazımında kullanılan manzûm eser geleneğinin bu eserde de sürdürüldüğü görülmektedir.

4.1.2. Sarf İlmi

Sarf ilmi, Arap gramerinde yer alan fiillerin çekimine özgü bir ilim dalı olup amacı; öğrencinin fiil çekimlerini en iyi şekilde öğrenerek hataya düşmesini önlemektir. Taşköprülüzâde, Arapçada fiillerin mâzî (geçmiş zaman), muzârî (geniş zaman) ve emir kipinden oluştuğunu ve her birinde hududundan, hükmünden, kısımlarından ve

alâmetlerinden olmak üzere dört meseleden soru sorulduğunu ifade eder (Taşköprülüzâde, 1975, c.1, s.131) ve bunları şöyle açıklar;

Mâzînin hududu, olmuş ve bitmiş olan, muzârî, henüz olmamış (gelecek zaman) ya da henüz bitmemiş olan (şimdiki zaman/hâl) anlamına gelir. Emir ise, bir işin veya bir şeyin olmasını istemektir.

Mâzî'nin hükmü, fetha (üstün) ---- üzere olmak; muzârî'nin hükmü mu'rab olmaktadır. Ancak te'kid harfî (ن :nûn) veya ikilik anlamını veren (ن :nûn) harfî gelirse, mebnî olur. Emrin hükmü sükûn üzere olmaktadır.

Mâzî'nin kısımları, sahih ve mu'tel'dir. Bir başka deyişle ya sâlim harfler bulunur ya da (ا :elif, ي :ya, و :vav) gibi illetli harfler bulunur. Muzârî'nin kısımları hâzır (hâl) ve müstakbel (gelecek zaman) dir. Emrin bir kısmı, 'yap' şeklinde hâzıra (ikinci tekil şahısa) emirdir; bir kısmı da 'yapsın' şeklinde, orada bulunmayan gâibe (üçüncü tekil şahısa) emirdir.

Mâzî'nin alâmeti, fiile (ت :te) harfinin girmesidir. İster birinci tekil şahısta olan (ت :tü), ister ikinci şahıs müenneste olan (ت :ti), ister ikinci şahıs müzekkerde olan (ت :te), ister müennes-i gâibde (üçüncü tekil şahıs müennes) olan sadece (ت :t) olsun aynıdır. Muzârî'nin alâmeti, uzaklık harflerinden birinin girmesidir. Emrin alâmeti ise, te'kid olan (ن :nun) harfinin kelimeye girmesidir (Taşköprülüzâde, 1975, c.1, s.131-132).

Fârâbî, çeşitli ilimler hakkında bilgi verdiği eseri *İhsâu'l-'Ulûm*'da 'Dil İlmi' başlığı altında Arap dilini ele almış ve bu bağlamda kelimeleri, tek kelimeler ve toplu kelimeler olarak iki gruba ayırmıştır (Fârâbî, 1989, s.57-58). Onun bu ayırmadan tek kelimelerle kastettiği kelime bilgisi yani sarf ilmi; toplu kelimelerle kastettiği ise, cümle bilgisi yani nahiv ilmidir.

Tek kelimelerin ilmi (sarf), öncelikle seslerin çıkış yerleri ve birleşmelerini araştırdıktan sonra tek kelimelerin hallerini gösteren çekim örneklerini verir; başka bir sözcükten türemiş olmayan ilk çekim örnekleri ile türemiş (müştak) olanları birbirinden

ayırır; türemiş kelimelere ait sınıfların çekim örneklerini verir. İlk çekim örnekleri arasında, mastarlar ile mastar olmayanları ayırır. Mastarların fiil haline gelmesi için nasıl değiştiklerini gösterir. Fiillerin çekim örneklerinin çeşitlerini, emir ve nehiy ile sülâsî (üçlü), rubâî (dörtlü) ve bundan çok harfli olan fiiller ile mudaaf ve mudaaf olmayan fiillerin yanı sıra sahih ve mu'tell fiiller ile buna benzer fiillerin nasıl değiştiklerini gösterir. Bu ilim ayrıca bütün fiillerin, müzekker (eril) ve müennes (dişil), müfred (tekil) ve cem' (çoğul) oldukları zamanki hallerini bildirir. Yine şahıslara ve zamanlara göre fiillerin nasıl değiştiklerini gösterir (Fârâbî, 1989, s.60-61).

Önceleri sarf ilmi, nahiv ilminin içinde yer almıştır. Sarf ilmini, ilk defa ayrı bir bilim olarak değerlendirip usûller ve kâideler halinde toplayan, biraraya getirip telif eden âlim, 'Osman Bekîr b. Habîb-i Mâzinî olmuştur (Taşköprülüzâde, 1975, c.1, s.132).

Sarf ilmi sahasında yazılmış en önemli eserler, İbn Hâcib'in *eş-Şâfiye*'si, İmam Çârperdî'nin *eş-Şâfiye şerhi* (Çârperd), *el-Maksûd*, İzzuddîn ez-Zencânî'nin *el-İzzî*'si, Ahmed b. 'Ali b. Mes'ud'un *Merâhu'l-Ervâh*'ı ile fazla tanınmamış ancak çok faydalı olan Hüsâmeddîn Sağnakî'nin *Muhtasaru'n-Necâh*'ı ve İmam Meydânî'nin *Nuzhetu't-Tarf fi İlmi's-Sarf* adlı kitaplarıdır (Taşköprülüzâde, 1975, c.1, s.135-138).

Sarf ilmi, Osmanlı medreselerinde Arap diline dair okutulan ilimlerin ilkidir. Medrese eğitiminde yaygın olarak kullanılan sarf kitapları ise, *el-Emsile*, *el-Binâ*, *el-Maksûd*, *el-İzzî*, *Merâhu'l-Ervâh*, *eş-Şâfiye*, *el-Çârperd*, *es-Seyyid*, *es-Sâfiye*, *Hârûniyye fi't-Tasrîf*, *Ukûdu'l-Cevâhir*, *Nuzhetu't-Tarf*, *Esâsu't-Tasrîf* tir. Bunlardan *el-Emsile*, *el-Binâ*, *el-Maksûd*, *el-İzzî*, *el-Merâh*'tan oluşan beş kitap, *Sarf Cümlesi* olarak tâbir edilmiştir. Hatta bu kitaplara özgü talebeler arasında söylenegelen bir tekerleme bulunmaktadır:

“*Emsile* evlek evlek

Binâ yağlı börek

Maksûd karış-kuruş

'*İzzî*'de kırıldı kırış

Yiğitsen *Merâh*'a giriş”

(Durmuş, 1995, c.11: s.167; Hazer, 2002, s.287; Yıldız, 2008, s.828).

4.1.2.1. Sarf İlmi ile İlgili Eserler

1. *el-Emsile*

Osmanlı medreselerinde XV. yüzyıldan itibaren Arapça derslerine *el-Emsile* ile başlanmıştır. Bu eser, okutulup ezberletildikten sonra medreselerde *Sarf Cümlesinden* sırasıyla *el-Binâ*, *el-Maksûd*, *el-‘İzzî ve Merâhu’l-Ervâh* adlı kitaplar takip edilmiştir. Sarf ilmine dair bu beş eserin öğrenciye okutulmasındaki amaç, basitten karmaşığa, kolaydan zora doğru bir yöntem izlenerek kelime bilgisinin kazandırılmasıdır (“Emsile”, Haz. Çöğenli ve Demirayak, 1997).

el-Emsile, yazarı bilinmeyen anonim bir eser olmakla beraber, üzerine yapılmış bazı şerhlerde Hz. Ali’ye nisbet edilmiştir (Hazer, 2002, s.286-287; Yıldız, 2008, s.827). Eser, Arapça نَصَرَ ‘nasara’ (yardım etti) fiilinin çekimlerini ve bu çekimlerin Osmanlı Türkçesiyle yapılmış açıklamalarını içermektedir (Ş. Fazlıoğlu, 2005, s.141; Şeşen, 1986, s.272). Kitap ‘nasara’ fiilinin sülâsî mücerredinden (üçlü yalın) doğan fiil ve isimlerin “muhtelif” ve muttarid” çekim örneklerine yer verdiği için *el-Emsiletu’l-Muhtelif* ve *el-Emsiletu’l-Muttaride* olmak üzere ikiye ayrılmaktadır (“Emsile”, 1997; Karaarslan, 1976, s.110; Yıldız, 2008, s.827).

el-Emsiletu’l-Muhtelif’de ‘nasara’ nın sülâsî mücerredinden türeyen en işlek fiil ve isim kalıpları tanıtılmaktadır. İşlerlik sırasına göre karışık olarak dizilen bu kalıplar yirmi dört tanedir. Burada fiillerin adı, zamanı, ma’lûm-meçhûl (etken-edilgen), müzekker-müennes (eril-dişil), müfred-müsennâ-cem‘ (tekil-ikil-çoğul), olumlu-olumsuz halleri, şahsı ve anlamı ile isimlerin adı, türü, tekil, ikil, çoğul, eril-dişil halleri ve anlamı Türkçe olarak verilir.

el-Emsiletu’l-Muttaride bölümünde ise, bu yirmi dört kalıp teker teker ele alınıp şahıslara ve eğer fiilse ma’lûm-meçhûl durumuna göre her sîğanın anılan biçimde ayrıntılı tanıtları ve çekimleri yapılır. Söz konusu yirmi dört kalıbın, on üçü fiil ve on biri isimden oluşmaktadır (Durmuş, 1995, s.166-167; Yıldız, 2008, s.827).

Tablo 17. *el-Emsiletu 'l-Muhtelifa*'de yer alan yirmi dört sîga:

كَتَبَ	يَكْتُبُ	كَتَبَ
لَمْ يَكْتُبْ	مَكْتُوبٌ	كَاتِبٌ
لَا يَكْتُبُ	مَا يَكْتُبُ	لَمَّا يَكْتُبُ
لَا يَكْتُبُ	لِيَكْتُبَ	لَنْ يَكْتُبَ
مَكْتُبٌ	لَا تَكْتُبُ	أَكْتُبُ
كِتَابَةٌ	كِتَابَةٌ	مِكَتَبٌ
كِتَابٌ	كَتَبِي	كُتِبَ
أَكْتُبُ بِهِ	مَا أَكْتُبُهُ	أَكْتُبُ

Kitapta daha sonra bu yirmi dört sîganın her birinin ma'lûm (etken) ve meçhûl (edilgen) kalıplarının ayrı ayrı çekimleri yer almaktadır. Sırasıyla Fi'l-i Mâzi Ma'lûm (Etken –di'li veya –miş'li Geçmiş Zaman); Fi'l-i Mâzi Meçhul (Edilgen –di'li veya –miş'li Geçmiş Zaman); Fi'l-i Muzârî Ma'lûm (Etken Şimdiki, Geniş ve Gelecek Zaman); Fi'l-i Muzârî Meçhul'ün (Edilgen Şimdiki, Geniş ve Gelecek Zaman) tekil ikil çoğul, eril ve dişil olarak birinci, ikinci, üçüncü şahsa göre çekimleri ile Master Gayr-i Mîmî (Mimsiz master) tekil, ikil, çoğul çekimleri; İsm-i Fail'in (Etken Ortaç) ve İsm-i Mef'ul'ün (Edilgen Ortaç) tekil, ikil, çoğul eril ve dişil çekimleri yer almaktadır ("Emsile", 1997, s.1-8).

Daha sonra bu çekimlerin sırayla olumsuz çekimleri: Cahd-i Mutlak Ma'lûm (Etken –di'li veya –miş'li Geçmiş Zamanın Olumsuzu); Cahd-i Mutlak Meçhul (Edilgen –di'li veya –miş'li Geçmiş Zamanın Olumsuzu); Cahd-i Mustağrak Ma'lûm (Etken –di'li veya –miş'li Geçmiş Zamanın Olumsuzu); Cahd-i Mustağrak Meçhul

(Edilgen –di’li veya –miş’li Geçmiş Zaman’ın Olumsuzu); Nefy-i Hâl Ma’lûm (Etken Şimdiki Zamanın Olumsuzu); Nefy-i Hâl Meçhul (Edilgen Şimdiki Zamanın Olumsuzu); Nefy-i İstikbâl Ma’lûm (Etken Şimdiki ve Geniş Zamanın Olumsuzu); Nefy-i İstikbâl Meçhul (Edilgen Şimdiki ve Geniş Zamanın Olumsuzu); Te’kid-i Nefy-i İstikbâl Ma’lûm (Etken Gelecek ve Geniş Zamanın Olumsuzu); Te’kid-i Nefy-i İstikbâl Meçhul’ün (Edilgen Gelecek ve Geniş Zamanın Olumsuzu) tekil, ikil çoğul, eril ve dişil olarak birinci, ikinci, üçüncü şahsa göre çekimleri yer almaktadır (“Emsile”, 1997, s.9-18).

Ayrıca, kitapta emir kipinin etken ve edilgen olumlu ve olumsuz hallerinin şahıslara göre ayrı ayrı çekimlerine yer verilmektedir: Emr-i Gâib Ma’lûm (Etken Emir Kipinin Üçüncü Şahsın Olumlusu) ve Emr-i Gâib Meçhul’ün (Edilgen Emir Kipinin Üçüncü Şahsın Olumlusu) tekil, ikil, çoğul, eril ve dişil olarak çekimleri; Nehy-i Gâib Ma’lûm (Etken Emir Kipinin Üçüncü Şahsın Olumsuzu); Nehy-i Gâib Meçhul (Edilgen Emir Kipinin Üçüncü Şahsın Olumsuzu); Emr-i Hâzır Ma’lûm (Etken Emir Kipinin İkinci Şahsın Olumlusu); Emr-i Hâzır Meçhul (Edilgen Emir Kipinin İkinci Şahsın Olumlusu); Nehy-i Hâzır Ma’lûm (Etken Emir Kipinin İkinci Şahsın Olumsuzu); Nehy-i Hâzır Meçhul (Edilgen Emir Kipinin İkinci Şahsın Olumsuzu); Emr-i Mütakellim Ma’lûm (Etken Dilek-İstek Kipinin Birinci Şahsın Olumlusu); Emr-i Mütakellim Meçhul (Edilgen Dilek-İstek Kipinin Birinci Şahsın Olumlusu); Nehy-i Mütakellim Ma’lûm (Etken Dilek-İstek Kipinin Birinci Şahsın Olumsuzu) ve Nehy-i Mütakellim Meçhul (Edilgen Dilek-İstek Kipinin Birinci Şahsın Olumsuzu) şeklinde sıralanmıştır (“Emsile”, 1997, s.19-24).

Kitapta İsm-i Zaman (Zaman İsmi), İsm-i Mekân (Mekân İsmi), Mastar Mîmi (Mimli Mastar); İsm-i Âlet (Âlet ve Edevât İsmi); Mastar Bina Merre (Defa Mastarı) ve Mastar Bina-i Nev’i’nin (Nev’i Mastarı) tekil, ikil, çoğul çekimleri ile İsm-i Tasgîr (Küçültme Adı), İsm-i Mensûb (İlgi Ad ve Sıfat), Mübâlağalı İsm-i Fâil (Abartılı Etken Ortaç), İsm-i Tafdîl’in (Üstünlük ve Karşılaştırma Sıfatı) tekil, ikil, çoğul, eril ve dişil çekimlerinin yanı sıra Fi’l-i Taaccub-i Evvel (Şaşma Fiilinin Birinci Şekli) ve Fi’l-i Taaccub-i Sâni’nin (Şaşma Fiilinin İkinci Şekli) tekil, ikil, çoğul, eril ve dişil olarak birinci, ikinci ve üçüncü şahsa göre çekimleri yer almaktadır (“Emsile”, 1997, s.25-30).

Görüldüğü gibi, kitapta yalnızca düzenli fiillerden oluşan çekimlere yer verilmiş, mu'tell (illetli) ya da mezîd fiillerden oluşan çekimler, kapsam dışı bırakılmıştır (Karaarslan, 1976, s.111).

el-Emsile'ye Arapça ve Türkçe olmak üzere pek çok şerh yazılmıştır. Bu şerh yazarlarından en ünlüleri, Muslihiddîn Mustafa Surûrî (ö.1562), Saruhanlı Lâli (Leâlî) Ahmed Çelebi (ö.1631), Dâvûd el-Karsî (ö.1756), Mekke Kadısı Mehmed el-Kefevî (ö.1762), Mehmed oğlu Mustafa (ö.1585), Kösec Ahmed Efendi ve Çerkeşîzâde 'Osman Vehbi'dir (Hazer, 2002, s.287'deki dipnot). Muhammed el-Birgivi'nin de *el-Emsile* üzerine *Fâdila 'ale'l-Emsile* adı altında bir şerhi bulunmakta olup bu şerh, Osmanlı medreselerinde XVI. yüzyıldan itibaren okutulmuştur (Karaarslan, 1976, s.112). Bunlardan en eski şerh Surûrî'ye ait olup medreselerde en çok el-Le'âlî'nin ve el-Kefevî'nin şerhleri kullanılmıştır (Şeşen, 1986, s.272).

el-Emsile şârihlerinden Dâvûd el-Karsî: "Bazı arkadaşlarım benden *el-Emsiletu'l-Muhtelif*e'yi Türkçe-Arapça tabirlerle şerh etmemi, dağınık duran kuralları toplamamı istediler." diyerek *el-Emsile*'yi şerh etme sebebini açıklamıştır. Dâvûd el-Karsî'nin risâlesi, *el-Emsile* adıyla bilinen risâlenin ilk nüvesi olarak kabul edilmektedir. Zira, onun, isim ve fiil çekimlerine yaptığı Türkçe açıklamalar, hiçbir değişikliğe uğratılmaksızın aynen aktarılmıştır (Hazer, 2002, s.287).

2. *el-Binâ*

Binâ'u'l-Ef'âl, Arapçadaki fiillerin yapım ve çekimlerinden bahseden anonim bir eserdir. Bazıları Ahmed b. 'Ali Dikgöz'e nisbet etmişlerdir. Osmanlı medreselerinde *el-Emsile*'den sonra okutulan *el-Binâ*, fiillerin mâzî ve muzârîde gösterdiği ses, yapı ve manâ değişikliği esas alınarak Arapça öğrenmek isteyenlere temel sarf bilgisi vermek amacıyla hazırlanmış bir kitaptır ("Binâ", Haz. Çöğenli ve Demirayak, 1997; Ş. Fazlıoğlu, 2005, s.142; Hazer, 2002, s.287; Karaarslan, 1976, s.113; Şeşen, 1986, s.272).

Eserde Arapçadaki fiil kalıpları sülâsîden (üçlü) sūdâsîye (altılı) doğru ve dildeki işleklik sırasına göre mastarlarıyla birlikte verilmiş, ayrıca her kalıbın müteaddî (geçişli) ve lâzım (geçişsiz) anlamlarına işaret edilmiştir. Fiillerde görülen söz konusu

değişiklikleri otuz beş bâbda ele alan kitap, on sekiz bâbda sülâsî mücerred ve mezîd fiilleri, kalan on yedi bâbda da rubâî mücerred ve mezîd kalıplarını vermektedir. Kitabın sonunda ise, ‘aksâm-ı seb’a’nın kısımları olan sahîh, ecvef, mudâ’af, misâl, mehmûz, nâkıs ve lefîf kavramları birer örnekle açıklanmaktadır (“Binâ”, 1997; Çakır, 1992, s.179; Yıldız, 2008, s.827).

Tablo 18. Otuz beş bâbın **sülâsî mücerred** (üçlü yalın) fiillere ayrılan altı bâbı: (“Binâ”, 1997, s.1-3).

Birinci bâb	فَعْلٌ - يَفْعُلُ
İkinci bâb	فَعْلٌ - يَفْعِلُ
Üçüncü bâb	فَعْلٌ - يَفْعُلُ
Dördüncü bâb	فَعْلٌ - يَفْعُلُ
Beşinci bâb	فَعْلٌ - يَفْعُلُ
Altıncı bâb	فَعْلٌ - يَفْعُلُ

Otuz beş bâbın on ikisi **sülâsî mezîd** (üçlü aslına harf ekleyerek elde edilen) fiiller içindir. Sülâsî mezîd fiiller de üç türdür: Birinci çeşit, fiilin sülâsî aslına bir harf eklenerek elde edilen fiil vezinleridir ve üç bâbdan oluşmaktadır. İkinci tür, sülâsî aslına iki harf eklenerek elde edilen fiil vezinleridir ve beş bâbdır. Üçüncü çeşit ise, fiilin sülâsî aslına üç harf eklenmek suretiyle elde edilen fiil vezinleridir ve dört bâbdan oluşmaktadır (“Binâ”, 1997, s.3-10).

Tablo 19. Sülâsî Mezîd fiiller:

Birinci çeşit	Birinci bâb	أَفْعَلٌ - يُفْعِلُ - إِفْعَالًا
	İkinci bâb	فَعَّلَ - يُفَعِّلُ - تَفْعِيلًا
	Üçüncü bâb	فَاعَلَ - يُفَاعِلُ - مُفَاعَلَةٌ
İkinci çeşit	Birinci bâb	إِنْفَعَلَ - يَنْفَعِلُ - إِنْفِعَالًا
	İkinci bâb	إِفْتَعَلَ - يَفْتَعِلُ - إِفْتِعَالًا
	Üçüncü bâb	إِفْعَلَّ - يَفْعَلُّ - إِفْعِلَالًا
	Dördüncü bâb	تَفَعَّلَ - يَتَفَعَّلُ - تَفَعُّلًا
	Beşinci bâb	تَفَاعَلَ - يَتَفَاعَلُ - تَفَاعُلًا
Üçüncü çeşit	Birinci bâb	إِسْتَفْعَلَ - يَسْتَفْعِلُ - إِسْتِفْعَالًا
	İkinci bâb	إِفْعَوْعَلَ - يَفْعَوْعِلُ - إِفْعِيعَالًا
	Üçüncü bâb	إِفْعَوَّلَ - يَفْعَوِّلُ - إِفْعِوَالًا
	Dördüncü bâb	إِفْعَالَّ - يَفْعَالُّ - إِفْعِلَالًا

el-Binâ'da yer alan otuz beş bâbın biri de **rubâî mücerred** (dörtlü yalın) fiiler içindir, bir bâbdır: فَعَّلَ - يُفَعِّلُ - فَعَّلَةً وَفَعَّلَا ("Binâ", 1997, s.10-11).

Tablo 20. Otuz beş bâbın, دَخَرَجْ nin **mülhâk**'ına (bu bâba katılmış) ayrılan altı bâbı: ("Binâ", 1997, s.11-13).

Birinci bâb	فَعْلَ - يُفْعِلُ - فَعْلَةً وَفِعَالاً
İkinci bâb	فَعِلَ - يُفْعِلُ - فَعْلَةً وَفِعَالاً
Üçüncü bâb	فَعُولَ - يُفْعُولُ - فَعُولَةً وَفِعْوَالاً
Dördüncü bâb	فَعِيلَ - يُفْعِيلُ - فَعِيلَةً وَفِعْيَالاً
Beşinci bâb	فَعَّلَ - يُفْعِلُّ - فَعَّلَةً وَفِعْلَالاً
Altıncı bâb	فَعَّلَى - يُفْعِلِي - فَعَّلِيَّةً وَفِعْلَاءَ

Otuz beş bâbın üçü de **rubâî mezîd** (dörtlü aslına harf eklenerek elde edilen) fiillere ayrılmıştır, iki türdür. İlki, rubâî aslına bir harf eklenerek elde edilen fiil vezinleridir ve bir bâbdır. İkincisi ise, rubâî aslına iki harf eklenerek elde edilen fiil vezinleridir ve iki bâbdan oluşmaktadır: ("Binâ", 1997, s.13-15).

Tablo 21. Rubâî Mezîd Fiiller.

Birinci çeşit	Birinci bâb	تَفَعَّلَ - يَتَفَعَّلُ - تَفَعُّلاً
İkinci çeşit	Birinci bâb	إِفْعَنَّ - يَفْعَنُّ - إِفْعَنَالاً
	İkinci bâb	إِفْعَلَّ - يَفْعِلُّ - إِفْعَلَالاً

Tablo 22. Otuz beş bâbın, تَدْخُرَجْ nin **mülhâk**'ı (bu bâba katılmış) için olan beş bâbı: ("Binâ", 1997, s.15-17).

Birinci bâb	تَفَعَّلَ - يَتَفَعَّلُ - تَفَعُّلاً
İkinci bâb	تَفَوَّعَلَ - يَتَفَوَّعَلُ - تَفَوَّعُلاً
Üçüncü bâb	تَفَاعَلَ - يَتَفَاعَلُ - تَفَاعُلاً
Dördüncü bâb	تَفَعَّوَلَ - يَتَفَعَّوَلُ - تَفَعَّوُلاً
Beşinci bâb	تَفَعَّلَى - يَتَفَعَّلَى - تَفَعُّلًا

Tablo 23. اِخْرُجْ nin **mülhâk**'ı (bu bâba katılmış) için olan iki bâbı: ("Binâ", 1997, s.17-18).

Birinci bâb	اِفْعَنْلَلَ - يَفْعَنْلَلُ - اِفْعَنْلَالًا
İkinci bâb	اِفْعَنْلَى - يَفْعَنْلَى - اِفْعَنْلَاءً

Kitapta söz konusu otuz beş bâbın kalıpları فَعَلَ fiiliyle teker teker verildikten sonra bu formlar klasik örneklerle açıklanmıştır. Bu örnekler bütün gramer kitaplarında bulunan örneklerdir. Başka bir fiille örneklendirilerek pekiştirilen vezinler, cümle içinde de kullanılarak iyice açıklığa kavuşturulmuştur.

el-Binâ'da otuz beş bâb'dan sonra ayrıca "el-Aksâmu's-Semâniye"adı verilen, sülâsî mücerred sâlim, sülâsî mücerred gayr-i sâlim, rubâî mücerred sâlim, rubâî mücerred gayr-i sâlim, sülâsî mezîd fih sâlim, sülâsî mezîd fih gayr-i sâlim, rubâî mezîd fih sâlim, rubâî mezîd fih gayr-i sâlim'e yer verilmiştir ("Binâ", 1997, s.18-19).

Son olarak ise, “el-Aksâmu’s-Seb‘a” olarak adlandırılan sahih (ilk, orta ve son harfî vâv, yâ, elif, hemze ve şeddeli illet harflerinden biri olmayan), misâl (birinci harfî illetli), ecvef (ortadaki harfî illetli), nâkıs (son harfî illetli), lefif (iki harfî illetli), mudâ’af (orta ve son harfî aynı cinsten) ve mehmuz (asli harflerinden birisi hemze olan) fiiller birkaç örnekle açıklanmıştır (“Binâ”, 1997, s.19-21).

Üzerine Ahmed b. Muhammed b. ‘Abdulazîz el-Endelûsî (ö.1682), Muhammed b. el-Hac Hamîd el-Kefevî (ö.1755), Karaağaçlı Ahmed Rüşdî Efendi (ö.1835) (Hazer, 2002, s.287), ez-Zemahşerî (ö.1143), Hâfız Muhammed Vardârî (ö.1635), Ahmed Efendi Silifkevî (ö.1680), Muhammed Remzi Efendi (ö.1900) (Karaarslan, 1976, s.113) gibi âlimler tarafından pek çok şerh yazılan *el-Binâ*’nın en önemli iki şerhi, Birgivî ile el-Kefevî’nin yapmış olduğu şerhlerdir (Şeşen, 1986, s.272).

3. *el-Maksûd*

Müellifi kesin olarak bilinmemekle birlikte, İmam Birgivî ve Keçecizâde Ahmed Rüşdî (Hazer, 2002, s.288) gibi bazı âlimler tarafından İmâm-ı A’zam Ebû Hanîfe’ye nisbet edilmektedir (Ş. Fazlıoğlu, 2005, s.142; Karaarslan, 1976, s.115-116). Otuz fiil kalıbının ele alındığı kitapta, önce sarf ilminin önemine vurgu yapıldıktan sonra *el-Binâ*’daki gibi sahih fiiller tekrarlanır. Ardından sahih olmayan fiillerden bahsedilir ve i’lâl kaideleri ile illetli harfler açıklandıktan sonra ism-i fail, ism-i mef’ûl, mimli masdar ve diğer hususlar îzâh edilir (Demirayak, 2003, s.453; Yıldız, 2008, s.827).

el-Maksûd’un gramatiksel yapıyı yirmi sayfada açıkladığını ve Türk öğrencilere Arapçayı öğreten bir el kitabı niteliğinde olduğunu belirttikten sonra, Karaarslan, bu hususta günümüz Arap dili öğrencilerinin en modern kitaplarla bile zorluk yaşadığına dikkat çekmiştir (Karaarslan, 1976, s.116).

Taşköprülüzâde, *el-Maksûd* için, Anadolu’da ve İstanbul’da meşhur olan bir muhtasar olduğunu dile getirdikten sonra mübarek ve faydalı bir kitap olduğunu vurgulamıştır. Kendi döneminde talebenin okuduğu en ünlü kitap olduğuna işaret ettiği *el-Maksûd*’un herkesin bildiği faydalı pek çok şerhi bulunduğunu belirtmiş, ancak bu şerhlerin isimlerini zikretmemiştir (Taşköprülüzâde, 1975, s.137).

İçerik olarak *el-Binâ*'ya benzeyen *el-Maksûd*, *el-Binâ*'ya göre daha detaylı, ancak daha az düzenli bir şekilde hazırlanmıştır. *el-Binâ*'da sadece düzenli fiiller (sahih) varken; burada hem düzenli, hem de düzensiz fiiller (gayr-i sahih) yer almaktadır (Karaarslan, 1976, s.115).

Kitapta öncelikle fiiller, aslî ve mezîd (ilaveli) fiiller olarak ikiye ayrılmış; aslî fiillerin sülâsî (üçlü) ve rubâî (dörtlü) fiiller oldukları, sülâsînin altı bâb, rubâînin de bir bâb olup bazen rubâî'ye mülhak olarak altı bâba çıktığı belirtildikten sonra; mezîd fiillerin sülâsîye ilave edilen ve rubâîye ilave edilen olmak üzere iki tür olduğu ve bunlardan sülâsîye ilave edilen fiillerin on dört bâb olup üç kısma ayrıldığı, rubâîye ilave edilenlerin ise üç bâb olduğu ifade edilmiştir ("Maksûd", Haz. Çöğenli ve Demirayak, 1997, s.1-3).

Kitabın ilk bölümünde mastardan türetilmesi gereken kipler üzerinde durulmuştur. Bu kipler, mâzi, muzârî, emir, nehiy, ism-i fâil ve ism-i mef'ûl olmak üzere altı çeşittir. Yine bu bölümde mastarın mimli ve mimsiz olması hâlindeki değişikliklere değinilmiştir ("Maksûd", 1997, s.4-9).

İkinci bölüm, sahih fiillerin çekimi üzerinedir. Mâzi, muzârî, emir ve nehiy fiillerinin malum ve meçhul şekillerinin on dört kip üzere çekimleri her şahsa göre ayrı ayrı yapılmıştır. Daha sonra ism-i fâil ve ism-i mef'ûlün çekimleri yapılır ve şeddeli te'kid nûnu veya muhaffef'in gelmesi hâlindeki değişiklikler örneklerle açıklanır. Ardından rubâî mücerred, mülhak (sülâsî üzerine bir harf eklemekle dörtlü yapıp rubâî mücerrede dâhil edilen), sülâsî mezîd (üçlünden bir harf ilave ile dörtlü yapılan), humâsî (üçlünden iki harf ilave ile beşli yapılan), rubâî mezîd (dörtlünden bir harf ilave ile beşli yapılan) ve sūdâsî (üçlünden iki harf ilave ile altılı yapılan) fiillerin örnekleri verilerek bu bölüm tamamlanır ("Maksûd", 1997, s.10-20).

Üçüncü bölümde lâzım (geçişsiz) ve müteaddî (geçişli) fiillerin durumlarından bahsedilir. Lâzım fiilin hangi hallerde müteaddî olacağı ve müteaddî fiilin, hangi hallerde lâzım olabileceği belirtilir. Ardından isim ve fiillere ilave edilen zâid harflere değinildikten sonra hemzenin أَفْعَلْ (ef'ale) kalıbındaki anlamları ile sin harfinin اِسْتَفْعَلْ

(istef'ale) kalıbındaki anlamları zikredilir. Bölüm sonunda vav, ya ve elif harflerinin med, lîn, zevâid ve illet harfleri olduğuna ve bu harflerin kelimedede bulunuş sıralarına göre aldıkları adlara (ecvef, nâkıs, mudâ'af, mehmuz ..) ait bilgiler bulunmaktadır ("Maksûd", 1997, s.21-26).

Üçüncü ve son bölümde yer alan illetli, mudâ'af ve mehmûz fiiller, kitabın sonunda ayrı bir bâb olarak ve daha ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Nâkıs, ecvef, mu'tel misâl, lefif, mudâ'af ve mehmuz fiillerin halleri açıklanır. İletli fiillerden olan nâkıs fiillerin cem' (eril çoğul üçüncü şahıs), tesniye müennes (dişil ikil), meçhul (edilgen) şeklinin cem'-i müzekker (eril çoğul), tesniye (eril ikil) ve müfred muhataba (dişil tekil ikinci şahıs) kiplerinde ve ism-i fâilinde; ecvef fiillerin cem'i müennes (dişil çoğul), meçhul (edilgen) şeklinde eril tekil üçüncü şahıs kipinde ve ism-i fâil, ism-i mef'ûl ile emr-i gâibinde meydana gelen değişiklikleri îzâh eder. Daha sonra mu'tel misâl, lefif-i makrûn, lefif-i mefrûk, mudâ'af ve mehmuz fiillerin durumları açıklanarak kitap tamamlanır ("Maksûd", 1997, s. 27-37).

el-Maksûd, Osmanlı medreselerinde sarf alanında *el-Emsile* ve *el-Binâ*'dan sonra okutulan temel ders kitaplarından biridir ve üzerine pek çok şerh yazılmıştır. En eski şerhi, Muhammed b. Halîl b. Dânyâl'a (ö.1310) ait olan şerhtir (Ş. Fazlıoğlu, 2005, s.142; Karaarslan, 1976, s.115). Bedreddîn es-Simâvî'nin (ö.1416) yazdığı, '*Unkûd el-Cevâhir*'den başka Yûsuf b. 'Abdûlmelik ile Ahmed b. 'Ali Dikköz (ö.1465) de bu eser üzerine şerh yazmışlardır (Şeşen, 1986, s.269). En çok kullanılan şerhlerden biri Birgivî'nin *İm'ânu'l-Enzâr* adlı şerhidir (Ş. Fazlıoğlu, 2005, s.142; Karaarslan, 1976, s.115-116; Şeşen, 1986, s.272).

4. *el-İzzî*

İzzuddîn Ebû'l-Fedâil İbrâhîm b. 'Abdulvehhab b. İmâmuddîn b. İbrâhîm ez-Zencânî'nin (ö.1257) (Ş. Fazlıoğlu, 2005, s.142; Hazer, 2002, s.288) kaleme aldığı eser, yazarının adından dolayı *Tasrîfu'l-İzzî*, *Tasrîfu'z-Zencânî* ya da *el-Muhtasar* isimleriyle de tanınmaktadır (Yıldız, 2008, s.827). Osmanlı Medreselerinin temel ders kitaplarından biri olan *el-İzzî*, sarf cümlesi olarak okutulan kitapların da dördüncüsüdür.

İzzuddîn ez-Zencânî, Zencân'da dünyaya gelmiş olup doğum tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Bir süre Musul'da yaşayan Arap dilci, daha sonra Bağdat'a yerleşerek Arap dili ve edebiyatı ile ilgili eserlerini burada kaleme almıştır. Başlıca eserleri, Arapça fiillerin çekimiyle ilgili *Mebâdi' fi't-Tasrîf*, bu eserin şerhi olan *el-Hâdî*, Arapça söz dizimiyle ilgili *el-Hâdî fi'n-Nahv* ve yine bu eserin şerhi olan iki ciltlik *el-Kâfî*, gramere dâir *Minenu'l-Hâdî fi'n-Nahv ve't-Tasrîf*, ez-Zemahşerî'nin 'arûza dair eseri *el-Kustâs*'ın şerhi olan *Tashîhu'l-Mikyâs fî Tefsîri'l-Kustâs* ve Arapça şiir koleksiyonu *el-Maznûn bihî 'alâ ğayr-i ehlih*'tir ("İzzî", Haz. Çöğenli ve Demirayak, 1998, s.II).

Fiillerin harf sayılarına ve türlerine göre tasnifinin yapıldığı *el-İzzî*'de, *el-Emsiletu'l-Muhtelif*'deki sıra takip edilerek tasnif yapılmış; bir veya birkaç örnek verilerek açıklığa kavuşturulmuştur. Kitapta, i'lâl kaidelerinin açıklaması yapılarak, illetli fiillerin istisnâî durumları üzerinde durulmuştur. Kitabın sonunda ise, ism-i mekân, ism-i zaman ve ism-i âlet konularına değinilmiştir (Karaarslan, 1976, s.117-119; Yıldız, 2008, s.827).

İzzuddîn ez-Zencânî, eserin giriş kısmı olarak kabul edilebilecek bölümde fiil vezinleri ile bu fiillerin müteaddî (geçişli) veya lâzım (geçişsiz) olmaları konusunu ele aldıktan sonra kitabının esas bölümlerine geçmiştir. İlk bölümde; sahih fiillerden mücerred ve mezîd fiillerin zamanlara göre çekimi ile bu fiillerin ism-i fâil ve ism-i mef'ullerini; sırasıyla diğer bölümlerde de mudâ'af fiillerin, mu'tel fiillerin ve mehmûz fiillerin mücerred ve mezîd şekillerinin çeşitli zamanlara göre çekimlerini ve yine bu fiillerin ism-i fâil ve ism-i mef'ullerini ele almıştır ("İzzî", 1998, s.II-III).

Müellif, mu'tel fiilleri işlerken bunları yedi grupta incelemiş, burada fiillerin ve isimlerin çekim sırasında uğradıkları yapısal değişikliklere (i'lâl) de değinmiştir. Daha sonra mücerred ve mezîd fiillerden elde edilen ism-i zaman, ism-i mekân ve ism-i âlet konusunu ele aldığı bölümün ardından "Uyarı" başlıklı son bölümde masdar binâ merre ile masdar binâ-i nev' konusunu işleyerek eserini tamamlamıştır ("İzzî", 1998, s.III).

Tablo 24. *el- 'İzzî*'de yer alan fiil tasnifi: (Karaarslan, 1976, s.118).

el-Fi‘l						
Sülâsî				Rubâ‘î		
Mezîd		Mücerred		Mücerred	Mezîd	
Sahîh						
Mu‘tell						
Misâl	Ecvef	Nâkıs	Lefîf			
			Makrûn	Mefrûk		

Eserin en ünlü şerhleri, Sa'duddîn et-Taftazânî (ö.1390) (Ş. Fazlıoğlu, 2005, s.143; Karaarslan, 1976, s.117; Şeşen, 1986, s.269) ve Seyyid Şerîf Curcânî'ye ait olanlardır. Bu iki şerh, “şerhayn mufideyn” adıyla nitelendirilmiş ve medreselerde yıllarca okutulmuştur (Hazer, 2002, s.288; Taşköprülüzâde, 1975, s.138). *el- 'İzzî*'nin çok sayıdaki şerh ve hâşiyeleri arasında, Osmanlı âlimlerinden Hasan Paşa b. 'Alâeddîn el-Esved (ö.1413) tarafından yazılan şerh ve Dede Cengî Efendi (ö.1567) tarafından Sa'duddîn et-Taftazânî'nin şerhi üzerine yazılan hâşiye de medrese talebeleri arasında çok tutulmuştur (Ergün, 1996, s.5; Ş. Fazlıoğlu, 2005, s.143; Hızlı, 2008a, s.34; “İzzî”, 1998, s. III). Fâtih Sultan Mehmed'in hocası Hocaşâde Mustafa b. Yûsuf da bu esere bir şerh yazmıştır (Karaarslan, 1976, s.117). Sa'duddîn et-Taftazânî'nin *Şerhu'l- 'İzzî* adlı eserine hâşiye yazan diğer âlimlerden bazıları; Suyûtî, Şemsuddîn Muhammed b. 'Ali el-Halebî (ö.1522), Nâsuriddîn İbrâhîm el-Lukanî (ö.1547), Kemâleddîn Dede (ö.1564), el-Gazzi Şemsuddîn Muhammed (ö.1507)'dir (Hazer, 2002, s.288'deki dipnot).

5. *Merâhu'l-Ervâh*

Ahmed b. 'Ali b. Mes'ûd (ö.1300-01) tarafından yazılmış; i'lâli, zamirleri ve istikâkî ihtiva eden geniş kapsamlı bir sarf kitabıdır (Ş. Fazlıoğlu, 2005, s.143). *el- 'İzzî*'den sonra yer alan kitap, Osmanlı medreselerinde XVI. yüzyıldan itibaren okutulmuştur (Hazer, 2002, s.288). Kâtip Çelebi, kitabın elden ele dolaştığını söyleyerek geçerliliğini vurgulamıştır (Karaarslan, 1976, s.119).

Ahmed b. ‘Ali, fiillerin yapısını incelediği *el-Merâh*’ı, yedi bölüme ayırır ve bu bölümlerden her birini, bir fiil türüne özgü kılar. Daha sonra her bir türden türemiş formları, *el-Emsiletu’l-Muhtelif*e düzenini baz alarak inceler. Ayrıca zaman, mekân ve âlet isimlerinin kuralları üzerinde durur. Ahfeş (ö.835) ve Sibeveyhi (ö.792) gibi eski Arap dilcileri tarafından geliştirilen teorileri sınıflandırır ve bunlar için iki örnek verir (Karaarslan, 1976, s.120).

Giriş kısmında sarf ilminin önemine dikkat çekilen eser, yedi bölümden (bâb) oluşmaktadır. Birinci bölümde, mastar ve mastar kalıpları, sülâsî mücerredin (üçlü kök fiili) altı kalıbı ve bunların bazı Arap kabileleri tarafından farklı kullanılışı, mezîd (üçlü kök fiilden türeyen) on iki fiil kalıbı, rubâî mücerred (dörtlü kök fiil) ile rubâî mezîd (ondan türeyen) ve rubâînin mülhakları (ona dâhil edilen) fiil kalıpları, humâsî mezîdiyle (dörtlü kök fiilin beşli türemişi) sūdâsî mezîd (altılı türemişi) ve buna dâhil edilen fiil kalıpları ele alınır. Diğer altı bölümde ise, düzensiz fiiller olan mudâ’af, mehmuz, misâl, ecvef, nâkıs ve lefif fiillerin zamanlara ve şahıslara göre çekimi yer almaktadır (Demirayak, 2004, s.165-166; Yıldız, 2008, s.828).

el-Merâh’ın müellifi Ahmed b. ‘Ali b. Mes’ûd hakkında pek fazla bilgi bulunmamakta olup Suyûtî de, onun hâl tercümesine rastlamadığını dile getirmekte ve eserin herkesçe bilinen çok faydalı şerhlerinin bulunduğu dikkat çekmektedir (Taşköprülüzâde, 1975, s.138).

Eser üzerine pek çok şerh ve hâşiye kaleme alınmıştır. Bunlar arasında Osmanlı âlimlerinden Hasan Paşa b. Kara Hoca’nın (ö.1400) *el-Mifrâh* adlı şerhi, Ahmed Dikgöz’ün (ö.1465) *Şerhu’l-Merâh*’ı ile Fâtih devri âlimlerinden Kara Sinan’ın (ö.1480) *Merâhu’l-Ervâh* adlı şerhi önde gelenlerdir (Ş. Fazlıoğlu, 2005, s.143; Şeşen, 1986, s.269). Kemal Paşazâde ise, bu eseri *Reyhânu’l-Ervâh* adıyla Türkçeye çevirmiş ve yine kendisi de *el-Felâh* adıyla (Ergün, 1996, s.5; Hızlı, 2008a, s.34) Arapça bir şerh yazmıştır (Karaarslan, 1976, s.119). Eserin diğer bir şârihi ise, Musannifek ‘Alâuddîn ‘Ali b. Muhammed (ö.1470)’dir (Hazer, 2002, s.288’deki dipnot). Bursalı Ahmed Efendi’nin *el-Merâh Şerhi* de talebeler arasında çok tutulmuştur (Ergün, 1996, s.5; Hızlı, 2008a, s.34).

6. eş-Şâfiye

İbn Hâcib olarak tanınan Cemâluddîn ‘Osman b. ‘Ömer (ö.1248-49) tarafından kaleme alınan eser, *Mukaddime fi’s-Sarf* adıyla da anılmaktadır (Karaarslan, 1976, s.121). Muhtasar bir kitap olmasına rağmen bütün sarf konularını içinde barındıran bu eser, Osmanlı medreselerinde en çok okunan (A. Yüksel, 2003, s.148), özellikle ileri seviyelerdeki talebelere okutulan sarf kitaplarından biri olmuştur. *Şâfiye fi’t-Tasrîf*’te bir takım nâdir meseleler ve istikâk bazı delillerle ele alınmıştır (Ş. Fazlıoğlu, 2005, s.143).

İbn Hâcib, eserinde, isimleri, üçlü isim, dörtlü isim ve beşli isim olmak üzere üç gruba ayırmış; isim formları ve fiil çekimlerini ele almıştır (Karaarslan, 1976, s.122-123).

Tablo 25. İbn Hâcib’in tasnifi.

el-Mâzî	İlticâ es-Sâkineyn
el-Muzârî	el-İbtidâ’
el-Emir	el-Vakf
İsm-i Fâil	el-Maksûr
İsm-i Mef’ûl	el-Memdûd
Ef’âlu’t-Tafdîl	ez-Ziyâde
es-Sıfatu’l-Müşebbehe	el-İmâle
el-Masdar	Tahfîf el-Hemze
İsm-i Zaman ve İsm-i Mekân	el-İbdâl
İsmu’l-‘Alâ	el-İdgâm
el-Musağğar	el-Hazf el-İ’lâl ve et-Tarhîmî
el-Mansûb	el-Hatt
el-Cem’	

Bu materyallerin her biri uyumlu bir şekilde incelenmiştir. Eser, Arap morfolojisinin temalarının hepsini kapsamaktadır; ancak bir gramer el kitabı olması

açısından ve Arapça öğrenen talebeler için pek de uygun değildir (Karaarslan, 1976, s.123).

Taşköprülüzâde, sarf ilminde mutavassıt kitaplardan biri olarak tanımladığı *Şâfiye*'nin müellifi İbn Hâcib hakkında detaylı bilgiler vermektedir. İbn Hâcib, Saîd ilinin Esnâ köyünde m.1174 yılında dünyaya gelmiş olup kıraat, nahiv, usûl ve fıkıh âlimidir. Küçüklüğünde Kâhire'de Kur'ân-ı Kerîm'i ezberlemiş, daha sonra kıraat okumuş ve kırâat-ı seb'ayı öğrenmiştir. Çeşitli âlimlerden tefsir ve fıkıh okuyan İbn Hâcib, Arabî ilimlerin usûl bilgilerinde zirveye çıkmıştır. Sonra Şam'a gelip ders okutmaya başlamış, bölgenin tanınmış âlimleri kendisinden ders almaya, nahiv ve usûl bilgileri öğrenmeye çalışmışlardır (Taşköprülüzâde, 1975, s.135-136).

En çok nahiv alanında uzmanlaşan âlim, eserlerini de daha çok bu alanda vermiştir. Nahiv ilminde *el-Kâfiye* ve şerhini kaleme almış, ayrıca *el-Vâfiye* adını verdiği manzûm bir eser yazmış ve şerh etmiştir. Sarf ilminde adı geçen *eş-Şâfiye* adlı eseri yazıp şerh etmiştir. 'Arûz ilminde bir kaside yazmış, *el-Mufasssal* adlı eseri, *el-İzâh* adıyla şerh etmiştir. Yine nahiv ilminde büyük bir cild hâlinde çeşitli bilgileri kapsayan, âyet-i kerîmelere, *el-Mufasssal*'ın ve *el-Kâfiye*'nin bazı konularına değinen ve bir kısmı nesir olan *Emâli*'yi yazmıştır (Taşköprülüzâde, 1975, s.136).

eş-Şâfiye'nin başta yazarı tarafından yapılmış olmak üzere bir çok âlim tarafından yazılan Arapça, Farsça ve Türkçe olmak üzere ellinin üzerinde şerhi bulunmaktadır. Çârperdî Fahreddîn Ahmed b. el-Hasan b. Yûsuf'un (ö.1345) şerhi, Kara Sinan'ın *es-Sâfiye* adlı şerhi, Radiyuddîn el-Esterâbâdî (ö.1285) ve Ruknuddîn el-Esterâbâdî'nin (ö.1313) şerhleri en bilinen şerhler arasında yer almaktadır (Ş. Fazlıoğlu, 2005, s.143; Hazer, 2002, s.288; Karaarslan, 1976, s.121-122; Şeşen, 1986, s.269). Taşköprülüzâde, bu şerhlere Hasan b. Muhammed-i Nişâburî'nin *Nizâm-ı A'rac* adıyla yazdığı şerhi de eklemiş; bu şerhin büyük bir derleme olduğunun, elden ele dolaştığının ve herkes tarafından bilindiğinin altını çizmiştir (Taşköprülüzâde, 1975, s.137). Eserin ayrıca, Kürt Muhammed Efendi (ö.1587) ve Ya'kub b. 'Abdullatîf tarafından yapılmış iki çevirisi bulunmaktadır. Bu âlimler ve diğer başka âlimler bunlara şerh yapmanın yanı sıra bir de sözlük yazmışlardır. Sûdî el-Bosnavî'nin (ö.1596) Türkçe şerhi de zikredilmesi gerekenlerdendir (Karaarslan, 1976, s.122). Eserin diğer şârihleri, Nukrakar 'Abdullah b. Muhammed el-Huseynî (ö.1374), 'İsâm el-İsferâ'inî (ö.1538),

Molla Mehmed Emîn b. ‘Abdullah Eyyûbî (ö.1858)’dir (Hazer, 2002, s.288’deki dipnot). Batı dillerine de çevrilen eser, defalarca basılmıştır.

7. *Çârperd*

Ahmed b. el-Hasan b. Yûsuf Fahreddîn el-Çârperdî’nin (ö.1345-46) İbn Hâcib’in *eş-Şâfiye*’si üzerine yazdığı şerhtir. Adını yazarından alan eser, Osmanlı medreselerinde çok rağbet görmüştür (Ş. Fazlıoğlu, 2005, s.143; Hazer, 2002, s.288). Çârperdî bu şerhi yazma nedenini, eserinin ön sözünde şöyle açıklamıştır; sesin çok küçük olmasına rağmen çok şey kapsadığını, ancak bu anlaşmazlıkları açıklığa kavuşturacak bir şerhe rastlayamadığını, bunları açıklaması için vezir Muhammed b. el-vezir ‘Ali es-Sâvî’nin kendisinden talepte bulunması üzerine eserini kaleme aldığını belirtmiştir (Karaarslan, 1976, s.122).

İmam Çârperdî hakkında *Şeyh Subkî Şâfiî Tabakâtında*; onun Tebrîz’de bulunduğu, ilmini Kadı Beydâvî’den aldığı, söz konusu şerhinden başka tefsir ve fıkıh alanlarında da şerhlerinin bulunduğu ve m.1345 yılında vefat ettiği bilgisi yer almaktadır (Taşköprülüzâde, 1975, s.137).

Bu şerh üzerine, başta Bedruddîn Aynî’nin (ö.1451) yazdığı hâşiye olmak üzere pek çok hâşiye yazılmıştır (Ş. Fazlıoğlu, 2005, s.143).

8. *es-Seyyid*

‘Seyyid’ lafzıyla, klasik metinlerde daha çok Seyyid Şerîf el-Curcânî (ö.1413) kastedilmektedir. Curcânî’nin Arap diline dair eserlerinden sarf ilmiyle ilgili üç eseri bulunmaktadır. Bu eserlerden ilki, İbn Hâcib’in *eş-Şâfiye*’sine Nukrakâr adıyla bilinen Seyyid ‘Abdullah el-Huseynî (ö.1374) tarafından yazılan şerh üzerine el-Curcânî’nin yazdığı *hâşiyedir*. Ancak bu hâşiyenin nüshalarının az olması, yaygın olarak kullanılmadığını göstermektedir. İkincisi, *Sarf-i Mîr* adındaki sarf ilmine dair Farsça yazılmış muhtasar bir risâledir ki, bunun da kullanım alanının Farsça konuşulan bölgeler olabileceği düşüncesi ağır basmaktadır. Curcânî’nin sarfa dair üçüncü eseri olan *Şerhu’l-İzzî* ise, İzzuddîn ez-Zencânî’nin *Tasrîfu’l-İzzî* adlı eserine yazdığı şerhtir. Bu şerhin hem nüshalarının yaygın oluşu hem de sonrasında defalarca basılmış

oluşu eserin medreselerde çok okunduğunu göstermektedir (Ş. Fazlıoğlu, 2003b, s.201; Gümüş, 1984, s.157-159).

9. *es-Sâfiye*

Yûsuf b. ‘Abdumelik’in (Kara Sinan), İbn Hâcib’in *eş-Şafiye* adlı eseri üzerine kaleme aldığı şerhtir (Ş. Fazlıoğlu, 2003b, s.201).

10. *Hârûniyye fî’t-Tasrîf*

Hârûniyye fî’t-Tasrîf, Necmuddîn ‘Ömer b. el-Herevî (ö.XIV. yüzyılın ilk yarısı) tarafından kaleme alınmış olup sarf alanında medreselerde ilerlemiş talebelere okutulan eserlerdendir. Üzerine Şemsuddîn en-Niksârî bir şerh yazmıştır (Hazer, 2002, s.288; Şeşen, 1986, s.269).

11. ‘*Ukûdu’l-Cevâhir fî ‘İlmi’t-Tasrîf*

Ahmed b. Mahmûd b. ‘Ömer el-Cenedî (Cundî)’nin (ö.1289) eseri olan bu kitap da medreselerde sarf alanında okutulmuş eserler arasında yer almaktadır (Hazer, 2002, s.288; Uzunçarşılı, 1984, s.30).

12. *Nuzhetu’t-Tarf fî ‘İlmi’s-Sarf*

Bu eser, Ahmed b. Muhammed el-Meydânî (ö.1107) tarafından kaleme alınmış olup medreselerde okutulmuştur (Hazer, 2002, s.288).

13. *Esâsu’t-Tasrîf*

Molla Şemsuddîn el-Fenârî (ö.1430)’ye ait olan sarf kitabı, ilk dönem Osmanlı medreselerinde okutulan kitaplardandır (Şeşen, 1986, s.269). Oğlu Muhammed Şah tarafından bu esere şerh yazılmıştır (Yakuboğlu, 2006, s.84).

4.1.3. Nahiv İlmi

Nahiv ilmi, Arap gramerinde cümle bilgisine dair bir ilim dalı olup amacı; Arapça terkipleri gerçek anlamları üzere kullanarak hatadan alıkoymaktır. Nahvin konusu ise, mürekkeb (bileşik) ve müfred (basit) kelimeler ile bu kelimelerle kullanılan edatlardır. Bu ilmin öğrenilmesinin dinî hükmü ise, farz-ı kifâyedir. Çünkü Kitâb (Kur'ân-ı Kerîm) ve sünnet ile istidlâl, nahiv ilmine muhtaçtır (Taşköprülüzâde, 1975, s.139).

İsim ve fiillerde görülen değişikliklerin kurallarını nahiv ilmi bildirmektedir. Bu ilim, Arapçada isim ve fiillerde kelime sonlarının nasıl değiştiğini gösterir. Bu değişiklik bazen isimlerin başında, bazen de sonunda olur. İsimlerin sonundaki değişmelere irab adı verilmektedir. Fiillerin ise yalnızca sonlarında bu değişmelere rastlanır. Bu ilim, isimlerden bazılarının aynı halde bulunan başka isim munsarif olduğu ve cümle içindeki yerine göre sonu değiştiği halde munsarif olmadığını, sonlarının değişmeden kaldığını, mebnî olduğunu bildirir. Bazı isimlerin de kimi hallerde munsarif olup bazılarının olmadığını, yine isimlerden bütün hallerde munsarif olanların bulunduğunu bildirir (Fârâbî, 1989, s.62).

Ayrıca bu ilim, isim ve fiillerin sonunda görülen bütün edatları ve değişmeleri ele alarak isimlerin ve fiillerin aldıkları edatları birbirlerinden ayırır. Munsarif isimlerin munsarif oldukları bütün halleri ile fiillerin munsarif oldukları bütün halleri sayar. Sonra isimler ile fiillerin her birine hangi halde hangi edatın eklendiğini belirtir. Öncelikle tekil, ikil, çoğul ve munsarif isimlerin, sonrasında fiillere mahsus edatların değiştiği bütün halleri araştırır. Daha sonra bazı hallerde munsarif olan isimlerin, hangi hallerde munsarif olduklarını, hangi hallerde munsarif olmadıklarını bildirir. Sonra her biri yalnız bir tek halde kalan mebnî isimlere ve bunların hangi hallerde mebnî olduklarına işaret eder (Fârâbî, 1989, s.62-63).

Yine bu ilim, dili konuşanların âdetlerine göre, edatlardan her biri bir tek halde kalan bir başka deyişle mebnî olan ya da bazısı yalnız bir halde mebnî olan veya bazı hallerde munsarif olanlardan bahseder. Buna ek olarak; bu dilde edat, fiil ya da isim olduğundan şüphe edilen kelimeleri, isme benzeyen ve fiile benzeyen kelimeleri, hangi

kelimelerin isim yerine geçtiğini, hangi hallerde munsarif olduklarını, hangilerinin fiil yerine geçtiğini ve hangi hallerde munsarif olduklarını konu edinir (Fârâbî, 1989, s.63).

Dilde bir ifadenin, konuşan kişi tarafından doğru ve anlaşılır bir şekilde aktarılmasını sağlamak çok önemlidir. Arap dilinde kelimelerden başka bir takım edatlar ve harekeler, cümlelerin anlamına etki etmektedir. Fâili mef'ulden, onu da mecrurdan yani mudaafından ayırdetmeye yarayan, irab alâmeti olan harekeler; aynı şekilde fiilleri harekelere, şahıslara bağlayan harfler, edat ya da mücerred kelimelere eklenerek mezid kelimeler elde etmeye yarayan harfler bu şekildedir (İbn Haldûn, 1983, c.2: s.1319).

Arapların zamanla diğer milletlerle etkileşime girmesi sonucunda dilde bir takım bozulmalar ortaya çıkmıştır. Âlimler, dilin ileride büsbütün bozulmasından ve bu bozulma sürecinin etkisiyle Kur'ân ve hadislerin anlaşılamayacağı kaygısından ötürü, dili koruma girişiminde bulundular. Bu amaçla dilde bir takım düzenli kurallar koydular ve bu kuralların her birini diğeriyle kıyas ederek birbiriyle benzerlik gösteren ibareleri aynı hükümde değerlendirdiler. Sözelimi “fâil merfû, mef'ul mensub ve mübteda merfu olur” şeklinde hükümler ortaya koydular. Daha sonra kelimelerdeki harekelerin değişmesiyle anlamın da değişiklik gösterdiğini görmeleri üzerine, bu değişikliğe *irab*, bu değişikliği gerektiren şeye de *âmil* adını verdiler. Neticede bütün bunlar nahivcilere özgü ıstılahlar halini almış ve onlar da bu kuralları yazılı hâle getirerek kendilerine özgü bir sanat oluşturmuşlar, bu sanatı da ilm-i nahv (gramer, sentaks) olarak adlandırmışlardır (İbn Haldûn, 1983, c.2: s.1320).

Nahiv ilmini ilk defa yazılı hale getirerek kurallarını ortaya koyan kişi Basralı Ebû'l-Esved ed-Du'elî (ö.668-669) olmuştur. Onun da Hz. Ali'nin tavsiyesi üzerine böyle bir çalışma içerisine girdiği ifade edilmektedir (Goldziher, 1993, s.73; İbn Haldûn, 1983, c.2: s.1320; Taşköprülüzâde, 1975, s.140,141). Onu bu çalışmalara iten üç farklı olayın varlığından sözedilir. İlki; Huveylid-i Esedî'nin kızı Hz. Muâviye'ye giderek *ان ابوي مات وترك لي مالا* “İnne ebvî mâte ve tereke lî mâlen” (Babam öldü, bana mal bıraktı) demiştir. Ebvî kelimesi inne'nin ismi olduğundan ebâyı demek gerekirken, ebvî diyerek nasb (üstün) yerine ref' (ötre) yapmıştır. Ma *ما* kelimesinde imâle yapması üzerine Hz. Muâviye bunu beğenmemiştir. Hz. Ali bu olayın kendisine

ulaşması üzerine, Ebû'l-Esved ed-Du'elî'ye inne, izâfet ve imâle bablarını anlatmıştır (Taşköprülüzâde, 1975, s.140).

İkinci olay; ed-Du'elî'nin Irak'ta bir kişinin Tevbe Sûresi üçüncü âyet olan *ان الله برئ من المشركين ورسوله* "İnn'Allâhe berî'un mine'l-muşrikîne ve Rasûluhû" (Doğrusu Allah ve Rasûlü, müşriklerden uzaktır) âyetinin son kelimesini tehlike doğuracak şekilde yanlış olarak *رَسُولِهِ* 'Rasûlihi' şeklinde okuyarak Kur'ân'ın manasını bozduğunu duyunca korkuya kapılması ve hemen atıf ve na't bablarını tasnif ederek, Vali Ziyad'ın çekimin ilk unsurlarının, üç harekenin (a,i,u) doğru kullanımının kısaca anlatılması şeklindeki emrini derhal yerine getirmesidir (Goldziher, 1993, s.73).

Üçüncü olay ise, Ebû'l-Esved ed-Du'elî ile kızı arasında geçen bir konuşmadır. Ebû'l-Esved'in kızı bir gün babasına: *يا ابي ما احسن السماء؟* "Yâ ebî, mâ ahsene's-semâi?" demiştir. Nahiv kurallarına göre, buradaki *ما* *mânın* soru edatı olması gerekir ve bu durumda cümle, "Gökyüzündeki en güzel şey nedir?" anlamını taşır. Bu soruya babası: *الكواكب* "el-kevâkibu" (yıldızlar) cevabıyla karşılık vermiştir. Kızının, gökyüzünün güzelliğine olan hayranlığını ifade etmek istediğini söylemesi üzerine, ed-Du'elî, kızına; soru edatı olan *mâyı* değil, taaccüb (hayret, hayranlık) ifade eden *mâyı* kullanmasını ve bu durumda da, ahsen kelimesinden sonra 'semâi' değil, 'semâe' demesi gerektiğini söylemiş ve ancak cümlenin *ما احسن السماء!* "Mâ ahsene's-semâe!" (Gökyüzü ne kadar da güzel!) şeklinde kurulması halinde bu anlamı vereceğini dile getirmiştir. ed-Du'elî, bundan sonra taaccüb ve soru *mâ*larını ve bablarını tasnif etmiştir (Goldziher, 1993, s.73; Taşköprülüzâde, 1975, s.140).

Sebe ne olursa olsun, ed-Du'elî, Arap gramerinin en gerekli öğelerinin özetlenmesinin aciliyeti konusundaki duyarlılığını ortaya koymuş ve Emevîler döneminde yaşamasına karşın, Abbâsiler döneminde lâıyk olduğu yere gelen bir ilim dalının öncüsü olmuştur (Goldziher, 1993, s.73).

Arap grameri (nahiv) üzerine yapılan çalışmalar daha sonra da devam etmiştir. Bu konudaki en önemli isimlerden biri Halîl b. Ahmed el-Ferâhidî (ö.786-87)'dir. O, nahiv ilmini düzenleyerek bablarını tamamlamıştır (İbn Haldûn, 1983, c.2: s.1321).

Onun tam anlamıyla gramatiksel çalışması, daha ziyade büyük öğrencisi Sibeveyhi üzerindeki etkisinden bilinmektedir (Goldziher, 1993, s.74).

Sibeveyhi (ö.792-93), ilmi ondan öğrenmiş ve aldığı bütün bilgileri *el-Kitâb* adını verdiği eserinde toplamıştır. Bütün dünyada tanınan bu eser, beş yüz yetmiş bir bölümde kendisinden önceki âlimlerin eserlerine sürekli göndermeler yaparak Arapça sarf ve nahvin bütün ayrıntılarını konu edinir. *el-Kitâb*, Arapça gramer kurallarının ilk toplu özetidir ve daha sonraki gelişmeler için bir başlangıç noktası teşkil eden temel bir eser olma özelliğine sahiptir. Bu eserin en büyük faydası, Sibeveyhi'nin kendi görüşlerini destekleyecek metinleri, kısmen Kur'ân'dan seçerek, kısmen de eski Arap şiirinden bin elli adet alıntı yaparak dilbilgisinin tartışmalı ve problemli noktalarını sistemli bir biçimde açıklamış olmasıdır (Goldziher, 1993, s.75).

Burada dikkat çekilmesi gereken husus, Sibeveyhi'nin İranlı olması ve dolayısıyla anadili Arapça olmamasına karşın, Araplar tarafından, 'Arap gramerinin babası' ve kendi ana dillerinin kurallarını sistemleştiren ilk kişi olarak kabullenilmiş olması ile daha sonraki eserlerde bu alanda en büyük otorite olarak sürekli kendisine başvurulmasıdır (Goldziher, 1993, s.75).

Daha sonra bu ilim dalında Basra ve Kûfe ekolleri arasında bir takım ihtilaflar çıkmaya başlamış, bu nedenle nahivdeki öğretim usulleri birbirinden farklı şekiller almıştır. Nahiv kuralları konusundaki bu ayrılıklardan ötürü bir çok Kur'ân âyetinin irabında da ihtilaflar baş göstermiştir. Bu bakımdan pek çok âlim, nahiv kitaplarını, konuların tamamını içermekle birlikte uzun anlatımları ana hatlarıyla özetleyecek şekilde ihtisar etmişlerdir. Bu eserler, İbn Mâlik'in (ö.1274) *Kitâbu't-Teshîl*'i, ez-Zemahşerî'nin *el-Mufasssal*'ı, İbn Hâcib'in *el-Mukaddime (el-Kâfiye)*'sidir. Bazı âlimler de nahiv kurallarını manzûmelerle anlatmışlardır. İbn Mâlik'in *el-Kâfiyetu's-Şâfiye* ile *el-Elfiyye*'si ve İbn Mu'tî'nin (Yahyâ b. 'Abdulmu'tî) (ö.1231) *el-Urcûzetu'l-Elfiyye*'si bu şekildedir (İbn Haldûn, 1983, c.2: s.1321).

Nahiv ilminde bu âlimlerin yanı sıra, 'Abdulkâhir el-Curcânî, Sa'leb, İbn Hişâm, Mevlânâ Musannifek, İmâm-ı Mutarrizî gibi âlimlerin çalışmaları bulunmaktadır (İbn Haldûn, 1983, c.2: s.1321-1322). Bu ilim dalında muhtasar kitaplardan bazıları ise, *Lubbu'l-Elbâb*, *el-Misbâh* ve buna *Dav'u'l-Misbâh* ve *el-Miftâh* adlarıyla yapılan

şerhlerdir. Nahiv sahasında yazılmış önemli eserlerden biri de, İbn Hişâm'ın *Muğni'l-Lebîb 'an Kutubi'l-Eârib* adını verdiği eseridir. O'nun ayrıca *Katru'n-Nedâ* ve bunun şerhi *Câmiu'l-Kebîr el-Câmiu's-Sagîr* adlı eserleri de bu alanda yazılmış diğer bazı eserlerdir (Taşköprülüzâde, 1975, s.140 vd.).

Osmanlılar döneminde medreselerde okutulmuş olan nahiv kitapları ise şunlardır; *‘Âvâmil-i Curcânî*, *‘Âvâmil-i Birgivî*, *İzhâru'l-Esrâr*, *el-Kâfiye*, *Molla Câmi (el-Fevâidu'd-Diyâiyye)*, *Muğni'l-Lebîb*, *Kavâidu'l-Îrâb*, *Elfîyye-i İbn Mâlik*, *el-Misbâh*, *Dav'u'l-Misbâh*, *Şuzûru'z-Zeheb*, *Lubbu'l-Elbâb*, *Unmûzec fî'n-Nahv*, *Hadâik, en-Netâ'ic*, *el-'Îsâm*, *el-İmtihân*, *el-Vâfiye fî Şerhi'l-Kâfiye*, *Mukaddimetu'l-Âcurrûmiyye*, *Mufasssal fî'l-Îrâb*.

Şimdi bu kitapları detaylı olarak inceleyelim.

4.1.3.1. Nahiv İlmi ile İlgili Eserler

1. *el-'Avâmilu'l-Mi'e*

‘Abdulkâhir b. ‘Abdurrahmân el-Curcânî (ö.1078)'nin kaleme aldığı eser, medreselerde ilk okunan nahiv kitabıdır. Arapçada cümle içinde kelimelerin sonuna irab bakımından etki eden yüz âmil ve örneklerinden oluştuğu için *el-'Avâmilu'l-Mi'e* adıyla anılmaktadır. Medrese mensubları tarafından *el-'Avâmilu'l-Atîk* adıyla ya da *el-'Avâmilu'l-Kadîm* olarak adlandırılmıştır (Ş. Fazlıoğlu, 2005, s.145; Hazer, 2002, s.288-289; Karaarslan, 1976, s.124; Yıldız, 2008, s.828). Medreselerde özellikle ilk dönemlerde okutulan nahiv kitaplarından. Sonraki dönemlerde daha çok Birgivî Mehmed Efendi'nin (ö.1573) *el-'Avâmil*'i okutulmuştur.

el-'Avâmil, âmil kelimesinin çoğulu olup Arap dilinde “terkip ve cümle içerisindeki kelimelerin irâbına etki eden unsurlar” anlamına gelmektedir. *el-'Avâmilu'l-Mi'e* ise, yüz âmil anlamında olup zamanla nahiv konularını *âmil-ma'mul* temeline göre sınıflandırarak kısa bir şekilde inceleyen kitabın adı olmuştur (Abdulkâhir el-Curcânî ve İmam Birgivî, 2000, s.12).

Âmil, Arap gramerinde kelimelerin sonuna etki eden edat gibi kelimeler, ismin halleri olan harf-i cerler; ‘için’, ‘gibi’, ‘-den beri’, ‘eğer’, ‘niçin’ sözcüklerinin kullanımı; temenni, ümit, mutlaklık, istisnâ, nedensellik vb. durumları bildiren harflerin kullanışlarını konu edinmektedir. Eser, daha çok, Arapça cümlelerde büyük önem taşıyan kelime sonlarındaki değişmeler (i’rab) üzerinde durmaktadır (Yıldız, 2008, s.828).

Curcânî, eserine adını verdiği yüz âmilden söz etmiş olmakla beraber, gerek bu sayıyı bulma, gerekse âmilleri bu rakamda tutma konusunda zorlanmıştır. Eserde âmiller, lafzî ve manevî olmak üzere iki ana gruba bölündükten sonra lafzî âmiller, kıyâsî ve semâî olarak ikiye ayrılmış, semâî olanlar doksan bir, kıyâsîler yedi, manevîler iki olmak üzere yüz âmil sayılmıştır. Her ne kadar eserin adı *el-‘Avâmil* ise de içerdiği konular itibarıyla yalnızca âmillerden ibâret olmayıp mamuller ve îrab alametleri de ayrı ayrı başlıklar halinde ele alınıp incelenmiştir (Abdulkâhir el-Curcânî, 2000, s.13).

Lafzî ve manevî olmak üzere iki kısma ayırdığı âmillerden lafzî olanları semâî ve kıyâsî olarak tekrar ikiye ayıran yazar, semâî olanların da on üç çeşit olduğunu belirtmiştir. Bunlardan birinci çeşit, sadece ismi cer eden on yedi harftir. (harf-i cerler) İkinci çeşit, ismi nasb, haberi ref’ eden altı harftir. (inne ve grubu) Üçüncü çeşit, ismini ref’, haberini nasb eden iki harftir. Dördüncü çeşit, sadece müfred (tekil) ismi nasb eden on yedi harftir. Beşincisi, muzârî fiili nasb eden dört harftir. Altıncı çeşit, muzârî fiili cezm eden beş harftir. Yedinci çeşit, fiilleri şart veya ceza anlamı üzere cezm eden dokuz isimdir. (menkûs isimler) Sekizincisi, nekre isimleri, temyiz olmak üzere nasb eden dört isimdir. Dokuzuncu çeşit, ‘isim fiiller’ olarak adlandırılan bazıları ref’, bazıları nasb eden dokuz kelimedir. Onuncu çeşit, ismi ref’, haberi nasb eden on üç adet nâkıs fiillerdir. On birinci çeşit, bir ismi ref’ eden dört adet mukarebe (yaklaşma) fiilleridir. On ikincisi, lâm-ı ta’rîf ile marife kılınmış cins ismini ve mahsusu ref’ eden medh ve zem (övgü ve yergi) fiilleridir. On üçüncü çeşit ise, şek (şüphe) ve yakîn (kesinlik) fiilleridir ve “kalb fiilleri” olarak adlandırılır (Abdulkâhir el-Curcânî, 2000, s.19-42).

Lafzî âmillerden kıyâsî olanlar ise, fiil, ism-i fâil, ism-i mef’ûl, sıfat-ı müşebbehe, masdar, mudâf isim ve tam isim olmak üzere yedi âmildir. Âmillerden mânevî âmil olanlar da ‘mübtedâ ve haberdeki âmil’ ile ‘muzârî fiildeki âmil’ olarak iki

kısma ayrılır. Yazar, her birine örnekler de verdiği yüz âmili bu şekilde tamamlamıştır (Abdulkâhir el-Curcânî, 2000, s.43-44).

Curcânî'nin *el-'Avâmil*'i veciz ve geniş kapsamlı olup daha çok Anadolu'nun Doğu ve Güneydoğusunda, Arap âleminde, İran'da, Hindistan ve Pakistan'da okutulmuştur. Eser, sadece metin ve şerhiyle birlikte İstanbul, Hindistan, Mısır, Mekke ve İran'da defalarca basılmıştır. 'Abdulkâhir el-Curcânî'nin bu eserinin yalnızca Süleymâniye Kütüphanesi'nde yüz yirmi beş yazma nüshasının bulunması bile esere Türkiye'de verilen değeri göstermesi açısından önemlidir (Abdulkâhir el-Curcânî, 2000, s.13; Ş. Fazlıoğlu, 2005, s.145, 171).

'Abdulkâhir el-Curcânî, Curcân'da doğduğu ve hayatını burada geçirdiği için bu adla anılmaktadır. Arap dilbilgisini, Ebû'l-Huseyn Muhammed b. Hasan el-Fârisî'den okumuştur. Eğitimini tamamladıktan sonra ders vermeye başlamış ve ününü duyanlar ondan ders alabilmek için akın akın Curcân'a gelmişlerdir. İran asıllı olan âlimin eserlerinin hiçbirini Farsça yazmaması dikkat çekicidir. 'Abdulkâhir el-Curcânî, sarf (morfoloji) ve nahiv (sentaks) alanlarında konuları, yeni bir yöntemle ele almış olması nedeniyle "imâmu'n-nuhâf" (nahivcilerin önderi) olarak adlandırılmıştır (Abdulkâhir el-Curcânî, 2000, s.5).

el-'Avâmil üzerine Husâmuddîn et-Tokâdî (ö.1456), Hacı Baba Tosyevî, Musannifek (ö.1470) ve Bedruddîn Aynî (ö.1451) tarafından yazılan şerhler başta olmak üzere pek çok şerh yazılmıştır. Işık Kâsım (ö.1548) ise, bir mu'rib yazmıştır (Sakallı, 1995, s.85; Şeşen, 1986, s.269-270). Eserin diğer şârihleri, Taşköprülüzâde Ahmed b. Mustafa (ö.1560), Fevzi Ahmed (ö.1570), Çörekçizâde Ahmed Nüzhet, Kuşadalı Şeyh Ahmed (ö.1781)'dir (Hazer, 2002, s.289). Eserin ayrıca Kemâleddîn Medresesi müderrisi tarafından da bir çevirisi yapılmıştır (Karaarslan, 1976, s.124).

2. *el-'Avâmilu'l-Cedîd*

Birgivi Mehmed Efendi'ye (ö.1573) ait olan ve *el-'Avâmilu'l-Cedîd* adıyla bilinen bu eser, 'Abdulkâhir el-Curcânî'nin *el-'Avâmil*'iyle aynı tarzda yazılmış ve medreselerde zamanla onun yerini almıştır (Ş. Fazlıoğlu, 2005, s.146; Hazer, 2002, s.289; Şeşen, 1986; s.273). Bunda Birgivi'nin *el-'Avâmil*'inin daha pratik, daha öğretici,

daha mantıklı ve sade olmasının da etkisi vardır (Abdulkâhir el-Curcânî ve İmam Birgivî, 2000, s.13; Karaarslan, 1976, s.125). Her iki eserde de konular aynı ana başlıklar altında toplanmıştır. Ancak iki eseri birbirinden ayıran nokta, Curcânî'nin eserinde yüz âmil bulunurken, Birgivî'nin âmil sayısını altmışa indirmesidir. Birgivî böylece eserinin birinci bâbında altmış âmili, ikinci bâbında otuz dokuz ma'mulu, üçüncü bâbında ise, on madde hâlinde irâbı ele almıştır (Ş. Fazlıoğlu, 2005, s.146; Karaarslan, 1976, s.125). Görüldüğü gibi, *el-'Avâmil*'in sınıflara ayrılmasında Curcânî'nin *el-'Avâmil*'inde bulunmayan ma'mul ve irâb, Birgivî'nin *el-'Avâmil*'inde yer almaktadır (M. Çelebi, 1994, s.50).

Eserin birinci bâbı 'âmil hakkındadır' ve yazar bu bölümde âmili, lafzî (somut) ve manevî (soyut) olarak ikiye ayırmış, lafzî olanları da semâî (işitmeye dayalı) ve kıyâsî (kurallı) olmak üzere ikiye ayırmıştır. Semâî âmillerin sayısı kırk dokuz olup beş çeşittir. Birinci çeşit, cer harfleri ya da izâfet harfleri olarak adlandırılan ve ismin sonunu esre yapan yirmi harftir. İkinci çeşit, ismini nasb, haberini ref' eden sekiz harftir. Üçüncü çeşit, ismini ref', haberini nasb eden iki harftir. Dördüncü çeşit, muzârî fiili nasb eden dört harftir. Beşinci çeşit, muzârî fiili cizm eden on beş tane kelimedir (İmam Birgivî, 1997, s.2-8).

Kıyâsî âmil ise, fiil, ism-i fâil, ism-i mef'ûl, sıfat-ı müşebbehe, ism-i tafdîl, mastar, muzaf isim ve fiil anlamını taşıyan her kelime olmak üzere dokuz adettir. Manevî âmil de mübteda ve haberi ref' eden ve muzârî fiili ref' eden olarak iki kısma ayrılır. Bu şekilde âmil bölümü tamamlanmış olur (İmam Birgivî, 1997, s.9-12). Birgivî, manevî âmile, Curcânî'den biraz daha fazla açıklık getirmiştir (M. Çelebi, 1994, s.51).

Ma'muller hakkındaki ikinci bâbda, asıl ma'mul ve bağımlı ma'mul olmak üzere iki kısma ayrılan ma'muller, otuz dokuz adettir. Ma'mullerin ilki olan asıl ma'mul; merfû, mansub, mecrur ve meczum olmak üzere dört çeşittir. Bunlardan merfû' dokuz, mansub on üç, mecrûr iki ve meczûm bir tanedir. Ma'mullerin ikincisi bağımlı ma'mul ise, sıfat, on bağlaçtan biriyle atıf, tekid, bedel ve atf-ı beyân olmak üzere beş tanedir (İmam Birgivî, 1997, s.13-20).

Î'râb'a ayrılan üçüncü babda ise, tanımı verildikten sonra irâbın dört şekilde yapıldığı ifade edilmiş, ilkinin sadece hareke ile yapıldığına, ikincisinin sadece harf ile

yapıldığına, üçüncüsünün hazfle birlikte hareke ile yapıldığına, dördüncüsünün de hazfle beraber harf ile yapıldığına dikkat çekilmiştir. Bunlardan ilk ikisi isme, son ikisi fiile mahsustur. Ayrıca ilk ikisi tam irab ve nâkıs irab olabilirken; üçüncüsü sadece tam irab, sonuncusu ise, yalnızca nâkıs irab olmaktadır. İrâbın kelimedede gözükmeye durumuna göre lafzî, takdîrî ve mahallî şeklinde adlandırıldığı bilgisiyle ve örnekleriyle kitap tamamlanır (İmam Birgivî, 1997, s.21-28).

Birgivî Mehmed Efendi'nin cümle yapısını ve kelimelerin cümle içindeki durumlarını inceleyen bu muhtasar eserin bariz bir özelliği, incelenen kurallara dair zikredilen bütün örneklerin İslâm inancının temelleri ve ahlâk ilkeleri doğrultusunda hazırlanmış olmasıdır. Birgivî, bu sayede yalnızca Arapça öğretimini ve teoriğini hedeflemekle kalmayıp öğrenciye aynı zamanda pratik değeri de olan dinî eğitim vermekte, dinî bilgilerin pekiştirilmesiyle unutulma ihtimâlini de azaltmaktadır (Karaarslan, 1976, s.125; Martı, 2008, s.114-115). Böylece öğrenciler, bu risâleyi okurken, hem Arapça nahiv kurallarını öğrenmiş, hem de itikâdî ve ahlâkî bilgiler edinmişlerdir. İmam Birgivî'nin risâlesinde Arapça kurallara örnek verirken Ehl-i Sünnet ve cemaâtin inancına ve güzel ahlâka dair seçtiği örneklerden bazıları şunlardır: (E. Yüksel, 1994, s.35).

آمنت بالله وبه لأبعثن.

تبت من كل ذنب.

كففت عن الحرام.

تبت إلى الله تعالى.

اعبد الله تعالى حتى الموت. ليس كمثلته شيء.

رب تال يلعه القرآن. (İmam Birgivî, 1997, s.2-3).

İmam Birgivî, 1523 yılında Balıkesir'de doğmuş, ilk öğrenimini faziletli bir kimse olan babası müderris Pîr Ali Efendi'nin yanında görmüş ve ondan Arapça, mantık ve diğer bazı ilimleri okumuştur. Daha sonra İstanbul'a gelerek sırasıyla Küçük Şemseddîn, Ahîzâde Mehmed ve Rumeli Kazaskerî 'Abdurrahmân Efendi'den okuyarak icâzet almış ve müderris olmuştur. İstanbul'daki görevlerinin akabinde II.

Selîm'in hocası olan Atâullah Efendi'nin Birgi'de yaptırdığı medreseye tayin edilerek ömrünü burada tedris, irşad ve telif faaliyetleriyle geçirmiştir (Abdulkâhir el-Curcânî ve İmam Birgivî, 2000, s.8-9; İmam Birgivî, 1997, s.IV; Martı, 2008, s.31-34,37).

Birgivî'nin *el-'Avâmil*'i, daha çok Anadolu'nun Doğu ve Güneydoğusu dışındaki diğer yörelerde ve Balkanlarda medrese ders kitabı olarak okutulmuştur (Abdulkâhir el-Curcânî ve İmam Birgivî, 2000, s.13; Ş. Fazlıoğlu, 2005, s.171). *el-'Avâmil*'in medrese ders kitabı olarak asırlarca okunması, üzerinde şerh, tercüme ve i'râb çalışmalarının yoğunlaşma sebebini de açıklamaktadır. Farklı tarihlerde kırka yakın baskısı gerçekleştirilen risâlenin, sayılamayacak kadar çok yazma nüshası bulunması da aynı ilginin bir diğer göstergesidir. Birgivî Mehmed Efendi, bu eseriyle Arap dünyasında da tanınmaktadır (Martı, 2008, s.115).

Otuza yakın şerh ve tercümesi bulunan eser, Ahmed el-Adavî'nin şerhi ve Zeynîzâde olarak bilinen Hüseyin b. Ahmed'in (ö.1754) *Ta'liku'l-Fevâzil* adlı muribiyle birlikte okutulmuştur (Ş. Fazlıoğlu, 2005, s.146; Şeşen, 1986, s.273).

3. *İzhârü'l-Esrâr*

Birgivî Mehmed Efendi (ö.1573) tarafından kaleme alınan eser, yine Birgivî'nin kendisinin yazmış olduğu *el-'Avâmilü'l-Cedîd*'inin bir bakıma mufassal bir şerhidir. Osmanlı medreselerinde nahiv alanında okutulan temel ders kitaplarından olup genellikle *el-'Avâmilü'l-Cedîd*'den sonra, *el-Kâfiye*'den önce okutulmuştur (Ş. Fazlıoğlu, 2005, s.146; Şeşen, 1986, s.273).

Birgivî'nin *el-İzhâr*'ı, kendisinden önce el-Curcânî (ö.1078) ile başlayıp İbn Hâcib (ö.1459) ile gelişen, âmil, ma'mul ve irâb geleneği tarzında kaleme alınmış, Arapçanın nahvini konu edinen özlü bir ders kitabıdır. Eserde iraba fazlaca önem verilmesi ise, Kur'ân ilimlerini hedefleyen bir dil öğretimi isteğiyle açıklanabilir (Çakır, 1994, s.43,46).

el-İzhâr, Osmanlı medreselerinde yıllarca başarıyla okutulmuş; ancak Tanzimat ile başlayan süreçte Batı usûlü müfredât programlarına uygun yazılmadığı için yerini yeni Arapça ders kitaplarına bırakmıştır. Gerek Birgivî'nin diğer eserlerinden ziyade *el-*

İzhâr'ı ile ünlenmesini, gerekse eserin Türk öğrenciler tarafından beğenilmesini, eserde izlenen yönetime bağlamak mümkündür (Çakır, 1994, s.43).

Eserde nahiv konuları bir mukaddime ile üç bâbda ele alınmıştır. Birgivî, eserinde Arapça öğrenmeye yeni başlayan mübtedileri muhatap olarak seçmiş, konularda derinlemesine ve bıkırtıcı açıklamalar yapmaktan kaçınarak ihtilaflı konulara girmemiştir. Bu sayede onun, öğrencinin dikkatini daima zirvede tutmaya çalıştığı ve tekrarlardan uzak kalarak özenle seçilmiş özet ifadeler kullandığı görülmektedir. Mehmed Efendi, basit bir dille kaleme aldığı eserinde verdiği örnekleri, anlaşılması için ayrıca yorumlayıp seçenekleri zenginleştirerek, sağlam verilere dayanan tartışmasız bir dil öğretimini amaçlamasıyla nahvi matematiksel bir yapıya kavuşturmak istiyor gibidir (Martı, 2008, s.115).

Yazarın nahiv alanındaki diğer eseri olan *el- 'Avâmil*'deki konuların, daha detaylı olarak işlendiği kitap üç bölüme, kitaptaki her bölüm de kendi içinde yine bölümlere ayrılmaktadır. Yazar, bu eserde tamamen *el- 'Avâmil*'deki planı izlemiş; ancak her mevzuyu ondan daha ayrıntılı ve daha net bir şekilde inceleyerek örneklendirmiştir (Karaarslan, 1976, s.129).

Birgivî, eserin giriş kısmında kelime sonlarında değişiklik yapmak isteyen her *muribin* ihtiyacına cevap verecek nitelikte bir eser hazırladığını ve bu amaçla konuları âmil, mamûl ve amel (irab) olarak üç bölümde tertib ettiğini belirtmiştir (İmam Birgivî, 1998, s.1).

Bu kısa girişten sonra eserin ilk bölümünde, âmil (etkileyen) konusunu ele alan yazar, isim-fiil-harf üçlüsünü tarif eder, ardından âmili mantıkî delilleriyle açıkladıktan sonra, âmilleri lafzî ve manevî olmak üzere iki temel kategoriye ayırır, lafzî âmilleri semâî ve kıyâsî, semâî âmilleri ise, isimleri etkileyenler ve muzârî fiili etkileyenler şeklinde tasnif eder. İsimleri etkileyen âmilleri de, bir ve iki ismi etkileyenler olarak gruplandırarak inceler. Her grubu örneklerle açıklayan müellif bu bölümde harfî cerler, fiile benzeyen edatlar, leyse'ye benzeyen edatlar, muzârî fiili nasb eden, cezm eden harfler olmak üzere, kırk dokuz semâî, dokuz kıyâsî ve iki manevî âmil olarak altmış âmili şematik olarak işler (Elmalı, 2001, s.506-507; Yıldız, 2008, s.828-829).

Bunlardan harf-i cerler, yirmi adet olup bir isimde âmil (bir ismi etkileyenler)'dir. İki isimde âmil olanlar, iki kısma ayrılırlar; ilki, sekiz harftir ve bunlardan altısı fiile benzeyen harfler, yedincisi, istisnâ edatı olan *illâ*, sekizincisi, tüm cinsi olumsuz yapan *lâ*'dır. İkinci kısım ise, leyse'ye benzeyen *mâ* ve *lâ*'dır. Sonra muzârî fiilde âmil'e geçilmiştir. O da kendi içinde dört tane nasb eden harf ve on beş cezm eden kelime olmak üzere iki çeşittir. Sonrasında tek tek incelenen dokuz kıyâsî âmil de şunlardır: fiil, ism-i fail (etken ortaç), ism-i mef'ul (edilgen ortaç), sıfat-ı müşebbehe (fiile benzeyen sıfat), ism-i tafdîl (karşılaştırma sıfatı), mastar, muzâf isim, ismu'l-mubhemu't-tâm (tam kapalı isim), ma'nâ'l-fi'l (fiil anlamlı olanlar). Son olarak iki manevî âmil açıklanarak ilk bölüm tamamlanır (İmam Birgivî, 1998, s.2-37).

İkinci bölümde, mamûl (etkilenen) kavramını açıklayan yazar, ardından bunu aslî ve tâbi (bağımlı) kısımlarına ayırarak aslî mamûlleri dokuz merfû, on üç mansûb, iki mecrûr, bir meczûm muzârî fiil olmak üzere dört kısımda îzâh eder, tâbi mamûlleri de beş grupta ele alıp, mamûl sayısını otuza çıkarır (Elmalî, 2001, s.506-507; Yıldız, 2008, s.829).

Bu bölümde yazar, mamûlü açıklarken, kelimelerin ancak terkip içinde bulundukları zaman mamul olabileceklerini, bu durumda da üç kısma ayrıldıklarını, bunların da her birinin kendi içinde tekrar ikiye ayrıldıklarını belirtmiştir. Daha sonra mamûlün asıl mamûl ve bağımlı mamûl olmak üzere iki çeşit olduğunu ifade eden Birgivî, asıl mamulü merfû, mansub, mecrur ve meczum olarak dört kısma ve her birini de tekrar bölümlere ayırmıştır. Bunlardan merfu mamulleri; dokuz grupta, mansûb mamulleri, on üç grupta, mecrur mamulleri iki grupta ve son olarak meczum mamulü incelemiş ve örneklendirmiştir. Bağımlı mamulleri ise, sıfat, atıf, te'kid, bedel ve atfu'l-beyân olarak beş bölümde ele almış, bunlardan sıfatı da tekrar altı gruba ayırmıştır (İmam Birgivî, 1998, s.38-77).

Eserin irâba ayrılan üçüncü ve son bölümünde irâb konusu; irâbın mahiyeti, yeri, türü ve özelliği itibarıyla dörde ayrılarak incelenir (Elmalî, 2001, s.506-507; Yıldız, 2008, s.829). Birinci taksim, özüne göredir ve ya hareke ya harf ya da hazf ile olur. İkinci taksim, konumuna göredir. O da, ya yalnız harekelerle, ya yalnız harflerle, ya hazfle birlikte harekelerle ya da hazfle birlikte harflerle olur. Türe göre olan üçüncü sınıflandırma dört çeşittir. Niteliğe göre olan sınıflandırma ise lafzî, takdirî ve mahallî

olmak üzere üç kısma ayrılır. Eser, bu şekilde tamamlanmış olur (İmam Birgivî, 1998, s.78-94).

Birgivî, *el-İzhâr*ında, gramer öğretiminde eskiden beri söylenegelen basit örnek cümleleri tekrar etmekle birlikte, aynı cümleyi farklı konu ve konumlarda gerekli değişiklikleri yaparak tekrarlamış ve böylece muhatabına değişik konularda birbirinden farklı tercüme fırsatı sunmuştur. Bu basit tekrarlar sayesinde özellikle ana dili Arapça olmayan Türk öğrencilerin kuralları rahatlıkla anlamalarını sağlamıştır. Yazar bunun yanı sıra eserinde diğer dilcilerin konu ile ilgili örneklerini verdikten sonra kapalılığı gidermek için açıklayıcı ifadeler kullanmıştır. Birgivî'nin kullandığı bu ifadeler ve yorumlu örneklerin sayısının bazen üçe, dörde çıktığı gözlemlenmektedir. Bu sayede yakın anlamlı cümleler arasındaki ayrımı ortaya koyan yazar, o dönemde pek rastlanmayan çoktan seçmeli sistemi kullanmış olmasıyla da dikkat çekmektedir. Benzer cümleler arasındaki ayrımı farkettilen bu yöntemin, dil öğretiminde son derece önemli bir yeri bulunmaktadır (Çakır, 1994, s.43-44).

Birgivî eserinde ayrıca gramer konularını tartışmasız kesin bir dille aktarır. Gramer tartışmalarına ve ihtilaflı noktalara değinmez. Böylece o, konuların karışıklığa imkan verilmeksizin net bir şekilde anlaşılmasını hedeflemiştir. Yazar, aynı zamanda dilde aktif bir şekilde kullanılan, işlek sözcük ve ifadelere yer vermekle de dil öğretimindeki başarısını ortaya koymuştur. Bazen de cümlenin daha iyi anlaşılması amacıyla Arap gramerini Türkçenin gramerine uyarlayarak tekil (müfred) bir ifadeyi çoğula (cümle), çoğul bir ifadeyi de tekile dönüştürmüştür. Onun bu yöntemi, günümüzde 'verilen cümleye anlamca en yakın cümleyi bulma' yöntemiyle benzerlik göstermektedir. Birgivî, eserinde nahvi matematiksel bir yapıya kavuşturmak istercesine bütün konuları ayrı ayrı gruplara ayırmış, onları kendi içlerinde tekrar tekrar sınıflandırmıştır. Bu yönüyle öğretimi daha şematik ve görsel bir yapı içinde gerçekleştirmeyi düşünmüştür (Çakır, 1994, s.44-46).

İzhâru'l-Esrâr'a, başta müellifin kendi ta'likâtı olmak üzere bir çok ilim adamı tarafından şerh, ihtisar, i'râb ve tercüme tarzı çalışmalar yapılmıştır (Martı, 2008, s.116). Otuza yakın şerhi, kırktan fazla baskısı bulunan eser, medreselerde Mustafa b. Hamza el-Adavî'nin (ö.1674-75) *Netâ'icu'l-Efkâr* adlı şerhi ve Zeynîzâde Hüseyin Efendi'nin (ö.1753) *Hallu Esrârî'l-Ahyâr 'alâ İrâbı İzhârî'l-Esrâr* adlı muribiyle

birlikte okutulmuştur (Ş. Fazlıoğlu, 2005, s.146-147; Hazer, 2002, s.289; Karaarslan, 1976, s.129; Şeşen, 1986, s.273).

el-İzhâr üzerine yapılmış diğer bazı şerhler arasında; Muslihiddîn Kalamışlı'nın *Keşfu'l-Esrâr*'ı, Muhammed b. Muhammed'in (ö.1758) *Fethu'l-Esrâr*'ı, 'Abdullah el-Eyyûbî'nin (ö.1836) *Fevâ'ihu'l-Ezkâr*'ı, Osmanpazarlı İsmail Efendi'nin (ö.1894) *Ref'ul-Estâr fî Halli Müşkilâti'l-İzhâr*'ı sayılabilir (Karaarslan, 1976, s.129). Eserin bir diğer şârihi, Subicalı Muhammed b. Muhammed b. Ahmed (ö.1728)'dir (Hazer, 2002, s.289'daki dipnot).

4. *el-Kâfiye fî'n-Nahv*

İbn Hâcib olarak bilinen Cemâluddîn Ebû 'Amr b. 'Osman (ö.1248-49) tarafından kaleme alınan *el-Kâfiye*, muhtasar bir eser olup Osmanlı medreselerinde okutulan en önemli nahiv kitaplarındandır. Eser, gayet veciz bir metin olmasına rağmen nahiv konularının tamamını içermektedir. Yazar, eserinin bazı kısımlarında konuları nahiv kurallarının yerine, örnekler göstererek açıklamayı tercih etmiştir. Bu durum, onun kitabını kavramak isteyenlerin nahiv alanında ihtisas sahibi olmalarını ve *el-Kâfiye* şerhlerinden yararlanmalarını kaçınılmaz kılmıştır. Bu nedenle *el-Kâfiye*, medreselerde bir başlangıç kitabı olarak değil, ileri seviyelerde okutulan bir eser olarak yerini almıştır. İbn Hâcib eserinde, nahvin bütün konularını, isimler, fiiller, harfler şeklinde üç ana bölümde, bunların her birini de bir çok alt bölümde düzenlemiş ve anlaşılır bir dille işlemiştir. Konuların anlaşılır bir dille işlenmesi, *el-Kâfiye fî'n-Nahv*'ın, medreselerde okutulan başlıca nahiv kitapları arasında yer almasını sağlamıştır (Ş. Fazlıoğlu, 2003a, s.102, 2005, s.147; Karaarslan, 1976, s.130-133; Yıldız, 2008, s.829; A. Yüksel, 2003, s.147).

el-Kâfiye, Arap grameri üzerine yazılan üç temel eserin sonuncusudur. İlki, Sibeveyhi'nin (ö.796) *el-Kitâb*'ıdır. İkincisi ez-Zemahşerî'nin (ö.1183) *el-Mufasssal* adlı eseridir. Üçüncüsü olan *el-Kâfiye'de* İbn Hâcib (ö.1249), *el-Mufasssal*'dan yararlanarak nahve dair konuları daha öz ve yalın bir anlatımla ele almış, sadece örneklerle öğretmeyi amaçlamayıp aynı zamanda konuların felsefesine de girmiştir (Kılıç, 2001, s.153-154; Yıldız, 2008, s.829).

el-Kâfiye'de öncelikle kelime ve kelâmdan bahsedildikten sonra âmil, ma'mul ve irâb, kısımları ile birlikte ele alınarak eser tamamlanır. İbn Hâcib, eserinde hem mu'rab hem mebnî üzerinde durur. İçerik olarak benzerlik gösteren diğer nahiv kitabı Birgivî'nin *el-İzhâr*'ına göre *el-Kâfiye*'de konular daha ayrıntılı olarak işlenmiştir.

Eserde ilk olarak 'Kelâm' başlığı altında kelâmı oluşturan öğelere yer verilmiştir. Arapçada cümle olarak da tanımlayabileceğimiz kelâm, bir bağ ile iki kelimeyi birarada tutan ifadedir. Kelâmı oluşturan öğeler ise; isim, fiil ve harften ibarettir ki bunlara kelime adı verilir (İmam Birgivî, 2006, s.13). Kelime kendi içinde bir anlam ifade eden isim, fiil ya da kendi başına bir anlamı olmayıp da başka bir kelimeyle anlam kazanan harf (edat) lerden oluşur. Kelâm (cümle) ise, iki kelimenin birleştirilmesiyle ya da bir kelime ve bir fiilin birleştirilmesiyle (el-isnâd) meydana gelmektedir (Karaarslan, 1976, s.130).

Cümle içindeki kelimeler, sonları bakımından mebnî ve mu'reb olmak üzere iki kısma ayrılır. Mu'reb, irab alan anlamında olup sonu tek bir şekilde kalmayıp âmillerin etkisiyle değişiklik gösteren kelimelerdir. Mebnî ise, irab alâmeti (sondaki harekesi) değişmeyen kelimeler olup mebnî asıl ve mebnî ârız olmak üzere ikiye ayrılır (İmam Birgivî, 2006, s.222, 233-234). Kelimenin sonundaki değişiklikler ona anlam yüklemek içindir. Buna göre kelimenin harekesinin ref' olması, özne konumunda olduğunu gösterir, nasb olması tümleç olduğunu ifade eder. Cer olması ise, kelimenin bağlaç aldığı anlamına gelir (Karaarslan, 1976, s.131).

Âmil ise, irabın olmasına yardımcı olan etken; bir başka deyişle ma'mulun oluşmasını sağlayan, kelimenin sonunu harf ve hareke bakımından değişikliğe uğratan etkindir (İmam Birgivî, 2006, s.17; Karaarslan, 1976, s.131). İbn Hâcib, eserinde bunlardan sonra munsarif ve gayr-i munsarif konularını ele almış ve nahvin kurallarını, el-merfû'at, el-mansûbât ve el-mecrûrât olarak üç gruba ayırmıştır (Karaarslan, 1976, s.131).

İbn Hâcib'in *el-Kâfiye*'si, *el-Mukaddime fi'n-Nahv* adıyla da bilinmektedir. XIII. yüzyıldan itibaren müslüman ülkelerde etkisini göstermeye başlayan eser, bütün müslüman ülkelerde yeterli bir üne sahip olmuştur (Karaarslan, 1976, s.130). Taşköprülüzâde de son derece itibar gören eserin, bu ilgiye binaen pek çok şerhinin

yapıldığını; gerçekten üstün ve kıymetli bir kitap olduğunu ifade etmiştir (Taşköprülüzâde, 1975, s. 160).

Eserin, başta bizzat müellifine ait *el-Vâfiye* adında manzûm bir şerhi olup bir çok âlim tarafından yapılan yaklaşık yüz şerhi bulunmaktadır. En bilinen şerhleri Radiyuddîn Muhammed b. el-Hasan el-Esterâbâdî (ö.1287-88), Ruknuddîn Hasan b. Mahmûd el-Esterâbâdî (ö.1414-15) (*Şerhu Mutavassıt* adıyla), Celâluddîn Ahmed b. ‘Ali b. Muhammed el-Gucduvânî (ö.1320-1321) Seyyid Şerîf Curcânî, Molla Câmi (ö.1492-93), ‘İsâmuddîn el-İsferâ’inî, ‘Abdulgafûr el-Lârî ve Hekimşah el-Kazvînî’nin (ö.1522) şerhleridir. Hacı Baba et-Tosyavî ve Zeynîzâde de esere birer murib yazmışlardır. *el-Kâfiye fi’n-Nahv*, medreselerde genellikle Molla Câmi olarak bilinen Nuruddîn ‘Abdurrahmân b. Ahmed’in (ö.1492-93) *el-Fevâidu’d-Diyâiyye* (Molla Câmi) adlı şerhi ve Zeynîzâde’nin *el-Fevâidu’s-Şâfiye* adlı muribi ile beraber okutulmuştur (Ş. Fazlıoğlu, 2005, s.147; Karaarslan, 1976, s.130-133; Şeşen, 1986, s.270,273; Taşköprülüzâde, 1975, s.160-162; Yıldız, 2008, s.829).

Eserin diğer şerhleri, Tâceddîn Ebû Muhammed Ahmed b. ‘Abdulkâdir (ö.1349), Sûdî el-Bosnavî (ö.1592), Mevlevî İsmail (ö.1633), Husameddîn İsmail b. İbrâhîm (ö.1607), Şemseddîn b. el-Kâdî Kemâleddîn (ö.1564), Akkaftan Kemâleddîn (ö.1619) ve Takıyuddîn Nîlî’nin şerhleri ile Mevlânâ Habîsî’nin *el-Veşah* adlı şerhi, Sa’îd-i ‘Acemî’nin *Necmu Sa’îd*’i ve ‘Alâaddîn ‘Ali Fenârî’nin (ö.1497) *Şerhu Kâfiye*’sidir. Eser ayrıca, Muhammed Bahşî (Halebî) (ö.1687) tarafından *eş-Şâfiye fi Nazmi’l-Kâfiye* adıyla manzûm hâle getirilmiş, Vassaf ‘Abdullah Efendi (ö.1760) tarafından da *İrşâd-ı Ezkiyâ* adıyla manzûm olarak tercüme ve şerh edilmiştir. *el-Kâfiye*’nin diğer bir tercümesi de Muhammed Efendi (ö.1565) tarafından yapılmıştır (Ergün, 1996, s.6-7; Hazer, 2002, 289’daki dipnot; Karaarslan, 1976, s.132; Taşköprülüzâde, 1975, s.161-162).

İbn Hâcib’in *el-Kâfiye*’sinin Kâdî el-Beyzâvî Nâsireddîn ‘Abdullah (ö.1292) tarafından bir de muhtasarı yapılmıştır. *Lubbu’l-Elbâb fi ‘İlmi’l-İ’râb* adındaki bu muhtasar, İbn Hâcib’in ele aldığı nahiv kurallarına değindikten sonra eksik yönlerini tamamlamıştır (Karaarslan, 1976, s.133; Martı, 2008, s.116).

5. *Molla Câmî (el-Fevâidu'd-Diyâiyye)*

İbn Hâcib'in nahiv alanındaki *el-Kâfiye fi'n-Nahv* adlı eseri üzerine Molla Câmî olarak bilinen Nûruddîn 'Abdurrahmân b. Ahmed Nûruddîn el-Câmî (ö.1492-93) tarafından *el-Fevâidu'd-Diyâiyye* adıyla yazılan şerhtir. Yazarın adından dolayı daha çok *Molla Câmî* ya da sadece *Câmî* adıyla tanınan eser, medreselerde nahiv alanında okutulan başlıca ders kitaplarından biridir (Ş. Fazlıoğlu, 2003a, s.102, 2005, s.147-148; Hazer, 2002, s.289; Karaarslan, 1976, s.132-133; Şeşen, 1986, s.270; Yıldız, 2008, s.829).

Yazar, eserini, kendi oğluna Arap gramerini öğretmek amacıyla yazmış ve oğlu Diyâeddîn Yûsuf'un adına ithafen *el-Fevâidu'd-Diyâiyye fî Şerhi'l-Kâfiye* olarak adlandırmıştır. *el-Kâfiye* üzerine yazılmış en ünlü şerh olan bu kitap, Arapçayı öğrenmeye yeni başlayanlar için faydalı bir çalışmadır (Karaarslan, 1976, s.132).

Molla Câmî, *el-Fevâidu'd-Diyâiyye*'nin giriş kısmında, kitabının İbn-i Hâcib'in *el-Kâfiye* adlı eserindeki anlaşılması zor yerleri çözmekte yeterli, yararlı bilgiler içerdiğini ve oğlu gibi yeni başlayan talebelerin faydalanması için yazıldığını ifade etmiştir. Kelimenin tarifini yaparak başladığı eserinde grameri isim, fiil, harf olarak ele almış ve bunların her birini alt başlıklar hâlinde detaylı bir şekilde açıklayarak örneklendirmiştir (Abdurrahman Câmî, 2005, s.V, 2-567).

'Abdurrahmân el-Câmî'nin kendi çağından itibaren okutulagelen eseri, XVI. yüzyılda çok ünlü olup (Karaarslan, 1976, s.133) tarihten günümüze geleneksel Arapça öğretiminde kullanılmaktadır (Martı, 2008, s.117). Taşköprülüzâde, bu şerhten bahsederken, onun güzel anlatımda, güzel tertib ve ifadede kimsenin erişemeyeceği bir dereceye ulaştığından sözeder. O, bu eserin Anadolu'da büyük bir üne kavuştuğunu ekledikten sonra yazarı 'Abdurrahmân Câmî'nin de herkes tarafından tanındığına dikkat çekerek biyografisini bile vermeye gerek duymamıştır (Taşköprülüzâde, 1975, s.162).

Nuruddîn 'Abdurrahmân el-Câmî, m.1414 yılında Câm şehrine bağlı Harcird kasabasında doğmuştur ve doğduğu şehre nisbetle Câmî mahlasını almıştır. Babası Nizâmiye medresesinde müderris olan Câmî'nin bizzat kendisi de bu medresede öğrenim görmüştür. Hoca 'Ali es-Semerkindî ve Şihâbuddîn Cacermî'nin derslerine

devam etmiştir. Genç yaşta Herat'ın beş allâmesinden biri kabul edilmiştir. Herat emîri onun için ayrı bir medrese yaptırmıştır. Kendisini bu medresede tedrisâta veren Câmî'nin, derslerinde ağırlık verdiği Arap dili ve edebiyatına dair kaleme aldığı *el-Fevâidu'd-Diyâiyye* adlı Arapça gramer kitabı, o daha hayattayken medreselerde ders kitabı olarak okutulmuştur. Ömrünün sonuna kadar ders vermekle meşgul olan 'Abdurrahmân Câmî, ardında farklı dallarda pek çok eser bırakmıştır. Gramere dair eserleri, *el-Kâfiye* şerhi *el-Fevâidu'd-Diyâiyye (Molla Câmî)* ve *Sarf-i Manzûm ve Mensûr*'dur (Abdurrahman Câmî, 2005, s.X-XI).

Molla Câmî, *el-Kâfiye*'yi şerhettiği *el-Fevâidu'd-Diyâiyye* adlı eserinde geleneksel yöntemi izleyerek metni kısa kısa parçalara ayırıp açıklamıştır. Şerh oldukça muhtasar olmakla birlikte ibarelerin güçlüğü nedeniyle okunup anlaşılabilmesi çok zaman almaktadır. *el-Kâfiye*'nin pek çok şerhi bulunmasına ve Molla Câmî'nin *el-Kâfiye* üzerine yazmış olduğu bu şerhten daha mükemmelleri kaleme alınmış olmasına rağmen, hiç biri *Molla Câmî* kadar tutulmamış, medreselerde ders kitabı olarak okunmamış ve okutulmamıştır (Abdurrahman Câmî, 2005, s.XIII).

Molla Câmî'nin yazdığı bu şerh çok rağbet gördüğü için üzerine pek çok hâşiye yazılmıştır. Söz konusu hâşiyelerin sayısını tespit etmek pek mümkün olmamakla birlikte başlıcaları, 'Îsâmuddîn İbrâhîm b. Muhammed 'Arabşah el-İsferâ'înî'nin (ö.1538) yazarının adından dolayı *el-İsâm* olarak ünlenen hâşiyesi ile Radiyuddîn el-Esterâbâdî, 'Abdulgafur Radiyuddîn el-Lârî (ö.1506), Muslihuddîn Muhammed el-Lârî (ö.1571), İsmetullah, 'Abdulkakîm, Muhammed Rahmi, Karacaahmed el-Hamîdî (ö.1675), Muhammed b. 'Ömer ve Kurt Efendi'nin hâşiyeleridir (Abdurrahman Câmî, 2005, s.XIII; Hazer, 2002, s.289; Karaarslan, 1976, s.133; Şeşen, 1986, s.273). *Molla Câmî*, Kurt Muhammed Efendi (ö.1587) tarafından Türkçeye çevrilmiştir (Ergün, 1996, s.6; Hızlı, 2008a, s.34; Karaarslan, 1976, s.133). Birgivî Mehmed Efendi de eseri inceleyerek gerekli gördüğü kısımları açıklığa kavuşturmak amacıyla *Ta'likât 'ale'l-Fevâidi'd-Diyâiyye* isimli bir ta'likât yazmıştır (Martı, 2008, s.117).

6. *Muğni'l-Lebîb*

İbn Hişâm olarak bilinen ve Arapçanın inceliklerine hakkıyla vâkıf olan Ebû Muhammed 'Abdullah b. Yûsuf (ö.1360)'un *Muğni'l-Lebîb 'an Kutubi'l-E'ârib* adıyla

yazdığı eseridir. *Muğni'l-Lebîb*, Arapçadaki edatlar ve harflerle ilgili olup nahiv sahasında okutulan yüksek eserlerdendir (Ergün, 1996, s.7; Hazer, 2002, s.290; Hızlı, 2008a, s.34; Şeşen, 1986, s.270; Taşköprülüzâde, 1975, s.170).

Kevâkib-i Seb'a'da, nevâdirin çoğunu da ihtivâ eden bu kitabın istiksâ rütbesinde okutulduğu ifade edilmektedir. Ancak incelikli bir kitap olduğundan bu mertebede çok iyi anlaşılamayacağı ve kavranması için zamana ihtiyaç duyulduğu da eklenmiştir (İzgi, 1997, s.71). Şemseddîn el-Fenârî (ö.1430) de talebelerine bu eseri okuyup ezberlemelerini vasiyet etmiştir (Hazer, 2002, s.290; Karaarslan, 1976, s.135). Bu durum eserin XV. yüzyılda çoktan ün kazandığını göstermektedir. *Muğni'l-Lebîb*, bir bakıma diğer sentaks (nahiv) incelemelerinin tamamlanmasıdır, denilebilir (Karaarslan, 1976, s.135).

İbn Haldûn *Mukaddime* adlı eserinde *Muğni'l-Lebîb*'i son derece muntazam bir eser olarak tanımladıktan sonra; eserde, i'râba ait hükümlerin toplu ve ayrıntılı bir şekilde biraraya getirildiğine; harflerden, kelimelerden ve cümlelerden sözedildiğine; nahiv ilminde yer alan bâbların çoğunda rastlanan tekrarların çıkarıldığına; Kur'ân'ın irâbındaki detayların tümüne işaret edilerek her birinin de kurallar, bölümler ve bâblar hâlinde tespit edildiğine dikkat çekmiştir. Ayrıca bütün bunların İbn Hişâm'ın nahiv ilmindeki gücünün yüksekliğini ve alanındaki bilgisinin fazlalığını ortaya koyduğunu vurgulamıştır (İbn Haldûn, 1983, c.2: s.1322).

Eserin müellifi İbn Hişâm m.1309 yılında doğmuş, nahiv, fıkıh, me'ânî, beyân, 'arûz ve diğer bazı ilimlerde, Şihâbuddîn 'Abdullatîf İbnu'l-Merhal, İbn-i Sirâc, Ebû Hayyan, Şeyh Tâcuddîn et-Tebrîzî, İbn Cemâa gibi âlimlerden ders almıştır. İbn Hişâm'ın *Muğni'l-Lebîb* dışında medreselerde okutulan Arap dili ile ilgili eserlerinin başlıcaları; nahve dair *Katru'n-Nedâ*, *Şuzûru'z-Zeheb*, *Katru'n-Nedâ* ve *Şuzûru'z-Zeheb şerhleri*, *Kavâidu'l-İ'râb*, sarf ilmi hakkında ise, İbn Hâcib'in eş-Şâfiye şerhi olan iki ciltlik *Umdetu't-Tâlib fî Tahkîk-i İbn Hâcib* adlı eseridir (İbn Hişâm el-Ensârî, 2007, s.6)

Muğni'l-Lebîb üzerine yapılan şerhler de medreselerde ders kitabı olarak okutulmuştur. Bunlardan en ünlüsü, İznikli Vahyîzâde Muhammed Efendi tarafından yapılan şerhtir (Ergün, 1996, s.7; Hızlı, 2008a, s.34). Eserin diğer şârihleri, Muhammed Ebû Bekr ed-Demâminî (ö.1425), Ebû Beşîr Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed el-

Mâlikî en-Nahvî (ö.1440), Şeyh Takıyuddîn Ebû'l-Abbas Ahmed b. Muhammed (ö.1467) ve Suyûtî (ö.1505)'dir (Hazer, 2002, s.290). Antakyalı Mustafa Remzî (ö.1689) de İbn Hişâm'ın bu eserini *Gunyetu'l-Erib 'an Şurûhi Muğni'l-Lebîb* adıyla şerhetmiş ve *Muhtasar Muğni'l-Lebîb* adıyla aynen aslı gibi sekiz bölüm üzerine ihtisar etmiştir (Yavuz, 2001, s.121,124).

7. *Kavâidu'l-İ'râb*

İbn Hişâm adıyla tanınan Ebû Muhammed 'Abdullah b. Yûsuf (ö.1360)'un *el-İ'râb 'an Kavâ'idî'l-İ'râb* adıyla kaleme aldığı eseridir. Bu eserin en büyük özelliği ve nahiv ilmine dair diğer kitaplardan ayıran noktası; cümleler, edatlar ve bir takım harflerden bahsediyor olmasıdır (Ergün, 1996, s.7; Hazer, 2002, s.290; Hızlı, 2008a, s.34; İbn Hişâm el-Ensârî, 2007, s.5; Taşköprülüzâde, 1975, s.170).

Kavâ'idu'l-İ'râb, sentaks üzerine muhtasar bir kitap olup medreselerde okutulmuştur. İbn Hişâm, bu eserini *Muğni'l-Lebîb*'i kaleme almasından önce Mekke'de yazmıştır. İstanbul'da baskısı yapılan (Karaarslan, 1976, s.134) eserin Süleymâniye Kütüphanesi'nin çeşitli bölümlerinde nüshaları bulunmaktadır (Hazer, 2002, s.290).

Yazar, eserinin giriş kısmında, kitabının i'râbın çeşitleri hakkında ince anlamlar üzerine hakim olabilmek için çok faydalı olduğunu ve bu amaçla eserini i'râbın kurallarını açıklamak anlamında *el-İ'râb 'an Kavâ'idî'l-İ'râb* olarak isimlendirdiğini belirtmiştir (İbn Hişâm el-Ensârî, 2007, s.9,11).

Bu girişin ardından i'râb kaidelerini dört bâbda ele alan İbn Hişâm, cümlelerin hükümlerine yer verdiği ilk bâbda, konuları 'cümlelerin îzâhı', 'i'râbda mahalli olan cümleler' ve 'i'râbda mahalli olmayan cümleler' gibi ayrı başlıklarda incelemiş ve her birini alt başlıklarla teker teker açıklamıştır. İkinci bâb, 'câr ve mecrûr' hakkında olup dört kısımda incelenmiştir. Eserin üçüncü bâbı, bazı kelimelerin beyânına dair olup sekiz çeşittir. Dördüncü ve son bölümde ise 'faydalı bilgiler' adı altında nahiv âlimlerinin kullanmış olduğu terimlere, az sözle çok mânâ ifade edilmiş bazı ibarelere yer verilmiştir (İbn Hişâm el-Ensârî, 2007, s.13-201).

Kavâ'idu'l-İ'râb üzerine Celâleddîn Muhammed b. Ahmed el-Mahallî (ö.1363), Süleyman el-Kâfiyeci Muhyiddîn Muhammed (ö.1474), Kadı Burhâneddîn İbrâhîm b. Muhammed (ö.1495) ve Hacı Baba et-Tosyevî tarafından şerhler yazılmıştır (Hazer, 2002, s.290; Şeşen, 1986, s.270).

8. *el-Elfiyye*

İbn Mâlik ya da İbn Melek olarak tanınan Cemâluddîn Ebû 'Abdillâh Muhammed b. 'Abdullah b. Mâlik et-Tâî (ö.1274)'nin eseridir. Bin beyit hâlinde manzûm olarak kaleme alınan eser, medreselerde ilerlemiş talebelere okutulan nahiv kitaplarındandır (Ergün, 1996, s.7; Hazer, 2002, s.289-290; Şeşen, 1986, s.270; Hızlı, 2008a, s.34-35; Karaarslan, 1976, s.134). İbn Mâlik burada nahiv kurallarını Kur'ân, hadisler ve meşhur Arap şiirlerinden örneklerle açıklamaktadır.

İslâmî literatürde manzûm eserlere çok sık rastlanmaktadır. Öğrencinin işini kolaylaştırmayı görev edinen âlimler, bu amaçlarına uygun olarak, grameri dizeler hâlinde yazmışlardır. İbn Mâlik de aynı düşünceyle *el-Elfiyye*'sinde grameri beyitler hâlinde yazmıştır (Karaarslan, 1976, s.134).

Kevâkib-i Seb'a'da, öğrencilerin iktisâdın orta rütbesinde, bin beyitten ibâret olan ve yetmiş beş şerh ile tâlikâtı bulunan *Elfiyyetu İbn Mâlik*'i ezberledikleri ifade edilmektedir (İzgi, 1997, s.71). Üzerine yapılan şerhler arasında en ünlüleri, Bedruddîn Muhammed (ö.1286) ile İbn 'Akîl (ö.1367)'in şerhidir. Bu iki şerh de medreselerde çok okunmuş, üzerlerine hâşiyeler yazılmıştır (Şeşen, 1986, s.270). Bunların yanı sıra İbn Ummu Kâsım ve Musannifek oğlunun şerhleri de çok faydalıdır (Taşköprülüzâde, 1975, s.167). Bedruddîn Aynî (ö.1451) de, *el-Elfiyye*'ye, *el-Makâsidu'n-Nahviyye fî Şerhi Şevâhidî Şurûhi'l-Elfiyye* adıyla bir şerh yazmış ve eserini yazma nedeninin *el-Elfiyye* üzerine İbnu'n-Nâzım, İbn Ummu Kâsım, İbn Hişâm ve İbn 'Akîl gibi âlimlerin yazdığı şerhleri biraz daha anlaşılır kılmak olduğunu belirtmiştir (Sakallı, 1995, s.83). *el-Elfiyye* üzerine yazılan bir diğer şerh de Celâleddîn 'Abdurrahmân es-Suyûtî'nin (ö.1506) *el-Behcetü'l-Mardiyye 'alâ Elfiyyeti İbn Mâlik* adıyla kaleme aldığı eseridir.

9. *el-Misbâh fî'n-Nahv*

Nâsiruddîn Ebû'l-Feth Nâsır b. 'Abdusseyyid b. 'Ali el-Mutarrizî'nin (ö.1213) yazdığı eser, medreselerde el-Curcânî'nin *el-'Avâmilu'l-Mi'e* adlı eserinden sonra okunmuştur (Ergün, 1996, s.7; Ş. Fazlıoğlu, 2003a, s.102; Hazer, 2002, s.290; Şeşen, 1986, s.270,273). *Kevâkib-i Seb'a*'ya göre bazı en meşhur i'râbı zikretmekte olup iktisârın yukarı rütbesinde okutulmaktadır (İzgi, 1997, s.71).

el-Mutarrizî eserini, oğluna Arapça öğretmek için kaleme almıştır. *el-Misbâh*, beş bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde gramer terimleri açıklanmıştır. İkinci bölüm lafzî ve kıyâsî âmillerden, üçüncü bölüm, lafzî ve semâ'î âmillerden, dördüncü bölüm de ma'nevî âmillerden bahsetmektedir. Eserin beşinci ve son bölümü Arap dilinin bölümlerine ayrılmıştır (Karaarslan, 1976, s.134).

Pek çok şerh ve hâşiyesi bulunan *Misbâh fî'n-Nahv*'ın en bilinen şerhlerinden biri, Tacuddîn Muhammed b. Muhammed el-İsferâ'inî'nin (ö.1285) *ed-Dav'u'l-Misbâh* adıyla kaleme aldığı şerhtir ki bu eser de medreselerde okutulmuş ve üzerine hâşiyeler yazılmıştır. *el-Misbâh* üzerine bundan başka Hasan Paşa b. Kara Hoca ('Alâeddîn el-Esved) (ö.1616) ve Musannifek 'Alâuddîn 'Ali b. Muhammed el-Bistâmî birer şerh, Hacı Baba et-Tosyavî ise bir mu'rib yazmıştır. Eserin bir de, Kemâleddîn el-Müderriş tarafından yapılmış Türkçe çevirisi bulunmaktadır (Hazer, 2002, s.290; Karaarslan, 1976, s.135; Şeşen, 1986, s.270; Taşköprülüzâde, 1975, s. 167).

10. *el-Mufasssal fî Sinâ'ati'l-İ'râb*

Cârullah b. Kâsım Mahmûd b. 'Ömer ez-Zemahşerî'nin (ö.1143) eseridir. Pek çok âlim tarafından şerhedilen, hâşiye yazılan ve tertib edilen eserin en ünlü şerhleri, İbn Hâcib en-Nahvî (ö. 1248-49) ve Şemsuddîn Muhammed b. Yûsuf el-Konevî (ö.1386)'ye ait olanlardır. İbn Hâcib'e ait olan şerh, *el-İzâh fî Şerhi'l-Mufasssal* adını taşımaktadır. Yazarın kendisi tarafından yapılmış *el-Unmûzec fî'n-Nahv* adında bir de muhtasarı bulunmaktadır (Hazer, 2002, s.291; Taşköprülüzâde, 1975, s.169; A. Yüksel, 2003, s.147).

11. *el-Unmûzec fî'n-Nahv*

Cârullah b. Kâsım Mahmûd b. 'Ömer ez-Zemahşerî'nin (ö.1143), üzerine pek çok âlim tarafından şerh ve hâşiyeleri yapılmış ünlü eseri *el-Mufasssal*'ının yine kendisi tarafından yapılmış olan muhtasarıdır. Mübtedîler için faydalı olan bu eser, Zeynu'l-'Arab olarak bilinen 'Ali b. 'Abdullah el-Mısrî, Cemâluddîn Muhammed b. 'Abdulgani el-Erdebîlî (ö.1249-50) ve Diyâuddîn el-Mekkî tarafından *el-Kifâye* adıyla şerhedilmiştir (Ş. Fazlıoğlu, 2005, s.146; Hazer, 2002, s.291).

12. *Şuzûru'z-Zeheb*

İbn Hişâm olarak tanınan Cemâluddîn Ebû Muhammed 'Abdullah b. Yûsuf (ö.1360)'un *Şuzûru'z-Zeheb fî Ma'rifeti Kelâmî'l-'Arab* adıyla kaleme aldığı eseridir. Medreselerde ilerlemiş talebelere okutulmuştur. Süleymânîye Kütüphanesi'nin çeşitli bölümlerinde nüshaları bulunan eser, defalarca basılmıştır (Hazer, 2002, s.290; Şeşen, 1986, s.270).

13. *el-'İsâm*

'İsâmuddîn İbrâhîm b. Muhammed el-İsferâ'înî'nin (ö.1538), İbn Hâcib'in *el-Kâfiye fî'n-Nahv* adlı eserine Molla Câmi tarafından *el-Fevâidu'd-Diyâiyye* adıyla yazılan şerh üzerine kaleme aldığı hâşiyesidir. el-İsferâ'înî, hâşiyesinde Molla Câmi şerhine pek çok konuda itiraz etmiştir. Bu hâşiye üzerine de Osmanlı âlimleri tarafından tekrar hâşiyeler yazılmıştır (Ş. Fazlıoğlu, 2003b, s.202; Karaarslan, 1976, s.133).

14. *el-Lubâb fî 'İlmi'l-İ'râb*

Tâceddîn Muhammed b. Muhammed b. Ahmed Seyfeddîn el-İsferâ'înî (ö.1286)'nin *el-Lubâb fî 'İlmi'l-İ'râb* adını verdiği muhtasar eseridir (Hazer, 2002, s.291). Taşköprülüzâde eserin, bir çok bilgiyi içine alan kıymetli bir kitap olduğunu ve elden ele dolaştığını aktarır (Taşköprülüzâde, 1975, s.162).

Eser üzerine Nukrakâr Seyyid Cemâluddîn 'Abdullah b. Muhammed Ahmed el-Hüseynî (ö.1374) ve Emînuddîn İsa b. İsmâil el-Aksarâyî (ö.1327) tarafından şerh

yapılmıştır (Hazer, 2002, s.291). En güzel ve en üstün şerhi, Seyyid Cemâluddîn Nukrakâr'a ait olandır (Taşköprülüzâde, 1975, s.162-163).

15. *Lubbu'l-Elbâb*

İbn Hâcib'in *el-Kâfiye* adlı eserine Kâdî el-Beydavî Nâsireddîn 'Abdullah (ö.1292) tarafından *Lubbu'l-Elbâb fî 'İlmi'l-Îrâb* adıyla yazılan şerh olup medreselerde okutulan ders kitapları arasındadır. Nahiv öğretiminde kullanılan başlıca eserlerden olması dolayısıyla İbn Hâcib'in *el-Kâfiye*'si pek çok âlim tarafından şerh edilmiştir. Kâdî el-Beyzavî de bu muhtasar eserinde, İbn Hâcib'in temas etmediği nahiv kurallarını zikrederek onun eksik yönlerini tamamlama yoluna gitmiştir (Karaarslan, 1976, s.133; Martı, 2008, s.116; Şeşen, 1986, s.270).

Eser üzerine Musannifek ve Mehmed Birgivî (ö.1573) tarafından şerh yazılmıştır. Bu şerhler, eserin kendi metninin kenarına yazılmıştır. Birgivî'nin *İmtihânu'l-Ezkiyâ* adıyla kaleme aldığı şerh de medrese ders kitapları arasında yer almıştır (Karaarslan, 1976, s.133; Şeşen, 1986, s.270).

16. *İmtihânu'l-Ezkiyâ*

Kâdî el-Beyzavî'nin İbn Hâcib'in *el-Kâfiye*'si üzerine *Lubbu'l-Elbâb fî 'İlmi'l-Îrâb* adıyla kaleme aldığı muhtasarına Birgivî Mehmed Efendi (ö.1573) tarafından *İmtihânu'l-Ezkiyâ Şerhu'l-Lubb mine'n-Nahv* adıyla yazılan şerhtir. Birgivî'nin bu çalışması, bazı eleştirilere ve itirazlara maruz kalmış olsa da Osmanlı medreselerinde rağbet görmüş, üzerine şerh ve hâşiyeler yazılmıştır (Ergün, 1996, s.7; Ş. Fazlıoğlu, 2003b, s. 202; Karaarslan, 1976, s.133; Martı, 2008, s.116; Yıldız, 2008, s.829'daki dipnot). Birgivî *İmtihânu'l-Ezkiyâ*'ya ilâve olarak kaleme aldığı kısa notlarını *Ta'likât 'ale'l-İmtihân* başlıklı eserinde toplamıştır (Martı, 2008, s.117).

17. *Mukaddimetu'l-Âcurrûmiyye fî 'İlmi'l-'Arabiyye*

İbn Âcurrûm Muhammed b. Muhammed b. Dâvûd es-Sanhâcî (ö.1323)'nin *Mukaddimetu'l-Âcurrûmiyye fî 'İlmi'l-'Arabiyye* adlı eseri olup medreselerde *Ecrûmiyye* adıyla bilinmektedir (Hazer, 2002, s.290; Yıldız, 2008, s.829). Bu muhtasar,

önceleri Kuzey Afrika ve Endülüs'te ders kitabı olarak okutulurken, zamanla Osmanlı medreselerinde de ders kitabı olarak okutulmaya başlanmıştır. *Mukaddimetu'l-Âcurrûmiyye* üzerine pek çok şerh yazılmıştır. Süleymâniye Kütüphanesinde çeşitli nüshaları bulunan eser, İstanbul'da ve Mısır'da basılmıştır (Karaarslan, 1976, s.136; Şeşen, 1986, s.273).

18. *Katru'n-Nedâ*

Cemâluddîn İbn Hişâm Ebû Muhammed 'Abdullah b. Yûsuf (ö.1360)'un *Katru'n-Nedâ* ve *Bellu's-Sadâ* adıyla kaleme aldığı eseridir. Medreselerde ilerlemiş talebelere okutulan bu eser üzerine müellifinin kendisi bir şerh yazmıştır (İbn Hişâm el-Ensârî, 2007, s.6; Şeşen, 1986, s.270).

19. *ed-Dav'u'l-Misbâh*

Nâsiruddîn Ebû'l-Feth Nâsır b. 'Abdusseyid b. 'Ali el-Mutarrizî'nin (ö.1213) *Misbâh fî'n-Nahv* adlı eseri üzerine Tâcuddîn Muhammed b. Muhammed el-İsferâ'înî'nin (ö.1285) *ed-Dav'u'l-Misbâh* adıyla kaleme aldığı şerhtir. Bu eser de medreselerde okutulmuş ve üzerine hâşiyeler yazılmıştır (Hazer, 2002, s.290; Karaarslan, 1976, s.135; Şeşen, 1986, s.270; Taşköprülüzâde, 1975, s.163).

20. *Netâ'icu'l-Efkâr*

Mustafa b. Hamza el-Adavî'nin (ö.1674-75), Birgivî Mehmed Efendi'nin *İzhâru'l-Esrâr*'ına yazdığı şerhtir. *el-İzhâr*'ın en meşhur şerhi olan *en-Netâ'ic*, medrese öğrencileri arasında yazarının adından dolayı *Adalı* olarak tanınmakta olup üzerine çok sayıda hâşiyeye yazılmıştır (Ş. Fazlıoğlu, 2005, s.147; Karaarslan, 1976, s.129; Şeşen, 1986, s.273).

21. *el-Hadâik*

ez-Zemahşerî'nin *Unmûzec* adlı muhtasarına Sa'duddîn Sadullah el-Berda'î'nin *Hadâiku'd-Dekâik fî Şerhi Risâleti Allâmeti'l-Hekâik* adıyla yazdığı şerhtir (Ş. Fazlıoğlu, 2005, s.146).

22. *ed-Durretu'l-Elfiyye*

İbn Mu'tî (ö.1230)'nin nahve dair *ed-Durretu'l-Elfiyye* adlı eseri de medreselerde okutulmuştur (Ergün, 1996, s.7; Yıldız, 2008, s.829).

4.1.4. Belâgat İlmi

Belâgat, söz ve yazıda düzgün, etkili ve sanatlı ifade anlamına gelmektedir. Edebiyat kâideleri ve edebî sanatlarla ilgili me'ânî, bedî' ve beyân ilimlerini içine alan (Turgay, 2009, s.12) belâgat ilminin ayrı bir ilim dalı olarak ele alınması; ilkelerinin, metot ve terminolojisinin ortaya konulması uzun bir süreç sonunda gerçekleşebilmiştir (Abdulkâhir el-Curcânî, 2008, s.9). Önceleri çeşitli âlimler tarafından eserlerinde tatbik edilerek el-Câhiz (ö.869), İbnu'l-Mu'tez (ö.908) ve 'Abdulkâhir el-Curcânî (ö.1078) ile ilmî bir zemine oturtulan belâgat ilmi, nihâyet es-Sekkâkî (ö.1299) ve onun öğrencisi el-Kazvînî (ö.1338) tarafından sistematize edilerek tasnif edilmiştir (Özdoğan, 2002, s.97).

Buna göre, M. X. yüzyılın sonlarından XIII. yüzyılın sonlarına kadarki süreç içerisinde, belâgatin yavaş yavaş me'ânî, bedî' ve beyân konularını kapsayan müstakil bir ilim hâlini almaya başladığını, bir başka deyişle gelişme sürecine girdiğini söylemek mümkündür. XIV. yüzyılın ortalarından XIX. yüzyılın sonlarına kadarki dönemde ise, olgunluk sürecine girdiği, temel konularının iyice oluşarak sağlam bir zemine oturduğu ifade edilebilir. Bu dönemde gelişen felsefe ve kelâm gibi ilim dallarında da belâgat terimlerine yer verilmesi sonucunda kelâm mektebi ve edebiyat mektebi şeklinde ekollerin oluştuğu gözlemlenmektedir. Ayrıca bu dönem, belâgatle ilgili kitapların, şerh ve hâşiyelerin kaleme alındığı dönemdir denilebilir (Turgay, 2009, s.13). Bu süreçleri, daha detaylı incelemek, belâgatin oluşumunun daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.

el-Câhiz (ö.869), *el-Beyân ve't-Tebyîn* adlı eseriyle, teorik olarak belâgatin temelini atarak belâgatin ve onun içine aldığı beyân ilminin kurucusu kabul edilmiştir. el-Câhiz'in "her makâmın bir makali vardır" ifadesi, belâgatin "muktezâyı halin durumuna göre söz söyleme" şeklinde târif edilmesinin temelini oluşturmuştur (Özdoğan, 2002, s.97).

İbnu'l-Mu'tez de *Kitâbu'l-Bedî'* adlı eseriyle bedî' ilminin kurucusu kabul edilmiştir. Ancak onun bu eserinde ele aldığı sanatlar, bugünkü anlamda yalnızca bedî' ilminin kapsamında olmayıp belâğatin me'ânî, bedî', beyân dallarının hepsine dâhil edilmektedir (Goldziher, 1993, s.87-88; Özdoğan, 2002, s.98).

Kudâme b. Ca'fer (ö.948) ise, *Nakdu's-Şi'r* adını verdiği eserinde pek çok belâgat kuralını incelemiş (Özdoğan, 2002, s.98) ve belâğati musavât, işâret ve tezyîl olmak üzere üç grupta ele almıştır. Eşitlik anlamına gelen musâvat, sözün anlama uygunluğunu ifade etmektedir. İkinci grupta yer alan işâret, sözün anlama işâret yoluyla delâlet etmesi demektir. Üçüncüsü olan tezyîl ise, kelimeleri birbirine eklemek anlamında olup eş anlamlı bir çok kelimenin tek bir manâ için kullanılmasıdır. Bunun amacı, kelimelerin birbirini te'kid etmesiyle kelimeyi anlamakta güçlük çeken muhatabın anlamasını kolaylaştırmaktır (Turgay, 2009, s.12).

Kudâme'nin söz konusu eserinde, Aristoteles'in şekilci, felsefî ve akılcı metodunu benimsemiş olması, belâğatin daha şekilci bir hâl alarak mantık ve felsefenin etkisine girmesine yol açmıştır. Bu metod, pek çok âlim tarafından takip edilmiştir. Ebû Hilâl el-'Askerî'nin (ö.1004) *Kitâbu's-Sinâ'ateyn*, İbn Reşîk'in (ö.1063) *el-'Umde fi Mehâsini's-Şi'r ve Âdâbihi ve Nakdihî*, 'Abdulkâhir el-Curcânî'nin (ö.1078) *Delâilu'l-Î'câz ve Esrâru'l-Belâga* adlı eserlerinde bu etki görülmektedir (Özdoğan, 2002, s.98).

Kudâme'nin etkisi en fazla 'Abdulkâhir el-Curcânî'de kendini göstermiştir. Curcânî'den önce belâgat ilmi, edebî zevkin hâkim olduğu bir çerçevede gelişirken; ondan sonra felsefe ve mantık metodu ile ele alınan şekilci bir boyut kazanmıştır (Özdoğan, 2002, s.99). 'Abdulkâhir el-Curcânî, *Delâilu'l-Î'câz* adlı eserinde me'ânî'n-nahv olarak zikrettiği ve daha sonra me'ânî ismini alacak olan Arapça anlambilimi olarak da nitelendirebileceğimiz ilmi kurmuştur (Abdulkâhir el-Curcânî, 2008, s.11). Fesâhat ve belâgat kavramlarından sonra me'ânî ilminin pek çok konusunu incelediği bu eserinde Curcânî, ayrıca çeşitli söz sanatlarına da yer vermiştir. Beyân ilminin temellerini attığı *Esrâru'l-Belâga* adlı eserinde ise, beyân dallarına yer vermekle kalmayıp bedî' sanatlarına da değinmiştir (Özdoğan, 2002, s.99).

Abdukâhir el-Curcânî'den sonra Arap edebiyatında “edebiyat ve kelâm ekolleri” ortaya çıkmıştır. Edebiyat ekolü daha çok Arapların yaşadığı bölgede hâkim olurken,

kelâm ekolü Türk ve Farsların yaşadığı bölgelerde etkili olmuştur. Fahrüddîn er-Râzî (ö.1267) ve es-Sekkâkî (ö.1299), kelâm ekolünü benimseyen belâgat âlimleri arasında yer almışlardır. er-Râzî, *Nihâyetü'l-Îcâz fî Dirâyeti'l-Î'câz* adlı eseriyle Curcânî'nin söz konusu iki eserini telhis etmiştir. es-Sekkâkî ise, *Miftâhu'l-'Ulûm* adlı ünlü eseriyle günümüze kadar etkisini sürdürecektir bir belâgat tasnifi ortaya koymuştur (Özdoğan, 2002, s.99-100). Curcânî'nin ilmî çevrelerde hakettiği ilgiyi gören *Delâilu'l-Î'câz*'ı ile *Esrâru'l-Belâga* adlı diğer eseri, es-Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-'Ulûm* adlı eseri ile birlikte belâgat ilminin en önemli kaynakları olarak kabul görmüşlerdir (Abdulkâhir el-Curcânî, 2008, s.10).

es-Sekkâkî'nin belâgati, me'ânî, beyân olarak tasnif ettiği ve bedî'ye işaret ettiği *Miftâhu'l-'Ulûm*'u, gördüğü ilginin ve haklı şöhretinin bir getirisi olarak belâgat âlimlerinin üzerine çok sayıda şerh ve telhîsler yazdığı bir eser hâlini almıştır. Bunlar arasında *el-Miftâh* için yazılmış en güzel telhîs, el-Kazvînî'ye ait olmalıdır. Günümüze kadar etkisini gösteren *Telhîsu'l-Miftâh* adlı bu eser, ilmî çevrelerce asıl metni gölgede bırakacak denli beğeni kazanmıştır. Bunda el-Kazvînî'nin, *et-Telhîs*'inde, es-Sekkâkî'nin eserindeki kapalı ifadeleri açarak, gereksiz uzatmaları ve fazlalıkları kısaltma yoluna gitmesi, bunu yaparken de kendi görüşlerini ortaya koymasının büyük payı vardır (Özdoğan, 2002, s.101).

el-Kazvînî (ö.1338) belâgati, söylenen sözde ve söyleyen kişide bulunmasına göre ikiye ayırır. Ona göre, Sözdeki belâgat, söylenen sözün fasih, açık, söylendiği makama ve muhatabın anlama yetisine uygun olması; sözü söyleyen kişide bulunan belâgat ise, onun açık, anlaşılır ve güzel söz söyleme kabiliyetine sahip olması demektir (Turgay, 2009, s.12).

es-Sekkâkî'nin ve el-Kazvînî'nin belâgati me'ânî, beyân, bedî' olarak tasnif ettiklerini dile getirdikten sonra bu ilimleri ayrı ayrı ele almak yerinde olacaktır.

4.1.4.1. Me'ânî İlmi

Kelime terkiplerinin özelliklerini incelemeye, derece ve farklarını bilmeye yarayan (Taşköprülüzâde, 1975, s.171) me'ânî ilmi, doğru ya da yalan olma ihtimali olan söz anlamındaki *haber* ve doğru ya da yalan olma ihtimali olmayan söz

anlamındaki emir, nehy, soru, temenni, dua, nidâ konularını kapsayan *inşâ*’dan bahsetmektedir (Turgay, 2009, s.14). Bir başka deyişle, haber ve dilek kipleri, emir, yasaklama, soru, temenni, ünlemin yanı sıra cümle içinde kelimelerin yeri, cümleleri birbirine bağlama ya da uzun cümleleri ayırma, sözü uzatma ve kısaltma gibi konular me‘ânî ilmine dâhil edilmektedir (Ergün, 1996, s.7). Nahiv, lugat ve bütün edebî bilgileri bilmeyi gerektiren bu ilmin amacı; sözü, konuşmayı gereğine uygun olarak tatbik etmektir. Bu uygulamadaki beğeni, belâğatin esasını oluşturmaktadır (Taşköprülüzâde, 1975, s.172).

Me‘ânî kavramını ilmî anlamda ilk kez kullanan âlim ‘Abdulkâhir el-Curcânî olmuştur. el-Curcânî, *Delâilu’l-İ‘câz* adlı eserinde me‘ânî’n-nahv ifadesine yer vererek me‘ânî kavramını kullanmıştır. Ancak bu kavramı ayrı bir bilim olarak, me‘ânî ilmi adı altında zikretmemiştir. ‘Abdulkâhir el-Curcânî’nin ifadelerinden yararlanan es-Sekkâkî, *Miftâhu’l-‘Ulûm* adlı eserinde onun kavramlarından yola çıkmış ve sadece me‘ânî ifadesini kullanarak bu ilme ismini veren âlim olmuştur (Özdoğan, 2002, s.102).

‘Abdulkâhir el-Curcânî, me‘ânî’n-nahv ifadesiyle kelâmın nazmı ile eşyalar arasında ilişki kurmayı kastetmekte ve nahiv kurallarının sözde kullanılması ve uygulanmasıyla bunun gerçekleşeceğini dile getirmektedir. O’na göre, sözün belîğ olabilmesi için nahiv kurallarına uygunluğu şarttır (Abdulkâhir el-Curcânî, 2008, s.11; Özdoğan, 2002, s.102).

es-Sekkâkî, me‘ânî ilmini, “muktezâyı hâlin sözde tatbikinde muhtemel hataları tespit edip korumak için söz ifadelerindeki özelliklerin araştırılması” şeklinde tarif ederken; el-Kazvînî aynı düşüncüyü daha açık ve daha sade bir şekilde ifade ederek; “Arapça lafızların kendisiyle muktezâyı hâle uygunluğu sağlanan durumları öğreten bir ilim” olarak tanımlamıştır. Bu iki âlimin me‘ânî ilmini tarifleri de bu ilmin nahiv ilmi ile olan ilişkisini ortaya koyar niteliktedir (Özdoğan, 2002, s.102-103).

4.1.4.2. Beyân İlmi

Beyân ilmi, delillerin açıklığıyla bir manayı çeşitli yollarla bildirmenin usûlünü anlatan ilim olup (Taşköprülüzâde, 1975, s.172) teşbih (benzetme), hakikât, mecaz, yani kelimeleri mecâzî anlamda kullanma teknikleri, istiâre, kinâye gibi konuları içine alır

(Ergün, 1996, s.7; Turgay, 2009, s.14). Bunlardan teşbihlerin, mecâzî alâkaların ve kinâyelerin kısım ve derecelerini bilmek aklî; teşbih şekillerini, istiâre kısımlarını, güzellik ve letâfet hallerini beyân ve isbat ise vicdânî ve zevkîdir. Düşünülen manayı, açık deliller ile belirlerken hataya düşmekten alıkoymayı hedefleyen bu ilim dalı, (Taşköprülüzâde, 1975, s.172) anlatım şekilleri ve ifade tarzlarına özgü belirtilerle (delâletlerle) ilgili konularla ilgilenmektedir (İbn Haldûn, 1983, s.1329).

Beyân kavramını ilk kez el-Câhiz *el-Beyân ve't-Tebyîn* adlı eserinde ele alıp incelemiş ve bu bakımdan belâğatin ve beyân ilminin kurucusu kabul edilmiştir. Ancak o, beyân ilmini; kapalı olan şeyleri açık bir şekilde ifade etme, gizli olan anlamı açığa çıkarma olarak tanımlamıştır. el-Câhiz'den sonra çeşitli belâgat âlimleri tarafından ele alınan ve gelişme gösteren bu ilim, 'Abdulkâhir el-Curcânî tarafından etraflıca incelenmiştir. el-Curcânî, beyânın bölümleri olan teşbih, mecaz ve kinaye gibi sanatları ele alış biçimi ile beyân ilminin kurucusu olarak kabul görmüştür. Bununla birlikte o, sözünü ettiği sanatların beyân ilmi kapsamında değerlendirilmesi gerektiğinden bahsetmemiştir (Özdoğan, 2002, s.103-104).

Bir diğer belâgat âlimi es-Sekkâkî ise, hem beyân ilmini tarif etmiş, hem de teşbih, mecâz, kinâye gibi sanatları bu ilim çerçevesinde ele almıştır. es-Sekkâkî, beyân ilmini, “muhababın arzu ettiği şeyi elde etmek ve sözün ortama uygunluğundaki hatalardan sakınmak için az veya çok kendisine açıkça delâlet etmede birbirinden farklı yollarla dile getirmenin öğrenildiği bir ilim” olarak tanımlamış ve teşbih, istiâre, mecâz ve kinâye şeklinde sınıflandırmıştır. Onun beyân ilmi için yaptığı bu tarif ve tasnif, kendisinden sonraki âlimler üzerinde de etkisini sürdürmüştür. Nitekim takipçilerinden el-Kazvînî, onun tarifini daha anlaşılır bir şekilde ifade ederek; “bir manayı, kendisine açıkça delâlet etmede birbirinden farklı yollarla dile getirmenin öğrenildiği ilim” olarak tanımladığı bu ilmi, yine es-Sekkâkî'den farklı bir biçimde istiâreyi de mecâzın içine alarak teşbih, mecâz ve kinâye olmak üzere üç kısımda değerlendirmiştir (Özdoğan, 2002, s.104).

İbn Haldûn da bu ilmin, lafzın lâzımından ve melzumundan bahsettiğini, bunun da istiâre ve kinâyeden ibaret olduğunu dile getirmiştir.

4.1.4.3. Bedî‘ İlmi

Bedî‘ ilmi, duruma uygunluk ve delillerin açık olması şartıyla, sözü güzelleştirme adına Arapça terkipleri ele alan ilim dalıdır (Taşköprülüzâde, 1975, s.173). Kelimelerle ve anlamlarla ilgili süsleme sanatları, güzel söz söyleme sanatlarına yer verilen (Ergün, 1996, s.7) bu ilim dalında ayrıca, edebî yazıların lafzî ve manevî güzellikleri üzerinde durulmaktadır (Turgay, 2009, s.14).

Bedî‘ ilmi, ifadeyi zarif bir şekilde sokarak güzelleştirmek ve süslemekten ibaret olup fasılalarda ve duraklarda, ifadenin lafızları arasındaki cinaslarda, ifadenin vezinlerini kesen tarsî ya da aralarındaki lafız iştirakı nedeniyle kastedilen manayı lafzın açık anlamından daha kapalı olan anlamını ihâm* sûretiyle veya zıtlar arasındaki tekâbül* yoluyla ortaya çıkan tıbakla (uyumla) ya da buna benzer noktalara temas ederek gerçekleşir (İbn Haldûn, 1983, s.1329).

Bedî‘ kavramının ilk kez el-Esma’î (ö.831) tarafından *aksaru badî‘an* ifadesiyle kullanıldığı görülmektedir. Daha sonra el-Câhiz de bu kavrama yer vermekle birlikte, bedî‘ ilmini açıkladığımız anlamda değil de ‘manâ orijinalliği’ anlamında kullanmıştır. İbn Reşik de *el-‘Umde fî Mehâsini’ş-Şi‘r ve Âdâbihî ve Nakdihî* adlı eserinde bedî‘yi bu anlamda kullanmış ve otuzdan fazla bedî‘ sanatına yer vermiştir (Özdoğan, 2002, s.104).

Bedî‘ ilmi, lafız ve manâ güzellikleri ile ilgili sanatları içermektedir. es-Sekkâkî de me‘ânî ve beyândan sonra lafız ve manâ güzelliklerinden söz ederek bunların belâgat ve fesâhatta çok önemli olduğunu ifade eder; ancak bunları bedî‘ olarak adlandırmaz. es-Sekkâkî’nin bu ifadesine, el-Kazvînî *Telhîsu’l-Miftâh* adlı eserinde bedî‘ adını verir. O, bedî‘yi; “muktezâyı hâle uygunluğu ve ifade açıklığına riayet edildikten sonra kendisiyle sözün güzellik yönleri bilinen bir ilimdir” şeklinde tanımlar. Ayrıca es-Sekkâkî, bedî‘ sanatlarından on altısını zikrederken, el-Kazvînî, otuz üç tane bedî‘ sanatını inceler. el-Kazvînî’nin söz konusu eseri, bedî‘ sanatının devam ettirilmesi ve üzerinde çalışmalar yapılmasını sağlamıştır (Özdoğan, 2002, s.104-105).

* ihâm: iki manalı kelimelerden en az kullanılan manayı bilerek kullanma. (Devellioğlu, 1982, s.496)

* tekâbül: karşı karşıya olma, karşılık olma, karşılama. (Devellioğlu, 1982, s.1275)

el-Kazvîni, es-Sekkâkî'nin eserinde değindiği fakat ismen zikretmediği bedî' ilmine adını vermiş ve eserinde otuz üç bedî' sanatına yer vererek bedî' sanatlarını, *tıbâk, ırsâd, muzâvece, 'aks, rucû', tevriye, istihdâm, leffu neşr, cem', tefrik, taksîm, tecrîd, mubâlağa, el-mezhebu'l-kelâmî, husnu't-ta'lîl, tefrî', te'kidu'l-medh bimâ yuşbihu'z-zem, te'kidu'z-zem bimâ yuşbihu'l-medh, idmâc, tevcîh, tecâhulu'l-'ârîf, el-kavl bi'l-mûcib, ittirâd, cinâs, reddu'l-'acûz 'ala's-sadr, sec', teşâtir, muzâvece, kalb, teşrî' luzûm mâ lâ yelzem* olarak zikretmiştir.

Belâgat ilminin ve kısımları olan me'ânî, beyân, bedî' ilimlerinin tanımı ve ortaya çıkışına ilişkin bilgilere yer verdikten sonra bu ilme dair Osmanlı medreselerinde okutulan ders kitapları hakkında bilgiler vermek yerinde olacaktır.

4.1.4.4. Belâgat İlmi ile İlgili Eserler

1. *Miftâhu'l-'Ulûm*

Sirâcuddîn Ebû Yakûb Yûsuf b. Ebî Bekr es-Sekkâkî (ö.1228) tarafından yazılan eserin ilk bölümü sarf, ikinci bölümü nahiv, üçüncü bölümü ise, belâgat ilimlerinden beyân ve me'ânîye ayrılmıştır. Ancak medreselerde daha çok belâgat ilimlerini konu edinen üçüncü bölümü okutulmuştur (Ergün, 1996, s.7-8; Ş. Fazlıoğlu, 2003a, s.103). *Miftâhu'l-'Ulûm*, Fâtih zamanında otuz-otuz beş akçe yevmiyeli medreselere de adını vermiş ve söz konusu medreseler, bu kitabın adına binaen *Miftâh Medreseleri* olarak adlandırılmıştır (Baltacı, 2005a, s.122; Ergün, 1996, s.7-8; Yıldız, 2008, s.830).

Üç bölümden oluşan eserin ilk bölümünde, sarfın esâsı ve tarifi ile harfler ve mahreçleri, kelimelerin oluşumu, kalıp ve vezinlerinin yanı sıra sarfın tamamlayıcısı niteliğindeki iştikâk konusu ele alınır. Nahiv ilmine ayrılan ikinci bölümde, nahvin tarifi ve faydası ile âmil, ma'mûl ve irâb alametleri gibi Arap dilinin söz dizim kurallarına ve sebeplerine ilişkin mantıkî açıklamalar yapılmaktadır. Üçüncü ve son bölümde belâgat ilminin dallarından me'ânî ve beyân ilimlerine yer verilmiştir (Benli, 2005, s.20-21; Yıldız, 2008, s.830).

es-Sekkâkî, belâgat ilimlerinin tasnifini yaptığı eserinin üçüncü bölümünde önce me‘ânî, sonra beyân ilmini ele alır. Bu iki kısma ek olarak, bedî‘ ilmini inceler. Ayrıca me‘ânî ve beyân ilimleri, ‘arûz ve kâfiye bilgisini gerektirdiği için kitabının sonunda bu bilgilere de yer vermiştir. es-Sekkâkî, eserinde temel kaynaklara inerek belâgatin alt dalları ile ilgili kavramları açıklamıştır. Bu açıklamalar, karmaşık, zor ve uzun olmasına rağmen, aynı zamanda doğru, sağlam ve isabetlidir. Onun kavramları îzâh ederken felsefe ve mantık ilmi kuralları çerçevesinde hareket ettiği görülür. Böylelikle o, mantık ilminin yardımıyla ta’lîl, tarif ve taksimde sağlam bir yapı oluşturarak son derece başarılı olmuştur (Özdoğan, 2002, s.100).

Görüldüğü gibi, belâgat kavramlarının doğru anlaşılabilmesi, iyi bir mantık bilgisini zorunlu kılmaktadır. Bu da Osmanlı medreselerinde sarf ve nahiv ilminden hemen sonra mantık ilminin okutulmasının, daha sonra diğer ilimlere ve belâgate geçilmesinin nedenini açıklar mahiyettedir.

Onun kendisinden önceki belâgat âlimleri gibi, insan ruhunu rahatlatan edebî bir zevke sahip olmadığı; tersine, belâgati, nahiv kurallarını açıklar gibi açıklaması ve onu mantık kuralları gibi kalıplaştırmasıyla bu ilmi, kuralcı bir hâle dönüştürdüğü ileri sürülmektedir (Özdoğan, 2002, s.100-101).

es-Sekkâkî, *Miftâhu’l-‘Ulûm*’da, belâgat ilimlerini zikretmenin yanı sıra, iştikâk, sarf, nahiv ilimlerini açıklayıp ardından istidlâl, ‘arûz ve kavâfi ilimlerine geçmektedir. Kitabında Arabiyat ilimlerinden on ikisine yer vermektedir. Taşköprülüzâde, ondan asrının allâmesi, çeşitli ilimlerde, özellikle me‘ânî ve beyân ilimlerinde zamanının hilkat garibesi olarak sözeder (Taşköprülüzâde, 1975, s.174).

Belâgati, me‘ânî ve beyân olarak tasnif etmesinin yanı sıra, es-Sekkâkî’nin, lafzî ve mânevî güzellikler olarak tanımladığı bedî‘ye de işaret etmesi, bu ilmin tasnif edilmesi açısından önem taşımaktadır. Böylece onun eseri, belâgatle ilgili bütün konuları kapsayan, bu alanda ihtiyaca cevap veren bir niteliğe bürünmüştür. Eserinde yer verdiği bilgiler, orijinal olmayıp kendisinden önceki belâgat âlimlerinin özeti mahiyetinde olmakla birlikte yaptığı tarifler orijinaldir. Onun bu ilme en büyük katkısı, belâgate ilişkin eldeki dağınık bilgileri tasnif etmesidir (Özdoğan, 2002, s.101).

Yazarını haklı bir şöhrete kavuşturan eser, belâgat âlimlerini telhîs ve şerhler yazmaya sürüklemiştir. Öyle ki, bu eseri anlama ve şerh etme gayreti içine giren âlimler, kendi çalışmalarını bir kenara bırakarak, sonraki beş asrı şerh ve telhîslere adanmışlardır (Özdoğan, 2002, s.101). Esere yazılan şerhler de yine kitabın üçüncü bölümü üzerinedir. el-Kazvînî, et-Taftazânî ve Seyyid Şerîf Curcânî tarafından yazılan şerhler bu eseri gölgede bırakmıştır. *Miftâhu'l-'Ulûm*, gerek şerh gerekse hâşiye olarak daha sonraki belâgat kitaplarının temelini oluşturmuş olması bakımından önem taşımaktadır (Ergün, 1996, s.7-8; Ş. Fazlıoğlu, 2003a, s.103; Hazer, 2002, s.291; Şeşen, 1986, s.270-271). Eser üzerine Şeyhülislam İbn Kemâl ve Kutbuddîn Mahmûd b. Mes'ûd b. Muslih eş-Şirâzî (ö.1310) tarafından da şerh yazılmıştır (Ergün, 1996, s.8; Hazer, 2002, s.291; Hızlı, 2008a, s.35; Karaarslan, 1976, s.150).

2. *Telhîsu'l-Miftâh*

Hatîb-i Dimaşk olarak da bilinen Celâluddîn Muhammed b. 'Abdurrahmân el-Kazvînî'nin (ö.1338), Sirâcuddîn Ebû Yakûb Yûsuf b. Ebî Bekr es-Sekkâkî (ö.1228)'nin belâgat alanındaki *Miftâhu'l-'Ulûm* adlı eserinin üçüncü bölümüne *Telhîsu'l-Miftâh fi'l-Me'ânî ve'l-Beyân* adıyla yazdığı muhtasardır. *Telhîsu'l-Miftâh*, bir mukaddime ile me'ânî, beyân ve bedî' ilimlerine ayrılan üç bölüm ve hâtimeden oluşmaktadır (Hazer, 2002, s.291-292; Yıldız, 2008, s.830).

Yazar, *Telhîsu'l-Miftâh*'ı kaleme almasının nedenini, eserinin giriş kısmında şöyle açıklamaktadır;

“es-Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-'Ulûm* adlı eserinin üçüncü kısmı, tertibi en güzel, yazılışı tam, temel kuralları bir araya getirme yönüyle mükemmel olup bu alanda yazılan kitapların en faydalısıdır. Ancak bu eserde, fazlalık, gereksiz uzatmalar ve kapalı ifadeler bulunduğundan kısaltılması mümkün olup açıklama ve ayıklamaya da ihtiyaç olduğundan ondaki kaideleri içeren özet bir kitap telif ettim. Araştırma ve düzenleme gayretimi eksik etmedim. Onun tertibinden daha kolay anlaşılır bir tertibe koydum. İsteklilerin çabuk elde etmesi ve kolay anlaması için lafzını aşırı kısaltmaya da gitmedim. Bazı yazarların kitaplarında gördüğüm faydalı bilgileri ve

hiçbir kimsenin ifadesinde -kendisine açıkça ve işareten- bulmadığım ek bilgileri de ilave ettim ve ona *Telhîsu'l-Miftâh* adını verdim.”

el-Kazvînî, bu ifadelerinde hem es-Sekkâkî'nin, hem de kendi eserinin özelliklerine ilişkin bilgiler vermektedir (Özdoğan, 2002, s.101-102). Bu sözler, ayrıca el-Kazvînî'nin *et-Telhîs*'inin neden es-Sekkâkî'nin *el-Miftâh*'ının önüne geçtiğini de açıklar mâhiyettedir.

el-Kazvînî'nin *et-Telhîs*'i, *Miftâhu'l-'Ulûm* üzerine yazılan en güzel telhîs olup günümüze kadar etkisini sürdürmüştür. Bunda onun, *et-Telhîs*'ine kendi görüşlerini katmasının da büyük payı vardır. el-Kazvînî, daha sonra bu eserini, *el-Îzâh* adıyla şerh etmiştir. Onun eserlerinde yer alan bilgilerin, günümüz belâgatında hâlâ kullanılıyor olması, bu ilme ne denli katkı sağladığını ortaya koyması açısından önemlidir (Özdoğan, 2002, s.101).

Aslını gölgede bırakan ve Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak okutulan bu hulasâ üzerine çok sayıda şerh, hâşiye ve ta'lik yazılmıştır. et-Taftazânî ve Ekmeleddîn Bâbertî başta olmak üzere, Osmanlı âlimlerinden Hatipzâde (ö.1495), Muslihiddîn Mustafa (ö.1495) gibi daha pek çok âlimin şerhi ve Molla Lütî olarak tanınan Lutfullah et-Tokâdî'nin (ö.1494) *et-Telhîs* adıyla kaleme aldığı bir telhisi bulunmaktadır (Ş. Fazlıoğlu, 2003a, s.103, 2005, s.151). Eserin diğer şârihleri, Muhammed b. Muzaffer el-Halhâlî (ö.1344) ve Şemsuddîn Muhammed b. 'Osman ez-Zuznî (ö.1390)'dir (Hazer, 2002, s.292'deki dipnot).

3. *el-Mutavvel*

Sa'duddîn Mes'ûd b. 'Ömer et-Taftazânî'nin (ö.1389), Hatîb el-Kazvînî tarafından yazılmış olan *Telhîsu'l-Miftâh* adlı hulâsa üzerine *el-Mutavvel 'ale't-Telhîs* adıyla yazdığı uzun şerhtir. Metinle iç içe olan bu büyük şerh, Kur'ân'daki ifadelerin eşsizliğini ve güzelliğini en iyi açıklayan eser olarak bilinir. *Kevâkib-i Seb'a*'ya göre; kırk-elli cüzden ibâret fennine mütekeffil, çok değerli bir kitaptır (Ergün, 1996, s.8; Ş. Fazlıoğlu, 2003a, s.103, 2003b, s.202, 2005, s.151-152; Hazer, 2002, s.292; Hızlı, 2008a, s.35; İzgi, 1997, s.72; Yıldız, 2008, s.830).

Kevâkib-i Seb'a yazarı, *el-Mutavvel*'in getirdiği deliller ile iddiâ edileni anlamının pek çok ilme bağlı olduğunu, bu nedenle de bazı âlimlerin hikmet ilmi ile diğer âlet ilimlerini, me'ânîden önceye alıp daha sonra me'ânîyi okuttuklarını dile getirmiştir. Yazar, bunun yanı sıra *el-Muhtasar* ve *el-Mutavvel* beyân ve bedî' ilimlerini içine aldığı için, öğrencilerin bu alanda başka kitap okumaksızın da yeterli bilgiye sahip olacaklarını vurgulamıştır (İzgi, 1997, s.72).

Allâme Sa'duddîn et-Taftazânî, m.1312 yılında doğmuş olup me'ânî ve beyân ilimlerinin yanı sıra, nahiv, tasrîf, usûl-i fıkıh, kelâm, mantık ve bunların dışında daha pek çok ilimde yüksek derecede bilgi sahibiydi. Allâme-i Kutub'dan ve İmam 'Adûd'dan ilim öğrenip her ilimde ilerlemiştir. Böylece adının her tarafta duyulması ve insanların onun değerli eserlerinden faydalanması mümkün olmuştur (Taşköprülüzâde, 1975, s.175-176).

Osmanlı medreselerinde çok revaçta olan bu eser üzerine yirmiye yakın âlimin hâşiye yazdığı bilinmektedir. Seyyid Şerîf Curcânî, Musannifek, Ahmed b. 'Abdullah el-Kırımı (ö.1474), Molla Hüsrev, Hasan b. Muhammed Şâh el-Fenârî (ö.1481), Hasan b. 'Abdussamed es-Samsûnî (ö.1486), Ebû'l-Kâsım el-Leysî es-Semerkandî (ö.1483) ve Siyâlkûtî (ö.1656) *el-Mutavvel*'e hâşiye yazan âlimlerin başında gelmektedir. Eserin, 'Abdunnâfi İzzet Efendi (ö.1890) tarafından yapılmış *en-Nef'u'l-Mu'avvel fî Tercemeti't-Telhîs* adlı ve Altıparmak Muhammed Efendi (ö.1623) tarafından *Kâşifu'l-'Ulûm ve Fâtihu'l-Funûn* adıyla yazılmış iki tercümesi bulunmaktadır (Ergün, 1996, s.8; Ş. Fazlıoğlu, 2005, s.151-152; Hazer, 2002, s.292; Karaarslan, 1976, s.151; Koca, 2008, s.70).

et-Taftazânî'nin *el-Mutavvel* '*ale'l-Miftâh* adlı başka bir *el-Mutavvel*'i daha bulunmaktadır (Ergün, 1996, s.8). et-Taftazânî, *Telhîsu'l-Miftâh*'a *el-Mutavvel* adıyla yazdığı bu şerh dışında bir de *el-Mutavvel*'den daha kısa olmak üzere *el-Muhtasar* adında bir şerh daha yazmıştır.

4. *el-Muhtasar*

Sa‘duddîn Mes‘ûd b. ‘Ömer et-Taftazânî’nin (ö.1389) el-Kazvînî tarafından yazılmış olan *Telhîsu’l-Miftâh* adlı hulâsâ üzerine *Muhtasaru’l-Me‘ânî* adıyla yazdığı kısa şerhtir. Bu eser, et-Taftazânî’nin yine *et-Telhîs* üzerine yazdığı kendi eseri *el-Mutavvel*’in kısaltılmış şeklidir. Medreselerde belâgat alanında okutulmuş önemli eserlerden biridir. *Kevâkib-i Seb‘a*’da, yirmi cüzden ibaret bir kitap olduğu ifade edilmiştir (Ş. Fazlıoğlu, 2003a, s.103, 2003b, s.202; Hazer, 2002, s.292; İzgi, 1997, s.72; Yıldız, 2008, s.830).

el-Muhtasar, *el-Mutavvel*’le birlikte Osmanlı medrese mensuplarının elden düşürmediği ders kitaplarından biri olma özelliğine sahiptir (Karaarslan, 1976, s.150). *Kevâkib-i Seb‘a* yazarı da, et-Taftazânî’nin bu iki eserinin, beyân ve bedî‘ ilimlerini içine alması dolayısıyla, öğrencilerin bu alanda başka kitap okumaksızın da yeterli bilgiye sahip olacaklarını vurgulamıştır (İzgi, 1997, s.72).

Medreselerde çok okutululan eserlerden biri olan *el-Muhtasar* üzerine çeşitli şerhler yapılmış, hâşiyeler yazılmıştır (Ş. Fazlıoğlu, 2003a, s.103, 2003b, s.202; Hazer, 2002, s.292). Bunlardan biri, Antakyalı Mustafa Remzî tarafından *Nazmu’l-Beyân ‘alâ Muhtasari’s-Sa‘d fi’l-Me‘ânî ve’l-Beyân* adıyla yazılan hâşiyedir (Yavuz, 2001, s.126).

5. *İzâhu Me‘ânî*

Hatîb-i Dımaşk, Celâleddîn Muhammed b. ‘Abdurrahmân el-Kazvînî’nin (ö.1338) kendi eseri *Telhîsu’l-Miftâh*’a yine kendisinin yazdığı şerhtir.

Esâsen, önce kısa bir metin yazıp sonrasında onu şerh etmek, el-Kazvînî’nin yaşadığı döneme ait genel bir âdettir. Ancak onun bu eseri kaleme alış biçimi, klasik şerh metoduna uymamaktadır. Çünkü kendisi *et-Telhîs*’in ifadeleriyle iç içe bir şerh yazmak yerine, konularını ikinci bir kez daha ayrıntılı bir şekilde sunmaya çalışmıştır (Yıldız, 2008, s.830).

Kevâkib-i Seb‘a’ya göre, Osmanlı medreselerinin istiksâ rütbesinde, ilerlemiş öğrencilere okutulmaktadır (Ş. Fazlıoğlu, 2003b, s.202; İzgi, 1997, s.72). Bu eser

üzerine, Cemâluddîn Muhammed el-Aksarâyî (ö.1397), ‘Alâeddîn ‘Ali b. el-Esved (ö.1397) ve Muhyiddîn Muhammed b. İbrâhîm en-Niksârî (ö.1493) tarafından şerh yazılmıştır (Hazer, 2002, s.292’deki dipnot).

6. *el-Misbâh*

Seyyid Şerîf el-Curcânî (ö.1413)’nin *Miftâhu’l-‘Ulûm* adlı eserin üçüncü kısmının şerhi olan *el-Misbâh* adlı eseridir (Ş. Fazlıoğlu, 2003a, s.104; Gümüş, 1984, s.165). el-Curcânî, bu eseri, Semerkand’da ders okuturken talebelerinin isteği üzerine kaleme almıştır (Gümüş, 1984, s.165).

el-Curcânî’nin, et-Taftazânî’nin *el-Mutavvel*’ine nazîre olarak yazdığı bu eser, *el-Mutavvel* kadar ünlenemediği gibi, onun itibarını da kaybettirmemiştir. Bununla birlikte, onun kadar olmasa da *el-Misbâh* da Osmanlı medreselerinde tutulmuş, medreselerin kapatılmasına kadar belâgat ders kitabı olarak okutulmuştur. Hatta pek çok âlim bu eser üzerine hâşiye ve ta’lîka yazmışlardır (Gümüş, 1984, s.165, 167-168).

el-Curcânî’nin belâgatle ilgili diğer eserleri ise; *Hâşiye ‘ale’l-Misbâh*, *Hâşiye ‘ale’l-Mutavvel*, *Hâşiye ‘ale’l-Muhtasar*, *Şerhu Ebyât-ı Miftâh*’tır (Gümüş, 1984, s.163-169).

7. *Hâşiye ‘ale’l-Mutavvel*

el-Kazvînî’nin *Telhîsu’l-Miftâh* adlı eserine et-Taftazânî’nin *el-Mutavvel* adıyla yazdığı şerh üzerine Seyyid Şerîf Curcânî tarafından yazılan hâşiyedir. el-Curcânî, eserini kaleme alış nedenini eserin mukaddimesinde şöyle açıklar; *el-Mutavvel*’i talebelerine okuturken ona bazı hâşiyeler yazması üzerine talebelerinin ondan daha geniş ve tenkitli bir hâşiye yazmalarını istemeleri onu bu hâşiyeyi yazmaya itmıştır (Gümüş, 1984, s.163).

Yine eserin mukaddimesinde hâşiyesinin faydalarını dile getirdikten sonra şârihin maksadını açıklamak, delilleri tenkîh, hata ve yanlışlarda uyarma, konu ile ilgili nükteleri açıklama gibi konulara yer verdiğini ve belâgat ilminin usûlünü araştırmak isteyenler için çok faydalı bilgiler sunduğunu ifade etmiştir. Eserinde özellikle ta’rîfât

konuları, ilm-i vad'ın bölümlerinin tahkîki, harf'in manası, delâletin çeşitleri, ta'rîz ve istiârenin özünü kavrama hususunda pek çok kimsenin anlamakta güçlük çektiği noktaları açıklığa kavuşturduğunu belirtmiştir (Gümüş, 1984, s.163-164).

el-Curcânî'nin bu eseri, Osmanlı medreselerinde edebiyat ve belâgat anlayışının ana kaynaklarından biri olarak yüz yıllar boyu okutulmuştur (Gümüş, 1984, s.164).

8. *Elfiyyetu Halebî*

Kime ait olduğunu tespit edemediğimiz bu eserle ilgili *Kevâkib-i Seb'a*'da; *el-Muhtasar* ve *el-Mutavvel*'in, beyân ve bedî' ilimlerini içine aldığından bu ilme dair başka kitap okumaya gerek olmadığı; ancak belki me'ânî, beyân ve bedî'yi ihtivâ eden *Elfiyyetu Halebî*'nin ezberlenebileceği ifade edilmiştir (İzgi, 1997, s.72).

9. *Hevâdî*

Celâluddîn Muhammed b. 'Abdurrahmân el-Kazvînî'nin (ö.1338) *Telhîsu'l-Miftâh* adlı ünlü eserinin, Nûruddîn Hamza b. Turgut tarafından yapılan şerhidir. Yazar, *Telhîsu'l-Miftâh*'a, *el-Hevâdî* adlı şerhi yazmadan önce, *el-Mesâlik* adıyla bir de muhtasar yazmıştır (Ş. Fazlıoğlu, 2003b, s.202).

10. *Risâletu'l-İsti'âre*

Ebû'l-Kâsım el-Leys es-Semerkandî'nin (ö.1488 sonrası) *Risâletu'l-İsti'âre* adlı eseri, beyân alanında Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak okutulmuştur. Eser üzerine pek çok şerh ve hâşiye yapılmış olup en ünlüleri 'İsâmuddîn İbrâhîm b. Muhammed el-İsferâ'inî (ö.1536) ve Kul Ahmed'in şerhleridir (Ş. Fazlıoğlu, 2005, s.152; Şeşen, 1986, s.271).

11. *Risâle fî'l-İsti'âre*

Risâle fî'l-İsti'âre, Ali Kuşçu olarak bilinen Kuşçuzâde 'Alâ'uddîn Ebû'l-Kâsım 'Alî b. Muhammed (ö.1474)'in beyân ilminin konularından isti'âre üzerine kaleme aldığı eseridir. Ali Kuşçu, bu risâlesinde, beyân ilminin ana kavramları

arasındaki ilişki üzerinde durmuş, hakikat, mecaz, isti‘âre ve kinâye konularını örneklerle inceleyerek istiâre konusunu daha öğretici bir hale getirmiştir (Bağlan, 2009, s.32; Yıldız, 1999, s.222, 2002, s.14).

12. *Risâle fi’l-Kinâye ve’t-Ta’rîz*

Müneccimbaşı Ahmed Dede (ö.1702)’nin beyân ilmi kapsamına giren kinâye ve ta’rîz konularını ayrıntılı biçimde ele aldığı eseridir. Müneccimbaşı, bu risâlesinde, kinâye, mecaz ve ta’rîz arasındaki ilişkiyi ortaya koyarak öğrencilerin bu konuları en iyi şekilde kavramasını kolaylaştırmayı hedeflemiştir (Yıldız, 2000, s.45, 49).

4.1.5. ‘Arûz İlmi

‘Arûz ilmi, şiir için önemli olan vezinlerin, ölçülerin hallerinden bahseden bir ilim olup amacı; sözleri, kelimeleri, âhenk ve ölçü ile söyleyip hatâdan sakınmaktır. Bu ilmin kurucusu Halîl b. Ahmed olarak kabul edilir. ‘Arûz ilminin konusu ise, onun oluşturduğu on altı şekilde ses âhengini gösteren vezin, yani ölçü kalıplarıdır (Taşköprülüzâde, 1975, s.181).

Fârâbî ise, bu ilmi, şiirde kullanılan basit ve karmaşık vezinlerin sayılması olarak tanımlar. Sonra ayrı ayrı türlerinden ayrı ayrı vezinlerinin çıktığı harf terkiplerinin sayıldığını ve harflerin bu terkiplerinin Araplarda *esbâb* ve *evtâd* olarak adlandırıldığını ifade eder. Daha sonra bu ilmin, beyitler ile mısraların miktarları, ayrı ayrı vezinlerin, ayrı ayrı beyitlerin kaç harf ve kesinti (*makta’*) ile tam ve mükemmel bir hal aldığını araştırdığından söz eder. En son olarak da tam olan vezni eksik olan vezinden ayırdığını ve hangi vezinlerin duyulduğunda daha parlak, daha güzel ve daha tatlı bir intiba bıraktığını ortaya koyacağını dile getirir (Fârâbî, 1989, s.65).

‘Arûz ilmi, belâgat ilminin bir parçası gibi de görülmüştür. Bunun nedeni, şiirde varolan ses âhengi ve ölçüsünün, bedî‘ ilminde bulunan ârızî güzellik noktasındaki gibi olmasındandır. Her ikisi de dinleyene zevk vermektedir. Kelimeler ve sözler, insanın içinde yerleşik olduğundan insana etki eder. Çünkü insanın özünde, içinde âhenk ve düzgünlük vardır. Nerede âhenk ve düzgünlük varsa, ondan zevk alır, ona yönelir.

Bu ilmin, belâgat ilminin bir parçası olmasına ilişkin bir diğer neden de, me‘ânî ilminin dildeki terkipleri incelemesi, terkiplerin de manzûm ve mensûr olarak ikiye ayrılmasından ötürü manzûm olanları bilmenin ‘arûz ilmine özgü olmasıdır. Bu bakımdan ‘arûz, Arabî ilimlerden belâgat ilminin bir parçası olarak görülmüştür (Taşköprülüzâde, 1975, s.181-182).

Halîl b. Ahmed, eski Arap şiiri üzerine çalışırken, bu şiirlerin ahenk bakımından düzenliliğini ve farklı vezin türlerini keşfederek daha önce hiç bilinmeyen bir disiplin olan ‘arûz ilminin öncüsü olmuş ve alanında çığır açan bu keşif, ona haklı bir ün kazandırmıştır (Goldziher, 1993, s.74).

O, Arap şiirlerini araştırıp inceledikten sonra on beş vezin bulmuş ve bunların her birine *bahr* adını vermiştir. Bu *bahrlarda* otuz dört ‘arûz ve altmış üç darb (vuruş) belirleyip zihâf illetlerinden yirmi üç illet bildirmiştir. Böylelikle o, ‘arûz ilmini, şiirin hududu ve ölçüsü olarak ortaya koymuştur.

Her ne kadar ‘arûz ilminin kurucusu Halîl b. Ahmed olsa da, bu ilmi kusur ve ayıplardan temizleyen el-Cevherî olmuştur. Ahfeş ise, buna *mütedârik* adını verdiği başka bir bahr (vezin) eklemiştir. ‘Arûz alanında yazılan muhtasar kitaplardan biri, İbn Mâlik’in eseridir. el-Cevherî’nin ‘*Arûzu’l-Varak* ve İbn Hâcib’in *Lâmiye* adlı eserlerinin yanı sıra İbn Kattân’ın da bir ‘*Arûz*’u bulunmaktadır (Taşköprülüzâde, 1975, s.183).

Bundan başka ‘arûz ilmine ilişkin eserler arasında Eminuddîn Mahallî’nin (ö.1274) *Şifâu’l-Alil fî İlmi Halîl* ve *Ercûze*’si, Hatîb-i Tebrîzî’nin ‘*Arûz*’u sayılabilir. Bu alandaki faydalı kitaplardan biri de Osmanlı medreselerinde de okutulmuş olan Ebû ‘Abdullah Muhammed Ceyş-i Ensârî Endelûsî’nin ‘*Arûzu Manzûm* adlı eseridir (Taşköprülüzâde, 1975, s.184).

4.1.5.1. ‘Arûz İlmi ile İlgili Eserler

1. *el-Endelûsî*

Ebû Muhammed ‘Abdullah b. Muhammed el-Ensârî el-Endelûsî’nin (ö.1154-55) ‘*Arûzu Manzûm*’ adıyla kaleme aldığı, ancak yazarının adından dolayı *el-Endelûsî* olarak ünlenen kitap, ‘arûz ilminin tanınmış eserleri arasındadır. Osmanlı âlimleri tarafından oldukça ilgi görüp medreselerde okutulan *el-Endelûsî* üzerine pek çok şerh ve hâşiye yazılmıştır (Ş. Fazlıoğlu, 2003b, s.208; 2005, s.152; Şeşen, 1986, s.274). Bunlar arasında Osmanlı âlimlerinden İznik Medresesi müderrisi Dâvûd el-Kayserî’nin ve İlyâs b. İbrâhîm-i Rûmî’nin *Fethu’n-Nâkuz fî Şerh’il-‘Arûz* adlı şerhleri sayılabilir (Taşköprülüzâde, 1975, s.185).

2. *el-Kâfî*

Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. ‘Alî el-Hatîb et-Tebrîzî’nin (ö.1108-09) *Kitâbu’l-Kâfî fî İlmeyi’l-‘Arûz ve’l-Kavâfî* adıyla yazdığı, ‘*Arûzu’l-Hatîb*’ olarak da bilinen eseridir (Ş. Fazlıoğlu, 2003b, s.208).

3. *el-Hazreciyye*

İmam Ziyâuddîn Ebî Muhammed el-Hazrecî el-Endelûsî’nin (ö.1228-29) ‘*Arûzu’l-Hazreciyye*’ adında tavîl bahriyle nazmettiği, *el-Râmîze* olarak da tanınan kasidesidir. ‘Arûz ve kâfiyeden bahseden eser üzerine pek çok şerh ve hâşiye yazılmıştır (Ş. Fazlıoğlu, 2003b, s.208).

4.1.6. Kavâfî (Kafiyeler) İlmi

Beyitlerin sonlarının uygunluğundan ve eksikliklerinden söz eden bu ilmin amacı, beyitlerin sonunu birbirine uygun yapma, kusurlardan arındırma, güzel kelimeler ile beyit sonlarını süsleme yetisini kazandırmaktır. Kavâfî ilmi, Arapça şiirlerin sonlarının incelenmesi ve araştırılması sonucunda ortaya çıkmıştır (Taşköprülüzâde, 1975, s.185).

Fârâbî, *İhsâu'l-'Ulûm* adlı eserinde üç bölüm olarak ele aldığı şiir kânunları ilmi arasında bu ilmi de sayar ve onun; ayrı ayrı vezinlerdeki beyitlerin sonlarından hangisinin dilde bir tek şekilde kaldığını, hangisinin değiştiğini, hangisinin tam, artık ya da eksik olduğunu inceleyen bir ilim olduğundan sözeder. Ayrıca bu ilmin, şiirin bütününde hangi sonların bir tek sestem oluştuklarını, hangilerinin kaside boyunca bir çok ses ile oluşturulduklarını, o dilde beyitlerin sonlarının en çok kaç ses ve hece olduğunu gösteren bir ilim olduğunu ekler. Yine, çok ses ile olanlarda bazı seslerin yerine, kendine eşit olan başka seslerin konulmasının uygun olup olmadığını ve bunlardan hangisinin yerine kendisine eşit bir ses konulmasının uygun olabileceğini de bildirir (Fârâbî, 1989, s.65-66).

Bu ilme dair kaleme alınmış eserler ise, *Kitabu'l-Eykî*, İbn Kutta'nın eseri, İbn Seyde'nin eseri, Sadreddîn-i Sâvî'nin *Kitâbu'l-Kâfî fî 'İlmi'l-'Arûz ve'l-Kavâfî fî Şerhi'l-Kasîdeti'l-Gurrâ ve'l-Cerîdeti'l-Husnâ* adlı eseri, İbn Usfûr'un eseri ile es-Sekkâkî'nin *el-Miftâh*'ında bu konu ile ilgili yazdıklarıdır (Taşköprülüzâde, 1975, s.185).

4.1.6.1. Kavâfi İlmi ile İlgili Eserler

1. *Nâbulîsî*

Nâbulîsî, Osmanlı medreselerinde Kavâfi ilmine dair okunması gereken eser olarak zikredilmektedir*.

4.1.7. Karz-ı Şi'r İlmi

Şiirdeki kelimelerin güzellik ve çirkinlik bakımından hallerini inceleyen bu ilim dalının amacı; şiiri, şiire mahsus halde söyleyebilme yetisinin kazandırılmasıdır. Bu da Arapça şiirleri incelemek ve araştırmakla elde edilir (Taşköprülüzâde, 1975, s.185-186).

* Erzurumlu İbrâhim Hakkî'nin (ö.1780) Osmanlı medrese ders müfredâtı üzerine yazdığı *Tertîbu'l-'Ulûm* adlı eserinde.

4.1.8. Mebâd-i Şi'r İlmi

Şiirin başlangıcına ait bilgileri ele alan bu ilim, çeşitli yöre ve bölgelerde yaşayan insanların şiirlerini araştırmak ve incelemekle elde edilmektedir. Amacı, şiirin içindeki sözleri, bu ilmin kurallarına uygun olarak tertib etme beceri ve alışkanlığının kazandırılmasının yanı sıra bu alanda hata ve yanlışlardan sakındırmaktır (Taşköprülüzâde, 1975, s.186).

4.1.9. İnşâ İlmi

İnşâ ilmi, nesir halindeki sözlerin, ifadelerin belâgat ve fesâhata uygun olmasından bahsetmekte olup inşâ âlimlerince, güzel olan ibarelerden ve yerine uygun olan sözlerden edebî olanların seçilmesinden sözeder.

İnşâ ilmine yardımcı pek çok ilim bulunmaktadır. Özellikle hikmet-i ameliyye, ulûm-i şer'iyye, büyük velîlerin hallerinden bahseden kitaplar ve sözler, âlimlerden bildirilen hikâyeler, bilgelere aktarılan vasiyetler ve öğütler, bu ilmin yardımcısı konumundadırlar.

Bu alanda yazılmış kitaplardan en ünlüleri, Ebû'l-Feth İbn Esîr-i Cezrî'nin *Kitâbu'l-Meseli's-Sâir fî Edebi'l-Kâtib ve's-Şâ'ir* adlı eseri, Muvaffakuddîn'in *Kitâbu'l-Me'ânî'l-Muhtera'at fî Sinâ'ati'l-İnşâ* adlı eseri, Harîrî'nin *Makâmât*'ı, *Tevârih-i Atebi* adlı eser ile Bekir b. Hucce'nin *Kahve-i İnşâ* adlı eseridir (Taşköprülüzâde, 1975, s.185-186-187).

4.1.10. Vad' İlmi

Bu ilim, vad'ın açıklamasından, kendisinden, çeşitlerinden, özele ve genele taksiminden ve bazı hallerinden bahseder (Taşköprülüzâde, 1975, s.130).

İlm-i vad', diğer dil ilimleri kadar ön plana çıkmamıştır. Bunda söz konusu ilmin, oldukça geç ortaya çıkmasının ve Müslüman âlimlerce bu ilme yeterince değer verilmemesinin yanı sıra, diğer dil ilimleri gibi rahatlıkla sınıflandırılmamasının da büyük payı vardır. Örneğin, sarf ilmi, morfolojiyle (morphology), nahiv ilmi, sentaksla

(syntax), iştikâk ilmi, etimolojiyle (etymology), lugat ilmi, leksikografi (lexicography) ile sınıflandırılabilirken; ilm-i vad'ın dil biliminde kendisine karşılık gelecek bir branşa sahip olamayışı, dil âlimlerini bu alanda çalışmaya yönelmekten alıkoyan bir başka etkidir. Bununla birlikte bazı âlimler bu ilmi, “dil felsefesi” başlığı altında felsefenin bir parçası olarak ele almış; bazı âlimler ise, ilm-i vad'ı anlambilim (semantics) olarak tanımlamışlardır (Weiss, 1987, s.339).

Taşköprülüzâde, önceki ya da sonraki âlimlerce bu ilme dair ayrı bir kitap kaleme alınmadığından; yalnızca Mevlânâ 'Adûduddîn'in risâlesinde basit düzeyde de olsa bu ilme ilişkin bir miktar bilgi verildiğinden söz eder (Taşköprülüzâde, 1975, s.130).

4.1.10.1. Vad' İlmi ile İlgili Eserler

1. Şerh-i 'Adûd

'Adûduddîn 'Abdurrahmân b. Ahmed el-Îcî'nin (ö.1355) *er-Risâletu'l-Vad'iyye* ya da *Fâide fi'l-Vad'* adını taşıyan ve dil felsefesini konu edinen risâlesidir. Medreselerde okutulan ve üzerine çok sayıda şerh yazılmış olan bu eserin en bilinen şerhleri, Seyyid Şerîf Curcânî, Ali Kuşçu (ö.1474), Ebû'l-Kâsım es-Semerkindî (ö.1483) ve 'Îsâmuddîn İbrâhîm b. Muhammed el-Îsferâ'inî'ye ait olanlardır (Ş. Fazlıoğlu, 2005, s.152). Ali Kuşçu'nun kaleme aldığı şerh, *Şerhu'r-Risâleti'l-Vad'iyye* adını taşımaktadır (Yıldız, 1999, s.216, 2002, s.12). Ali Kuşçu'nun bu şerhi, kendisinden önceki şerhlerden daha çok ilgi görmüş, medreselerde okutulduğu gibi, üzerine pek çok hâşiye ve tâlika yazılmıştır (Bağlan, 2009, s.32).

4.1.11. İştikâk İlmi

Kısaca kelime türetme ilmi olarak tanımlayabileceğimiz bu ilim, bazı kelimelerin bazı kelimelerden nasıl türediğini bildirir. İştikâk ilminin konusu, kelimelerin müfred halleri (tekilleri) dir. Harflerin ağızdan çıkış kuralları ve buna ilişkin bilgiler, bu ilmin temel bilgileridir. Bu da mahreç ilminin kurallarını ve Arapça sözlerin kullanılışını incelemek ve araştırıp bulmak suretiyle gerçekleşir. Bu ilmin öğretilmesindeki amaç ise, söz konusu bilgilerin doğru olarak kullanılması yetisinin

kazandırılmasının yanı sıra Arapça kelimelerde oluşacak bozukluklardan sakındırmaktır.

İştikâk ilmini, sarf ilmi ile bir tutarak ikisi arasında bir ayrım gözetmeyen âlimler de bulunmaktadır. Hatta bu ilim, sarf kitapları içinde yer almış, ayrı bir bilim olarak tek başına ele alınmamıştır. Bu da söz konusu fikri savunanların, iki ilim arasındaki farkı anlayamamalarından kaynaklanmaktadır. Bunun nedeni, ya kuralların azlığı, ya da bu iki ilmin kurallarında tam bir beraberlik bulunmasındandır. Oysa iştikâk ilmi ile sarf ilmi arasında farklılıklar olduğu göze çarpmaktadır. Kelimelerden biri, her bakımdan diğeri ile bağlantılı ise ve bu bağlantı asıl harflerde ise, iştikâktır; şekilde ise, sarftır. İştikâk ilminde kelimelerin özü, sarf ilminde yapısı ele alınır (Taşköprülüzâde, 1975, s.130-131).

Şekildeki birleştirmenin, kelimenin kökenindeki birleştirmeyi gerektirmediğinin farkına varamayan bazı âlimler, iki ilmi tek bir kitapta toplamışlardır. Bu da sırf iştikâk ilmine ait kitaplara ulaşmayı imkansız kılmaktadır.

4.2. Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretim Yöntemleri

Osmanlı medreselerinde Arapça öğretiminde birden fazla öğretim metodunun kullanıldığı göze çarpmaktadır. Esas itibarıyla bu yöntemler, İslâm eğitim geleneğinin bir uzantısı olarak Selçuklulardan itibaren medrese eğitiminde uygulanagelen öğretim yöntemleridir. Osmanlı medreselerinde de söz konusu yöntemlerin bazı değişiklikler arz ederek kullanılmaya devam ettiği görülmektedir. En öne çıkan yöntemler; *takrîr*, *ezber*, *kavrama*, *imlâ*, *tekrar*, *soru-cevap*, *müzâkere*, *tartışma* ve *münâzaradır*.

4.2.1. Takrîr (Anlatma) Metodu

Osmanlı medreselerinde ağırlıklı olarak uygulanan öğretim metodu takrîr metodudur. Kapsamlı bilgi yığını özeteleme, öğrencinin ders konularına ilgisini artırma ve kavrama sürecini hızlandırma gibi yararlarının bulunması, bu metodun tercih edilmesinde etkili olmuştur (H. Akgündüz, 1997, s.413). Çok eskilere dayanan bu öğretim metodunun özelliği, eğitimin merkezinde müderrisin yer alması ve anlatılan konunun etraflıca ele alınmasıdır.

Günlük derslerin, duayı takiben müderrisin dersi genel takrîri ile başlaması, medrese geleneğinin vazgeçilmez bir parçası niteliğindedir (H. Akgündüz, 1997, s.413). Dersler, müderrisin seçtiği bir kitaptan metin okunarak takrîr usûlüyle yapılırdı. “Açık kitap tedris usûlü” olarak da adlandırılan (M. Akgündüz, 2005, s.84) bu yöntemde müderris, metni gramatik açıdan anlatarak konuyu açıklığa kavuştururdu (Karaarslan, 1976, s.78). Bu bağlamda müderrislerin dersi öğrencilere genel takdimleri, öğrencilerin hazırladıkları derslerini müderrislere ayrı ayrı sunmaları ve muîd-öğrenci etkileşimi çerçevesinde yapılan karşılıklı sunular hep takrîr yoluyla gerçekleşmiştir (H. Akgündüz, 1997, s.413).

Müderris önce metni okur, öğrenciler dikkatle dinledikten sonra, okuduklarını açıklardı. Bazen de ders kısa bir alıştırma ile başlardı. Bazı müderrisler ise, önce konunun ana çizgilerini verir, konunun genel bir açıklamasını yapar ve âlimlerin ne gibi bir ihtilafa düştüklerini belirtir, sonra konuyu bütün derinliğiyle incelerlerdi. Eğer ders, elde edilmesi mümkün bir kitaptan verilecekse talebenin o kitaptan bir nüsha alıp, müderris ders vermeden önce kendi başına ya da arkadaşlarıyla birlikte okuması prensipti. Sonra hoca gelir, dersin konusu hakkında genel bilgi verir, ardından kitabı okumaya başlardı. Talebeler kendi nüshalarına bakarak onu dinlerlerdi. Müderris zaman zaman okumayı keser ve şaz lafızları, zor cümleleri ve herkesin bilemediği garip haberleri öğrencilere îzâh ederdi (A. Çelebi, 1998, s.310).

Öğrenciler müderrisin karşısında halka şeklinde otururlar, muîdler ve imtiyazlı misafirler hocanın sağına otururlardı. Aynı dersin öğrencileri, hocanın hepsini birden görebilmesi için halkanın bir tarafında yer alırlardı. Müderris, öğrenciyi kontrol edebilmek ve rahat görebilmek için yüksek bir kürsü üzerine otururdu (A. Çelebi, 1998, s.309; Pedersen, 1977, s.64).

4.2.2. Ezber (Hıfz) Metodu

Medrese öğretim sisteminde ezber yöntemine ağırlık verildiği, konuların ya ders esnasında ya da ders dışında ezberletildiği görülmektedir. Ezber metodu, dönem âlimleri tarafından olumlu ya da olumsuz eleştirilere maruz kalsa da, dinî ve lisanî ilimlerin öğretiminde önemli bir yer teşkil etmektedir. Çünkü Kur’ân ve hadislerin

bozulmadan korunabilmesi için en sağlıklı yöntem, onu hafızada saklamak, sonrasında da yazıya geçirmektir. Öncelikli olarak Kur'ân'ın ezberlenmesinde ve sonrasında mümkün olduğunca çok hadis ezberlenmesinde kullanılan (Pedersen, 1977, s.63; Şanal, 2003, s. 156) bu yöntem, zamanla dil öğretiminde de vazgeçilmez bir hal almıştır.

Medreselerde okutulan ders kitaplarının Arapça oluşu ve ders programlarının içeriğinin büyük bir bölümünü Arapça ile ilgili derslerin oluşturması, dil öğretiminde bugün bile geçerliliğini yitirmeyen ezber yönteminin kullanılmasını kaçınılmaz kılmıştır (H. Akgündüz, 1997, s.413-414; M. Akgündüz, 2005, s.84). İbn Haldûn da *Mukaddime*'sinde dilin bir meleke olduğunun ve bu melekenin bol miktarda ezber yapmakla kazanıldığının altını çizmiştir (İbn Haldûn, 1983, c.2: s.1373).

Arapça dersinde en yaygın öğrenim metodu olan ezberi, öğrenci de müderris de kullanmıştır. Osmanlı medreselerinde Arapça öğretimi için okutulmak üzere seçilen eserler de, ezber metoduna uygun ve onu kolaylaştıracak bir plana sahiptirler. Üç dereceye ayrılan her ilim dalının ilk basamağındaki kitaplar şematik bilgiler içermekte olup ikinci ve üçüncü derecede bilgi yoğunluğu artmaktadır. İbareler, kesintisiz zincir halinde zamirlerin çok kullanıldığı cümlelerden oluşmakta ve az sözle çok şey anlatma amacını taşımaktadır (Hazer, 2002, s.282-283).

Gerek Arap dili ile ilgili eserlerin, gerekse diğer ilimlerle ilgili eserlerin, içeriğindeki bilgilerin öğrenciler tarafından daha akılda kalıcı olması ve daha kolay ezberlenmesi amacıyla beyitler ve dizeler halinde yazıldığı göze çarpmaktadır. Daha önce zikrettiğimiz bin beyitten oluşan *el-Elfiyye* gibi gramer kitapları bunun en çarpıcı örneklerindendir.

Öğrenme-öğretme sürecinde bilgiyi şiir kalıplarına dökme, anahtar sözcük oluşturma türünden çalışmalar, ezber yöntemi çerçevesinde şekillenen uygulamalar olup konu-yöntem uyumu sağlandığı takdirde istenilen amaca yönelik sağlıklı sonuçlara götürür. Konu-yöntem uyumu söz konusu olmadığı takdirde ise, bu yönteme ilişkin olumsuz eleştiriler gündeme gelmektedir (H. Akgündüz, 1997, s.414). Ezber yöntemiyle bilgilerin hafızada tutularak anlama yüzeysel bir biçimde ulaşıldığı yönündeki düşünceler, bu yöndeki eleştirilerden biridir (Hazer, 2002, s.278). Oysa ezberle, bu düşüncenin aksine, yalnızca Arapça ibareler değil Türkçeleri de ezberlenerek konunun

her yönüyle kavranması söz konusudur. Buna göre ezber yönteminin, medreselerde bütün kullanım alanlarıyla tamamen olumsuz bir yöntem olarak değerlendirilmesi şu halde doğru gözükmemektedir (H. Akgündüz, 1997, s.414; M. Akgündüz, 2005, s.84).

ez-Zernûcî, anlamadan ezberlemenin öğrenciye bir yük olduğunu; ancak eski âlimlerin dersi ezberden aktardıklarını, öğrencilerin de dersi dinleyerek ezberlediklerini dile getirerek bu şekilde anlayarak ezberlemenin kuru ezberden çok farklı olduğuna dikkat çekmiştir. Çünkü bu yöntemle öğrenci, ilmi hafızaya yerleştirmiş ve kendine mal etmiş olmaktadır. Ona göre, “ezberlenmeyen şey ilim değildir” (ez-Zernûcî, 1995, s.101,119).

Öyle ki, bu konunun önemini İshâk Efendi, şu mısralarla dile getirmiştir:

*“Eyü fehm eyle dersin, eyle ezber.
Mükerrer et, mükerrer et, mükerrer.”*
(Adanalı, 2001, s.35).

4.2.3. Tekrar Metodu

Tekrar, dersin iyice anlaşılabilmesi için çok sık başvurulmuş bir yöntemdir. Osmanlı medreselerinde hemen her dersin sonunda öğrenilenlerin muîd tarafından tekrar ettirilmesi, bunun en somut göstergesidir. Her medresede en az bir tane muîdin yer alması, eğitim sisteminde tekrarın olmazsa olmaz bir yeri olduğunun ifadesidir.

Dersler, kitapların takibi ve îzâhı ile işlendikten sonra muîdi bulunan medreselerde muîd tarafından, muîdi olmayan medreselerde de büyük olasılıkla en çalışkan öğrenci tarafından tekrar edilmekteydi. Böylelikle öğrenciler, müderrisin verdiği dersi, aynı günün akşamı muîdle birlikte tekrar edebilme ve anlayamadıkları ya da müderrise sormaya çekindikleri soruları sorabilme fırsatı bulabilmekteydiler (Hızlı, 1997, s.157).

Baltacı da bu konuda, Osmanlı medreselerinde “derslerin sık sık *tekrar*larla ve karşılıklı münakaşalarla (cedel) takrîr edildiğini” yazmaktadır (Baltacı, 2005a, c.1:

s.129). Bu yöntemle konuların iyice öğrenilmesi hedeflenmekteydi (Unan, 2003a, s.354, 2005, s.104).

Gerek öğrenimin gerekse öğretimin bir ilkesi olan tekrar yöntemine bir çok âlim olumlu yaklaşmışlar, tekrarın önemini belirten çeşitli söylemlerde bulunmuşlardır. “et-tekrâru ahsen” şeklinde başlayan Arap vecizesi de tekrarın faydasına işaret etmektedir.

Tekrarın, aynı zamanda metinleri ezberlemek için kullanılan bir fonksiyonu daha vardır. Pek çok âlim, kendi öğrencilik yıllarında her bir dersi defalarca tekrar ettiklerini ifade ederler. Öyle ki, bir şeyin elli defa tekrar edilmedikçe tam olarak hafızaya yerleşmeyeceğini söyleyen âlimler bulunmaktadır (Makdisi, 2004, s.167). Görüldüğü gibi, amaç, bir metni ezberleyinceye kadar tekrar etmektir (Pedersen, 1977, s.63).

4.2.4. Kavrama Metodu

Ezber metodu, muhakemesiz ve mekanik bir öğrenme anlamına gelmemekte, zekâ ve kavrama/anlama ile pekiştirilmekteydi. Bu bakımdan bir metni yalnızca tekrarlayan ve yazmakla yetinen kişiler ile, bunlara ek olarak aynı metni kavrayanlar arasında belirgin bir fark olduğu göze çarpmaktadır. Ünlü âlim İbn Cerîr Taberî (ö.923), özellikle dinî ilimlerin bizzat elde edilmesi ve kavranması (tefekkuh) gerektiğini ısrarla vurgulamıştır. ez-Zemahşerî ise, “ilim bir şehirdir, bir kapısı kavramak (dirâyet), diğer kapısı ise, ezberden aktarmaktır (rivâyet)” diyerek bu metodun önemini dile getirmiştir (Makdisi, 2004, s.167-168).

Osmanlı medreselerinde okutulan derslerin, anlamadan kuru ezber yapılarak öğretildiği görüşünün her hangi bir temele dayanmadığını ifade etmek gerekir. Söz gelimi Arapça öğretiminde sarf eğitimine *el-Emsile* ile başlayan bir talebe, bu kitapta yer alan Arapça fiil çekimlerini, كَتَبَ : “yazdı bir er” şeklinde Türkçe karşılıkları ile birlikte ezberler. Böylelikle öğrenci, كَتَبَ fiilinin, geçmiş zamanda, üçüncü tekil şahıs ve bir erkek tarafından gerçekleştirilen “yazma” eylemini ifade ettiğini de öğrenmiş olur. Osmanlı medrese eğitim sisteminin yalnızca ezbere dayandığını, üstelik bunun kavramaksızın ve özümsemeksizin yapıldığını ileri sürenlerin ne denli yanıldıkları ortadadır.

4.2.5. Yazma (İmlâ) Metodu

Derste işlenen konuların yazdırılması şeklinde gerçekleşen imlâ metodunun öğrenim sürecinde önemli bir yeri vardı. Çünkü yalnızca hafızayla yetinmemek, zihindekileri kağıda da aktarmak gerekiyordu.

Medreselerde en az ezber metodu kadar önem taşıyan imlâ yönteminin ortaya çıkışı ve ağırlıklı olarak kullanım nedeni ders kitaplarının nüshalarının yetersiz oluşuna bağlı kitap çoğaltma amaçlıdır. Bu durumda imlâ yönteminin, müderrisin anlatımlarını not etmek ve derse hazırlık amaçlı kitap istinsahı şeklinde iki türlü kullanım alanı olduğu göze çarpmaktadır. Bunlardan ikinci kullanım alanı olan kitap istinsahı, henüz matbaanın olmadığı dönemlerde, özellikle Osmanlı klasik dönem medreselerinde yaygın olarak kullanılmış; hatta tatil ve ders günlerinin belirlenmesinde önemli bir etken olmuştur. Buna göre haftada dört gün derse, geri kalan üç gün de öğrencilerin kütüphane nüshasından kitap istinsah ederek derse hazırlanmalarına ayrılmıştır (H. Akgündüz, 1997, s.414).

Tekrar ve ezber yöntemleri zamanla yerini yazma ve not tutmaya bırakmıştır (Kazıcı, 2004, s.51). Çok geçmeden dersler, imlâ (yazma) şeklinde işlenmeye ve öğrenciler okuduklarını not etmeye başlamışlardır (Pedersen, 1977, s.63). Bir başka deyişle derslerin işlenmesi sırasında öğrencilerin not tutmaları söz konusu olmuştur (Unan, 2003a, s.354, 2005, s.104). Öğrenciler, daha sonra notlarını temize geçirirken düzeltme fırsatı da bulmuşlardır (Karaarslan, 1976, s.78).

İmla metodu, yazma ve okuma-kontrol şeklinde iki aşamada yapıldı. İlk aşamada müderris, dersi ya ezberden veya kendi hazırladığı notları söyleyerek çeşitli açıklamalarla öğrenciye yazdırırdı. Bu kaydetme işi, doğrudan “hocaların ağzından” ya da onların kitaplarından yapılmalı, eğer kitabın tamamı önemliyse bütünüyle kopya edilmeliydi (Makdisi, 2004, s.169).

Bu durum, konunun anlatılışının cümle cümle veya teker teker verilmesi nedeniyle dersin yavaş işlenmesine yol açmaktaydı. Öğrenci müderrisin dikte ettirdiği şeyi hemen yazardı ve bu yazma işi bazen dersin tümünü alırdı. Müderris, müstakil bir

cümleyi bitirince, o cümlede açıklanmaya ihtiyaç duyulan kısımların şerh, îzâh ve tefsirine geçer; öğrenciler de bu açıklamaları esas metnin sayfa kenarlarına not ederlerdi (A. Çelebi, 1998, s.309).

İkinci aşama olan okuma ve kontrol bölümünde öğrenci metni okur, hoca hatalar varsa düzeltir ve bununla ilgili açıklamalar yapardı. Bundan sonra hoca, kendisindeki ya da talebelerindeki nüshaya ‘o nüshanın kendisine okunarak tashîh edildiğini’ belirtir mahiyette bir not yazardı. Kimi zaman da öğrenciye onu başkalarına rivayet edebileceğine veya kendi izniyle o kitabı okutabileceğine’ dair icâzet verirdi (A. Çelebi, 1998, s.310).

Bu ders usûlü, Arapça gibi başta dil ve edebiyat ilimleri olmak üzere hadis, tefsir fıkıh gibi ilimler için de geçerliydi. Bu konuda bazı dil âlimlerinin lughat bahsinde ezberden elli bin sayfa yazdırdıklarına dikkat çekilmiştir (Pedersen, 1977, s.64).

Bazen de hoca, metni yazıp öğrencilere verir, öğrenciler de onun yazdıklarının bir kopyasını alıp hocanın kendi el yazısıyla yazmış olduğu nüshayı kendisine iade ederlerdi (Makdisi, 2004, s.170). Bir tür kitap istinsahı olarak değerlendirebileceğimiz bu tarz çalışmalar, yalnızca nüsha çoğaltmak amacını taşımakta olup zamanın ve şartların bir getirisiydi.

Yazma metodu, kitap çoğaltma amaçlı bir zorunluluk olmasının yanı sıra, çeşitli yaratıcı öğrenme tecrübelerine imkan sağlaması açısından önemli bir işleve sahip olmasıyla da Osmanlı medrese eğitiminin vazgeçilmez bir yöntemi olarak varlığını sürdürmüştür (H. Akgündüz, 1997, s.415).

Yalnız imlâ metodu, her zaman geçerli olmamış, zamanla başlıca eserlerin pek çok nüshası elde edilebildiği ve öğrenciler de bunlara ulaşabildiği için, dersler metnin yüksek sesle okunarak hocanın açıklama ve düzeltmelerde bulunması şekline dönüşmüştür. İmlâ metodunun X. yüzyıldan sonra bu şekilde boyut değiştirmesiyle, öğrenciler bu kez de asıl metnin etrafına hocanın yorumlarını (şerh) ve düzeltmelerini kaydetmiştir (Pedersen, 1977, s.64).

Önceleri bir kitabın birden fazla nüshası bulunmadığından hoca tüm anlattıklarını yazdırıyordu. Daha sonra matbaanın icad edilmesiyle kitapların nüshaları fazlalaşınca yazdırma (dikte) yöntemi hemen hemen ortadan kalkmış, öğrenci metnin kenarlarına hocanın yorum ve düzeltmelerini yazar hale gelmiştir. Böylece zaman kazanımı sağlanmıştır. Kitapların yaygınlaşması, bu metodun nadiren kullanılmasına sebep olmuştur.

4.2.6. Soru-Cevap Metodu

Bir başka öğretim usûlü ise, hoca ile talebenin birbirine karşılıklı sorular sormasıdır. Soru-cevap metodunda, hoca ile öğrencinin birbirlerine karşılıklı ve yerinde sorular sorarak cevaplar almasıyla dersin istenen biçimde anlaşılmasını sağlamak hedeflenmektedir. Bu nedenle her öğrenci, anlamakta güçlük çektiği noktanın îzâhını istemek amacıyla soru sorma hakkına sahiptir.

Bu yöntemde müderris soru sorarak dersi işler ve öğrencilerin anlayış kabiliyetlerini ölçer, onların cevap vermekte güçlük çektiklerini gördüğü konuları cevaplar, daha sonra anlayıp anlamadıklarını test etmek için soru sorardı. Böylece bir yandan konuyu tekrarlar ve konunun meselelerini daha geniş anlatma imkanını elde eder, bir yandan da bu soru ve cevaplarla az kabiliyetli öğrencilere faydalanma fırsatı verirdi (A. Çelebi, 1998, s.311). Ancak soru-cevap metodu, diğer metodlar gibi her derste uygulanmayıp uygun yer ve zamanda, öğretim faaliyetlerine etkinlik, dinamizm ve bir çeşni kazandırmak için uygulanan bir yöntemdi (Civelek, 2001, s.200-201).

Müderrisin bazen soru yağmuruna tutulduğu olurdu. Bazen de hocaya yazılı olarak sorular sorulduğu görülmüştür (Pedersen, 1977, s.64). Ancak soru sormanın bir âdâbı vardı. Öğrencinin başka bir amaç gütmekten yalnızca öğrenmek için soru sorması gerekirdi. Yine soru sormak için uygun ortam ve zamanı seçmeli, hocası konuşurken sözünü kesmemeli ve arkadaşı soru sorarken de araya girmemelidir (A. Çelebi, 1998, s.311).

Bu yöntem, Osmanlı medreselerinin kısmen iktisâr (başlangıç) ve ağırlıklı olarak iktisâd (orta) rütbelerinde uygulanmış olup iktisâr rütbesinde konuya kısa bir giriş yapıldıktan sonra sorularla konu hakkında şüphe uyandırılması sağlanır. İktisâd

rütbesinde ise konunun sebep-sonuç ilişkisi içinde açıklığa kavuşturulmasının ardından soru-cevap yöntemiyle bilgi üretimine yönelik beyin fırtınası niteliğinde ders işlendiği göze çarpmaktadır (H. Akgündüz, 1997, s.415).

Okutulan dersler, yalnızca müderrisin takrîrleriyle kalmamakta, öğrencinin derse aktif olarak katılımını sağlamak için bir tür sohbet (mübâhase, karşılıklı görüş alış-verişi) niteliğinde işlenmekteydi (Unan, 2005, s.104). Ders okunurken bu şekilde müderris ve öğrenci arasında karşılıklı anlatma ve anlaşılmayan konuyu soru sorarak cevabını alma yöntemine başvurulmaktaydı (M. Akgündüz, 2005, s.84).

Soru-cevap yönteminin medreselerde iki şekilde uygulandığı görülmektedir. İlki, müderrisin öğrenciye soru sorup cevabını beklemesi, ikincisi ise, öğrencilerin belirli bir düzene göre müderrise soru sorabilmeleridir (Şanal, 2003, s.157).

Osmanlı medreselerinde öğrenciler, yakın iletişim halinde bulundukları müderrise ya da müderrise sormayı unuttuklarında muîde istedikleri zaman soru sorabilmekteydiler. Müderris, ders içinde ya da ders dışında sorulacak olan sorulara her zaman cevap verebilmek üzere hazırlıklı olmak durumundaydı. Bu açıdan müderrisin bir saatlik ders için günlerce hazırlanması gerekebilirdi (Baysun, 1977, s.76; Hızlı, 1997, s.157; Ulusoy, 2007, s.67).

Takrîr (anlatma) metodunda öğrencinin pasif durumda olduğunu iddia edenler, soru-cevap yönteminin varlığını gözardı etmektedirler. Çünkü görüldüğü gibi soru-cevap yönteminde öğrenci derste aktiftir. İslâm ülkelerinde olduğu gibi Osmanlı medreselerinde de eğitim-öğretimin bu methodla devam ettirildiği, hoca ile talebenin karşılıklı soru sorma yöntemi, bir diğer ifadeyle aktif methodu uyguladıkları görülmektedir (Kazıcı, 2004, s.52). O dönemde öğrencilere “şu meselede ne dersin, görüşün ne?” anlamında “ما تقول؟” ibaresinin çokça kullanılması sebebiyle o günlerde talebelere “ma tekûl” lakabı takılmıştı (ez-Zernûcî, 1995, s.111). Bu da soru-cevap yönteminin erken dönemlerden itibaren kullanıldığına işaret etmektedir. Bugün bile yeni yeni önemi farkedilen ve uygulanmaya çalışılan aktif methodun bundan asırlar önce öneminin bilinmesi ve eğitim-öğretimde uygulanması, son derece dikkat çekicidir.

4.2.7. Tartışma ve Münâzara Metodu

Tartışma metodu, Osmanlı Medreselerinde sıkça kullanılan metotlar arasındaydı. Bu metotla genellikle derslerdeki ayrıntılı noktalar üzerinde durulur, farklı görüşlerle konu derinleşir ve bütünüyle aydınlanırdı. Öğrenci baştan sona konuya hakim olur ve kendine güveni artardı (Civelek, 2001, s.201). Daha çok medreselerin üst kademelerinde kullanılan bu yöntem, öğrencilerin konuyu başkalarına savunabilecekleri ölçüde kavrayarak öğrenmelerini hedeflemekteydi (H. Akgündüz, 1997, s.415).

Osmanlı medrese ders müfredâtı üzerine yazılmış olan *Kevâkib-i Seb'a* adlı çalışmada, derslerde müderrisin metnin anlamını vermesinin ardından tüm öğrencilerin görüşlerini hocaya söyleyerek konuyu dört-beş saat tartıştıkları ifade edilmektedir (Adanalı, 2001, s.35-36; İzgi, 1997, s.76). Yine müderrislerin okuttukları derslerle ilgili herhangi bir konuyu öğrenciler arasında tartışmaya açtıkları ve sonunda farklı fikirleri savunan taraflar arasında hakem olup kendi görüşlerini dile getirdikleri bilinmektedir (Uzunçarşılı, 1984, s.57).

Medreselerde başlayıp diğer ilmî mekânlara da sıçrayan münâzaralar, hem müderris hem de öğrencilerin haftalarca hazırlanarak kendilerini ifade ettikleri, serbest bir biçimde görüşlerini karşı tarafa yansıtabililikleri, nezaket kuralları çerçevesinde, ancak hararetle gerçekleşen tartışmalar niteliğindedir (H. Akgündüz, 1997, s.416).

Bazen bir âlim başkasının derslerine gidip sorular sorarak onu imtihan etmeye kalkar, bunun sonucunda münâzaralar başlar ve talebeler çoğunlukla hocaların yanında yer alarak söze karışırlardı (Pedersen, 1977, s.65). Tartışmacı doğruyu savunduğu müddetçe hocasıyla ihtilafa düşse bile asla yadırganmaz, bundan dolayı da herhangi bir cezaya tabi tutulmazdı. Tersine bu tartışmalar, doğruların ortaya çıkmasında etkili olurdu. Eskilerin “Müsâdeme-i efkârdan bârika-i hakikat doğar” sözü de bunu doğrular niteliktedir.

ez-Zernûcî bu konuda, “Bir saatlik tartışma, bir aylık tekrar değerindedir. Bir saat münâzara bir ay tekrardan hayırlıdır.” diyerek bu metodun üstünlüğünü belirtir. Yine o, “Tâlib-i ‘ilm için münâzara, münâkaşa ve mutârâha (birbirine mesele sormak) zarurîdir. Zira münâzara ve müzâkere müşâveredir. Müşâvere ise doğruyu ortaya

çıkarmak içindir.” sözleriyle münâzara metodunu diğer yöntemlere tercih etmiştir (Civelek, 2001, s.201; ez-Zernûcî, 1995, s.105-107).

İslâm öğretim geleneğinde varolan tartışma metodu, Osmanlı medrese eğitiminde de varlığını sürdürmüş, hatta yalnızca bir öğretim metodu olarak kalmamış, ayrı bir ders olarak okutulmuştur. Medreselerde *Âdâbu'l-Bahs ve'l-Münâzara*, *‘İlmu’n-Nazar*, *‘İlmu’l-Hilaf*, *‘İlmu’l-Cedel* olarak veya sadece *Âdâb* adı altında okutulan bu dersler, bir düşüncenin nasıl doğru bir şekilde savunulacağını öğretmekte ve tartışmacıları bu ilmin kuralları sayesinde hatadan sakındırmayı hedeflemektedir. Osmanlının söz konusu alana yaptığı bu önemli katkı, tartışma yöntemine verdiği değeri gözler önüne sermektedir (Adanalı, 2001, s.35,37,40).

Bu metodun yaygın bir şekilde kullanılmış olması da, gerek öğrencinin gerekse müderrisin tartışma sürecinde doğru hareket edebilmesi ve usûlüne uygun tartışabilmesi için *cedel*, *münâzara*, *âdâbu'l-bahs*, *mantık* ve *usûl* gibi tartışma metodolojisi derslerinin öne çıkarılmış olduğu düşüncesini gündeme getirmektedir (H. Akgündüz, 1997, s.416). Buna karşın öğrenciler, karşılıklı müzakere ve tartışma yapmak için bu ilmin okutulmasını beklememişlerdir (Adanalı, 2001, s.37).

Görüldüğü gibi, Osmanlı medreselerinde okutulan derslerin ve ders işleniş şekillerinin yalnızca ezbere dayandığını, yaratıcı ve eleştirel düşünmeden yoksun olduğunu söylemek son derece yanlıştır.

4.2.8. Müzâkere Metodu

Müzâkere, görüş alış-verişinde bulunmak, ilmî bir mesele hakkında akıl yürütmek, tartışmak, belirli bir konuda olumlu ya da olumsuz görüş bildirmek gibi anlamlar taşımakta ise de esas itibarıyla, hatırlama ve ezberleme konusunda iki kişinin karşılıklı olarak birbirine yardımcı olmasıdır. Özetle müzâkere, öğrencilerin dersi karşılıklı olarak birbirlerine okumaları olarak tanımlanabilir.

Öğrenilen bilgilerin unutulmasını engellemek için sürekli müzâkere yapılmalıdır. Hatip el-Bağdâdî, bir âlimin “Bilgiyi yok eden şey, unutkanlık ve müzâkereyi bırakmaktır” dediğini nakleder (Makdisi, 2004, s.168-169). Bir başka âlim

ise, “ilim bir kuyudur ve müzâkere kovadır” diyerek ilme ulaşmanın ancak müzâkere ile mümkün olacağını vurgulamıştır.

Öğrenme yöntemlerini Ebû ‘Amr b. ‘Alâ şöyle özetlemiştir; ilmin birinci kuralı sükûnet, ikincisi iyi soru sormak, üçüncüsü iyi dinlemek, dördüncüsü iyi ezberlemek, beşincisi ise, elde edilen bilgiyi başkaları karşısında iyi savunmaktır (Makdisi, 2004, s.166). Taşköprülüzâde ise, *Miftâhu’s-Sa‘âde* adlı eserinde, yaşlılarıyla konuları karşılıklı gözden geçirmelerini ve birlikte incelemelerini öğrencilerin görevleri arasında saymaktadır (Adanalı, 2001, s.35; Kazıcı, 2004, s.167).

Medrese öğrencilerinin gündüz okudukları dersleri, yeniden gözden geçirmek, arkadaşlarından yeni bilgiler almak ya da karşılıklı fikir alış-verişinde bulunmak üzere akşamları başka medreselere gittikleri bilinmektedir (Ulusoy, 2007, s.85).

Derse düzenli olarak devam eden bir öğrenci, müderrisi dinleyip konuyu anladıktan sonra, müderristen ders kitabının bir bölümünü yazdırmasını istemeli, yazdırılan kısmı kaydetmeli, anlayıp anlamadığını kontrol etmek için okumalıdır. Daha sonra iyice ezberleyinceye kadar o dersi tekrar etmelidir. Bir sonraki derse geldiğinde, müderristen kendisinin bir önceki dersi ezbere okuyuşunu dinlemesini istemelidir. Ezberlediklerini unutmamak ve daima canlı tutmak için ise sürekli tekrar etmelidir (Makdisi, 2004, 166).

Osmanlı medreselerinde Arapçanın öğretiminde kullanılan bu yöntemler dışında, tarih boyunca geliştirilen ve bugün modern yabancı dil öğretiminde benimsenen en yaygın dört metot bulunmaktadır. Bunlar; Dilbilgisi-Çeviri (Gramer-Çeviri) Metodu, Düzvarım (Direkt) Metodu, Duyup-Konuşma (İşitsel-Dilsel) Metodu ve Seçmeli Metot’tur.

Bunlardan Dilbilgisi-Çeviri Metodu, *Eski metot* ya da *Klasik metot* olarak da adlandırılmıştır. Bu yöntemde, okuma, yazma gibi becerilere yer verilmekte; ana dil, amaç dilin (yabancı dil) öğretiminde bir araç olarak kullanılmaktadır. Nahiv kurallarının en iyi şekilde öğretimi ön planda tutulduğu için nahvî tahlillerin yapılmasına sıklıkla başvuru bu yönetime çeşitli eleştiriler de yöneltilmiştir. Eleştiriler, daha çok konuşma becerisinin göz ardı edilmesi, ders esnasında ana dile fazlasıyla yer verilmesi ve amaç

dilin kendisinden çok, amaç dile dair nahiv bilgilerinin öğretilmesi yönündedir (Muhammed ‘Ali el-Hûlî, 2000, s.5-6).

Medrese eğitim sisteminde Arapça öğretiminin, gramer ve çeviri metodu, direkt metod, duyup-konuşma metodu ve seçmeli metod gibi modern dil öğretim yöntemlerine uyarlanması söz konusu olduğunda; *dilbilgisi-çeviri metoduna* göre yapıldığını söyleyebiliriz. Çünkü gramer ve çeviri metodunda; amaç dilin kendisini öğrenmekten çok, nahiv kurallarının tahlilleri gibi bu dile ait bilgilerin öğretilmesine yer verilmekte ve ders sırasında ana dil kullanımı fazla yer tutmaktadır.

Dilbilgisi ile çevirinin birleşerek tek bir yöntem hâline dönüşmesi, XVII. yüzyıla rastlamaktadır. Bundan önce yabancı dil öğretiminde kullanılan tek yöntem, *dilbilgisi metodudur*. Klasik Arapça kitapları da bu metoda uygun olarak hazırlanmıştır (İşler, 1996, s.80). Bu nedenle her ne kadar medreselerde Arapça öğretiminin söz konusu metotlar içerisinde en çok dilbilgisi-çeviri metoduna yakın olduğunu söylesek de, bunu birebir karşılamamakta, bu yöntemin eski versiyonuna daha çok uygunluk göstermektedir. Ancak bu metodun en son hâli, dilbilgisi-çeviri şeklinde olması nedeniyle bu yönteme dâhil edilmiştir.

Dilbilgisi ve çeviri metoduna da yöneltilen eleştirilerden biri olan, konuşma becerisinin ihmal edilmesi hususu, Osmanlı medreselerinde Arapça öğretilmesine de yöneltilen eleştirilerden biri olmuştur. Ancak burada iki durum arasında ciddi bir fark olduğunu belirtmek gerekmektedir. Günümüz dil öğretiminde amaç, hedeflenen yabancı dili başlı başına bir alan olarak öğrenme gayesini taşımaktadır. Oysa Osmanlı medreselerinde daha önce de vurguladığımız gibi, Arapça müstakil bir bilim olarak değerlendirilmemiş; Arap dilinde yazılmış kitapları anlama amaçlı, dinî ilimlere hazırlayıcı bir konuma sahip olmuştur. Bu amaç doğrultusunda, okuma, anlama ve yazma becerilerinin geliştirilmesi ön planda tutulmuş; konuşma becerisi ise, amacı karşılamadığından arka planda kalmıştır. Amaçlar göz önünde bulundurularak yapılan bir değerlendirme ile bu eleştirilerin cevabına rahatlıkla ulaşılabilecektir.

4.3. Osmanlı Medreselerinde Öğrenim Süreci (Osmanlı Medrese Eğitim Sisteminin Belirgin Özellikleri)

Osmanlı medreselerinde dersler, sabah dersleri ve ikindi dersleri olmak üzere iki devrede yapılmaktaydı. Ancak icâzet verilen dersler, ağırlıklı olarak sabah işlenen derslerden oluşmaktaydı. Öğleden sonra okunan dersler ise, sabah derslerinin tekrarı niteliği taşımaktaydı.

Osmanlı medreselerinin kuruluşundan itibaren XV. yüzyıla kadar günde dört ders okutulurken, Kânûnî dönemine rastlayan XVI. yüzyılda Süleymâniye medreselerinin kurulmasından sonra medreselerde günde beş ders okutulmaya başlanmıştır (Baltacı, 2005a, s.128).

Osmanlı medreselerinde tatil günlerinin hangi günler olduğu hakkında kaynaklarda birbirinden farklı bilgiler yer almaktadır. Ancak ağırlıklı olan görüşe göre, medreselerde XV. yüzyılın ilk yarısına kadar tatil günleri salı ve cuma günü olmak üzere haftada iki gün olarak belirlenmişken, zamanla öğrencilerin okudukları eserleri yazıp çoğaltabilmeleri için vakte ihtiyaç duyulduğundan Molla Fenârî tarafından tatil günlerine pazartesi de eklenerek bu süre üç güne çıkartılmıştır (Unan, 2003a, s.351-352, 2005, s.102-103).

Haftalık tatil günlerinin dışında kandil günleri, bayramlar ve Ramazan ayında da eğitime ara verilmekteydi. Esasen Ramazan ayı, tatil olmasının ötesinde talebenin öğrendiklerini uygulama fırsatı bulduğu, bir bakıma staj yapabildiği bir dönemdir. Bu ayın da içinde bulunduğu üç aylar boyunca öğrenci, ya memleketine gitmekte ya da başka kasaba ve köylere giderek buralarda hem öğrendiklerini halka aktarmakta, vaaz ve irşadta bulunarak halkı bilgilendirmekte, hem de bildiklerini pekiştirme fırsatı elde etmekteydi. “Cer” adı verilen bu uygulama Osmanlı medrese kültürünün taşraya taşınması açısından da büyük önem taşımaktaydı (Unan, 2003a, s.353, 2005, s.102-103).

Cer uygulaması sayesinde öğrencilerin, teorik bilgi birikimlerini pratiğe dönüştürme yönündeki kazanımlarının yanı sıra, halkla kaynaşmaları sağlanarak medrese ortamının yol açacağı toplumdan soyut bir yaşayışın önüne geçilmesi mümkün

olabilmiştir. Söz konusu kaynaşma, halkın gözünde medresenin ve medrese mensuplarının itibarını artırmış olması bakımından da önemlidir. Medrese öğrencilerinin gönüllü olarak halkı aydınlatmaları, halkın yine gönül rızasıyla maddî ve manevî yardımlarda bulunmalarını da beraberinde getirmiş; böylelikle öğrenciler, eğitim aldıkları süre içerisinde maddi açıdan sıkıntı çekmeksizin rahat bir şekilde öğrenimlerini sürdürebilme imkânına sahip olmuşlardır (H. Akgündüz, 1997, s.423).

Medrese eğitim sürecinde sınıf geçme yerine *ders geçme* ya da *kitap geçme* modelinin uygulanması, Osmanlı medrese sisteminin belirgin özelliklerinden biri olarak varlığını sürdürmüştür. Bu uygulamaya göre, öğrenci, ancak bir dersi ve o derse ait kitabı, hocası tarafından yeterli bulunup tamamladığı zaman başka bir derse geçme ve onun kitabını okuma hakkına sahip olabilmekteydi.

Bireysel başarı ve yetenekleri öne çıkaran ders ve her dersle bütünleşmiş kitap geçme modeliyle temellenen medrese geleneği; bu yolla sınıf geçme sisteminin, bireysel özellikleri göz ardı eden ve tek tip öğrenci yetiştirme gibi yaklaşımlarının olumsuz etkilerinden uzak kalmıştır. Ders geçme sisteminde, öğrenciler arasındaki zekâ, genel yetenek, kişilik özellikleri ve yetiştiği çevre gibi farklılıklar göz önüne alınarak bireysel başarı hızı doğrultusunda sağlıklı bir eğitimin gerçekleşmesi söz konusudur (H. Akgündüz, 1997, s.410).

Ders geçme sisteminin uygulanmış olması, medreselerde öğrenim süresinin öğrencinin kişisel başarı ve gayretine göre uzayıp kısalmasına neden olmuştur. Ancak yine de bu uygulamayla, en yavaş ve en hızlı ilerleyen öğrenciler arasında büyük bir uçurumun oluşmasına yol açmamak için her medresede okunması gereken asgarî süreler belirlenmiştir.

Buna göre medreselerde öğrenim süresinin, 1526-1540 yılları arasında Sahn-ı Semân Medreselerine gelinceye kadar Yirmili Hâşiye-i Tecrîd Medreselerinde iki yıl, Otuzlu Miftâh Medreselerinde iki yıl, Kırklı Telvîh Medreselerinde iki veya üç yıl, Ellili Hâriç ve Ellili Dâhil Medreselerinde birer yıl olmak üzere toplam sekiz-dokuz yıl olduğu görülmektedir. Aynı dönem içerisinde Sahn-ı Semân Medreselerinde bir yıl, Altmışlı medreselerde ise, yine bir yıl öğrenim görüldüğü ifade edilmektedir (Baltacı, 2005a, s.121-124). Daha sonra bu sürelerin azalarak her birinin iki üç aya kadar

düşürüldüğü dikkat çekmektedir. Nitekim Sahn'a gelinceye kadarki sekiz-dokuz yıllık öğrenim süresinin, Kanûnî'den sonra XVI. yüzyıl sonlarından itibaren önce beşe sonra üçe ve daha sonra iki yıla kadar indiği belirlenmiştir (Unan, 2003a, s.355, 2005, s.104-105).

Medrese eğitim sisteminin göze çarpan bir diğer özelliği, müderrisin öğrencisini, öğrencinin de müderrisini seçebilme özgürlüğüdür. Öğrenciye istediği hocadan ders alabilme serbestliği tanıyan bu uygulamayla medreselerde on beş-yirmi kişiyi geçmeyen öğrenci sayısı sayesinde müderrisle öğrenci arasında yoğun bir etkileşim ve uyum sağlanarak sağlıklı bir eğitimin gerçekleşmesi mümkün olmuş, öğrenme güçlüklerine neden olabilecek engeller ortadan kaldırılmıştır (H. Akgündüz, 1997, s.411).

Medrese sisteminde öne çıkan bir başka öge ise, müderris-öğrenci etkileşiminde köprü vazifesi gören *muîd*lerdir. Öğrencilere dersi tekrar ettirmekle ve anlaşılmayan konuların açıklığa kavuşturulmasıyla görevli muîdler, bu yönüyle öğrenilenlerin pekiştirilmesi ve öğrenme güçlüklerinin giderilmesi noktasında önemli bir konuma sahiptirler. Ayrıca ders halkaları ve seviye grupları oluşturularak öğrencilerin müderristen ayrı ayrı ders almaları esas alınmış, bu şekilde her öğrencinin müderrise ulaşmaya kadar muîdlerin önderliğinde kendinden ileri olanlarla dersi müzakere etmesi, kendinden alt gruptakilere de ders okutması sağlanmıştır (H. Akgündüz, 1997, s.411-412).

Osmanlı eğitim geleneğinin belirgin bir özelliği de kitap geçme sistemi doğrultusunda her ders için belirli kitapların *tedricî/hiyerarşik* (aşamalı) bir düzen içinde bitirilmesidir. Eğitim kademesi olarak belirlenen aşamalar dahi aslında bireysel yetenek ve başarı hızına göre okunması gereken kitapların bir sıralamasından ibarettir (H. Akgündüz, 1997, s.410; Şanal, 2003, s.157).

Buna göre Osmanlı medreselerinde okutulan kitapların iktisâr (başlangıç), iktisâd (orta) ve istiksâ (ileri) olmak üzere üç ana seviyeye ayrıldığı görülmektedir. Her bir seviyede kendi arasında başlangıç (aşağı), orta ve yukarı (ileri) olarak tekrar üç aşamaya bölünmektedir. Böylece metinler, dokuzlu bir tasnife tabi tutularak okutulmaktadır. Osmanlı âlimleri, her bir basamak için ayrı ayrı eserler yazmışlar ve

talebelerine okutmuşlardır (Ş. Fazlıoğlu, 2002, s.7-8). Bu sıralamaya göre Arap dili ile ilgili ilimlerden sarf, nahiv ve me‘ânînin basamaklarını sıralayalım:

Tablo 26. Osmanlı medreselerinde kitapların okutulma sıralarına göre Arap dili ile ilgili ilimlerden sarf, nahiv ve me‘ânînin basamakları:

Sarf				Nahiv				Me‘ânî			
İktisâr:	Aşağı	Orta	Yukarı	İktisâr:	Aşağı	Orta	Yukarı	İktisâr:	Aşağı	Orta	Yukarı
İktisâd:	Aşağı	Orta	Yukarı	İktisâd:	Aşağı	Orta	Yukarı	İktisâd:	Aşağı	Orta	Yukarı
İstiksâ:	Aşağı	Orta	Yukarı	İstiksâ:	Aşağı	Orta	Yukarı	İstiksâ:	Aşağı	Orta	Yukarı

Bu hiyerarşik yapı içerisinde okutulan eserlerin isimleri, dersin hocası tarafından belirlenmektedir. Okutulmak üzere belirlenen kitapların hangisinin iktisâr, iktisâd veya istiksâ aşamalarında takip edileceği ve bunların aşağı, orta, yukarı olarak derecelendirilmesi tamamen müderrise bırakılmıştır. Bu tasnifin, medrese öğrencilerinin yaşadığı bölgelerin farklılıkları göz önüne alınarak seviyelerine uygunluğunu da yine müderris tespit etmektedir. Bunu yanı sıra sonraki dönemlerde Arap dili alanında yeni ve daha öğretici eserler yazıldığı takdirde onlar da programa dâhil edilmektedir ve bunu da yine ders hocaları takip etmektedirler (Ş. Fazlıoğlu, 2002, s.11).

Bu durum, Osmanlı medreselerinde müderris ve metin merkezli bir eğitimin söz konusu olduğunu ortaya koymaktadır. Zira bir ilimde belirli bir noktaya ulaşmak için o ilim dalında yazılmış en temel eserlere vâkıf olmak gerekmektedir. Söz konusu metinler ise, müderris gözetiminde okunabilecek türde hazırlanmaktaydı. Bu bakımdan bir metnin hangi hoca ile okunduğu, en az metnin kendisi kadar önem taşımaktaydı. Müderris ve metin merkezli bu eğitim sistemi, öğrencinin derece derece yükselmesini sağlamakla kalmıyor, onu aynı zamanda hocası üzerinden tarihî bir silsile içine alıyordu (Ş. Fazlıoğlu, 2002, s.11).

Gerek âlet ilimleri gerekse dinî ilimler kapsamına giren tüm ilimlerin her birinin iktisâr, iktisâd ve istiksâ olarak sınıflandırılması ve bunların kendi içerisinde teker teker aşağı, orta ve yüksek olmak üzere yeniden bölümlere ayrılması, her aşamada da farklı

eserlerin okunuyor olması, talebenin ilim yolunda ağır ve sağlam adımlarla ilerlemesinin yolunu açmaktaydı (Ş. Fazlıoğlu, 2002, s.11).

Bireysel eğitime öncelik veren bu yapı, *basitten karmaşığa, genelden özele, somuttan soyuta* doğru ilerleyen program dâhilinde yürütülmüştür. Öncelikle alt kademedeki medreselerde somut içerikli âlet ilimlerinin, üst kademedeki medreselerde ise soyut içerikli dinî ilimlerin öğretilmesi, medrese geleneğinde kişisel başarı ve yetenekleri destekleyici eğitim anlayışının bir yansıması niteliğindedir. Ayrıca konuların genelden özele ve somuttan soyuta doğru olması, önce giriş mahiyetinde *muhtasarât* adı verilen derslerin okunup ardından diğer derslere geçilmesi, altyapı niteliğindeki bu tertip (sıra) derslerinin yanı sıra her eğitim düzeyinde ve özellikle üst kademedeki medreselerde ihtisas derslerinin ve seçmeli koltuk derslerinin bulunması, sistemin bireysel eğitime elverişli bir yapıda olduğunu ortaya koyan bir başka özelliiktir (H. Akgündüz, 1997, s.409).

Saçaklızâde de *Tertîbu'l-'Ulûm* adlı eserinde eğitimin aşamalı bir şekilde kolaydan zora, temelden ayrıntılı olana doğru oluşu ve önce âlet ilimleri, sonra dinî ilimlerin okunması, âlet ilimlerini öğrenmeden dinî ilimlere geçilemeyeceği gibi Osmanlı eğitim sistemi içerisinde varolan uygulamaları dile getirerek önerilerde bulunmuştur (Ağırman, 2005, s.945-948).

Söz konusu sistemin, Arap dili öğretimine yansımasını ele alacak olursak; ders kitaplarının yazımında da tertip (sıra) ve tahassus (ihtisaslaşma) özelliğinin esas alındığı görülmektedir. Hemen her ders için geçerli olan bu durumun ilk örneği, zorunlu dersler kategorisinde yer alan *sarf* ve *nahiv* kitaplarının yazımında karşımıza çıkmaktadır. Örneğin; *sarf* ilmine ait değişik kademelerde okutulan *el-Emsile*, *el-Binâ*, *el-Maksûd*, *el-'İzzî*, *Merâhu'l-Ervâh* adlı kitaplar, aslında aynı konuların genelden özele, basitten karmaşığa doğru farklı açılımlarından oluşmaktadır. Aynı şekilde, *nahiv* ilmi kapsamında okutulan *el-'Avâmil*, *el-İzhâr*, *el-Kâfiye*, *Molla Câmi*, *Muğni'l-Lebîb*, *el-Elfiyye* gibi kitapların da içerik olarak birbirinin aşama aşama tekrarı niteliğinde olduğunu söylemek mümkündür (H. Akgündüz, 1997, s.409).

Arapça gramer konuları, kitaplarda tûmdengelim metodu uygulanarak verilmiş; bir başka deyişle genelden özele, temelden ayrıntılı olana, basitten karmaşığa doğru bir

sıra izlenerek okutulmuştur. Bununla aynı konunun öncelikle ilk kitapta ana hatlarıyla verildiği, daha sonra ikinci ve üçüncü kitaplarda konuların biraz daha açılarak sonraki ve ileri kitaplarda daha ayrıntılı olarak ele alındığı ifade edilmektedir.

Buna karşılık sarf ve nahiv kitaplarının işlenmesinde öğretim usûlü olarak aynı zamanda tümevarım yani cüz metodu uygulandığı görülmektedir. Sarf ilminin öğreniminde önce kelime tahlillerini içeren *el-Emsile*, *el-Binâ*, *el-Maksûd*, *el-İzzî*, *el-Merâh*, *eş-Şâfiye* adlı kitaplarla başlamak değişmez usûl olmuştur. Nahiv ilimlerinin öğreniminde de bu cüz usûlü devam ettirilmiş; bu kez de cümle tahlillerine çok önem verilmiş, ibarelerin cümle yapıları gereği, anlamlar cümle içinde değil, kırık anlamlarıyla aktarılmıştır (Hazer, 2002, s.283; Yıldız, 2008, s.829). Görüldüğü gibi, Arap gramerine dair okutulan ilimlerin ilki olan sarf ilminde kelime tahlilleri, daha sonra okutulan nahiv ilminde ise cümle tahlilleri ele alınmaktadır. Bu açıdan bakıldığında küçük parçalardan bütüne gidildiği, bir başka deyişle tümevarım metodunun uygulandığından sözedilebilir.

Diğer bir açıdan bakıldığında, Arapça gramer kitaplarında yalnızca kuralların verildiği ve bu kuralların çoğunlukla bir örnekle pekiştirildiği, başka bir ifadeyle tümdengelim yöntemi gereği, kuralların örnekleriyle birlikte öğrenciye ezberletildiği görülmektedir (İşler, 1996, s.79-80).

Öğrenim sürecinin ardından Osmanlı medrese sisteminde ölçme ve değerlendirilmenin nasıl yapıldığı noktasına da değinmekte fayda olduğu düşüncesindeyiz. Medrese geleneğinde, belirli zamanlarda uygulanan sınav ve not verme sistemi yerine, öğrencinin öğrenim hayatı boyunca sergilediği performansı hakkında müderrisin gözlem ve değerlendirmelerine dayalı bir yoklama sistemi uygulanmaktaydı.

Bireysel eğitimin esas alındığı medrese yapılanmasını doğrular nitelikteki bu uygulamada, öğrenci sınıf başarısına ya da arkadaşlarıyla kıyaslamaya dayalı bir değerlendirmeden uzak, yalnızca kişisel başarısının ölçülmesine yönelik bir değerlendirmeye tabi tutulmaktadır. Buna göre, her öğrencinin kavrama hızı doğrultusunda zihinsel, görsel ve yetisel anlamda öğrenme yeteneği ve başarısının ölçülmesi söz konusudur (H. Akgündüz, 1997, s.428-429).

Osmanlı medreselerinde ölçme-değerlendirme faaliyetlerinin en belirgin özelliği; öğrencinin yalnızca bilgisel düzeyinin değil, becerisinin ve ahlâkî yönden davranışlarının da gelişimini gözlemleyerek bütünüyle bir şahsiyet oluşum sürecini baz almaktır. Bu anlamda medrese geleneğinde müderris eksenli bir ölçme-değerlendirme pratiğinin varlığından söz etmek mümkündür (Şanal, 2003, s.158).

Öğrenim sürecini tamamlayan öğrenci, bu değerlendirmeler sonucunda diploma niteliğinde, ancak ondan içerik olarak daha kapsamlı bir belge olan icâzetnâme almaya hak kazanır. Böylece ölçme ve değerlendirme işlemi bizzat gerçekleşmiş olur. Ara kademelerde verilen temessük ve tahsil hayatının bitiminde düzenlenen icâzetnâmeler, Osmanlı medrese geleneği içerisinde ölçme-değerlendirme açısından uygulanan en belirgin çizgidir (H. Akgündüz, 1997, s.429).

Diploma olarak da nitelendirilen bir icâzetnâme metni, öncelikle Allah’a, Rasûlüne, onun ashâbına ve âlime övgü ile başlar. Ardından icâzetin önemi, talebe ve hocasının adları, okutulan kitaplar ve ilimlerin adları, ilkinde varıncaya dek hocaların silsilesi sıralandıktan sonra, müderrisin öğrencisinden kendisini unutmaması ve Allah’tan kendisi için af dilemesini ricasıyla devam eder, hocanın imzası ve icâzetin veriliş tarihi ile son bulur (Atay, 1983, s.102-103).

Osmanlı medreselerinde verilen icâzetlerin tarih, hal tercümesi, ilmin ve okumanın önemi, ilmî ve sosyal ilişkiler, bibliyografya ile okutulan ders programları, öğrenilen ilmin metodu ve öğrenim tarzına ilişkin bilgiler içerdiği dikkati çekmekte (Atay, 1983, s.102), bu yönüyle de diplomanın da ötesinde bir belge olduğu anlaşılmaktadır.

İcâzetnâmeler, başarılı olunan derslerin alt konuları ile birlikte verilmesi, elde edilen ilmin öğrenciye ulaşmasını sağlayan müderris silsilesi ve öğrencinin icâzetinde yer alan ilimlerin hangi konularına ne ölçüde hakim olduğu gibi diplomadan daha ayrıntılı ve öğrenciyi her bakımdan değerlendirebilecek bilgiler içermektedir (H. Akgündüz, 1997, s.429-430).

İcâzeti olmayan bir öğrencinin göreve getirilmesi söz konusu olduğunda bilgisini ölçmek amacıyla sınava tabi tutulması gerekir. Ne varki sınav, bilginin ölçülmesi noktasında icâzet kadar etkili değildir. Çünkü icâzet, bir seviye bildirir; oysa sınavda o an sorulan sorulara verilen cevaplar üzerinden değerlendirme yapılır. İcâzetnâmelerde talebenin o icâzeti almaya ne ölçüde hak kazandığı, dahası sahip olunan ilmin disiplinli bir şekilde, sağlam ilke ve kurallara dayalı olup olmadığı belirtilir. Ancak sınavdaki bilginin nasıl edinildiği ve sağlıklı olup olmadığı konusunda her hangi bir fikre ulaşmak mümkün değildir (Atay, 1983, s.101).

Bu nedenlerle medrese geleneğinde pek de tercih edilmeyen, fakat bugün ölçme-değerlendirme dediğimizde ilk aklımıza gelen *sınav* sisteminin, medrese eğitiminde ancak mezun olan öğrencilerin göreve atanmalarında gündeme geldiğini görmekteyiz. Bu uygulamaya, medreseyi bitirmiş ve her yönü ile birbirine eşit olanlardan aynı işe istekli iki aday arasında daha iyi olanı seçmek amacıyla başvurulmuştur. Sonraları mezun olanların müderrris olarak atanabilmesi için mülazım olduktan yedi yıl sonra rüüs sınavına girmeleri söz konusu olmuştur (Şanal, 2003, s.158).

Sonuç olarak; medreselerde ölçme ve değerlendirme, müderrisin uzun süreli gözlemleri, ders sırasında yapılan sözlü yoklama ve münâzaralar, öğrencilerin bireysel yazılı yoklama ve tez niteliğinde hazırladıkları risâleler ile ders bitiminde aldıkları temessük ve öğrenimlerini tamamladıklarında almaya hak kazandıkları diploma niteliğindeki icâzetnâmeler yoluyla gerçekleşmiştir denilebilir.

4.4. Osmanlı Medreselerinde Arapçanın Öğretim Dili Olup Olmadığı Meselesi

Osmanlı medreselerinde öğretim dilinin ne olduğu konusu hep tartışılan, ancak netliğe kavuşturulamamış bir mesele olarak karşımıza çıkmaktadır. Arapçanın, medreselerde okutulan kitapların dili olduğu noktası kesinlik arz etmektedir; ancak konuşma ve yazı dilinde de Arapça kullanılmış mıdır, dahası Arapça öğretim dili olma noktasında kendini göstermiş midir?, bunu açıklığa kavuşturmakta yarar olduğu kanaatindeyiz.

Arap dilinin, İslâm eğitim geleneğinde başta bu dînin kutsal kitabı olan *Kur'ân-ı Kerîm*'in ve sonrasında Hz. Peygamber'in sözleri olan hadislerin dili olması, ona ayrı bir önem ve kutsiyet atfedilmesine sebep olmuştur. İşte medrese sistemi, Kutsal Kitab'ın referans kabul edildiği uzun ve köklü bir telif ve tedris birikimi üzerine şekillenmiştir. Bu bağlamda Arap dili kurallarına göre oluşturulmuş bilgi birikimini daha ileri çizgiye taşımak amacıyla ortaya çıkmış bir kurum olan medreselerin Arapça dışında başka bir dili kullanması çok da mümkün gözükmemektedir. Çünkü bu uzun sürecin ürünü olan eserlerin başka bir dile çevrilmesi o dönem şartlarında büyük çaba isteyen oldukça zor bir çalışma gerektirmekteydi (H. Akgündüz, 1997, s.418).

Ayrıca X. yüzyılın başlarından itibaren Arapça, geniş bir bölgede daha önceki dönemlerde Yunancanın, günümüzde ise İngilizcenin konumu gibi bir konuma sahip olarak bilim ve felsefe dili olma özelliği kazanmıştır. Öyleki hemen her ilme ait eserler, Arapça yazıldığından o dönemde ilim öğrenmek isteyen herkesin bu dili öğrenmesi kaçınılmaz bir zorunluluk olmuştur (Özyılmaz, 2002, s.107). Bu amaçla medreselerde diğer bütün ilimlerin öğreniminden önce Arapçanın öğrenilmesi bir ön şart halini almıştır.

Bilimsel kitapların, hem dinî konularda, hem de diğer konularda olanları çoğunlukla Arapça olarak kaleme alınmıştır. Gerek dinî ilimlere gerekse din dışı ilimlere ait eserleri anlamak için Arapça bilmeye ihtiyaç duyulmaktaydı. Diğer bütün ilimlerin öğretimine ancak Arapçanın öğretilmesinden sonra geçilebiliyordu. Bu da İslâm medeniyetinde ilim dilinin Arapça olduğunu ortaya koymaktadır. Özellikle dinî kaynakların Arap dilinde olması, dinî ilimlere giden yolun bu dilden geçmesi, Arapçaya verilen önemi artırmıştır (Şeşen, 1986, s.268).

Türkler, İslâm dînini kabul etmelerinin ardından mensup oldukları dînin kutsal kitabı olan *Kur'ân-ı Kerîm*'in dili Arapçayı, tıpkı İslâm'ı benimsedikleri gibi benimsemişler ve ilmî hayatlarına taşımışlardır. Buradan hareketle önceleri Selçuklu, daha sonra da Osmanlı medreselerinde, Arap dili eksenli telif ve tedris faaliyetlerinin bu alanda büyük otoriteler yetiştirecek denli yüksek bir noktaya ulaştığından sözedilebilir (H. Akgündüz, 1997, s.418).

Medreselerin ders müfredâtlarını incelerken değindiğimiz üzere Osmanlı âlimleri yoğun bir Arapça öğrenimi görmüş, Arap dili ve belâgatinde uzmanlaşmışlardır. Medreselerin dil yeterliliği kazandırma işlevi doğrultusunda âlimler, aldıkları ileri düzeydeki Arapça bilgileriyle İslâmî ilimleri Arapça eserlerden okumuş ve kendileri de ilmî bir üslupla Arapça eserler yazabilecek seviyeye ulaşmışlardır. Hatta bu âlimlerin Arapça kaleme aldıkları eserlerinin, dönemin Arap âlimlerinin eserleri düzeyinde, bazen de onların önüne geçer nitelikte olduğu görülmektedir. (Baş, 2006, s.56,74,77,86-87). Bunun en bariz örneğini, Araplara: “Ana dilinizi gelin benden öğrenin” diyecek kadar Arap dilinde otorite sahibi olmuş bir Türk âlimi Zemahşerî’de görmekteyiz.

Osmanlı medreselerinde okutulan ders kitaplarının dili Arapça olup dersler bu kitaplar üzerinden işlenmekteydi. Ancak konu ile ilgili açıklamalar, bizzat müderris tarafından konuşma dili olan Türkçe ile yapılmaktaydı. Bu açıdan bakıldığında medreselerde öğretim dilinin Arapça olup olmadığını ele almadan önce bu kurumlarda sözü edilen öğretim dilinin günümüz eğitim kurumlarında uygulandığı anlamda öğretim dili olup olmadığı meselesini açıklığa kavuşturmak gerekmektedir.

Yabancı dille eğitim yapan günümüz yüksek öğretim kurumlarında, ders kitapları dâhil dersin işlenişi, hocanın açıklama ve yorumlarının tümü yabancı dille - çoğunlukla İngilizce ile- yapılmakta, ana dil ders dışı bırakılmaktadır. Bu anlamda öğretim dilinin ne olduğu noktasında herhangi bir tereddüt bulunmayıp söz konusu kurumlarda öğretim dilinin yabancı dil olduğu rahatlıkla söylenebilmektedir. Oysa Osmanlı medreselerinde ders kitaplarının dili Arapça olduğu halde hocanın açıklama ve yorumları ana dilde yapılmaktaydı. Bu durum öğretim dilinin tespitinde farklı görüşlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır.

Genel kabul gören görüş, medreselerde öğretim dilinin Arapça olduğudur. Şayet bununla ilimlerin öğretiminde ve derslerin öğrenciye aktarımında kullanılan dil kastediliyorsa bunun doğru olmadığı ortadadır. Eğer okutulan ilimlerin kaynakları, ders materyalleri ve ders kitaplarının dili olması yönüyle bu değerlendirme yapılıyorsa doğrudur (Açık, 2002, s.62). Çünkü, medreselerde ders verme şekli Türkçe olmakla birlikte çoğunlukla dinî metinleri ve Arapça yazılmış olan diğer eserleri anlama amacıyla Arap diline ağırlık verilmiştir (Bilge, 1984, s.9).

Burada göz ardı edilmemesi gereken bir husus, medreselerde okutulan klasik eserler üzerine daha çok XV. yüzyıldan itibaren olmak üzere Osmanlı âlimlerince ağırlıklı olarak Türkçe şerh ve hâşiyeler yazılmış olmasıdır. Arap diliyle kaleme alınan temel eserler, üzerlerine yazılan bu şerh ve hâşiyeler ile Türkçe açıklamalar yardımıyla öğretilmiştir. Buna göre Türk dili, gerek Arap dili ile ilgili derslerin, gerekse Arapça yazılmış kitapların okutulduğu derslerin şerh ve îzâhları ile sözlü açıklama ve tartışmalarda kullanılmıştır (Açık, 2002, s.62; H. Akgündüz, 1997, s.419; Akın, 1996, s.14; Akyüz, 2009, s.70).

Bu gelişmeden yola çıkarak medreselerde öğretim dilinin Türkçe olduğu sonucuna varan; delil olarak ise, Osmanlı Türkçesiyle yazılan bu şerhler ve onların okutulmasını, konuların îzâhının da ana dille yapılmış olmasını gösterenler bulunmaktadır (Açık, 2002, s.62). Söz konusu gelişimi, medreselerde yazılı iletişim dilinin Arapçadan Türkçeye dönüşümü olarak değerlendirenler de mevcuttur (H. Akgündüz, 1997, s.419). Osmanlı âlimlerince Türkçe şerhlerin yazıldığı bu dönüşüm sürecini bir yana bırakırsak, konuların Türkçe îzâhı dışında, temel ders kitaplarının Arapça oluşu, medreselerde Arap dili ağırlıklı bir öğretimin gerçekleştirildiği noktasında bizleri birleştirmektedir.

Sonuç olarak; Osmanlı medreselerinde öğretim dilinin Arapça olduğunu; ancak bu dilin anlatım dili olmayıp kitap dili olduğunu ve bugünkü anladığımız anlamda öğretim dili olarak değerlendirilemeyeceğini söylemek mümkündür.

SONUÇ

Bu çalışmada, Osmanlı medreselerinde Fâtih döneminden Tanzimat’a kadar olan süreçte Arapça öğretimi hakkında nasıl bir gelişme kaydedildiğinin araştırılması konu edilmiştir.

Osmanlı medreseleri ve bu medreselerde eğitim-öğretim hakkında çeşitli çalışmalar yapılmasına rağmen, Osmanlı medreselerinde Tanzimat öncesi Arapça öğretimi konusunda Türkiye’de doktora tezi düzeyinde kapsamlı herhangi bir çalışma tespit edilememiştir. Bu çalışma, *Fâtih Döneminden Tanzimat’a Kadar Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi* başlığı altında, bu yöndeki boşluğun doldurulması arzusuyla hazırlanmıştır.

Bu araştırma öncelikle yazılı kaynak (literatür) taramasına dayanmaktadır. Elde edilen bilgiler ışığında ikincil verilerin analizine gidilmiştir. Çalışmada kullanılan araştırma yöntemi, “tarihsel model”dir. Tarihsel modelle, belli bir geçmiş olay ve bu olayın günümüze etkileri incelenmektedir. Tarihsel araştırmaların verilerini, yazılı kaynaklar (örneğin, kitaplar, dergiler, arşiv belgeleri, resmî yazışmalar, sözleşmeler vb.) oluşturmaktadır. Söz konusu çalışma da tarihî verilere dayanarak, çıkarımlar yapmaya yönelik olduğundan; bu yöntemin kullanılması uygun görülmüştür.

Araştırma türü ise betimseldir; betimsel araştırmalar, geçmişte ya da hâlâ var olan bir durumu, olduğu haliyle betimlemeyi amaçlayan araştırmalardır. Bu çalışmada da geçmişte varolan bir kurum olan medrese eğitimi olduğu gibi yansıtılmaya çalışılmıştır.

Araştırma, bu yönde çalışmalar yapılması gerekçesiyle, Osmanlının Tanzimat sonrası döneme ait bilgilerini içermemiş; Fâtih dönemi öncesine ise, kısaca değinilerek medreselerin gelişme gösterdiği dönem olan Fâtih dönemi ve sonrasına vurgu yapılmıştır.

Ayrıca, çalışmada yalnızca Arap dilinin öğretimi esas alınarak; Osmanlı medrese ders programlarında yer alan Tefsir, Fıkıh, Hadis gibi İslâmî bilimlerin yanı sıra, Mantık, Aritmetik, Astronomi gibi pozitif bilimler de çalışma dışında tutulmuştur.

Bunun yanı sıra çalışmamızda Osmanlı yüksek öğretim kurumları olan medreseler konu edilmiş; sıbyan mektepleri, askerî okullar, enderun mektepleri gibi öğretim kurumlarında Arapça öğretimi araştırma dışında tutulmuştur.

Yine medreselerle ilgili olarak ulemânın yetişme safhaları, sosyal tabanı, mülâzemet, teşkilat yapısı gibi hususlar araştırma kapsamına dâhil edilmemiş, medreselerin eğitim sistemi ile ders programlarının içeriğine, program kapsamındaki dersler ve bu derslerden Arap dili (sarf, nahiv, belâgat) alanında okutulan eserlere ağırlık verilmiştir.

Osmanlılarda medreselerin önemli bir eğitim kurumu olmasının yanı sıra, bu kurumlarda okutulan bilimlere ulaşmayı sağlayan Arapçanın öğretimi de o derece önem taşımaktadır. Osmanlı medreseleri ve eğitim-öğretimiyle ilgili pek çok çalışma yapılmasına karşın, bu kurumlarda okutulan Arapça derslerine dair yapılmış müstakil bir çalışmaya rastlayamadık. Bu konuyla ilgili daha çok Tanzimat sonrasına ilişkin çalışmalar yapılmış; Tanzimat öncesine ait her hangi bir çalışmaya yer verilmemiştir. Bu durum, Tanzimat öncesi döneme ait tatmin edici bilgilere ulaşmayı güçleştirmiştir.

Tanzimat öncesi Osmanlıda Arapça öğretimine ilişkin yalnızca Paris Sorbonne Üniversitesi'nde yapılmış bir doktora çalışması olduğu tespit edilmiştir. Ancak bu çalışmanın 1976 yılında yapılmış olması, bu tarihle bizim çalışmamızın tarihi arasında belirgin bir zaman farkının olduğunu ortaya koymaktadır. Bu süreç içerisinde medreseler alanında pek çok yeni eserin bilime kazandırılması, söz konusu çalışmayı şu an için yetersiz kılmaktadır. Yeni bilgi, yöntemler ve şartlar, daha kapsamlı bir çalışma yapılması ihtiyacını doğurmuştur. Ayrıca bu çalışmanın Paris'te yapılmış olması ve bu alanda gerek yüksek lisans, gerekse doktora düzeyinde Türkiye'de yapılmış her hangi bir tez çalışması bulunmayışı nedeniyle bizim çalışmamızın, bu açıdan önemli bir boşluğu dolduracağını ümit etmekteyiz.

Söz konusu çalışma, “Osmanlı Türklerinde Tanzimat’a Kadar Arapça Öğretimi” başlığını taşıdığından bizim çalışmamızdan farklı olarak medrese dışı eğitim kurumlarını da (sıbyan mektepleri, askerî okullar) kapsamasının yanı sıra; tezin başlığı Arapça öğretimi olmasına karşın; tefsir, hadis, fıkıh vd. ilimleri de en az Arapçaya yer verdiği ölçüde yer vererek açıklamıştır. Oysa bizim çalışmamızda diğer ilimleri değil, yalnızca Arapça öğretimini, okutulan kitapları ve öğretim yöntemlerini detaylı bir biçimde ve tek tek açıklama yoluna gidilmiştir.

Bu teze ek olarak doğrudan konumuzla ilgili kaleme alınmış üç makale bulunduğu saptanmıştır. Bu çalışmaların hepsi de Tanzimat öncesi, sonrası gibi bir ayırım gözetmeksizin konuya genel olarak değinmişlerdir. İlki 1986 yılında Ramazan Şeşen’in Osmanlı eğitiminde Arap diline ait eserleri, klasik devir, gerileme devri ve düzelme gayretleri şeklinde üç safhada sıraladığı “Osmanlılar Döneminde Arap Dili ve Edebiyatı Öğretimi” başlıklı makalesidir. İkincisi, Dursun Hazer’in 2002’de yayımladığı, Arapça öğretim usûlü ve medreselerde okutulan eserlere yer vererek diğerlerinden daha etraflıca konuya eğildiği “Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi ve Okutulan Ders Kitapları” başlıklı makalesidir. Üçüncüsü ise, Musa Yıldız tarafından Türkiye’de Yabancı Dil Eğitimi Ulusal Kongresi’nde (Kasım 2007) bildiri olarak sunulan ve bir bakıma çalışmamızın özeti niteliği taşıyan “Osmanlı Döneminde Arapça Öğretimi ve Okutulan Ders Kitapları” başlıklı metindir.

Bahse konu tez çalışması ile Osmanlılar döneminde Arapça öğretimini yüzeysel bir şekilde ele alan bu makaleler dışında konuya ilişkin bir çalışma yapılmadığı, derinlemesine incelenmiş bir çalışmanın eksikliği, bizi, konunun daha detaylı ve kapsamlı bir şekilde ele alınarak daha doyurucu bilgiler içeren bu çalışmayı hazırlamaya sevk etmiştir.

Çalışmamızın Tanzimat öncesi Arapça öğretimini konu edinmiş olmasının nedeni, Tanzimat sonrasının hem yüksek lisans, hem de doktora tezi konusu olarak çalışılmış olması; ayrıca medreselerin henüz bozulmaya başlamadığı ve en verimli olduğu dönemlerin konu edilmek istenmiş olmasıdır. Yine dönem olarak özellikle Fâtih döneminin tercih edilmesi ise, medreselerin Fâtih döneminde büyük bir gelişme kaydetmesiyle açıklanabilir. Bu gelişmenin başladığı noktadan devam edilerek sonraki dönemler, ilerleme ve nihayet gerilemenin başladığı dönemleri kapsayan çalışmamız

medreselerin en parlak dönemlerine ait bilgi eksikliğinin giderilmesi açısından da oldukça önem taşımaktadır.

Çalışmada öncelikle araştırmanın başlatıldığı Fâtih devrine gelinceye kadar Hz. Peygamber döneminden itibaren genel anlamda eğitimin, özel anlamda medreselerin ve medrese programlarında Arapçanın oynadığı rol üzerinde durulmuştur.

Bu süreç içerisinde eğitimin önceleri İslâm inancını yerleştirme amaçlı gerçekleştirildiği ve bu amaç doğrultusunda dinî eğitimin özellikle de fıkıh eğitiminin ön planda tutulduğu görülmüştür. Bu bağlamda İslâm dîninin kaynaklarının dili olan Arapçanın da tıpkı dînin tam bir teslimiyetle kabullenilişi gibi kabullenildiği dikkatimizi çeken bir husus olmuştur. Bu durum eğitimde özellikle de medrese eğitiminde Arapçanın dinî ilimlerden önce yer almasını da beraberinde getirmiştir. Arap diline dair ilimlerin ise, en geniş haliyle sarf, nahiv, belâgat (me‘ânî, bedî‘, beyân) olarak sınıflandırıldığı ortaya çıkmıştır.

Önceleri Selçuklu, daha sonra Selçuklu medreselerinin devamı niteliğinde ilk dönem Osmanlı medreselerinin de aynı çizgide ilerlediği tespit edilmiştir. Yalnız Osmanlının ilk yıllarında İslâm coğrafyasındaki Arap ülkelerine ilmî seyahatlerin gerçekleştirildiği ve bunun da ders kitaplarının diline yansıdığı görülmüştür. Ayrıca ilk Osmanlı medreselerinde dikkat çeken bir nokta, sırf *kavâ'id*, yani sarf ve nahiv derslerini okutan medreselerin varlığıdır ki bu durum, o dönemde Arap gramerine verilen önemin ve önceliğin bir göstergesi olarak karşımıza çıkmıştır. Yine ilk Osmanlı medreselerinde Arapçanın âlet ilmi olarak, bir başka deyişle diğer ilimlere hazırlayıcı, dinî ilimleri anlamak için bir basamak olarak görüldüğünü ve medreselerde ağırlıklı olarak okunduğunu söylemek mümkündür.

Fâtih devrine gelindiğinde Osmanlının ilk dönemlerinde gerçekleşen ilmî seyahatlerin büyük oranda azaldığı göze çarpmaktadır. Bu durum, Osmanlı devletinde artık tamamen Osmanlı coğrafyasında eğitim görmüş yerli âlimlerin yetişmeye başlamasının bir sonucudur. Osmanlının gelişme ve yükselme çağıının başlangıcı olarak kabul edilen Fâtih devrinde, Sultan II. Mehmed’e “fâtih” ünvanını kazandıran İstanbul’un fethi, siyasî ve askerî anlamda bir başarı olmanın ötesinde, sosyal ve kültürel anlamda da büyük bir gelişmenin ilk adımları olmuştur.

Fâtih devri medreselerinin en belirgin özelliği, kendisinden önce II. Murâd devrinde, yüksek kısmı hâriç Hâşiye-i Tecrîd, Miftâh ve Telvîh olmak üzere üç kısma ayrılan medreselerin, Sahn-ı Semân ve Mûsıla-i Sahn (Tetimme) medreselerinin yapılmasıyla yeni bir teşkilatlanmaya gidilerek aşağıdan yukarıya Hâşiye-i Tecrîd, Miftâh, Telvîh (Kırklı), Hâriç, Dâhil, Tetimme (Mûsıla-i Sahn) ve Sahn-ı Semân olarak sınıflandırılmış olmasıdır.

Araştırmamız esnasında Fâtih devrine ait önemli bir tespitimiz de, Fâtih medreselerinde okutulan dersler ile takip edilen ders programının varlığı ve şayet varsa bu programın kimler tarafından hazırlanmış olduğu yönündeki bilgilerin sağlamlığının sorgulanması olmuştur. Yaptığımız araştırma ve Fâtih Sultan Mehmet II Vakfiyelerinden edindiğimiz bilgilere göre böyle bir programın var olmadığı, dolayısıyla hazırlayanlarının kimler olduğu gibi bir bahsi tartışmanın yersizliği ortaya çıkmıştır.

Çalışmada Fâtih Sultan Mehmed devri medreselerinde okutulan derslere de yer verildikten sonra, II. Bâyezîd, Yavuz Sultan Selîm, Kanûnî Sultan Süleyman ve sonrası Osmanlı ilim hayatı ve medreseler konu edilmiştir. Kanûnî dönemindeki en büyük gelişme, daha önceki medreselere ek olarak Süleymâniye medreselerinin ve Dâru'l-Hadîs adıyla hadis ilmine mahsus medreselerin kurularak derece olarak en üst seviyede yer almış olmasıdır.

Ayrıca yine bu dönemde medreseler yeniden teşkilatlandırılarak aşağıdan yukarıya İbtidâ-i Hâriç, Hareket-i Hâriç, İbtidâ-i Dâhil, Hareket-i Dâhil, Mûsıla-i Sahn, Sahn-ı Semân, İbtidâ-i Altmışlı, Hareket-i Altmışlı, Mûsıla-i Süleymâniye, Süleymâniye medreseleri ve Dâru'l-Hadîs olarak sıralanmıştır. Süleymâniye medreselerinde okutulan dersler hakkında en sağlıklı bilgiyi Sultan Süleyman'ın kânûnnâmesi ve vakfiyesinden çok, âlimlerin hal tercümlerinde bulmak mümkün olmuştur.

Kanûnî'den sonra II. Selîm, III. Murâd, III. Mehmed devri medreselerine değinilmiş, ardından III. Mehmed'den Tanzimat'a kadar medreselerin bozulması ve ıslâhı konu edilmiştir. Her türlü gayrete rağmen III. Ahmed, I. Mahmûd, III. Selîm ve II.

Mahmûd'un aksaklıkların giderilmesi yönündeki ıslâh çabaları ne yazık ki sonuç vermemiştir.

Araştırmamızda ayrıca, İshâk b. Hasan et-Tokâdî'nin (ö.1689) *Nazmu'l-'Ulûm*'u, Saçaklızâde'nin (ö.1733) *Tertîbu'l-'Ulûm*'u, Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın (ö.1780) *Tertîbu'l-'Ulûm*'u, Nebî Efendizâde'nin (ö.1786), *Kasîde fî'l-Kutubi'l-Meşhûre fî'l-'Ulûm*'u, meçhul bir müellifin *Manzûme fî Tertîbi'l-Kutub fî'l-'Ulûm*'u ve yine meçhul bir müderrise 1741 yılında yazdırılan *Kevâkib-i Seb'a* adlı manzûm ve mensûr eserlere göre Osmanlı medrese ders müfredâtları ve bu kapsamda Arap dili ile ilgili okutulan eserlere yer verilerek kısa bir değerlendirme yapılmış; bunun yanı sıra Taşköprülüzâde (ö.1561), Kâtip Çelebi (ö.1658), Şeyhülislam Feyzullah Efendi (ö.1703), Bursalı İsmail Hakkı (ö.1725), 'Abdullah el-Ahıskavî (ö.1803) ve Ahmed Cevdet Paşa (ö.1895) gibi çeşitli âlimlerin otobiyografi ve icâzetnâmelerine göre okuduğu ve okuttuğu ilimler ile kitaplar hakkında bilgi verilmiştir.

Medrese ders programların içeriği hakkında özellikle Arapça öğretiminde okutulan eserleri değerlendirmek gerekirse; medrese programları incelendiğinde Arapçanın diğer ilimlere hazırlayıcı konumundan dolayı, bu dile ait derslerin, listelerin ilk sıralarında yer aldığı görülmektedir. Programlarda Arap dili ile ilgili eserlere baktığımızda çok fazla değişiklik arzetmediği, ancak bazı ufak farklar bulunduğu görülmektedir. Söz konusu programlarda Arap dili kapsamında zikredilen ilimler şunlardır: lugat, sarf, nahiv, me'ânî, beyân, 'arûz, kavâfî, inşâ, vad', muammâ, karzu's-şi'r ve eş'âr.

Bu ilimlere dair programlarda belirtilen eserler ise; Lugat'tan el-Fîrûzâbâdî'nin *el-Kâmûs*'u, İbnu'l-Ferîşteh Sözlüğü, Yûsuf, *Tâ'rîf-i Seyyid*, *Ahterî*, *es-Sihâh*, *Vankûlî*. Sarf'tan *el-Emsile*, *el-Binâ*, *el-Maksûd*, *el-İzzî*, *el-Merâh*, *eş-Şâfiye*, *el-Çârperd* ('*Abdullah-i Çârperd*), *es-Seyyid*, *es-Sâfiye*. Nahiv'den *el-'Avâmil* (*Curcânî*), *Küçük 'Avâmil* (*Birgivî*), *el-İzhâr*, *el-Kâfiye*, *Molla Câmi* (*Câmi*), *Muğni'l-Lebîb*, *Unmûzec*, *Hadâik*, *en-Netâ'ic*, *Hind*, *el-'İsâm*, *el-İmtihân*, *el-Misbâh*, *Elfiyyetu İbn Mâlik*. Me'ânî'den *et-Telhîs*, *el-Mutavvel*, *el-Muhtasar*, *el-Miftâh*, *Hatâ'î*, *Hevâdî*, *es-Seyyid*, *Şerhu Muhtasar*, *Îzâhu Me'ânî*, *Elfiyyetu Halebî*. Beyân'dan yalnızca *İstiâre*. 'Arûz'dan *el-Endelûsî*, *el-Kâfî* ve *el-Hazrecî*. Kavâfî'den sadece *Nâbulîsî* ve Vad' ilminden yalnızca *Şerh-i 'Adûd* dur.

Çalışmada son olarak, Osmanlı medrese eğitimi çerçevesinde okutulan Sarf, Nahiv, Belâgat (Me‘ânî, Bedî‘, Beyân), Lugat, ‘Arûz, Kavâfî, Karz-ı Şi‘r, Mebâdi-i Şi‘r, İnşâ, Vad‘, İştikâk gibi Arapçaya dair ilimler hakkında detaylı bilgiler verilmiş ve bu ilimlere ait ders kitapları teker teker açıklanmıştır. Ardından Arapça öğretim yöntemleri, öğrenim süreci ile medreselerde Arapçanın öğretim dili olup olmadığı meselesi üzerinde durulmuştur.

• Araştırma sonucunda saptadığımız medreselerde Arap dili kapsamında okutulan eserler şu şekildedir;

* Sarf ilmi ile ilgili eserler; *el-Emsile, el-Binâ, el-Maksûd, el-‘İzzî, Merâhu’l-Ervâh, eş-Şâfiye, el-Çârperd, es-Seyyid, es-Sâfiye, Harûniyye fî’t-Tasrîf, ‘Ukûdu’l-Cevâhir fî ‘İlmi’t-Tasrîf, Nuzhetu’t-Tarf fî ‘İlmi’s-Sarf, Esâsu’t-Tasrîf*’tir.

* Nahiv ilmi ile ilgili eserler; *el-‘Avâmilu’l-Mi’e, el-‘Avâmilu’l-Cedîd, İzharu’l-Esrâr, el-Kâfiye, Molla Câmî (el-Fevâ’idu’d-Diyâ’iyye), Muğni’l-Lebîb, Kavâ’idu’l-İ‘râb, Elfiyyetu İbn Mâlik, el-Misbâh fî’n-Nahv, el-Mufasssal fî Sinâ’ati’l-İ‘râb, el-Unmûzec fî’n-Nahv, Şuzûru’z-Zeheb, el-‘İsâm, el-Lubâb fî ‘İlmi’l-İ‘râb, Lubbu’l-Elbâb, İmtihânu’l-Ezkiyâ’, Mukaddimetu’l-Âcurûmiyye fî ‘İlmi’l-‘Arabiyye, Katru’n-Nedâ, Dav’u’l-Misbâh, Netâ’icu’l-Efkâr, Hadâ’ik, Durretu’l-Elfiyye*’dir.

* Belâgat ilmi ile ilgili eserler; *Miftâhu’l-‘Ulûm, Telhîsu’l-Miftâh, el-Mutavvel, el-Muhtasar, İzâhu’l-Me‘ânî, el-Misbâh, Hâşiye ‘ale’l-Mutavvel, Elfiyyetu Halebî, Hevâdî, Risâletu’l-İsti‘âre, Risâle fî’l-İsti‘âre, Risâle fî’l-Kinâye ve’t-Ta‘rîz*’dir.

* Lugât ilmi ile ilgili eserler; *es-Sihâh, Ta‘rîf-i Seyyid, Kâmûsu’l-Muhît, İbnu’l-Ferişte, Ahterî, Vânkûlî, Lugat-i Yûsuf* tur.

* ‘Arûz ilmi ile ilgili eserler ise, *el-Endelûsî, el-Kâfî, el-Hazreciyye*’dir.

* Kavâfî ilmi ile ilgili eser, *Nâbulîsî*’dir.

* Vad‘ ilmi ile ilgili ise, *Şerh-i ‘Adûd*’dur.

- Medreselerde Arapça öğretim metodu olarak sanıldığı gibi yalnızca ezber metodunun kullanılmadığı; takrîr metodu, tekrar metodu, kavrama metodu, yazma (imlâ) metodu, soru-cevap metodu, tartışma ve münâzara metodu ile müzâkere metodu gibi öğretim yöntemlerine de sıklıkla başvurulduğu tespit edilmiştir.

- Osmanlı medreselerinde ayrıca ders geçme veya kitap geçme sistemi uygulanarak bireysel başarının ön planda tutulduğu, bu yolla öğrenciler arasındaki zekâ, genel yetenek, kişilik özellikleri ve yetiştiği çevre gibi farklılıklar göz önüne alınarak bireysel başarı hızı doğrultusunda sağlıklı bir eğitimin gerçekleştirildiği dikkat çekmektedir.

- Medrese eğitim sisteminin göze çarpan bir diğer özelliği, müderrisin öğrencisini, öğrencinin de müderrisini seçebilme özgürlüğüdür. Böylece müderrisle öğrenci arasında yoğun bir etkileşim ve uyum sağlanarak üst düzey bir eğitime ulaşılmış, öğrenme güçlüklerine neden olabilecek engeller ortadan kaldırılmıştır.

- Medrese sisteminde öne çıkan bir başka öge ise, müderris-öğrenci etkileşiminde köprü vazifesi gören *muîd*lerdir. Öğrencilere dersi tekrar ettirmekle ve anlaşılmayan konuların açıklığa kavuşturulmasıyla görevli muîdler, bu yönleriyle öğrenilenlerin pekiştirilmesi ve öğrenme güçlüklerinin giderilmesi noktasında önemli bir konuma sahip olmuşlardır.

- Medrese eğitim sisteminin en çarpıcı uygulamalarından biri de, ‘cer’re çıkmadır. Eğitime ara verilen üç aylarda öğrencilerin Anadolu’nun çeşitli bölgelerine giderek öğrendiklerini halkla paylaştığı, bir bakıma staj olarak değerlendirilebilecek cer uygulaması ile medrese öğretisinin taşraya taşınması ve öğrencilerin, teorik bilgi birikimlerini pratiğe dönüştürme yönündeki kazanımlarının yanı sıra, halkla kaynaşmaları sağlanarak medrese ortamının yol açacağı toplumdan soyut bir yaşayışın önüne geçilmesi mümkün olabilmıştır.

- Osmanlı medrese sisteminde ölçme ve değerlendirme ise, öğrencinin öğrenim hayatı boyunca sergilediği performansı hakkında müderrisin uzun süreli gözlem ve değerlendirmeleri, ders sırasında yapılan sözlü yoklama ve münâzaralar ile ders

bitiminde aldıkları temessük ve öğrenimlerini tamamladıklarında almaya hak kazandıkları diploma niteliğindeki, ancak ondan daha farklı olarak; başarılı olunan derslerin alt konuları ile birlikte verilmesi, elde edilen ilmin öğrenciye ulaşmasını sağlayan müderris silsilesi ve içeriğinde yer alan ilimlerin hangi konularına öğrencinin ne ölçüde hakim olduğu gibi diplomadan daha ayrıntılı ve öğrenciyi her bakımdan değerlendirebilecek bilgiler içeren icâzetnâmeler yoluyla gerçekleşmiştir, denilebilir. Sınav sisteminin ise, medrese eğitiminde ancak mezun olan öğrencilerin göreve atanmalarında gündeme geldiği görülmüştür.

- Osmanlı eğitim geleneğinin belirgin bir özelliği de kitap geçme sistemi doğrultusunda her ders için belirli kitapların *tedrîcî/hiyerarşik* (aşamalı) bir düzen içinde bitirilmesidir. Buna göre Osmanlı medreselerinde okutulan kitapların iktisâr (başlangıç), iktisâd (orta) ve istiksâ (ileri) olmak üzere üç ana seviyeye ayrıldığı görülmektedir. Her bir seviyede kendi arasında başlangıç (aşağı), orta ve yukarı (ileri) olarak tekrar üç aşamaya bölünmektedir. Arap dili ile ilgili ilimlerden sarf, nahiv ve me‘ânî de bu sıralamaya göre okutulmuştur. Her bir aşamada farklı eserlerin okunduğu bu aşamalı eğitim sayesinde talebenin ilim yolunda ağır ve sağlam adımlarla ilerlemesinin yolu açılmıştır.

Osmanlı âlimleri, her bir basamak için ayrı ayrı eserler yazmışlar ve talebelerine okutmuşlardır. Okutulan eserlerin isimleri ve hangi aşamada okutulacağı tamamen müderris tarafından belirlenmiştir. Bu durum, Osmanlı medreselerinde müderris ve metin merkezli bir eğitimin söz konusu olduğunu ortaya koymaktadır. Bu bakımdan öğrenci için bir metni hangi hoca ile okuduğu, en az metnin kendisi kadar önem taşımıştır.

- Medrese eğitimi, basitten karmaşığa, genelden özele, somuttan soyuta doğru ilerleyen bir program dâhilinde yürütülmüştür. Öncelikle alt kademedeki medreselerde tertip (sıra) derslerinden somut içerikli âlet ilimlerinin, üst kademedeki medreselerde ise ihtisas derslerinden soyut içerikli dinî ilimlerin öğretilmesi ve konuların genelden özele ve somuttan soyuta doğru olması, medrese geleneğinde kişisel başarı ve yetenekleri destekleyici eğitim anlayışının bir yansıması niteliğindedir.

Arap dili öğretimi açısından ders kitaplarının yazımında da tertip (sıra) ve tahassus (ihtisaslaşma) özelliğinin esas alındığı görülmektedir. Hemen her ders için geçerli olan bu durumun ilk örneği, zorunlu dersler kategorisinde yer alan *sarf* ve *nahiv* kitaplarının yazımında karşımıza çıkmaktadır. Örneğin; *sarf* ilmine ait değişik kademelerde okutulan *el-Emsile*, *el-Binâ*, *el-Maksûd*, *el-‘İzzî*, *Merâhu’l-Ervâh* adlı kitaplar, aslında aynı konuların genelden özele, basitten karmaşığa doğru farklı açılımlarından oluşmaktadır. Aynı şekilde, *nahiv* ilmi kapsamında okutulan *el-‘Avâmil*, *el-İzhâr*, *el-Kâfiye*, *Molla Câmi*, *Muğni’l-Lebib*, *el-Elfiyye* gibi kitapların da içerik olarak birbirinin aşama aşama tekrarı niteliğinde olduğunu söylemek mümkündür.

- Arapça gramer konuları, kitaplarda tûmdengelim metodu uygulanarak verilmiş; bir başka deyişle genelden özele, temelden ayrıntılı olana, basitten karmaşığa doğru bir sıra izlenerek okutulmuştur. Bununla, aynı konunun öncelikle ilk kitapta ana hatlarıyla verildiği, daha sonra ikinci ve üçüncü kitaplarda konuların biraz daha açılarak sonraki ve ileri kitaplarda daha ayrıntılı olarak ele alındığı ifade edilmektedir.

Buna karşılık *sarf* ve *nahiv* kitaplarının işlenmesinde öğretim usûlü olarak aynı zamanda tûmevarım yani cûz metodu uygulandığı görülmektedir. Arap gramerine dair okutulan ilimlerin ilki olan *sarf* ilminde kelime tahlilleri, daha sonra okutulan *nahiv* ilminde ise cümle tahlillerinin konu edildiği dikkate alınırsa küçük parçalardan bütüne gidildiği, bir başka deyişle tûmevarım metodunun uygulandığı sonucuna varılabilmektedir.

- Üzerinde durulması gereken bir başka husus ise, Osmanlı medreselerinde öğretim dilinin ne olduğu konusudur. Bununla ilgili olarak; Arapçanın Osmanlı medreselerinde öğretim dili olduğu; ancak bu dilin anlatım dili olmayıp kitap dili olduğu ve bugünkü anladığımız anlamda öğretim dili olarak değerlendirilemeyeceği sonucuna varılmıştır.

- Medrese eğitim sisteminde Arapça öğretiminin, gramer ve çeviri metodu, direkt metod, duyup-konuşma metodu ve seçmeli metod gibi modern dil öğretim yöntemlerine uyarlanması söz konusu olduğunda; gramer ve çeviri metoduna göre yapıldığını söyleyebiliriz. Çünkü gramer ve çeviri metodunda; amaç dilin kendisini

öğrenmekten çok, nahiv kurallarının tahlilleri gibi bu dile ait bilgilerin öğretime yer verilmekte ve ders sırasında ana dil kullanımı fazla yer tutmaktadır.

- Osmanlı medreselerinde Arapça öğretiminin amacının, başta Kur'ân-ı Kerîm ve Hz. Peygamber'in hadisleri olmak üzere İslâm dîninin kaynaklarını ve dinî ilimlere dair telif edilmiş Arapça eserleri anlamak olduğuna dikkat çekmek gerekmektedir. Bu yönüyle değerlendirildiğinde Arapça öğreniminin, salt dil öğrenme gayesini taşımadığı ve bu dilin müstakil bir bilim olarak ele alınmadığı; hatta Osmanlı âlimlerince ayrı bir bilim olarak yalnızca Arapçada ihtisaslaşıp sonrasında dinî ilimlere devam edilmemesinin tasvip edilmediği görülmektedir. Kısacası Arapça öğrenmek; amaç değil, yalnızca dinî ilimleri öğrenmek için bir araç olarak kabul edilmiştir.

Medreselerde Arapça öğretiminin söz konusu amacı en iyi şekilde kavrandığı takdirde; medrese eğitiminde neden gramer ağırlıklı ve metin anlamaya yönelik bir dil öğretiminin gerçekleştirildiğini ve konuşma, dinleme gibi becerilerin göz ardı edildiğini anlamak kolaylaşacaktır.

- Yaptığımız araştırmayla, Arapçanın medrese eğitim sisteminde hedefine uygun olarak başarılı bir şekilde öğretildiği sonucuna varmak mümkündür. Osmanlı âlimlerinin aldıkları bu eğitim sayesinde, Arap dilinde yazılmış eserleri rahatlıkla anlayabilecek, hatta kendileri de Arapça eserler yazabilecek seviyeye ulaşmış olmaları bunun en somut örneğidir.

Dil öğretiminde neyin hedeflendiği, hangi amaca yönelik bir öğretim yapıldığı son derece önem taşımaktadır. Günümüz dil öğretiminde Arapça, ayrı bir bilim olarak ele alındığından; okuma, anlama, konuşma, yazma gibi becerilerin tümünün kazandırılması hedeflenmekte ve bu amaç doğrultusunda eğitim verilmektedir.

Günümüz Arapça öğretiminde her ne kadar modern yöntemler takip edilse de, bu alanda çok değerli eserler ortaya koyan Osmanlı âlimlerinin emeğini bir kenara bırakmaksızın Osmanlı klasik Arapça gramer kitaplarına da başvurularak geçmişin birikimini günümüz modern öğretim yöntemleriyle harmanlamanın bizleri daha faydalı ve zengin bir öğretime ulaştıracağına inanıyorum.

KAYNAKÇA

- ‘Abdulhay b. el-İmâdî. (1409). *Şezerâtu’z-Zeheb*. Beyrut- Lübnan: Dâru’l-Fikr.
- ‘Abdulkâhir el-Curcânî ve İmam Birgivî. (2000). *Avâmil-i Curcânî ve Avâmil-i Birgivî ve tercümeleri*. (Haz: N. H.Yanık, K. Demirayak, M. Kılıçlı, M. S. Çöğenli), Erzurum.
- ‘Abdulkâhir el-Curcânî. (2008). *Delâilu’l-İ’câz -sözdizimi ve anlambilim-*. (Çev. O. Güman). İstanbul: Litera Yayıncılık.
- ‘Abdurrahman Câmî. (2005). *Molla Câmi tercümesi -Kâfiye şerhi: el-Fevâidü’z-Ziyâiyye-*. (Çev. A. E. Elbinsoy), İstanbul: Yasin Yayınevi.
- Açık, K. (2002). *Tanzimat’tan Cumhuriyete Arapça öğretimi (kaynaklar ve yöntemler)*. Yayımlanmamış doktora tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Adanalı, A. H. (2001). Osmanlı medreselerinde tartışma metodolojisi., H.Y. Nuhoglu. (Derleyen). *Osmanlı dünyasında bilim ve eğitim milletlerarası kongresi tebliğleri (İstanbul 12-15 Nisan 1999)*, İstanbul. İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi [IRCICA], ss.35-44’deki makale.
- (1288). *Adalı-i Cedîd ‘ale’l-İzhâr*.
- Adıvar, A. A. (1970). *Osmanlı Türklerinde ilim*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Ağırman, C. (2005). Maraşlı Saçaklızâde’nin ilime verdiği değer ve eğitimde verimliliği artırmak için öngördüğü pedagojik kurallar. *I. Kahramanmaraş sempozyumu (6-8 Mayıs 2004) C. 2*. İstanbul. ss.943-950’deki makale.
- Ahmed Remzi. (1346). *Miftâhu’l-Kutub ve Esâmi-i Müellifîn Fihristi* (tıpkıbasım). İstanbul.
- Akbulut, G. (2002). *Osmanlı medreseleri (1453-1656)’nin ders programları ve Kâtip Çelebi’nin bu konudaki düşünceleri*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

- Akçe, Z. (1995). *Osmanlı Devleti'nin kuruluş dönemindeki eğitim müesseseleri üzerine bir deneme (1326-1451)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa.
- Akgündüz, H. (1997). *Klasik dönem Osmanlı medrese sistemi amaç-yapı-işleyiş*. İstanbul: Ulusal Yayınları.
- Akgündüz, M. (2005). *XIX. asır Osmanlı medreseleri*. İstanbul: Beyan Yayınları.
- Akın, H. (1996). *Tanzimat dönemi medrese ve mekteplerinde din eğitimi ve öğretimi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Akyüz, Y. (2009). *Türk eğitim tarihi (M.Ö.1000-M.S.2009)*. Ankara: Pegem Akademi Yayınevi.
- Altunsu, A. (1972). *Osmanlı şeyhülislâmları*. Ankara.
- Armağan, M. (03 Mayıs 2009). Takıyuddîn rasathanesi'ni gericiiler mi yıktırdı? *Zaman Gazetesi Pazar Aktüel eki*.
- Arslan, A. T. (1994). İmam Birgivî'nin hayatı, şahsiyeti ve eserleri., M. Şeker (Hazırlayan). *İmam Birgivî sempozyumu*. Ankara. Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ve Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, ss.16-23'deki makale.
- Arslan, İ. (2004). Cumhuriyet dönemi bilim tarihi yazıcılığının ilk örneği: Abdülhak Adnan Adıvar ve "Osmanlı Türklerinde ilim". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2 (4), 687-699.
- Ataş, H. (2001). *Fâtih dönemi İstanbul medreseleri ve faaliyetleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.
- Atay, H. (1983). *Osmanlılarda yüksek din eğitimi*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Atık, K. (Yaz 2000). XVII. yüzyıl Osmanlı aydınlarına göre ilmiye teşkilatındaki çözülmeye ilişkin tespit ve teklifler. *Bilgi-14*.
- (1300). *Avâmil-i Cedîd*.
- (1300). *Avâmil Mu'ribî li-Zeynîzâde*.

- Ayvallı, R. (1994). İmam Birgivi'nin ilmî şahsiyeti. M. Şeker (Hazırlayan). *İmam Birgivi sempozyumu*. Ankara. Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ve Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, ss.24-31'deki makale.
- Bağlan, S. Z. (Mayıs 2009). Semerkand'da yetişti, Osmanlı'da yükseldi. *Dil ve Edebiyat*, (5), 26-32.
- Baltacı, C. (1994). İstanbul medreseleri hakkında notlar. *XI. Türk tarih kongresi*, Ankara. Türk Tarih Kurumu Basımevi, ss.2815-2817'deki bildiri metni.
- Baltacı, C. (2005)a. *XV-XVI. yüzyıllarda Osmanlı medreseleri C.I-II*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Baltacı, C. (2005)b. *İslâm medeniyeti tarihi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Baş, E. (2006). *Osmanlı Türklerinde Arapça tarih yazıcılığı*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Baysun, M. C. (1977). Osmanlı devri medreseleri. *İslâm ansiklopedisi -İslâm âlemi tarih, coğrafya, etnografya ve biyografya lügatı-, C.VIII, Cüz:79*, İstanbul: M.E.B. Yayınları, ss.71-77.
- el-Belâzurî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd. (2002). *Fütûhu'l-Büldân*. (Çev. M. Fayda). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Belge, M. (2005). *Osmanlıda kurumlar ve kültür*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Benli, M. S. (1991). *Osmanlı devletinin kuruluşundan Fâtih devri sonuna kadar geçen dönemde Arapça Belâgat'a dâir eser yazan Osmanlı-Türk âlimleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Benli, M. S. (2005)a. Miftâhu'l-Ulûm. *DİA*, c.30, İstanbul: TDV Yayınları, ss.20-21.
- Benli, M. S. (2005)b. el-Mufasssal. *DİA*, c.30, İstanbul: TDV Yayınları, ss.368-369.
- Bildirici, Y. Z. (1987). *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye'de Arapça öğretimi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara.

- Bilge, M. (1984). *İlk Osmanlı medreseleri*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları. İstanbul.
- (1997). *Binâ ve tercümesi*. (Haz: N. H.Yanık, M. S. Çöğenli), Ankara: Erzurum Kültür ve Eğitim Vakfı Yayınevi.
- Bursalı Mehmed Tâhir. (1333, (3.cilt:1342). *Osmanlı müellifleri I-II-II*. İstanbul: Matbaa-i Âmire.
- Celâleddîn ‘Abdurrahmân el-Kemâl es-Suyûtî eş-Şâfî. (1429). *el-behçetu’l-mardiyye ‘alâ Elfiyyeti İbn Mâlik*, Diyarbakır: Mektebet-i Seydâ.
- Cevdet Paşa. (1991). *Tezâkir 40-Tetimme*, (Yayınlayan: C. Baysun). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Ceviz, N., Gündüzöz, S. (Güz 2006). Osmanlı medrese kültüründe manzum ilmî eser geleneğinin güzel bir örneği: Lugat-i Yûsuf. *Ekev Akademi Dergisi*, (29), 211-230.
- Civelek, Y. (2001). Selçuklu döneminde Arap dili ve öğretimi. *I. uluslararası Selçuklu kültür ve medeniyeti kongresi (1-13 Ekim 2001)*, C:I. Konya. Selçuk Üniversitesi Basımevi, ss.187-206’daki bildiri metni.
- Çakır, M. (1992). Binâ. *DİA*, c.6, İstanbul: TDV Yayınları, s.179.
- Çakır, M. (1994). Birgivî’nin el-İzhâr’ında izlediği öğretim yöntemi. M. Şeker (Hazırlayan). *İmam Birgivî sempozyumu*. Ankara. Dokuz Eylül Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi ve Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, ss. s.43-46’daki makale.
- Çelebi, A. (1998). *İslâm’da eğitim-öğretim tarihi*. (Çev. A. Yardım), İstanbul: Damla Yayınevi.
- Çelebi, M. (1994). İmam Birgivî’nin dilciliği, M. Şeker (Hazırlayan). *İmam Birgivî sempozyumu*. Ankara. Dokuz Eylül Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi ve Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, ss.47-54’daki makale.
- Çerçi, F. (2001). Gelibolulu Mustafa Âlî’nin Kûnhü’l-Ahbar’ına göre Osmanlı devletinin yükselme devrinde (1566-1595) eğitimciler ve eğitim kurumları, H.Y. Nuhoglu. (Derleyen). *Osmanlı dünyasında bilim ve eğitim milletlerarası kongresi tebliğleri (İstanbul 12-15 Nisan 1999)*, İstanbul. İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi [IRCICA], ss.75-87’daki makale.
- Çöğenli, M. S. (tarihsiz). Eski harflerle basılmış Türkçe sözlükler kataloğu. *Akademik Araştırmalar Dergisi*, (7-8)

- Çöğenli, M. S. (2006). Mutarrizî, *DİA*, c.31, İstanbul: TDV Yayınları, ss.375-377.
- Demiralp, Y. (1999). *Erken dönem Osmanlı medreseleri (1300-1500)*. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Demirayak, K. (2003). Maksûd, *DİA*, c.27, İstanbul: TDV Yayınları, s.453.
- Demirayak, K. (2004). Merâhu'l-Ervâh, *DİA*, c.29, İstanbul:TDV Yayınları, ss.165-166.
- Devellioğlu, F. (1982). *Osmanlıca-Türkçe ansiklopedik lugat*. Ankara: Aydın Kitabevi.
- Dikici, R. (2000). Osmanlı döneminde Arap dili ve edebiyatına dair eser kaleme alan bazı âlim ve edipler. *Selçuk üniversitesi uluslararası kuruluşunun 700. yıl dönümünde bütün yönleriyle Osmanlı devleti kongresi (07-09 Nisan 1999)*, Konya. Selçuk Üniversitesi Basımevi, ss.631-637'deki bildiri metni.
- Doğan, R. (1994). *Osmanlı'nın son döneminde açılan mekteplerde din dersinin tarihi gelişimi (1773-1923)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Durmuş, İ. (1991). Avâmilü'l-Mi'e, *DİA*, c.4, İstanbul: TDV Yayınları, ss.106-107.
- Durmuş, İ. (1995). el-Emsile, *DİA*, c.11, İstanbul: TDV Yayınları, ss.166-167.
- Durmuş, İ. (2003). Meânî, *DİA*, c.28, İstanbul: TDV Yayınları, ss.204-206.
- Durmuş, İ. (2006). Nahiv, *DİA*, c.32, İstanbul: TDV Yayınları, ss.300-306.
- Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî. (2005). *İbn Battûta seyahatnâmesi*. (Çev. A. S. Aykut), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Elmalı, H. (2001). İzhâr, *DİA*, c.23, İstanbul: TDV Yayınları, ss.506-507.
- (1321). *Emsile*. İstanbul: Ârif Efendi Matbaası.
- (1997). *Emsile ve tercümesi*, (Haz: N. H.Yanık, M. S. Çöğenli). Ankara: Erzurum Kültür ve Eğitim Vakfı Yayınevi.
- Ergün, M. (1996). Ders programları ve ders kitapları tarihi-I: Medreselerde okutulan dersler ve ders kitapları. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Anadolu Dil-Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, Afyon.
- Farâbi. (1989). *İhsa'ül-Ulûm - ilimlerin sayımı*. (Çev. A. Ateş). İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.

- (1938). *Fâtih Mehmet II vakfiyeleri* (Faksimile metin ile birlikte). Ankara: Vakıflar Umum Müdürlüğü.
- Fayda, M. (1989). İbn Kemal'in hayatı ve eserleri. S. H. Bolay, B. Yediyıldız ve M. S. Yazıcıoğlu. (Hazırlayanlar). *Şeyhülislâm İbn Kemâl sempozyumu*, Ankara. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, ss.47-54'deki makale.
- Fazlıoğlu, İ. (1996). İlk dönem Osmanlı ilim ve kültür hayatında İhvânü's-Safâ ve Abdurrahmân Bistâmî, *Dîvân İlmi Araştırmalar Dergisi*/2, İstanbul, 229-240.
- Fazlıoğlu, İ. (1998). Osmanlı coğrafyasında ilmî hayatın teşekkülü ve Dâvûd el-Kayserî (656-660/1258-1261-751/1350), *Uluslararası XIII. ve XIV. yüzyıllarda Anadolu'da İslâm düşüncesi ve Dâvûd el-Kayserî sempozyumu*, Tebliğler, Kayseri, ss.25-42'deki makale.
- Fazlıoğlu, Ş. (2002). Language as a road to the being: Language analysis and pratice of Arabic in the Ottoman period. *The Arabic Linguistic Tradition: Methodology and Paradigm*, Washington. MESA (Middle East Studies of Association of North America), ss.1-12.
- Fazlıoğlu, Ş. (2003)a. Manzûme fî tertîb el-kutub fî el-ulûm ve Osmanlı medreselerindeki ders kitapları. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 1 (1), 97 -110.
- Fazlıoğlu, Ş. (Mart 2003)b. Nebî Efendizâde'nin 'Kasîde fî el-kutub el-meşhûre fî el-ulûm'una göre bir medrese talebesinin ders ve kitab haritası. *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırma Dergisi*, (3), 191-221.
- Fazlıoğlu, Ş. (2005). Ta'lîm ile irşâd arasında: Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın medrese ders müfredâtı. *Dîvân İlmi Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 10, 1(18), 115-173.
- Fazlıoğlu, Ş. (2008). Osmanlı medrese müfredâtına dair çalışmalar: nereden nereye?. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 6 (12), 593-609.
- Furat, A. Z. (2004). *XV. ve XVI. y.y.larda Fâtih ve Süleymânîye medreselerinde verilen din eğitiminin karşılaştırmalı bir incelemesi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Gânim Kâdurî el-Hamd. (2008). Nahiv eserlerinin telifinde takip edilen yöntemler. (Çev. A. Bulut). *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, VIII (1), 375-387
- Gelibolulu Mustafa Âli. (2003). *Künhü'l-Ahbâr, C:II: Fâtih Sultan Mehmet devri: 1451-1481*. (Haz: M.H. Şentürk). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Goldziher, I. (1993). *Klasik Arap literatürü*, (Çev. Azmi Yüksel, Rahmi Er), Ankara: İmaj Yayınları.

- Görgün, T. (2000). el-İcî 'Adûduddîn, *DİA*, c.21, İstanbul: TDV Yayınları, ss. 413-414.
- Gül, A. (1997). *Osmanlı medreselerinde eğitim-öğretim ve bunlar arasında Dâru'l-Hadislerin yeri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Gümüş, S. (1984). *Seyyid Şerîf Curcânî ve Arap dilindeki yeri*, İstanbul: İslâmî İlimler Araştırma Vakfı Neşriyatı.
- Güven, İ. (1998). Türkiye Selçukluları'nda medreseler. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 31 (1), 125-146.
- Hacımuftuoğlu, N. (1992)a. Bedî', *DİA*, c.5, İstanbul: TDV Yayınları, ss.320-321.
- Hacımuftuoğlu, N. (1992)b. Beyân, *DİA*, c.6, İstanbul: TDV Yayınları, ss.22-23.
- (1288). *Havâşi 'l- Etrâf*.
- Haydaroğlu, İ. P. (1993). *Osmanlı imparatorluğunda yabancı okullar*. Ankara: Ocak Yayınları.
- Hazer, D. (2002). Osmanlı medreselerinde Arapça öğretimi ve okutulan ders kitapları. *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, I, 274 -293.
- Hızlı, M. (1997). *Mahkeme sicillerine göre Osmanlı klasik dönemi Bursa medreselerinde eğitim-öğretim*, Bursa: Doğan Ofset.
- Hızlı, M. (2004). Anadolu'daki Osmanlı medreseleri: bir icmal. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2 (4), 371-409.
- Hızlı, M. (2008)a. Osmanlı medreselerinde okutulan dersler ve eserler. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XVII (1), 25-46.
- Hızlı, M. (2008)b. Osmanlı eğitim tarihinin arşiv ve yazma kaynakları. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 6 (12), 577-592.
- İbn Haldûn. (1982, 2.cilt:1983). *Mukadime I-II*. (Haz. S. Uludağ). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- İbn Hallikân. (1972). *Vefeyâtu 'l-A'yân*. Beyrut.
- İbn-i Hişâm el-Ensârî. (2007). *Açıklamalı Kavâid-i İ'rab tercüme ve izâhı*. (Çev. İ. Dertlioğlu, B. Sırmabıykoğlu). İstanbul: Yasin Yayınevi.

- İbn Ya'îş, Ya'îş b. 'Ali. (tarihsiz). *Şerhu'l-Mufasssal*. Beyrût: 'Âlemu'l-Kutub, Kâhire: Mektebetu'l Mütenebbî.
- İbrâhîm Mustafâ, Ahmed Hasan ez-Zeyyât, Hâmid Abdulkâdir ve Muhammed Ali en-Neccâr. (1990). *el-Mu'cemu'l-Vasît*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- İhsanoğlu, E. (2003). Osmanlı medrese geleneğinin doğuşu. *Belleten, LXVI, Aralık 2002, S.247'den ayırtasım*, Ankara. Türk Tarih Kurumu Basımevi, ss.849-903
- İhsanoğlu, E. (April 2004). The madrasas of the Ottoman empire. *Foundation for science technology and civilisation*, ss. 1-17
- İhsanoğlu, E. (2007). *Osmanlılar ve bilim*. İstanbul: Etkileşim Yayınları.
- İlhan, A. (1994). Bir İslâmî şahsiyet: Muhammed Efendi el-Birgivî (Arapça metin), M. Şeker (Hazırlayan). *İmam Birgivî sempozyumu*. Ankara. Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ve Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, ss.124-131'deki makale.
- İmam Birgivî. (1997). *Avâmil ve tercümesi*. (Haz: N. H.Yanık, M. S. Çöğenli). Ankara: Erzurum Kültür ve Eğitim Vakfı Yayınevi.
- İmam Birgivî. (1998). *İzhâr ve tercümesi*. (Haz: N. H. Yanık, M. S. Çöğenli). Ankara: Erzurum Kültür ve Eğitim Vakfı Yayınevi.
- İmam Birgivî. (2006). *İzahlı İzhâr ve Kâfiye tercümesi*. (Haz. M. Balcı). İstanbul: Ebrar Yayınları.
- İmam Burhânuddîn ez-Zernûcî. (1995). *Tâ'limu'l-Müteallim*. (İslâmîda eğitim öğretim metodu). (Çev. Y.V.Yavuz). (7. Basım). İstanbul: Sahhaflar Kitap Sarayı.
- İmam Muhammed et-Tâî. (tarihsiz). *Şerhu İbn 'Akîl (Elfiye şerhi)*. Beyrut-Lübnan: Dâru'l-İhyâ et-Turâsî'l-Arabî.
- İnalcık, H. (2003). *Osmanlı imparatorluğu klâsik çağ (1300-1600)*. (Çev: R. Sezer). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- İnalcık, H. (2007). The Ottoman survey of 1455 and the conqueror's Istanbul. 550. yılında fetih ve İstanbul (14-15 Haziran 2003), Ankara. Türk Tarih Kurumu Yayınları, ss.1-14'deki bildiri metni.
- İnceoğlu, F.S. (2004). Türk bilim tarihi çalışmalarında bir hakikat yolcusu: Cevat İzgi ve "Osmanlı medreselerinde ilim". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2 (4), 711-720.

- İpşirli, M. (2007)a. Fâtih Sultan Mehmed ve Osmanlı teşkilatı. *550. yılında fetih ve İstanbul (14-15 Haziran 2003)*, Ankara. Türk Tarih Kurumu Yayınları, ss.77-82'deki bildiri metni.
- İpşirli, M. (2007)b. Osmanlı'da ilmiyeye dair çalışmalar üzerine gözlemler., A. Akyıldız, Ş. T. Buzpınar ve M. Sinanoğlu. (Editörler). *Dünden bugüne Osmanlı araştırmaları -tespitler-problemler-teklifler-* Sempozyum, İstanbul. İSAM Yayınları, ss. 267-277'deki makale.
- İşler, E. (Temmuz 1996). Klasik Arapça gramer kitaplarının modern öğretimdeki yeri. *Ankara Üniversitesi TÖMER Dil Dergisi*, (45), 73-86.
- İzgi, C. (1997). *Osmanlı medreselerinde ilim. C: I-II*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- (1288). *İzhâru'l-Esrâr*.
- (1322). *İzhâr li'l-Birgivi*.
- (1998). *İzzî ve tercümesi*. (Haz: N. H. Yanık, M. S. Çöğenli), Ankara: Erzurum Kültür ve Eğitim Vakfı Yayınevi.
- (1322). *Kâfiye*.
- Kahya, E. (2004). Türkiye Selçukluları ve Beylikler dönemindeki bilimsel çalışmaların kısa bir değerlendirmesi. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2 (4), 73-80.
- Karaarslan, N. Ü. (1976). *L'Enseignement en Langue Arabe Chez Les Turcs Ottomans Jusqu'aux Tanzimat*. Yayımlanmamış doktora tezi, Université de Paris-Sorbonne, Paris.
- Kâtip Çelebi. (1402). *Keşfü'z-Zünûn*. Beyrut- Lübnan: Dâru'l-Fikr.
- Kâtip Çelebi. (2007). *Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-Kutubi ve'l-Fünûn (Kitapların ve ilimlerin isimlerinden şüphelerin giderilmesi) C.1-5*. (Çev. R. Balcı), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Kâtip Çelebi. (2008). *Mizânü'l-Hakk fî İhtiyâri'l-Ehakk*. (Çev. O. Ş. Gökyay / S. Uludağ), (Mecmua-yı Ulûm'daki tıpkıbasımıyla birlikte), İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Kazıcı, Z. (2004). *Osmanlı'da eğitim-öğretim*, İstanbul: Bilge Yayınları.

- Kılıç, H. (1989). Ahterî, *DİA*, c.2, İstanbul: TDV Yayınları, ss.184-185.
- Kılıç, H. (1992). Belâgat, *DİA*, c.5, İstanbul: TDV Yayınları, ss.380-383.
- Kılıç, H. (1999). İbn Âcurrûm, *DİA*, c.19, İstanbul: TDV Yayınları, ss.295-296.
- Kılıç, H. (2001)a. Kâfiye, *DİA*, c.24, İstanbul: TDV Yayınları, ss.153-154.
- Kılıç, H. (2001)b. Kâmûsu'l-Muhît, *DİA*, c.24, İstanbul: TDV Yayınları, ss.153-154.
- Kılıç, H. (2009). Sarf, *DİA*, c.36, İstanbul: TDV Yayınları, ss.136-137.
- Kırpık, G. (2009). *Nizâmiye medreseleri -ortaçağın yükseköğretim kurumu-*. Ankara.
- Koca, F. (2008). *Molla Hüsrev*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Koçi Bey risâleleri*. (2008). (Ebüzziya Tevfik ve Ali Emirî Yazması tıpkıbasımlarıyla birlikte). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Koçer, H. A. (1991). *Türkiye'de modern eğitimin doğuşu ve gelişimi (1773-1923)*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Köymen, M. A. (1992). *Büyük Selçuklu imparatorluğu tarihi, Alp Arslan ve Zamanı, C.III*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Laugu, Nurdin, (2007M /1428H). The roles of mosque libraries through history. *Al-Jâmi'ah, Vol.45, No.1*, 91-118.
- Lekesiz, M. H. (1989). *Osmanlı ilmî zihniyetinde değişme (teşekkül-gelişme-çözülme XV- XVII. Yüzyıllar)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Luis Malûf. (1951). *el-Muncid*. Beyrût.
- Makdisi, G. (2004). *Ortaçağ'da yüksek öğretim -İslâm dünyası ve Hıristiyan batı-*. İstanbul: Gelenek Yayıncılık.
- (1321). *Maksûd*. İstanbul: Ârif Efendi Matbaası.
- (1997). *Maksûd ve tercümesi*. (Haz: N. H.Yanık, M. S. Çöğenli). Ankara: Erzurum Kültür ve Eğitim Vakfı Yayınevi.
- Martı, H. (2008). *Birgivi Mehmed efendi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

(2008)a. Mehmet İpşirli ile medreseler ve ulema üzerine (söyleşi). *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 6 (12), 451-470.

(1321). *Merâh*. İstanbul: Ârif Efendi Matbaası.

Muhammed ‘Ali el-Hûlî. (2000). *Arapça öğretim metotları*. (Çev. C. Akçay). Ankara.

Muhammed Tahir el-Cevâbî. (1989). Tunus millî kütüphanesinde bulunan İbn Kemâl’e ait eserler., S. H. Bolay, B. Yediyıldız ve M. S. Yazıcıoğlu. (Hazırlayanlar). *Şeyhülislâm İbn Kemâl sempozyumu*, Ankara. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, ss.55-56, 245-254’deki makale.

Muhtar, C. (1993). *İki Kur’ân sözlüğü: Luğat-ı Feriştioğlu ve Luğat-ı Kanûn-ı İlâhî*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.

(1309). *Mu’rib-i Kâfiye li-Zeynîzâde*.

Molla, K. F. (2005). Mehmed Şah Fenârî’nin Enmûzecu’l-Ulûm adlı eserine göre fetih öncesi dönemde Osmanlılar’da ilim anlayışı ve ilim tasnifi. *Dîvân İlmi Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 10, 1(18), 245-273.

(1288). *Netâ’icu’l-Efkâr*.

(tarihsiz). *Netâ’icu’l-Efkâr Şerhu İzhârî’l-Esrâr*.

Ocak, A. Y. (1989). İbn Kemâl’in yaşadığı XV. ve XVI. asırlar Türkiye’inde ilim ve fikir hayatı. S. H. Bolay, B. Yediyıldız ve M. S. Yazıcıoğlu. (Hazırlayanlar). *Şeyhülislâm İbn Kemâl sempozyumu*, Ankara. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, ss.29-36’daki makale.

Ömer Rıza Kehhâle. (tarihsiz). *Mu’cemu’l-Müellifîn*, Beyrut-Lübnan: Dâru’l-İhyâ et-Turâsi’l-Arabî.

Öngül, A. (2003). Selçuklularda eğitim faaliyetleri ve yetişen ilim adamlarına genel bir bakış. *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1 (2), 67-78.

(2001). *Osmanlı dünyasında bilim ve eğitim milletlerarası kongresi* (İstanbul 12-15 Nisan 1999). Tebliğler. İstanbul: IRCICA.

Özbalıkcı, M. R. (2002). Katru’n-Nedâ, *DİA*, c.25, İstanbul: TDV Yayınları, s.59.

Özbalıkcı, M. R. (2005). Muğni’l-Lebîb, *DİA*, c.30, İstanbul: TDV Yayınları, ss.384-386.

- Özcan, A. (1982). Fâtih'in teşkilât kânûnnâmesi ve nizâm-ı âlem için kardeş katli meselesi. *Tarih Dergisi*, XXXIII, Mart 1980/81 ("Fâtih Sultan Mehmed'e hatıra" sayısından ayırılmasın), İstanbul. Edebiyat Fakültesi Basımevi, ss.7-56.
- Özdoğan, M. A. (2002). Belâğatin sistematize edilmesinde es-Sekkâkî ve el-Kazvînî'nin rolü. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, II (4), 97-106.
- Özel, A. (2006). Nablusî, *DİA*, c.32, İstanbul: TDV Yayınları, ss.268-270.
- Öztuna, Y. (1978). *Büyük Türkiye tarihi*, C.X. İstanbul: Ötüken Yayınevi.
- Özyılmaz, Ö. (2002). *Osmanlı medreselerinin eğitim programları*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Pedersen, J. (1977). Mescid. *İslâm ansiklopedisi -İslâm âlemi tarih, coğrafya, etnografya ve biyografya lugatı-*, C.VIII, Cüz:79, İstanbul. M.E.B. Yayınları, ss.1-71.
- Reşîd 'Abdurrahmân el-'Ubeydî. (2005). İbn Kemal Paşa'nın Arap dilindeki çalışmaları. (Çev. A. Yüksel). *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, V, (1), 261-277.
- Sakaoğlu, N. (2003). *Osmanlı'dan günümüze eğitim tarihi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Sakallı, T. (1995). *Bedruddîn Aynî*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Sarıçam, İ. (2007). *Hız. Muhammed ve evrensel mesajı*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Surûrî. (1321). *Emsile şerhi*. İstanbul: Ârif Efendi Matbaası.
- Şahin, K. (2002). Osmanlı dönemi Bursa medreseleri defteri, XIII. *Türk tarih kongresi*, Ankara. Türk Tarih Kurumu Basımevi, ss.1513-1518'deki bildiri metni.
- Şanal, M. (1999). Kuruluşundan ortadan kaldırılışına kadar olan süre içerisinde medreseler. *Milli Eğitim Dergisi*, (143), 17-32.
- Şanal, M. (2003). Osmanlı devletinde medreselerde ders programları, öğretim metodu, ölçme ve değerlendirme, öğretimde ihtisaslaşma bakımından genel bir bakış. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, I (14), 149 -168.

- Şeker, İ. (1999). *Kuruluş dönemi Osmanlı medreseleri ve medrese-vakıf münasebeti*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Şeşen, R. (1986). Osmanlılar döneminde Arap dili ve edebiyatı öğretimi. *Studies on Turkish-Arab Relations Annual*, İstanbul, ss.267-278'deki makale.
- Şeşen, R. (2000). İstanbul'un fethine kadar Osmanlılardaki ilmî durum, İstanbul'un fethi'nin Türk ilim ve kültürüne katkısı. *Selçuk üniversitesi uluslararası kuruluşunun 700. yıl dönümünde bütün yönleriyle Osmanlı devleti kongresi (07-09 Nisan 1999)*, Konya. Selçuk Üniversitesi Basımevi, ss.241-244'deki bildiri metni.
- Şeyh Radiyuddîn. (1310). *Kâfiye şerhi*. İstanbul: Şirket-i Osmaniye Matbaası.
- Tak, S. (2007). Bürde kasîdesi Endülüs ilim meclislerinde okunmuş mudur? *Kültür-Kültür Sanat Araştırma Dergisi*, (8), 88-91.
- Taşkın, Ü. (Spring 2008). Klâsik dönem Osmanlı eğitim kurumları -"Ottoman education foundations in classical terms". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi - The Journal of International Social Research, Volume 1/3*, 343-366.
- Taşköprülüzâde, 'İsâmuddîn Ebû'l-Hayr Ahmed Efendi. (1975). *Mevzuatu'l-Ulûm C.I-II*. İstanbul: Üçdal Neşriyat.
- Taşköprülüzâde, 'İsâmuddîn Ebû'l-Hayr Ahmed Efendi. (2007). *Osmanlı bilginleri -eş-Şakâiku'n-Numâniyye fî Ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye-*. (Çev. M. Tan). İstanbul: İz Yayıncılık.
- Tekindağ, Ş. (1973). Medrese dönemi. *Cumhuriyetin 50. Yılında İstanbul Üniversitesi*, İstanbul, ss.3-54'deki makale.
- Topuzoğlu, T. R. (1998). el-Hazreciyye, *DİA*, c.17, İstanbul: TDV Yayınları, s.146.
- Turan, A. (1995). Elfiyye, *DİA*, c.11, İstanbul: TDV Yayınları, ss.28-29.
- Turan, O. (1971). *Selçuklular zamanında Türkiye*. İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu.
- Turan, O. (1993). *Selçuklular tarihi ve Türk-İslâm medeniyeti*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Turgay, N. (Mart 2009). Arap dilinde belâgat ve fesahat. *Hakses Aylık Dergi*, (531), 12-15.

- Tütüncü, M. (1991). *Türk İslâm eğitimcisi Zernûcî*, İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Ulusoy, A. (2007). *Kuruluşundan 17. yüzyıla kadar Osmanlı medreselerinde eğitim-öğretim faaliyetleri*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Unan, F. (Aralık 1988). Fâtih Sultan Mehmed tarafından İstanbul'un yeniden inşası. [Halil İnalcık, "The re-building of Istanbul by Sultan Mehmed the Conqueror", *CT*, vol. IV, 1967, No. 1-2], *Ondokuzmayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 3, Samsun, 215-225.
- Unan, F. (1994). Osmanlı medreselerinin ilmî performansı üzerine bâzı düşünceler. *Türk ve İslâm dünyasında bilim ve teknoloji sempozyumu* (Tebliğ, 3-5 Haziran 1994, İstanbul. Kandilli Rasathanesi). [Bu tebliğin biraz daha genişletilerek yayımlanmış sûreti için bkz. *Türkiye Günlüğü*, (30), (Eylül-Ekim 1994), s. 49-57].
- Unan, F. (1997). Bir âlimin hayat hikâyesi ve klâsik Osmanlı eğitim sistemi üzerine. *OTAM*, (8) Ankara, 365-391.
- Unan, F. (1999)a. Osmanlılarda medrese eğitimi. *Yeni Türkiye*, 5, Ankara.Yeni Türkiye Yayınları, 140-160.
- Unan, F. (Kasım-Aralık 1999)b. Osmanlı medreselerinde ilmî verimi ve ilim anlayışını etkileyen âmiller, *Türkiye Günlüğü*, 58, 95-105.
- Unan, F. (2000). XVI. yüzyıl ulemâsından Nev'î Efendi'ye göre Osmanlılarda ilim ve âlim anlayışı. *Selçuk üniversitesi uluslararası kuruluşunun 700. yıl dönümünde bütün yönleriyle Osmanlı devleti kongresi (07-09 Nisan 1999)*, Konya. Selçuk Üniversitesi Basımevi, ss. 257-266'daki bildiri metni.
- Unan, F. (2002)a. Bir XIV. yüzyıl yazarının kaleminden çağının ilim ve âlim anlayışı. *Koomduk İlimder Jurnalı / Sosyal Bilimler Dergisi* (Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Bişkek), (3), 359-381.
- Unan, F. (2002)b. The Ottoman ulema: their understanding of knowledge and scholarly contributions. *The Turks 3, Ottomans.*, H. C. Güzel, C. C. Oğuz, O. Karatay, (Editörler). Ankara. pp. 841-850; *Türkler / 11, Osmanlı*, ss.436-445'deki makale.

- Unan, F. (2003)a. *Kuruluşundan günümüze Fâtih külliyesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Unan, F. (2003)b. Osmanlı medrese ulemâsı: ilim anlayışı ve ilmî verim. *Koomduk İlimler Jurnalı / Sosyal Bilimler Dergisi*, (Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Bişkek, (5), 14-33.
- Unan, F. (2005). Klâsik dönem Osmanlı medreselerinde eğitim üzerine yapılmış çalışmalara dâir bir bibliyoğrafya denemesi. *Dîvân İlmî Araştırmalar Dergisi*, 1, (18), İstanbul, 79-114.
- Unan, F. (2006)a. Anadolu Selçukluları ve beylikler döneminde eğitim. *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı*, 1, Ankara. T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 389-399.
- Unan, F. (13-14 Mayıs 2006)b. Taşköprülü-zâde'ye göre ilimlerin gâyesi. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı ve Taşköprü Belediyesi'nin hazırladıkları Taşköprülü-zâdeler Sempozyumunda tebliğ olarak sunuldu, Kastamonu-Taşköprü.
- Unan, F. (tarihsiz). Taşköprülü-zâde ve Mevzûatü'l-Ulûm'u, *Bilim Tarihi*.
- Unan, F. (tarihsiz). Klâsik Osmanlı döneminde Fâtih medreselerinde ilmî verim. *Bilim Tarihi*.
- Unan, F. (tarihsiz). Klâsik dönem Osmanlı bilim anlayışı. *Bilim Tarihi*.
- Uzunçarşılı, İ.H. (1972). *Osmanlı tarihi C.I. (Anadolu Selçukluları ve Anadolu beylikleri hakkında bir mukaddime ile Osmanlı devletinin kuruluşundan İstanbul'un fethine kadar)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Uzunçarşılı, İ.H. (1975). *Osmanlı tarihi C.II. (İstanbul'un fethinden Kânûnî Sultan Süleyman'ın ölümüne kadar)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Uzunçarşılı, İ.H. (1977). *Osmanlı tarihi C.III. (XVI. yüzyıl ortalarından XVII. yüzyıl sonuna kadar)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Uzunçarşılı, İ.H. (1983). *Osmanlı tarihi C.IV. (XVIII. yüzyıl)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Uzunçarşılı, İ.H. (1984). *Osmanlı devletinin ilmiye teşkilâtı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

- Ülkü, H. (1977). *Başlangıçtan günümüze İslâm tarihi*. İstanbul: Çile Yayınları.
- Ünver, A. S. (1946). *İstanbul üniversitesi tarihine başlangıç: Fâtih, külliyesi ve zamanı ilim hayatı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Ünver, A. S. (1953). *Fâtih devri ilim, san'at ve içtimai tekâmül hamlelerine umumî nazar*. İstanbul: İstanbul Fethi Derneği Neşriyatı.
- Weiss, B. G. (1976). A theory of the parts of speech in Arabic (noun, verb and particle), A Study in Ilm al-Wad, *Arabica*, XXIII., 23-36.
- Weiss, B. G. (1987). Ilm el-Wad: An introductory account of a later muslim philological science. *Arabica*, XXXIV., 339-356.
- (2008)b. Yahya Akyüz ile Türk eğitim tarihi üzerine (söyleşi). *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 6 (12), 471-486.
- Yakuboğlu, K. (1996). *Osmanlı medrese eğitimi ve felsefesi*. Yayımlanmamış doktora tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Yakuboğlu, K. (2006). *Osmanlı medrese eğitimi ve felsefesi*. İstanbul: Gökkuşbu Yayınları.
- Yâkut el-Hamevî. (tarihsiz). *Mu'cemu'l-Buldân*. Beyrut: Dâru's-Sâdır.
- Yalar, M. (2001). XVI. yüzyıl Bursa âlimleri ve Arap diline katkıları. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10, (1), 127-136.
- Yaltkaya, M. Ş. (1940). *Tanzimat'tan evvel ve sonra medreseler*. (Tanzimat'ın yıldönümü münasebetiyle neşredilen kitaptan alınmış ayrı basım). İstanbul: Maarif Matbaası.
- Yavuz, M. (1991). *Kuruluştan Fâtih devri sonuna kadar Arapça gramer (sarf-nahiv)'e dâir eser yazan Osmanlı-Türk âlimleri*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Yavuz, M. (2001). XVII. asır Osmanlı Arap dilcilerinden Antakyalı Mustafa Remzî. *Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, (3), 119-130.
- Yıldız, M. (1999). Ali Kuşçu'nun Risâle fî'l-İsti'âre'si. *İslâm Araştırmaları Dergisi*, (3), 215-234.

- Yıldız, M. (2000). Müneccimbaşı Ahmed Dede'nin Risâle fî'l-Kinâye ve't-Ta'riz'i. *İslâm Araştırmaları Dergisi*, (4), 43-68.
- Yıldız, M. (2002). *Bir dilci olarak Ali Kuşçu ve Risâle fî'l-İsti'âre'si*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Yıldız, M. (16-18 Kasım 2006). *İshâk Nûrî Rizevî ve Zübdetü'l-İzhâr adlı eseri*. 1. Rize Sempozyumunda sunuldu, Rize.
- Yıldız, M. (2008). Osmanlı döneminde Arapça öğretimi ve okutulan ders kitapları. S. Ağildere ve N. Ceviz. (Editörler). *Gazi Üniversitesi Türkiye'de Yabancı Dil Eğitimi Ulusal Kongresi (22-23 Kasım 2007)*, Ankara. Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi, ss.824-829'daki bildiri metni.
- Yıldız, M. (Mayıs 2009). Gökyüzünün kapılarını açtı, *Dil ve Edebiyat*, (5), 21-25.
- Yılmaz, A. (1999). Mutarrizî ve Misbâh'ı. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (3), 461-470.
- Yüksel, A. (Yaz 2003). İbnu'l-Hâcib ve 'Risâle fî'l-'Aşr'ı'. *Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, Yıl:3, (10), 145-154.
- Yüksel, E. (1994). İmam Birgivî'nin Osmanlı döneminde ve günümüz Türkiye'sindeki yeri. M. Şeker (Hazırlayan). *İmam Birgivî sempozyumu*. Ankara. Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ve Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, ss.32-37'deki makale.
- Zilfi, M. C. (1998). *The politics of piety: The Ottoman ulema in the postclassical age (1600-1800)*. Studies in Middle Eastern History Number Eight, Minneapolis USA: Bibliotheca Islamica.
- Zilfi, M. C. (2008). *Dindarlık siyaseti- Osmanlı uleması -klasik dönem sonrası 1600-1800*. (Çev. M. F. Özçınar), Ankara: Birleşik Yayınevi.
- Zorlu, T. (2008). Klasik Osmanlı eğitim sisteminin iki büyük temsilcisi: Fâtih ve Süleymânîye medreseleri. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 6 (12), 611-628.

DİZİN

A

Abbâsiler, 15, 16, 17, 26, 206
'Abdulkâhir el-Curcânî, 54, 63, 66, 129, 135, 148, 157, 207, 208, 209, 210, 213, 229, 230, 231, 232, 233, 285
'Abdullah el-Ahîskavî, 166, 173, 174, 279
'Abdurrahman el-Îcî, 55, 61
Ahmed b. Ali b. Mes'ûd, 53, 198
Ahterî, 124, 130, 132, 163, 179, 182, 279, 280, 294
'Alâeddîn el-Esved, 45, 58, 62, 63, 198, 225
'Ali el-Uşşâkî, 141, 145
Ali Kuşçu, 69, 80, 83, 84, 85, 138, 242, 248, 301
Anadolu Selçukluları, 44, 45, 299
anlatım dili, 272, 283
Arapça, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 10, 14, 16, 23, 26, 27, 28, 29, 39, 40, 51, 53, 56, 57, 61, 63, 64, 65, 67, 78, 89, 99, 114, 115, 116, 118, 120, 127, 129, 131, 132, 133, 134, 147, 150, 152, 154, 155, 156, 163, 171, 173, 177, 180, 182, 183, 186, 189, 197, 199, 201, 204, 207, 209, 212, 213, 214, 216, 220, 221, 225, 230, 232, 234, 245, 246, 248, 249, 251, 253, 255, 261, 266, 267, 269, 270, 271, 272, 274, 275, 276, 279, 280, 281, 283, 284, 285, 287, 291, 292, 293, 295, 300, 301
'Arûz, 114, 140, 144, 145, 243, 244, 245, 280
el-'Avâmil, 63, 88, 89, 128, 129, 135, 148, 152, 154, 157, 164, 208, 209, 210, 213, 214, 266, 279, 283
el-'Avâmilu'l-Atik, 135, 208
el-'Avâmilu'l-Cedîd, 135, 210, 213, 280
el-'Avâmilu'l-Kadîm, 135, 208
el-'Avâmilu'l-Mî'e, 66, 135, 148, 157, 208, 225, 280

B

Bağdat, 15, 18, 19, 20, 21, 23, 40, 42, 97, 197
Bedî', 56, 230, 234, 280, 291
Belâgat, 7, 8, 10, 55, 60, 99, 100, 131, 167, 229, 235, 280, 287, 294
Beyân, 56, 60, 63, 66, 80, 81, 84, 99, 100, 124, 137, 164, 169, 170, 175, 176, 229, 230, 232, 233, 237, 279, 280, 291
el-Beyân ve't-Tebyîn, 233
Beytu'l-Hikme, 15, 16, 17, 38
el-Binâ, 88, 89, 124, 128, 133, 154, 164, 168, 176, 185, 186, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 266, 267, 279, 280, 283, 288

Birgivî Mehmed Efendi, 115, 135, 136, 143, 208, 210, 212, 213, 221, 227, 228
Bursa, 1, 43, 45, 46, 48, 50, 59, 63, 90, 98, 101, 166, 181, 291, 296, 300
Bursalı İsmail Hakkı, 165, 172, 173, 279
Bursalı Mehmed Tâhir, 8, 60, 61, 62, 63, 66, 120, 132, 156, 180, 288

C

el-Câhiz, 229, 233, 234
Cer, 47, 218, 262
Cevdet Paşa, 166, 175, 176, 279, 288
el-Cevherî, 116, 132, 133, 179, 180, 183

Ç

el-Çârperd, 124, 135, 140, 141, 142, 164, 185, 202, 279, 280
el-Çârperdî, 120, 134, 135, 142, 185, 201, 202

D

Dâhil Medresesi, 78, 79
dânişmend, 7, 73, 74, 78, 79, 109
Dâru'l-Hadîs, 41, 92, 93, 94, 96, 97, 102, 103, 104, 105, 108, 278
Dâru'l-Hikme, 17, 38
Dâru'l-Kurrâ, 41
ed-Dav'u'l-Misbâh, 99, 166, 167, 168, 207, 208, 225, 228, 280
Dâvûd el-Kayserî, 43, 45, 49, 58, 245, 290
Delâilu'l-l'câz, 230, 231, 232, 285
ed-Durretu'l-Elfiyye, 229

E

Ebu'l-Esved ed-Du'elî, 205, 206
Edirne, 46, 48, 50, 70, 91, 98, 100, 104
el-Elfiyye, 62, 63, 89, 166, 167, 207, 224, 251
Elfiyyetu Halebî, 160, 164, 242, 279, 280
el-Emsile, 88, 124, 128, 133, 146, 147, 150, 152, 154, 156, 164, 168, 176, 185, 186, 187, 188, 189, 196, 199, 253, 266, 267, 279, 280, 283, 289
el-Emsiletu'l-Muhtelif, 186, 189, 197
el-Emsiletu'l-Muttaride, 186
Emevîler, 14, 15, 39, 206
el-Endelûsî, 40, 138, 145, 194, 245

Endülüs Emevîleri, 39
 Erzurumlu İbrahim Hakkı, 113, 123, 124, 131, 138,
 162, 279, 290
 Esâsu't-Tasrîf, 54, 61, 185, 203, 280
 Eyyûbîler, 26, 40, 41

F

Fârâbî, 184, 185, 204, 205, 243, 246
 Fâtımîler, 18, 38
 Fâtih, 1, 2, 3, 5, 7, 9, 43, 45, 47, 59, 65, 69, 70, 71, 72,
 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85,
 86, 87, 89, 90, 91, 92, 93, 95, 97, 100, 103, 105,
 145, 174, 176, 198, 199, 235, 274, 276, 277, 278,
 286, 287, 290, 293, 296, 298, 299, 300, 301
 Fâtih Külliyesi, 1, 70, 71
 Fâtih Sultan Mehmed, 7, 43, 47, 69, 70, 91, 95, 97,
 105, 293, 296
 felsefe, 7, 16, 20, 27, 52, 53, 58, 88, 122, 132, 179,
 229, 230, 236, 270
 el-Fevâidu'd-Diyâiyye, 208, 220
 fıkıh, 4, 7, 18, 20, 21, 27, 28, 32, 34, 40, 42, 44, 52,
 53, 58, 79, 88, 95, 118, 121, 122, 132, 145, 150,
 178, 179, 201, 202, 222, 239, 255, 276, 277
 el-Firûzâbâdî, 59, 62, 116, 133, 178, 180

H

el-Hadâik, 228
 hadis, 4, 7, 13, 18, 20, 27, 28, 31, 33, 34, 40, 42, 44,
 45, 52, 53, 58, 67, 88, 94, 96, 103, 119, 121, 122,
 123, 132, 145, 150, 179, 181, 251, 255, 276, 278
 Halîl b. Ahmed, 206, 243, 244
 Hâriç Medresesi, 78, 79
 Hârûniyye fi't-Tasrîf, 185, 203
 hâşiye, 54, 57, 63, 67, 86, 115, 117, 123, 132, 134,
 135, 136, 137, 138, 141, 142, 143, 144, 145, 148,
 149, 150, 159, 172, 180, 198, 199, 202, 221, 225,
 226, 228, 237, 238, 239, 241, 242, 245, 248
 Hâşiye ale'l-Mutavvel, 241, 280
 Hâşiye-i Tecrîd, 8, 51, 76, 77, 78, 79, 83, 87, 94, 99,
 101, 102, 263, 278
 el-Hazrecî, 144, 245
 el-Herevî, 203
 Hevâdî, 140, 144, 164, 242, 279, 280
 Hulefâ-i Râşidîn, 14
 Hz. Muhammed, 12, 13, 14, 70, 94, 296

I

I. Bâyezîd, 46, 47
 I. Mahmûd, 111, 112, 278
 I. Mehmed, 46, 47, 63, 64
 I. Murâd, 46, 47, 59, 60, 67
 II. Bâyezîd, 89, 90, 91, 278
 II. Mahmûd, 112, 183, 279
 II. Mehmed, 66, 69, 277

II. Murâd, 43, 46, 47, 51, 64, 65, 66, 67, 278
 II. Selîm, 81, 104, 105, 213, 278
 III. Ahmed, 111, 112, 278
 III. Mehmed, 108, 110, 278
 III. Murâd, 104, 105, 108, 278
 III. Selîm, 111, 112, 278

i

İbn Âcurrûm, 227, 294
 İbn Hâcib, 54, 64, 89, 99, 116, 117, 120, 134, 135,
 136, 137, 142, 143, 148, 149, 157, 158, 174, 175,
 185, 200, 201, 202, 203, 207, 213, 217, 218, 219,
 220, 222, 225, 226, 227, 244
 İbn Haldûn, 177, 178, 205, 206, 207, 222, 233, 234,
 251, 291
 İbn Hişâm, 54, 55, 63, 64, 89, 117, 120, 158, 207,
 221, 222, 223, 224, 226, 228
 İbn Mâlik, 62, 63, 99, 152, 154, 157, 164, 207, 208,
 224, 244, 279, 280, 288
 İbn Melek, 54, 120, 124, 125, 131, 140, 141, 146,
 155, 157, 180, 181, 224
 İbn Mu'tî, 60, 207, 229
 İbnu'l-Mu'tez, 229, 230
 icâzet, 22, 34, 40, 77, 79, 122, 155, 212, 255, 262,
 269
 icâzetnâme, 268
 İcâzetnâmeler, 165, 268
 iktisâd, 153, 160, 265
 iktisâr, 153, 160, 265
 ilim dili, 26, 27, 51
 İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe, 53, 113
 İmtihânu'l-Ezkiyâ, 139, 143, 227, 280
 İnşâ, 114, 115, 164, 247, 280
 el-î'râb 'an Kavâ'idî'l-î'râb, 223
 el-'İsâm, 116, 140, 143, 164, 176, 226, 279, 280
 İshâk b. Hasan et-Tokâdî, 113, 114, 116, 117, 118,
 162
 İslâm, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 19, 20, 25, 26, 27, 30,
 31, 36, 39, 40, 41, 42, 44, 48, 49, 50, 51, 52, 53,
 58, 59, 67, 69, 70, 95, 132, 151, 180, 212, 249,
 257, 259, 270, 277, 284, 285, 287, 288, 290, 294,
 296, 297, 298, 300, 301
 İstanbul, 1, 2, 3, 46, 69, 70, 72, 79, 81, 89, 90, 91, 92,
 98, 100, 104, 105, 107, 108, 133, 151, 162, 175,
 181, 183, 194, 210, 212, 223, 228, 277, 285, 286,
 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296,
 297, 298, 299, 300
 istiksâ, 160, 265
 îzâh, 29, 30, 33, 55, 56, 61, 67, 68, 88, 134, 147, 166,
 194, 196, 215, 236, 250, 255
 el-izhâr, 124, 129, 136, 164, 213, 214, 216, 217, 218,
 228, 266, 279, 283, 285, 288, 292, 293, 301
 İzhâru'l-Esrâr, 136, 208, 213, 216, 228, 293
 İznik, 43, 45, 46, 48, 49, 50, 58, 245
 İzzuddîn ez-Zencânî, 99, 134, 141, 148, 156, 185, 197
 el-'İzzî, 53, 62, 88, 89, 99, 128, 134, 140, 141, 142,
 146, 148, 150, 152, 154, 156, 164, 166, 167, 168,
 185, 186, 196, 197, 198, 202, 266, 267, 279, 280,
 283

K

el-Kâfi, 197, 245
 el-Kâfiye, 54, 64, 88, 89, 99, 116, 117, 124, 129, 136, 137, 140, 143, 146, 147, 148, 149, 150, 152, 154, 157, 158, 164, 166, 167, 168, 173, 174, 201, 207, 208, 213, 217, 218, 219, 220, 221, 226, 227, 266, 279, 280, 283, 285, 292, 293, 297
 Kâhire, 41, 63, 201, 292
 el-Kâmûs, 59, 115, 116, 124, 130, 133, 163, 178, 179, 180, 279, 280
 el-Kâmûsu'l-Muhîr, 62, 294
 Kânûnî Sultan Süleyman, 92, 93, 95, 97, 102, 103, 104, 299
 Karz-ı Şî'r, 246, 280
 Kasîde fi'l-Kutubî'l-Meşhûre fi'l-'Ulûm, 113, 138, 140, 162, 279
 Kâtip Çelebi, 2, 8, 28, 165, 169, 170, 198, 279, 285, 293
 Katru'n-Nedâ, 54, 208, 222, 228, 280, 295
 Kavâfi, 124, 144, 164, 245, 246, 279, 280
 Kavâidu'l-î'râb, 222, 223
 el-Kazvinî, 56, 117, 136, 137, 144, 149, 158, 159, 219, 229, 231, 232, 233, 234, 235, 237, 238, 240, 241, 242, 296
 el-Kefevî, 133, 147, 189, 194
 kelâm, 7, 27, 52, 61, 88, 95, 99, 118, 121, 122, 132, 145, 150, 179, 218, 229, 230, 239
 Kevâkib-i Seb'a, 113, 151, 153, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 224, 240, 242, 258, 279
 kitap dili, 272, 283
 el-Kitâb, 40, 207, 217
 konuşma dili, 26, 271
 Kudâme b. Ca'fer, 230
 Kur'ân-ı Kerîm, 12, 20, 26, 29, 35, 40, 56, 74, 76, 78, 93, 96, 120, 131, 139, 151, 153, 156, 163, 178, 180, 182, 201, 204, 270, 284
 Küçük 'Avâmil, 124, 129, 164, 279

L

Lubbu'l-Elbâb, 60, 143, 207, 208, 219, 227, 280
 lugat, 7, 29, 34, 38, 52, 53, 88, 116, 120, 121, 127, 130, 131, 150, 163, 177, 178, 179, 181, 183, 232, 248, 255, 279, 289
 Lugat İlmi (Sözlükbilim), 177, 179
 Lugat-i Feriştioğlu, 120, 131, 155, 180, 182
 Lugat-i Yûsuf, 131, 183, 280, 288
 el-Lubâb fi 'İlmi'l-î'râb, 226, 280

M

el-Maksûd, 53, 63, 64, 88, 89, 124, 128, 134, 140, 141, 146, 147, 150, 152, 154, 156, 164, 166, 167, 168, 176, 185, 186, 194, 195, 196, 266, 267, 279, 280, 283, 294
 mantık, 27, 28, 52, 53, 64, 78, 88, 99, 118, 122, 132, 139, 145, 169, 179, 212, 230, 236, 239, 259

Manzûme fi Tertîbi'l-Kutub fi'l-'Ulûm, 113, 162, 279
 Manzûme-i Tertîb-i 'Ulûm, 113
 el-Mar'asî, 113, 118, 119, 122
 Me'ânî, 55, 56, 60, 61, 63, 66, 89, 114, 115, 117, 119, 124, 131, 137, 139, 140, 144, 146, 149, 152, 153, 154, 158, 159, 164, 169, 170, 172, 173, 174, 175, 176, 231, 232, 237, 240, 247, 265, 279, 280
 Mebâd-i Şî'r, 247
 Medîne, 13, 14, 104, 108
 medrese, 2, 4, 6, 7, 8, 9, 10, 15, 18, 19, 20, 22, 23, 27, 30, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 51, 52, 57, 58, 59, 70, 71, 73, 74, 76, 81, 82, 83, 85, 87, 90, 91, 92, 93, 95, 97, 101, 103, 104, 108, 110, 111, 112, 113, 114, 118, 136, 139, 145, 151, 153, 161, 163, 165, 175, 181, 183, 198, 213, 221, 227, 228, 240, 246, 249, 250, 253, 255, 258, 259, 262, 263, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 274, 275, 276, 277, 279, 280, 281, 282, 284, 286, 288, 290, 292, 297, 298, 299, 300
 Memlûkler, 26, 42
 el-Merâh, 62, 64, 89, 124, 128, 134, 140, 141, 146, 148, 150, 152, 154, 156, 164, 168, 185, 199, 267, 279
 Merâhu'l-Ervâh, 53, 88, 99, 134, 148, 166, 167, 185, 186, 198, 199, 266, 280, 283, 289
 Mısır, 38, 40, 41, 43, 45, 49, 58, 59, 62, 210, 228
 Miftâhu'l-'Ulûm, 55, 56, 89, 137, 149, 150, 158, 173, 231, 232, 235, 236, 237, 238, 241, 280
 el-Misbâh, 55, 61, 62, 150, 166, 167, 225, 241, 280
 el-Misbâh fî'n-Nahv, 225, 280
 Molla Câmi, 116, 117, 136, 137, 140, 143, 149, 154, 158, 164, 208, 219, 220, 221, 226, 279, 280, 283
 Molla Fenârî, 59, 61, 62, 63, 65, 262
 Molla Hüsrev, 57, 59, 69, 80, 83, 84, 85, 99, 137, 166, 239, 294
 Molla Şemsuddîn el-Fenârî, 203
 el-Mufassal fi Sinâ'ati'l-î'râb, 225
 Muğni'l-Lebib, 54, 88, 89, 115, 117, 119, 120, 122, 152, 154, 158, 164, 208, 221, 222, 223, 266, 279, 280, 283, 296
 Muhammed b. Mustafâ el-Vânî, 183
 el-Muhtasar, 57, 89, 117, 134, 137, 141, 144, 149, 156, 159, 160, 168, 196, 239, 240, 242, 280
 muhtasarât, 76, 86, 88, 266
 Muîd, 7, 23, 30, 74, 75, 86
 Mukaddimetu'l-Âcurrûmiyye fi İlmi'l-'Arabiyye, 227
 Mûsıla-i Sahn, 8, 71, 73, 76, 78, 79, 93, 94, 161, 278
 Mustansiriyye, 21
 el-Mutarrizi, 61, 62, 148, 157, 225, 228
 el-Mutavvel, 57, 60, 89, 102, 117, 137, 144, 149, 159, 160, 167, 168, 169, 238, 239, 240, 241, 242, 280
 müderris, 7, 18, 20, 22, 23, 29, 30, 40, 42, 50, 57, 58, 59, 60, 74, 75, 76, 79, 86, 96, 97, 99, 109, 110, 138, 139, 161, 162, 163, 166, 167, 169, 181, 212, 220, 250, 251, 254, 256, 257, 258, 264, 265, 268, 271, 281, 282
 müfredât, 27, 49, 138, 145, 162, 163, 165, 171, 213

N

Nâbulisî, 124, 130, 138, 164, 246, 279, 280

Nahiv, 7, 10, 54, 60, 61, 114, 115, 119, 120, 124, 129, 137, 140, 143, 146, 152, 154, 158, 167, 168, 169, 170, 171, 173, 174, 201, 204, 205, 206, 207, 208, 227, 232, 235, 260, 265, 267, 279, 280, 289, 290
 Nazmu'l-'Ulûm, 113, 114, 116, 162, 279
 Nebî Efendizâde, 113, 138, 139, 141, 142, 145, 162, 279, 290
 Netâ'icu'l-Efkâr, 136, 176, 216, 228, 280
 Nizâmiye, 18, 20, 21, 27, 32, 35, 36, 37, 38, 220, 294
 Nizâmülmülk, 19, 21

O

Orhan Bey, 43, 45, 47, 48, 49, 50
 Osmanlı, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 8, 9, 35, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 67, 69, 75, 76, 77, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 90, 92, 93, 98, 101, 103, 104, 107, 109, 112, 113, 114, 118, 123, 127, 128, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 141, 142, 143, 145, 146, 147, 149, 150, 151, 153, 155, 157, 160, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 179, 183, 185, 186, 189, 196, 198, 199, 200, 202, 203, 213, 217, 226, 227, 228, 235, 236, 238, 239, 240, 241, 242, 244, 245, 246, 249, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301

Ö

öğretim dili, 26, 51, 269, 271, 272, 280, 283

R

resmî dil, 26
 Risâle fi'l-İsti'âre, 242, 280
 Risâle fi'l-Kinâye ve't-Ta'rîz, 243
 Risâletu'l-İsti'âre, 242, 280

S

Saçaklızâde, 113, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 162, 266, 279, 285
 Sa'duddîn et-Taftazânî, 117, 144, 239
 es-Sâfiye, 120, 134, 140, 141, 142, 164, 185, 201, 203, 279, 280
 Sahn-ı Semân, 7, 69, 70, 71, 76, 77, 78, 79, 83, 85, 92, 93, 94, 95, 100, 101, 176, 263, 278
 Sarf, 7, 10, 114, 115, 116, 119, 120, 124, 133, 139, 140, 141, 142, 146, 147, 150, 152, 154, 156, 167, 168, 169, 170, 171, 173, 174, 183, 185, 186, 200, 201, 202, 203, 221, 265, 267, 279, 280, 294
 Sarf Cümlesi, 185
 Selçuklular, 18, 19, 26, 27, 40, 297
 Semâniye, 71, 72, 73, 86, 193

es-Sekkâkî, 55, 56, 66, 87, 137, 149, 158, 229, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 246, 296
 Seyyid, 8, 43, 55, 57, 61, 66, 87, 89, 99, 100, 101, 115, 124, 130, 132, 134, 136, 137, 138, 140, 141, 142, 146, 147, 148, 149, 150, 154, 163, 164, 166, 167, 168, 171, 175, 179, 181, 185, 198, 202, 219, 226, 237, 239, 241, 248, 279, 280, 291
 Seyyid Şerîf el-Curcânî, 132, 142, 150, 179, 202, 241
 es-Sihâh, 60, 124, 130, 132, 133, 163, 178, 179, 182, 183, 279, 280
 Sibeveyhi, 40, 199, 207, 217
 Sözlükbilim, 177, 179
 suhte, 73, 78
 Süheyl Ünver, 1, 79, 145
 Süleymâniye, 2, 76, 82, 83, 84, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 104, 105, 145, 169, 171, 176, 210, 223, 226, 228, 262, 278, 290, 301
 Süleymâniye Medreseleri, 2, 93

Ş

eş-Şâfiye, 54, 63, 88, 119, 120, 122, 124, 129, 134, 135, 136, 140, 141, 142, 154, 157, 164, 173, 174, 175, 185, 200, 201, 202, 207, 219, 222, 267, 279, 280
 eş-Şakâiku'n-Nu'mâniyye, 8, 165, 166
 Şam, 15, 41, 45, 58, 59, 63, 201
 şerh, 33, 34, 35, 36, 53, 54, 55, 57, 60, 61, 63, 64, 66, 67, 68, 86, 88, 89, 117, 132, 134, 135, 137, 138, 141, 142, 143, 145, 147, 148, 149, 150, 152, 158, 159, 179, 180, 181, 182, 189, 194, 196, 198, 199, 201, 202, 203, 210, 213, 216, 219, 220, 221, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 231, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 245, 248, 255, 272
 Şerh-i Adud, 124, 138, 248, 280
 Şeyhülislam Feyzullah Efendi, 104, 165, 171, 279
 Şuzûru'z-Zeheb, 54, 208, 222, 226, 280

T

Takıyuddîn, 105, 106, 107, 219, 223, 286
 talebe, 22, 24, 40, 46, 72, 75, 79, 92, 161, 253, 268
 ta'lika, 132, 180
 ta'likât, 221
 Tanzimat, 1, 2, 3, 4, 5, 9, 79, 110, 213, 274, 275, 276, 278, 285, 286, 287, 293, 300
 Ta'rîf-i Seyyid, 179, 280
 Ta'rîfât, 132, 179, 180
 Tasrîfu'l-'İzzî, 142, 202
 Taşköprülüzâde, 8, 43, 50, 58, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 98, 99, 101, 102, 103, 107, 130, 165, 166, 167, 177, 178, 179, 183, 184, 185, 194, 198, 199, 201, 202, 204, 205, 206, 208, 210, 218, 219, 220, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 231, 232, 234, 236, 239, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 260, 279, 297
 tefsir, 4, 7, 20, 27, 28, 34, 40, 45, 52, 53, 58, 95, 96, 119, 132, 150, 179, 201, 202, 255, 276

Telhîsu'l-Miftâh, 56, 60, 61, 62, 63, 66, 67, 89, 117,
 137, 144, 149, 158, 159, 231, 234, 237, 238, 239,
 240, 241, 242, 280
 Telvîh, 8, 51, 76, 77, 79, 87, 88, 100, 101, 102, 103,
 115, 125, 140, 146, 154, 168, 169, 263, 278
 temessük, 68, 79, 268, 269, 282
 Tertîbu'l-'Ulûm, 113, 118, 119, 120, 123, 124, 127,
 129, 131, 138, 162, 246, 266, 279
 Tetimme, 8, 71, 73, 76, 78, 79, 91, 278, 288
 tıp, 20, 27, 40, 41, 42, 44, 46, 58, 91, 92, 93, 95, 96,
 97, 114, 121, 132, 179

U

'ulûm-ı 'âliye, 7, 53
 'ulûm-ı âliye, 53
 el-Unmûzec fî'n-Nahv, 225, 226, 280

V

Vad', 124, 138, 164, 176, 247, 248, 279, 280
 Vânkûlî, Vankulu, 124, 130, 133, 163, 179,
 183, 280

Y

Yahyâ Efendi, 183
 Yavuz Sultan Selîm, 91, 92, 278
 yazı dili, 39
 Yûsuf b. 'Abdumelik, 142, 203

Z

ez-Zemahşerî, 33, 79, 88, 135, 136, 178, 179, 194,
 197, 207, 217, 225, 226, 228, 253, 271
 ez-Zernûcî, 32, 37, 252, 257, 258, 292

